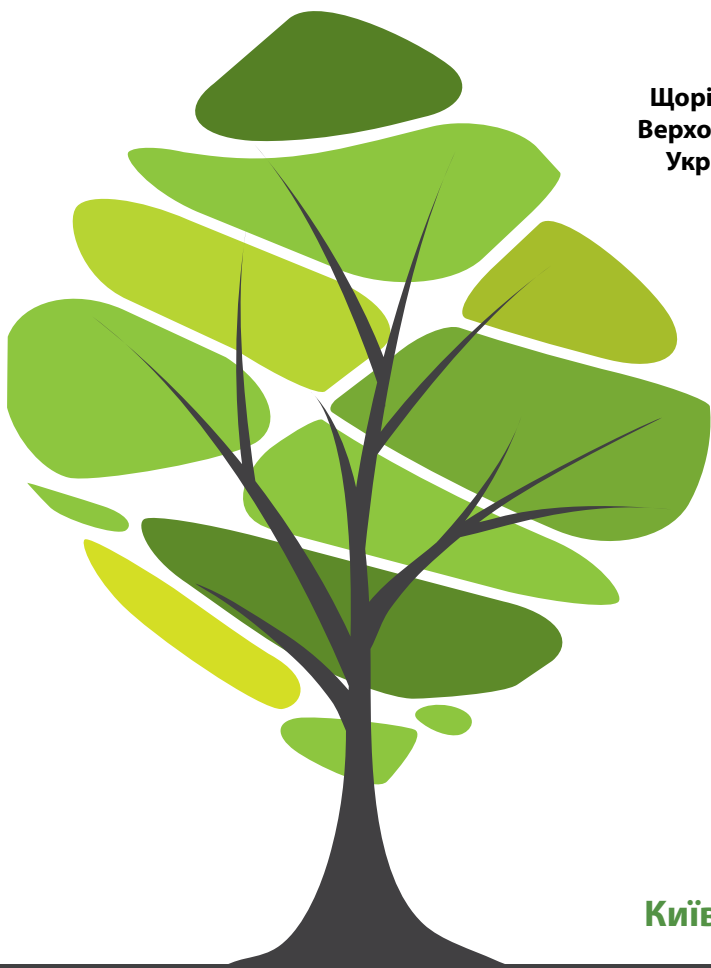

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА СЛУЖБА МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ СІМЕЙНОЇ ТА МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ

МОЛОДЬ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2011 роки)

Щорічна доповідь Президентів України,
Верховній Раді України, Кабінету міністрів
України про становище молоді в Україні

Київ - 2012

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА СЛУЖБА МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ СІМЕЙНОЇ ТА МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ**

**МОЛОДЬ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(1991-2011 роки)**

**ЩОРІЧНА ДОПОВІДЬ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ, ВЕРХОВНІЙ РАДІ
УКРАЇНИ, КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ПРО СТАНОВИЩЕ МОЛОДІ
В УКРАЇНІ**

Київ - 2012

УДК 316.346.32-053.6(477)

ББК 60.54(4УКР)

М 75

Доповідь розроблена на виконання Декларації Верховної Ради України від 15.12.1992 № 2859-ХІІ «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та відповідно до Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009-2015 роки

Керівник авторського колективу – **О. В. Белишев**; авторський колектив: **С. Ю. Аксьонова**, канд. екон. наук; **О. Л. Ануфрієва**, канд. пед. наук; **О. В. Белишев**; **Є. І. Бородин**, д. іст. наук; **В. А. Головенько**, канд. політ. наук; **Н. Є. Гусак**; **Н. В. Дзюба**; **А. Г. Зінченко**, канд. іст. наук; **Н. В. Кабаченко**, канд. політ. наук; **О. Г. Карпенко**, д. пед. наук; **В. І. Кіров**; **О. А. Корнієвський**, д. політ. наук; **В. О. Кулик**; **І. О. Курило**, д. екон. наук; **Н. М. Левчук**, канд. екон. наук; **А. О. Мішин**, канд. політ. наук; **І. В. Пеша**, канд. пед. наук; **Н. Ф. Романова**, канд. пед. наук; **Т. В. Семигіна**, канд. політ. наук; **О. В. Сіра**; **Є. В. Сірий**, д. соц. наук; **Д. К. Степанченко**; **А. Ю. Тарановська**; **В. О. Узніченко**; **Ю. Ж. Шайгородський**, д. політ. наук; **Ю. М. Шевцова**, канд. наук з держ. упр.; **О. В. Ярошенко**; редактор, **Ю. О. Доценко**

При підготовці щорічної доповіді використано дані центральних та місцевих органів державної влади, наукових організацій, зокрема аналітичні та статистичні матеріали, надані Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерством культури України, Міністерством охорони здоров'я України, Міністерством соціальної політики України, Міністерством внутрішніх справ України, Державною службою статистики, Міністерством юстиції України, Державною службою молоді та спорту, Міністерством освіти і науки, молоді та спорту Автономної Республіки Крим, управліннями у справах сім'ї, молоді та спорту обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, Національною академією медичних наук, Національною академією педагогічних наук, Інститутом економіки та прогнозування НАН України, Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, а також результати соціологічних досліджень, проведених Державним інститутом сімейної та молодіжної політики.

Видання здійснено за підтримки та фінансування Фонду народонаселення ООН.

МОЛОДЬ в умовах становлення Незалежності України (1991-2011 роки): щоріч. доп. Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні/ М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Державний інститут розвитку сімейної та молодіжної політики; [редкол.: О. В. Белишев (голова) та ін.]. – Київ, 2011. – 316 с.

ISBN 978-966-2310-05-4

Рекомендовано до друку Ученою Радою Державного інституту сімейної та молодіжної політики (протокол № 03/11 від 30 листопада 2011 року)

© Державний інститут сімейної та молодіжної політики, 2011

ЗМІСТ

Вступ.....	5
-------------------	----------

Розділ 1. Сучасна молодь України:

соціальний та демографічний портрет.....	7
1.1. Молодь України в демографічному вимірі	8
1.1.1. Динаміка чисельності та демографічні характеристики молоді	9
1.1.2. Фактори зміни чисельності та структурних характеристик молоді	15
1.1.3. Перспективи змін у чисельності та статевовіковому складі молоді	29
1.2. Здоров'я молодого покоління: стан, тенденції, перспективи	37
1.2.1. Фізичне здоров'я.....	37
1.2.2. Психічне здоров'я	47
1.2.3. Соціальне здоров'я	52
1.3. Освіта молоді: рівень, якість та стратегії вибору	60
1.4. Економічна активність молоді	77
1.5. Молода сім'я та сімейні орієнтації молоді	97
1.6. Соціокультурні цінності та громадянська позиція української молоді	109
1.7. Дозвілля сучасної молоді	122

Розділ 2. Державна молодіжна політика: здобутки

та не вирішені проблеми.....	135
2.1. Загальні засади, механізм формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні	138
2.2. Роль держави у процесі формування системи цінностей молодого покоління	155
2.2.1. Формування загальнолюдських цінностей та толерантності у молодіжному середовищі.....	155
2.2.2. Формування здорового способу життя української молоді ...	167
2.3. Державна політика у сфері освіти	181
2.4. Сприяння професійному становленню молоді	208
2.5. Державна підтримка молодих сімей	218
2.6. Соціальна підтримка та реінтеграція молоді, яка опинилася у складних життєвих обставинах.....	238
2.6.1. Молодь, яка опинилася у складних життєвих обставинах	240
2.6.2. Молоді люди з функціональними обмеженнями.....	241
2.6.3. Молодь із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	243

2.6.4. Молоді люди, які мають алкогольну або наркотичну залежність	247
2.6.5. Соціальна підтримка осіб, яких торкнулася проблема ВІЛ-інфекції	252
Розділ 3. Сучасний організований молодіжний рух	257
3.1. Молодіжний рух в умовах трансформації українського суспільства.....	257
3.2. Молодіжні субкультурні групи та рухи	273
3.3. Міжнародне молодіжне співробітництво	280
3.4. Молодіжний фактор розвитку громадянського суспільства в Україні.....	304
Рекомендації.....	311

Досвід провідних європейських країн доводить, що інвестування в молодю людину є ключовою передумовою інноваційного розвитку суспільства, становлення сучасної конкурентоздатної економіки. Тому курс на модернізацію країни, проголошений Президентом України Віктором Януковичем у ювілейному щорічному Посланні Глави держави до Верховної Ради України, визначає пріоритетні напрями вдосконалення державної молодіжної політики відповідно до Європейського пакту в інтересах молоді (European Pact for Youth), Молодіжної стратегії Європейського Союзу (Renewed framework for European cooperation in the youth field 2010-2018), Програми Європейського Союзу «Молодь в дії» (Youth in Action 2007-2013), стандартів та принципів молодіжної політики Ради Європи, що, у свою чергу, актуалізує проведення наукового аналізу соціально-економічного становища молоді України, процесів формування й реалізації державної молодіжної політики, трансформаційних змін у молодіжному середовищі України.

Серед дієвих механізмів формування й реалізації державної молодіжної політики в Україні відзначимо проведення щорічних парламентських слухань про становище української молоді, підготовку доповідей з цього питання. Відповідно до Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» Державним інститутом сімейної та молодіжної політики з 1998 року підготовлено дванадцять щорічних доповідей Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні.

За двадцять років, що минули після проголошення Незалежності України, наша країна відбулася й ствердилася як суверенна держава. В українському суспільстві сформувалось нове покоління молоді, яке суттєво відрізняється від усіх попередніх за цінностями та життєвими настановами. Саме тому, у 2011 році Кабінетом Міністрів України за погодженням з Комітетом Верховної Ради України з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму було прийнято рішення про підготовку щорічної доповіді про становище молоді в Україні «Молодь в умовах становлення незалежності України (1991-2011 роки)» з метою здійснення порівняльного аналізу становища молоді в Україні часів незалежності, визначення основних проблем в розвитку молодіжного сегмента суспільства, ефективності державної молодіжної політики, пріоритетних завдань цієї політики та відповідних управлінських рішень.

При підготовці щорічної доповіді опрацьовано широкий масив документів центральних та місцевих органів державної влади, наукових установ, у тому числі аналітичні та статистичні матеріали, надані Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерством культури України, Міністерством охорони здоров'я України, Міністерством соціальної політики України, Міністерством

внутрішніх справ України, Державною службою статистики, Міністерством юстиції України, Державною службою молоді та спорту, Міністерством освіти і науки, молоді та спорту Автономної Республіки Крим, управліннями у справах сім'ї, молоді та спорту обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, Національною академією медичних наук, Національною академією педагогічних наук, державною установою «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, а також результати соціологічних досліджень, проведених Державним інститутом сімейної та молодіжної політики.

Доповідь підготовлено авторським колективом у складі **С.Ю. Аксьонової**, канд. екон. наук (підрозд. 1.1.2); **О.Л. Ануфрієвої**, канд. пед. наук (підрозд. 2.3); **О.В. Бєлишева** (вступ, розд. 1, підрозд. 1.1.1.); **Є.І. Бородіна**, д. іст. наук (розд.2, підрозд. 2.1); **В.А. Головенька**, канд. політ. наук (підрозд. 3.1.); **Н.Є. Гусак** (підрозд. 1.4, 1.5, 2.3); **Н.В. Дзюби** (підрозд. 1.6); **А.Г. Зінченко**, канд. іст. наук (підрозд. 2.4); **Н.В. Кабаченко**, канд. політ. наук (підрозд.1.2); **О.Г. Карпенко**, д. пед. наук; (підрозд. 1.2.2); **В.І. Кірова** (підрозд. 2.2.1); **О.А. Корнієвського**, д. політ. наук (розд.3, підрозд 3.4).; **В.О. Кулика** (розд. 3, підрозд. 3.1, 3.2); **І.О. Курило**, д. екон. наук (підрозд. 1.1.1., 1.1.3); **Н.М. Левчук**; канд. екон. наук (підрозд. 1.1.2); **А.О. Мішина**, канд. політ. наук (вступ, висновки та рекомендації); **І.В. Пєшої**, канд. пед. наук (підр. 2.5., 2.6); **Н.Ф. Романової**, канд. пед. наук (розд. 1, підрозд. 1.2, 2.2.2); **Т.В. Семигіної**, канд. політ. наук (підрозд. 1.2.3); **О.В. Сірої** (підрозд. 1.7) **Є.В. Сірого**, д. соц. наук (підрозд. 1.7); **Д.К. Степанченко** (підрозд. 2.2.2); **А.Ю. Тарановської** (підрозд. 1.5); **В.О. Узніченко** (підрозд. 3.3); **Ю.Ж. Шайгородського**, д. політ. наук (підрозд. 2.2.1); **Ю.М. Шевцової**, канд. наук з держ. упр. (підрозд. 3.3.); **О. В. Ярошенка** (підрозд. 2.4.).

Керівник авторського колективу — **О.В.Бєлишев**; редактор — **Ю.О.Доценко**

РОЗДІЛ 1. Сучасна молодь України: соціальний та демографічний портрет

Протягом останніх двадцяти років існування України як незалежної держави вік молодих громадян в чинному законодавстві коливався у різних межах. Так, якщо до 2004 р. граничний вік молоді сягав 28 років, то після внесення змін до Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р.¹ визначено, що молоді люди — це громадяни віком від 14 до 35 років. Законодавче визначення молоді як специфічної соціально-вікової групи у віці 14-35 років діє в Україні й понині.

Розширення граничного віку не лише ускладнює аналіз демографічних та соціальних процесів у молодіжному середовищі. Настільки широке трактування вікових меж молоді суттєво обмежує адресність та ефективність державної молодіжної політики. Адже за великим рахунком в межах 14-35 років можна виділити три окремі категорії молоді, що суттєво відрізняються між собою мірою зрілості, ментальністю, ступенем залученості до соціально-політичних та соціально-економічних процесів тощо.

Ряд вітчизняних дослідників виділяє три вікових когорти молоді:

14-17 років — переважно школярі, які живуть з батьками і знаходяться, як правило, на їх повному утриманні. Визначальними векторами соціалізації на даному етапі виступають сім'я та школа;

18-24 — молодь, яка здобуває подальшу освіту в навчальних закладах І-ІV-го рівнів акредитації. На соціалізацію молоді людини на даному етапі суттєво впливає навчальний заклад та зміна соціального оточення, при цьому роль сім'ї та «старого» оточення істотно зменшується;

25-29 років — молодь, яка працює. Соціалізація завершується завдяки включенню молоді людини в процес суспільного виробництва.

Якщо соціалізація відбулася без викривлень та девіацій, по досягненню 30 років ми можемо говорити вже про самостійну, повноцінну сформовану людину. Звичайно ж, подібна градація не може відображати всіх нюансів соціалізації, але вона є типовою для більшості представників сучасної української молоді.

Для порівняння, сучасні вікові межі поняття «молодь», що діють у більшості європейських країн, США і Японії, коливаються в межах від 13–14 до 29–30 років. В офіційних документах ООН щодо молоді застосовується такий розподіл: підлітки — особи у віці 10–19 років; молодь — особи у віці 15–24 років; молоді люди — всі особи у віці 10–24 років².

¹ Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лютого 1993 р. № 2998-XII // Відом. Верхов. Ради України. — 1993. — № 16. — Ст. 167.

² Попова Н.П. Возрастные характеристики молодежи как социально-демографической категории населения России / Н.П. Попова // Закон и право. — 2006. — № 12. — С. 53–54.

Зауважимо, що на думку авторського колективу, механічне копіювання граничних меж вікового розподілу за західними зразками не є доцільним, адже в силу різних соціально-економічних умов та суспільних традицій вони не відображають специфіки становлення молодого покоління в Україні. Так, різними є строки навчання в школі та інших навчальних закладах, іншим є вік включення молодшої людини у процес суспільного виробництва. А в силу складної соціально-економічної ситуації період створення окремого від батьків домогосподарства може взагалі розтягнутися на все життя. З огляду на це запропонований вище розподіл на три групи: 14-17, 18-24 та 25-29 років видається найбільш оптимальним.

Ще однією важливою методологічною проблемою при визначенні соціальних та демографічних характеристик сучасної молоді є різні підходи щодо визначення вікових категорій молоді, які використовуються Державною службою статистики України, різними органами державної влади, науково-дослідними установами та дослідницькими організаціями. Так, зокрема Державна служба статистики України визначає молодь як вікову категорію від 15 до 34 років.

Тому чітке законодавче, науково обґрунтоване визначення граничного віку молоді та її окремих вікових когорт є одним з пріоритетних завдань для державної молодіжної політики, вирішення якого дозволить суттєво підвищити її адресність та запровадити нові управлінські підходи, спрямовані на конкретний результат.

1.1. Молодь України в демографічному вимірі

Конкурентоспроможність держави тісно пов'язана зі стабільним демографічним розвитком, здатним забезпечити необхідний рівень відтворення людського потенціалу. Однак в Україні протягом останніх двадцяти років спостерігається зворотна тенденція: населення країни постійно скорочується.

Так, за даними Державної служби статистики України, чисельність населення в країні скоротилася з 51 623,5 тис. осіб станом на 1.01.1991 року до 45 598,1 тис. осіб на 1.01.2011 року. Отже, від'ємний приріст складає 6 025,4 тис. осіб або 11,7% від загальної чисельності населення.

При цьому руйнівна демографічна тенденція продовжує зберігати силу. На даний момент скорочення населення певною мірою стримується сприятливою статевовіковою структурою, що утворилася внаслідок високого рівня народжуваності у 80-х роках ХХ століття. Остання обставина сприяла появі в наш час досить чисельного контингенту шлюбного віку, що й пояснює певне підвищення рівня народжуваності, яке спостерігалось останніми роками.

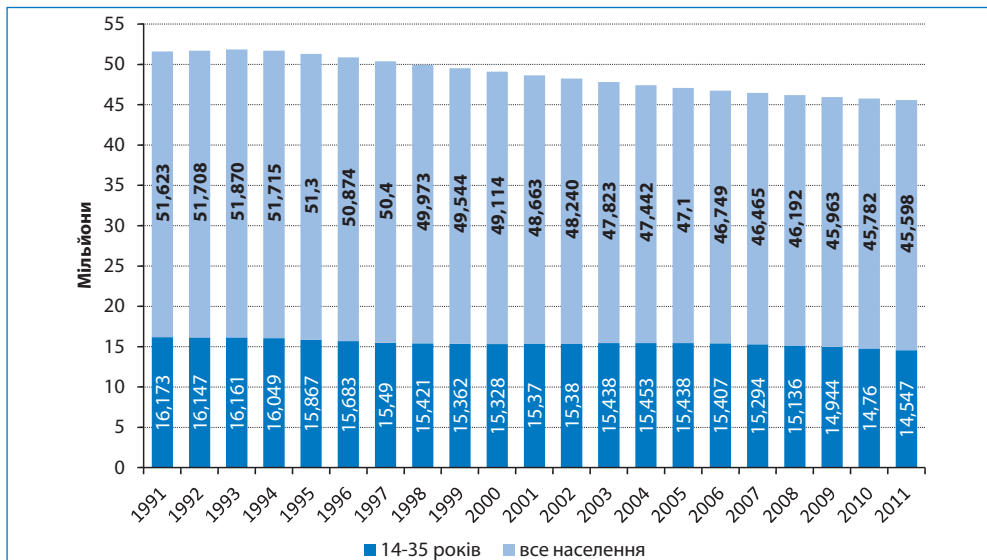
Однак запас демографічної «міцності» вже майже вичерпано: на зміну чисельним когортам покоління 80-х йде значно менше за чисельністю покоління, народжене в кризові 90-ті. Починаючи з 2013-14 років, за відсутності ефективної демографічної політики з боку держави чисельність населення невпинно скорочуватиметься.

1.1.1. Динаміка чисельності та демографічні характеристики молоді

Станом на 1 січня 2011 р., за даними Державної служби статистики України, в країні проживало 14 547 371 молодих людей у віці від 14 до 35 років, що складає 31,9% від загальної чисельності населення країни.

При цьому, в порівнянні з 1991 роком чисельність молодих людей скоротилася на 1 626,1 тис. осіб або трохи більше ніж на 10% від їх загальної кількості. Відзначимо, що темпи скорочення чисельності молоді за підсумками 20 років дещо менші за темпи скорочення населення в цілому, які оцінюються в 11,7%. Спостерігаються також інші відмінності: якщо з 1993 року чисельність населення скорочується з року в рік, то чисельність молоді у віці від 14 до 35 років змінюється хвилюподібно.

З 1991 по 2000 рік спостерігається тенденція до скорочення чисельності молодих когорт більше ніж на 5,2% (за весь період). З 2001 по 2004 роки фіксується незначне зростання — загалом на 0,8%, після 2004 по 2011-й знову спостерігається 5%-й спад. Останнє скорочення відбувається переважно за рахунок наймолодших вікових груп (14–17-річних), народжених у період суспільно-економічних трансформацій (**див. мал. 1.1.1.1**).

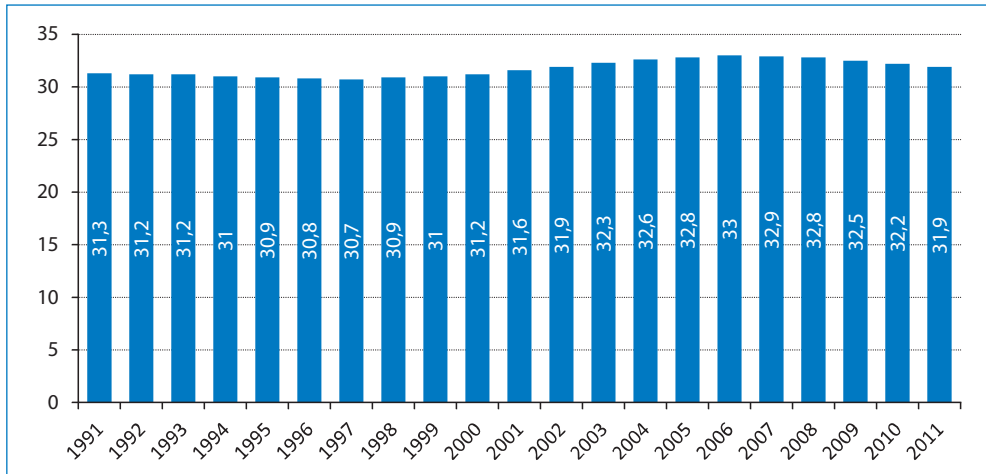
Мал. 1.1.1.1. Чисельність окремих вікових контингентів населення в Україні у 2000–2011 рр. (станом на початок року)

(за даними Державної служби статистики України)

Незначні коливання, що спостерігаються до 2004 року, носять локальний характер і не здатні суттєво вплинути на демографічну ситуацію в країні у середньостроковій перспективі.

Протягом 20 років частка молодіжного контингенту (14-35 років) у загальній чисельності населення попри незначні коливання лишається сталою (**див. мал. 1.1.1.2**).

Як бачимо, станом на 1.01.2011 р. фіксується навіть деяке її підвищення у порівнянні з аналогічним показником на 1.01.1991 р. — з 31,3 до 31,9%.

Мал. 1.1.1.2. Частка молоді у віці 14-35 років у загальній чисельності постійного населення, % (станом на початок року)

(за даними Державної служби статистики України)

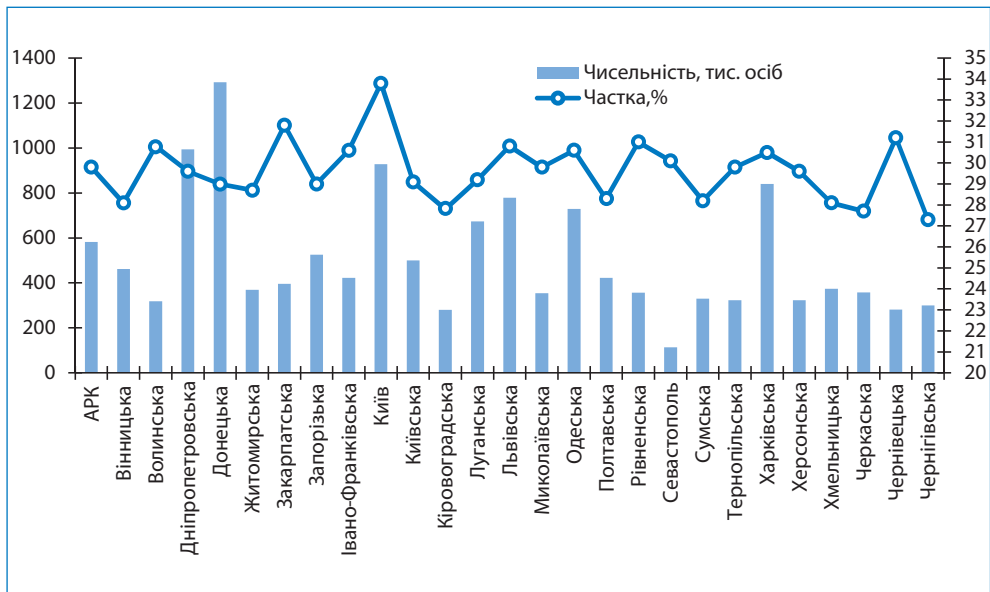
У порівнянні з 1991 роком в країні суттєво зменшилося демографічне навантаження, що певною мірою суперечить усталеним поглядам на цю проблему в українському суспільстві. Якщо у 1991 році на 1000 осіб працездатного віку припадало 794 непрацездатних, то станом на 1 січня 2011 року ця цифра скоротилася до 666 осіб.

Однак при цьому суттєвих змін зазнала *структура демографічного навантаження*. У 1991 році на 1000 працездатних припадало 409 осіб віку, молодшого за працездатний, і 385 старшого за працездатний. У 2011 році цей показник змінився на 255 та 411 осіб відповідно, тобто на 1 дитину 1,6 пенсіонерів. За прогнозами демографів, частка пенсіонерів буде зростати й надалі. З огляду на це, поступове підвищення пенсійного віку в Україні за умови збереження тенденції щодо підвищення тривалості життя є виправданим.

Однак варто зазначити, що за даними Пенсійного фонду, на 14 млн платників наразі в Україні існує 13,76 млн пенсіонерів. Тобто на 1 тис. працюючих платників припадає не 411, а майже 1 тис. пенсіонерів. Отже, головним резервом для наповнення Пенсійного фонду є не підвищення пенсійного віку, а розширення кола платників пенсійних внесків за рахунок детінізації української економіки та створення нових робочих місць.

Важливою характеристикою сучасної української молоді є структура її розселення. Серед областей України найбільшим внеском у загальну чисельність української молоді вирізняються густонаселені промислові регіони — Дніпропетровщина, Донеччина, Харківщина, а також м. Київ. Загалом, саме у цих чотирьох регіонах проживає близько 30% всієї молоді нашої країни.

Ще майже чверть усього молодіжного контингенту зосереджена у п'яти доволі великих регіонах країни, чисельність молоді в кожному з яких перевищує півмільйона (АР Крим, Запорізька, Луганська, Львівська та Одеська області). Серед решти територіальних утворень за чисельністю молоді виділяється ще Київська область (**див. мал. 1.1.1.3**).

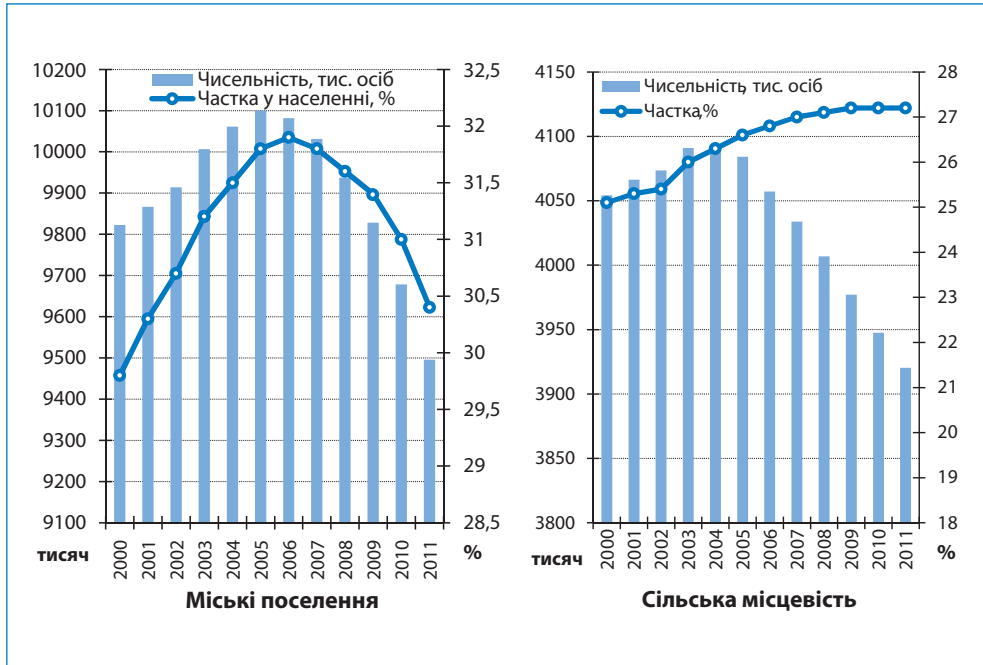

Мал. 1.1.1.3. Чисельність та частка молоді віком 15–34 роки у складі населення регіонів України у 2010 р.

(за даними Державної служби статистики України)

Отже, підвищеною часткою молоді виділяються, з одного боку, більш розвинуті та привабливі з погляду життєвих перспектив і можливостей трудової реалізації м. Київ, Харківська, Одеська області, а з іншого — західні регіони країни з відносно молодим населенням (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька області), що зумовлено традиційно вищою дітородною активністю і пов'язаними з нею можливостями відтворення населення.

Динаміка чисельності молоді в Україні за типом поселення також чітко відображає наслідки демографічних хвиль та особливо — специфіку міжпоселенської міграції в країні (**див. мал. 1.1.1.4**).

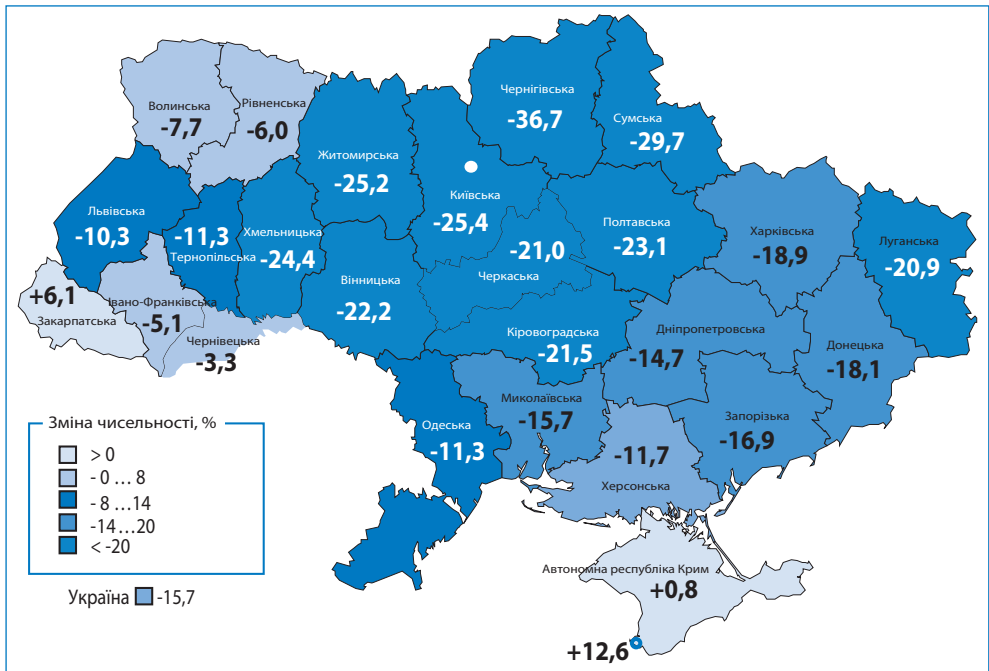
Мал. 1.1.1.4. Чисельність молоді віком 15-34 роки та її частка у населенні України за типом поселення у 2000-2011 рр.

(за даними Державної служби статистики України)

Наразі частка молодих городян у загальній чисельності всієї молоді становить близько 71% і це при тому, що питома вага усього міського населення дещо перевищує 68%. Протягом перших семи років досліджуваного десятиріччя «внесок» міських жителів у чисельність молоді повільно підвищувався, але в останні роки почав знижуватися.

Як бачимо, за даними офіційної статистики, на кінець 2011 року частка молоді серед сільського населення складає понад 27%, тобто лише на 3% менше за аналогічний показник для населення міст. Отже, темпи «старіння» села лише незначною мірою перевищують темпи старіння населення країни в цілому. Однак при цьому треба враховувати деякі моменти:

- офіційна статистика оперує лише даними щодо зареєстрованого населення. Тобто особи, що проживають в місті, але зареєстровані в селі, розглядаються Держкомстатом як селяни;
- традиційно рівень народжуваності на селі лишається дещо вищим за міський. Це певною мірою скорочує існуючі диспропорції;
- скорочення частки сільського населення в розрізі окремих регіонів відбувається вкрай нерівномірно (**див. мал. 1.1.1.5**).

Мал. 1.1.1.5. Динаміка чисельності сільського населення України за 1989-2010 рр. в розрізі регіонів.

(за даними Державної служби статистики України)

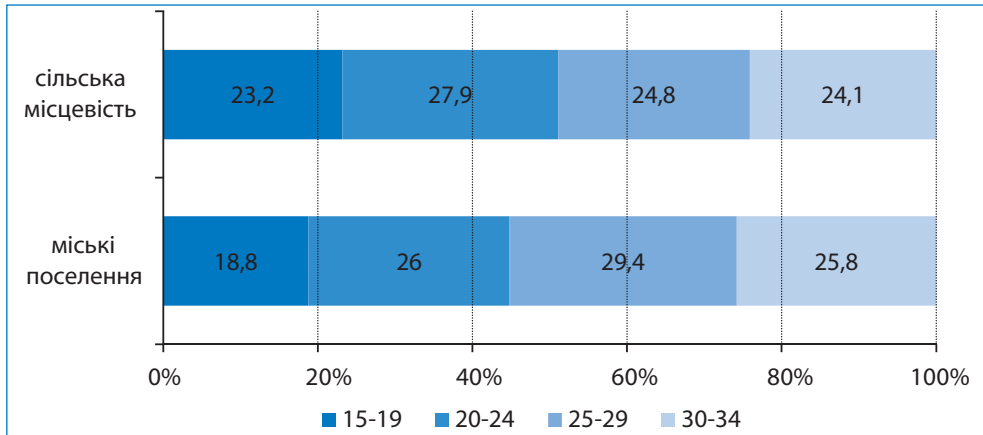
В розвинених країнах чисельність зайнятого у сільському господарстві населення складає не більше 3-5%. Зменшення чисельності сільського населення в Україні можна було б розглядати як об'єктивний процес, зумовлений підвищенням продуктивності сільськогосподарського виробництва і оптимізацією чисельності зайнятих у ньому працівників, адже фіксуються тенденції щодо збільшення об'ємів вирощування ряду культур, підвищення урожайності та ін..

Однак при зростанні окремих показників в Україні продовжується деіндустріалізація сільськогосподарського виробництва, спрощення його структури. Все це супроводжується цілим рядом соціально деструктивних явищ, що суттєво прискорюють **депопуляцію** українського села. Отже, випереджаюче скорочення чисельності сільського населення — не стільки наслідок оптимізації виробництва, скільки результат розвалу радянської системи господарювання на селі.

Сільська молодь як специфічна соціально-демографічна група чи не найбільш потерпає від хвороб, що проявляються внаслідок кризи села. Тому подолання їх не можливе без завершення аграрної реформи та відновлення збалансованого сільськогосподарського виробництва.

Порівняння вікового складу молоді за типом поселення свідчить, що у селах з їх порівняно більш високою народжуваністю частка наймолодших вікових груп осіб є вищою. У той час як у міських поселеннях, що є центрами тя-

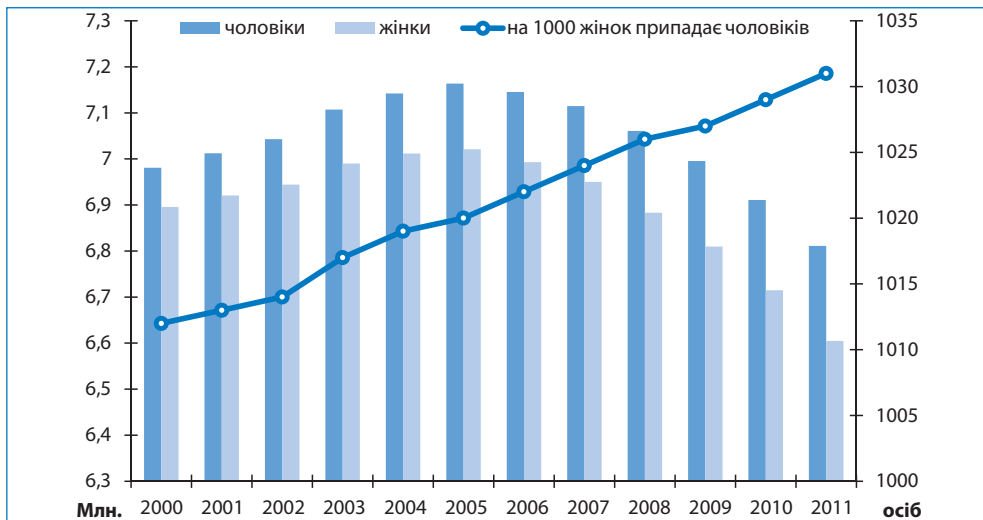
жіння для високоосвіченої молоді з певним трудовим досвідом, структурна перевага старших вікових груп молоді виражена більш чітко (**див. мал. 1.1.1.6**).

Мал. 1.1.1.6. Розподіл міської та сільської молоді віком 15–34 роки за окремими віковими групами в Україні (станом на кінець 2010–початок 2011 року).
(за даними Державної служби статистики України)

Необхідною умовою реалізації молоддю певних демографічних функцій (створення сімей, народження і виховання дітей тощо) є баланс чисельності населення відповідних вікових груп за ознакою статі.

За останні десятиріччя певна нестача молодих чоловіків, що фіксувалася в Україні кілька десятиріч тому, поступилася місцем більш природному для цього віку надлишку осіб чоловічої статі (**див. мал. 1.1.1.7**).

Мал.1.1.1.7. Чисельність молоді віком 15–34 роки за статтю в Україні у 2000–2011 рр.
(за даними Державної служби статистики України)

Вік балансування чисельності статей (загалом по Україні) становить 32 роки, однак через специфіку міжпоселенської міграції у міських поселеннях дефіцит чоловіків наразі відчувається з 29–30-річного віку. У селах же бракує наречених для чоловіків майже до 50 років. Якщо на початку поточного десятиріччя на кожну тисячу молодих жінок в Україні припадало 1012 чоловіків (при цьому 992– у міських поселеннях, 1063 — на селі), то на початку 2011 р. — вже 1031 особа чоловічої статі (1013 — у містах, але 1076 — у сільській місцевості).

Співвідношення чоловіків і жінок за різними віковими групами молоді демонструє, що чисельна перевага чоловіків, обумовлена їх природним надлишком при народженні, зі зростанням віку поступово скорочується. Найбільш відчутною вона є серед молоді до 25 років, мінімальною — у віковій групі 25–29 років, а вже серед 30–34-річних переважно фіксується надлишок жінок, що пов'язано з руйнівним впливом на природне співвідношення доволі високої чоловічої надсмертності.

Взагалі ж, згадані статеві співвідношення у певних вікових групах та за типом поселення визначаються як особливостями проживання окремих поколінь на тих чи інших відрізках життя, так і статевим дисбалансом у міжпоселенських міграційних потоках.

1.1.2. Фактори зміни чисельності та структурних характеристик молоді

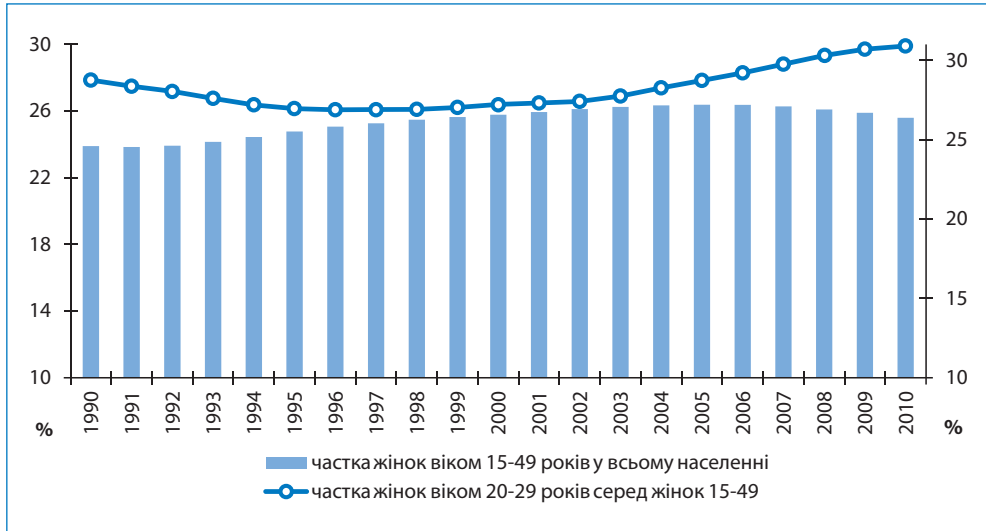
Основними факторами, що визначають чисельність молоді в Україні, є народжуваність, смертність, а також міграція.

Народжуваність

Сучасний характер народжуваності пов'язаний з особливостями та умовами народжуваності ще минулого радянського періоду. Так, незначні коливання рівня народжуваності наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. та її підвищення у середині 1980-х років визначили тенденції зміни частки найбільш активних дітородних вікових груп серед жінок (20–29 років) на початку XXI століття.

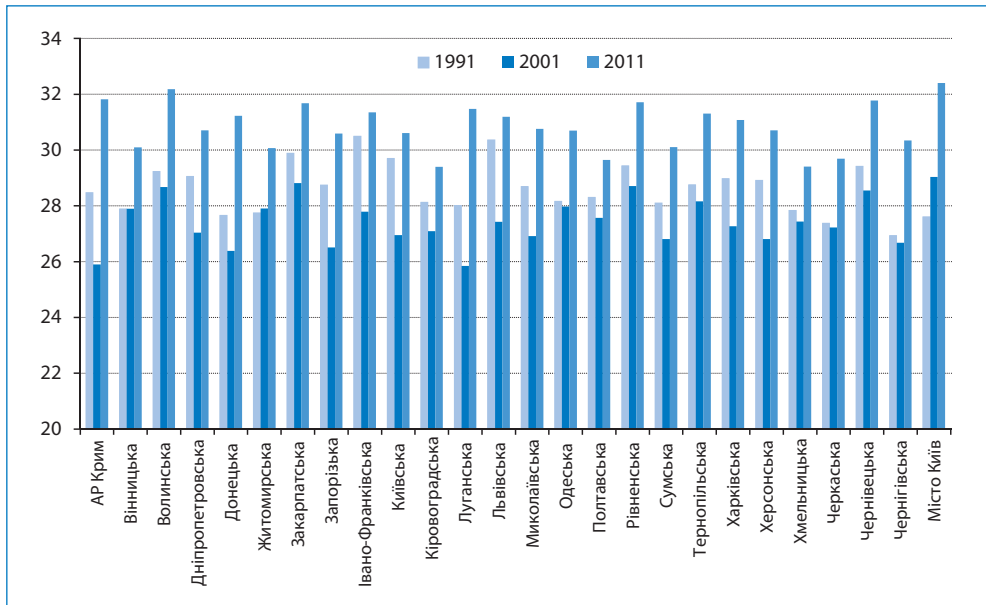
Нагадаємо, що у 1982 р. в Україні було введено частково оплачувану відпустку по догляду за дитиною віком до року та подовжено відпустку по догляду за дитиною до досягнення нею півторарічного віку, що стимулювало суттєве підвищення дітородної активності, особливо у 1983 та 1986 роках. Однак, починаючи з 1987 р. й впродовж п'ятнадцяти наступних років народжуваність невпинно зменшувалась (у 2001 р. її сумарний показник був майже вдвічі нижчим за рівень 1986 р.).

Приблизно двадцять років потому спочатку повільно, а в останні роки доволі швидко питома вага жінок віком 20–29 років у складі дітородних контингентів зростала (**див. мал. 1.1.2.1**).

Мал. 1.1.2.1. Частка жінок дітородного віку в населенні та частка жінок віком 20–29 років серед жінок репродуктивного віку в Україні у 1990–2010 рр.
(за даними Державної служби статистики України)

Збільшення частки найбільш активних дітородних контингентів охопило усі регіони України (**див. мал. 1.1.2.2**).

Мал. 1.1.2.2. Частка жінок віком 20–29 років серед жінок дітородного віку в регіонах України у 1991, 2001 та 2007 рр.
(за даними Державної служби статистики України)

Найшвидші темпи зростання питомої ваги жінок віком 20–29 років серед жінок дітородного віку були зафіксовані в АР Крим, Луганській, Донецькій, Запорізькій областях, а от найбільшою часткою таких жінок у 2011 р. характеризувалися Закарпатська, Рівненська, Чернівецька, Волинська області, а також АР Крим і м. Київ.

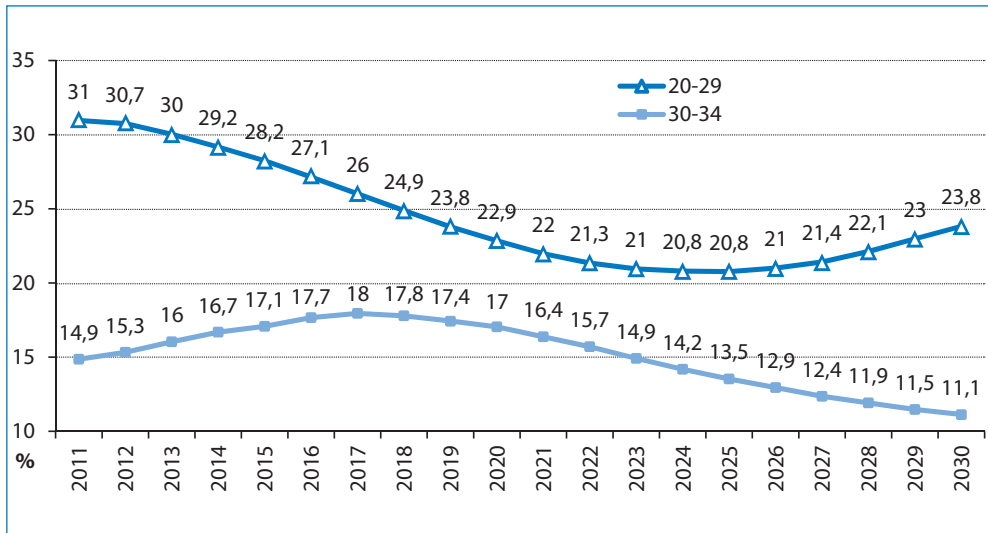
Безперечно, зростання чисельності та частки молодих жінок, які забезпечують основну масу народжень перших дітей, є позитивним фактором динаміки народжуваності, оскільки воно саме по собі сприяє збільшенню кількості новонароджених (навіть без підвищення рівня дітородної активності населення). Зауважимо, що саме Волинська, Закарпатська та Рівненська області є лідерами щодо рівня народжуваності серед регіонів України. У 2011 р. у Кіровоградській, Хмельницькій, Полтавській, Черкаській областях частка найбільш активних дітородних груп жінок була порівняно невисокою.

Період переходу суспільних трансформацій, який супроводжувався глибокою соціально-економічною кризою, зумовив обвальне падіння народжуваності в 1990-х роках. Загальна чисельність народжених зменшилася з 630,8 тис. у 1991 р. до 376,4 тис. у 2001 р., а загальний коефіцієнт народжуваності знизився з 12,1% у 1991 р. до 7,7% у 2001 р. Такі зміни абсолютних і відносних показників народжуваності призвели до того, що на зламі століть Україна мала найгірші характеристики народжуваності не лише за всю свою історію, але й порівняно з низкою інших європейських країн.

Ці ж зміни визначили негативні демографічні тенденції майбутнього. Так, згідно з результатами прогнозу демографів, частка жінок найбільш активного дітородного віку у складі репродуктивного контингенту жінок збільшуватиметься лише до 2012 р., після чого передбачається її зниження, зумовлене вступом у дітородний вік поколінь дівчат, народжених у 1990-ті роки. Їх нечисленність стримуватиме підвищення народжуваності навіть за умови подальшого посилення її повікової інтенсивності.

Підвищення частки серед жінок репродуктивного віку ще однієї молодіжної групи віком 30–34 роки триватиме до 2017 р., після чого питома вага цих жінок також почне знижуватися (**див. мал. 1.1.2.3**).

З огляду на те, що в Україні надалі відбуватиметься зміщення середнього віку матері при народженні дитини (так зване старіння материнства), а також підвищення інтенсивності народжуваності у жінок віком 30–35 років, можна очікувати, що саме завдяки цій групі жінок у найближчі роки народжуваність коливатиметься близько рівня 1,5 дит. у розрахунку на одну жінку.

Мал. 1.1.2.3. Частки жінок віком 20–29 років та 30–34 роки серед жінок репродуктивного віку в Україні за середнім варіантом прогнозу

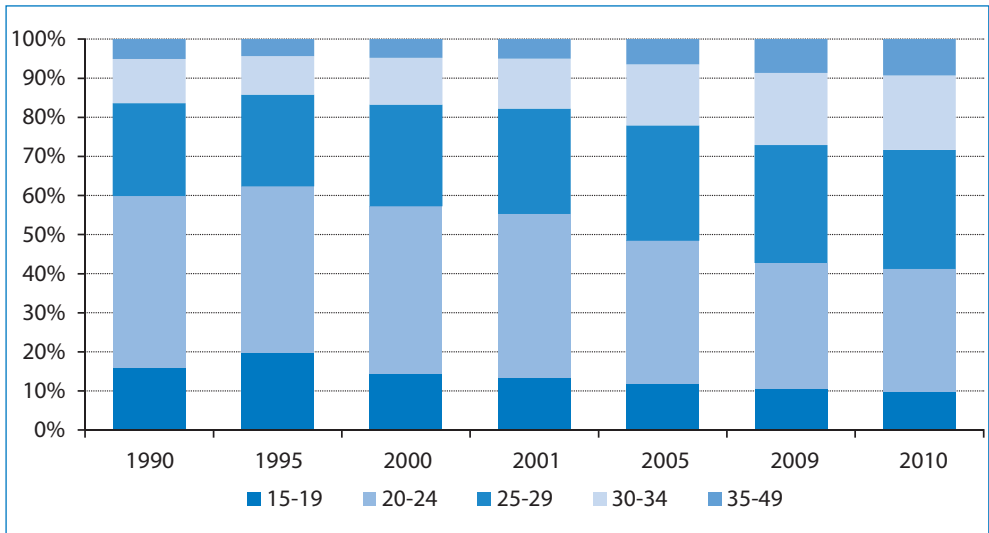
(за даними комплексного демографічного прогнозу — оновлена у вересні 2011 р. версія <http://www.idss.org.ua/public.html> (Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. — К.: Український центр соціальних реформ, 2006. — 138 с.)

Протягом 1990-х рр. повікові коефіцієнти народжуваності різко зменшувалися у жінок у віці 15–24 роки, зокрема рівні народжуваності 18–20-річних дівчат за цей період зменшилися майже вдвічі, а от зниження інтенсивності народжуваності у жінок віком 25–34 роки проходило повільнішими темпами.

До того ж у період підвищення народжуваності (2001–2009 рр.) у жінок віком 25–34 роки спостерігалися швидші темпи змін, ніж у жінок молодших дітородних груп. У 2009–2010 рр. відбулось помітне зниження дітородної активності у жінок у віці 15–29 років, тоді як у жінок віком старше 30 років коефіцієнти народжуваності продовжували зростати.

Найбільший показник народжуваності все ще належить жінкам віком 20–24 роки, хоча його значення у 2010 р. (90,1%) було в 1,8 раза меншим за 1990 р. Рівень народжуваності у 25–29-річних жінок у 2010 р. становив 97,5% максимального рівня (тобто рівня народжуваності жінок у віці 20–24 роки).

У перші роки незалежності країни різниця між показниками народжуваності зазначених сусідніх вікових груп була значно більшою: коефіцієнт народжуваності у жінок 25–29 років становив лише 54,2% рівня народжуваності у жінок 20–24 роки (**див. мал. 1.1.2.4**).

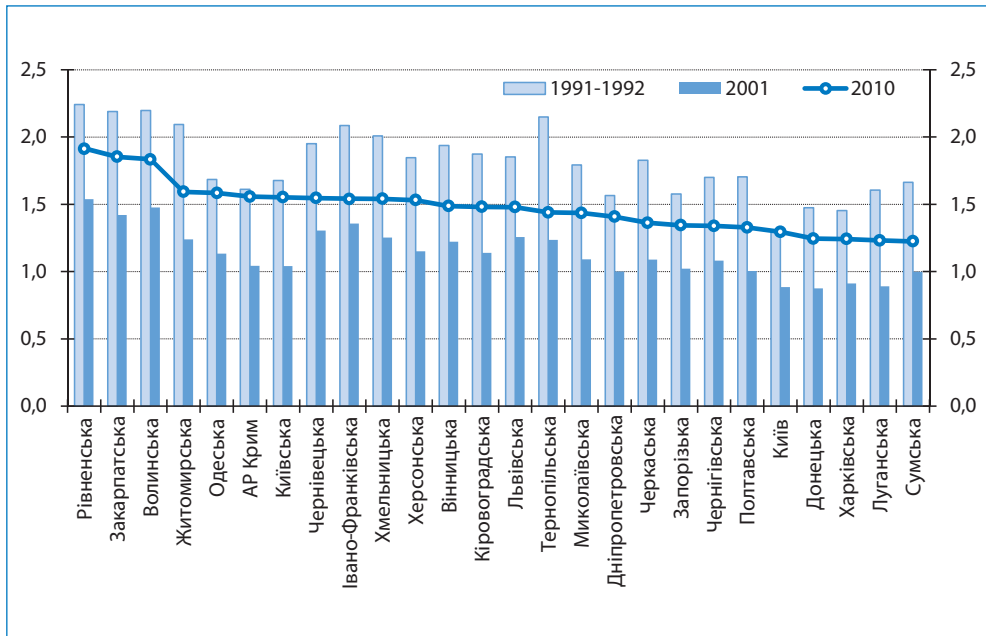
Мал. 1.1.2.4. Внесок у сумарну народжуваність окремих вікових груп жінок у 1990–2010 рр., Україна, %

(за даними Державної служби статистики України)

Спостерігається значна регіональна диференціація вікових коефіцієнтів народжуваності. Так, у наймолодшій дітородній групі жінок коефіцієнти народжуваності були найбільшими у Херсонській, Кіровоградській, Миколаївській, Івано-Франківській областях (35–39%, 2010 р).

Ще більшого значення аналогічний показник досягав у Закарпатській області (51,7%). На противагу йому у м. Київ коефіцієнт народжуваності у 15–19-річних жінок був майже у 6 разів менший (8,9%).

Порівняно низькі показники були у Харківській та Львівській областях (21–22,5%). У західних областях (Закарпатській, Волинській, Рівненській, Івано-Франківській) також спостерігалися найвищі коефіцієнти народжуваності жінок у віці 20–24 роки, але у 2010 р. ці показники були у 1,7–2 рази нижчими ніж на початку незалежності країни (**див. мал. 1.1.2.5**).

Мал. 1.1.2.5. Сумарний коефіцієнт народжуваності у регіонах України, 1991-1992, 2001, 2010 рр. (дітей у розрахунку на 1 жінку)
(за даними Державної служби статистики України)

Втім, коефіцієнти у цій віковій групі знизилися в усіх областях, а от коефіцієнти народжуваності у жінок віком 30–34 роки навпаки збільшилися. У 2010 р. цей показник варіював від 44,5% (Сумська обл.) до 75,0% (Рівненська обл.). Для порівняння: у 1991–1992 рр. найнижчий і найвищий рівні народжуваності 30–34-річних жінок були дещо іншими — відповідно 30% (Харківська обл.) та 51% (Рівненська обл.).

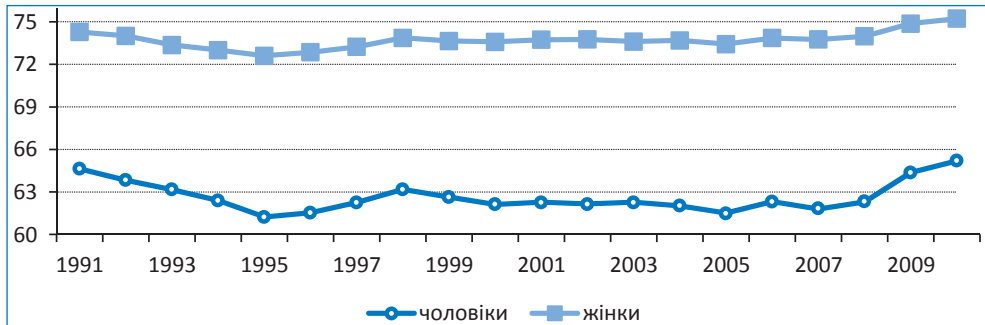
Загалом в усіх без винятку областях рівень народжуваності у 1990-х роках знизився, а у період другого десятиріччя незалежності країни підвищився. Однак лише в незначній кількості регіонів сумарний показник народжуваності наблизився до того значення показника, що було притаманне регіонам у перші роки незалежності України.

Отже, трансформація вікової моделі народжуваності проявляється насамперед в істотному зменшенні внеску у сумарну народжуваність молодших дітородних груп жінок (15–24) та збільшенні вкладу більш старших репродуктивних контингентів, що зумовлено особливостями історичного перебігу змін народжуваності у різних вікових групах жінок.

Смертність

Динаміка смертності й тривалості життя молоді упродовж останніх 20 років була досить нестабільною і відзначалася значними коливаннями. Так, очікувана тривалість життя у першій половині 1990-х років зменшилася на 5 років у чоловіків та 2,7 у жінок.

Протягом 1996-1998 рр. спостерігався період зростання тривалості життя, але у наступні роки знову змінився черговим зниженням. Починаючи з 2008 р. тривалість життя в Україні збільшується (**див. мал. 1.1.2.6**).

Мал. 1.1.2.6. Очікувана тривалість життя при народженні в Україні у 1991-2009 роках, років

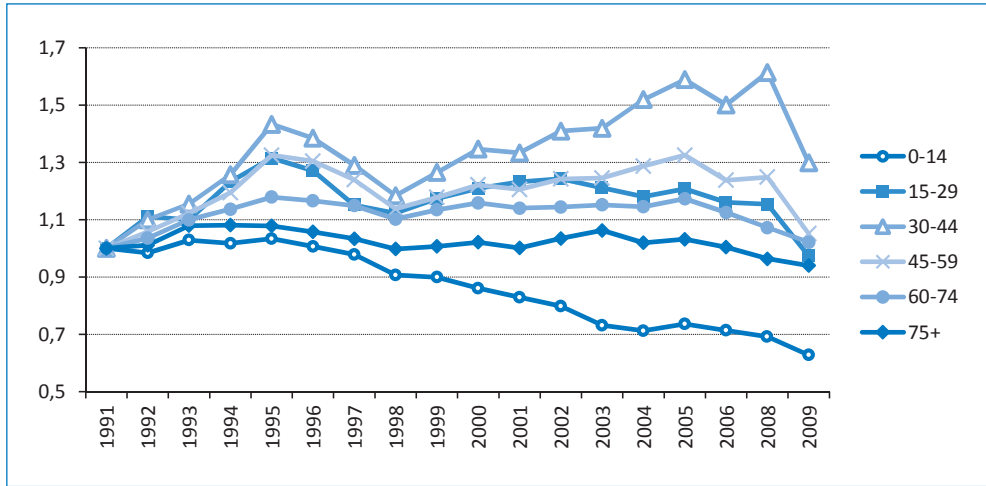
(за даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України)

Однак сьогодні ще передчасно стверджувати про наявність чіткого перелому негативних тенденцій, адже темпи зниження показників смертності у 2010 р. виявились помітно нижчими за 2009 р.

Окрім того, нинішні показники смертності населення в трудоактивному віці є одними з найгірших у Європі і поступають лише Росії, де ситуація визначається як ще більш неблагополучна. У 2010 р. очікувана тривалість життя в Україні становила 65,2 року у чоловіків та 75,2 року у жінок.

Найбільш несприятливі зрушення у період пострадянських трансформацій в Україні відбулися серед населення трудоактивного віку, тобто тієї соціально-демографічної групи, представники якої стали головними суб'єктами суспільних перетворень 1990-х рр. і чие соціально-економічне становище зазнало швидких і радикальних змін.

Уявлення про зростання смертності в різних вікових групах у 1991–2009 р. по відношенню до їх рівня у 1991 р. показано на мал. 1.1.2.7.

Мал. 1.1.2.7. Відношення стандартизованих повікових показників смертності у 1991–2009 рр. до їх рівня у 1991 р. (1991=1)
(за даними ВООЗ (HFA-MDB))

Як бачимо, смертність дітей у віці до 14 років зменшувалась, смертність у похилому віці не зазнала суттєвих змін, тоді як у трудоактивному віці спостерігались значні зрушення показника. Найвідчутніше зростання смертності відбулось у віковій групі 30–44 роки, де показник в окремі роки в 1,4–1,6 раза перевищував рівень смертності 1991 року.

Коефіцієнт смертності серед молоді віком 14–35 років виріс у 1995 р. в 1,3 раза порівняно з 1991 р., після чого його динаміка була нестабільною.

У 2010 р. смертність серед населення віком 14–35 років, незважаючи на тенденцію до зниження упродовж останніх років, все ще перевищувала докризовий показник 1991 року (**див. табл. 1.1.2.1.**).

Таблиця 1.1.2.1
Показники смертності у віці 14–35 років в Україні у 1991, 1995, 2000, 2005 та 2010 рр., на 100 тис. населення
(за даними Державної служби статистики України)

	1991	1995	2000	2005	2010
чоловіки	258,9	350,9	321,4	337,9	264,6
жінки	75,1	101,0	91,3	105,0	89,9

Найгострішою демографічною проблемою сучасної України є висока передчасна смертність чоловіків трудоактивного віку. У структурі причин смерті лідирують так звані «зовнішні причини», тобто нещасні випадки, отруєння і травми.

Серед усіх померлих віком 15–34 роки в 2010 р. 48,7% чоловіків і 27,6% жінок померли неприродною смертю. Як видно з таблиці, порівняно з 1991 р. структура причин смерті у 2010 р. дещо змінилась (**див. табл. 1.1.2.2**).

Таблиця 1.1.2.2

Структура смертності населення віком 15–34 роки за окремими причинами смерті в Україні у 1991 та 2010 рр., %

(за даними Державної служби статистики України)

	1991		2010	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Інфекційні захворювання	2,69	2,40	16,05	19,88
Новоутворення	6,41	21,27	4,80	15,42
Хвороби системи кровообігу	9,71	9,98	10,11	9,66
Хвороби органів дихання	1,83	2,79	3,53	4,85
Хвороби органів травлення	2,58	3,67	7,80	8,94
Зовнішні причини	69,12	39,97	48,72	27,60
Інші причини	7,68	19,92	8,97	13,65
Усі причини	100,00	100,00	100,00	100,00

На початку 1990-х рр. перше місце посідали зовнішні дії, друге — хвороби системи кровообігу у чоловіків та новоутворення у жінок, на третьому — інфекційні захворювання у чоловіків та хвороби системи кровообігу у жінок.

У 2010 р. питома вага зовнішніх причин помітно зменшилась, проте вони продовжують посідати перше місце у структурі причин смерті молоді. Натомість значно посилилася роль інфекційних захворювань. Останні навіть випередили хвороби системи кровообігу і нині посідають друге місце у структурі причин смерті як чоловіків, так і жінок віком 15–34 роки.

Слід відзначити, що основні втрати, спричинені інфекційними хворобами, зумовлені туберкульозом і СНІДом. Соціально-економічна нестабільність в українському суспільстві, поширення бідності, що відзначається нестачею матеріальних та інших соціальних ресурсів, зниженням доступності до необхідних послуг, звуженням життєвих потреб і можливостей їх задоволення, створили умови, сприятливі для наступу цих захворювань.

Проведений аналіз динаміки повікової смертності від туберкульозу в Україні упродовж двох останніх десятиліть свідчить, що у віковій групі 15-29 років відбулося відчутне зростання показників. Тобто йдеться про «помолодшання» смертності від цієї патології, жертвами якої дедалі частіше стають особи молодого віку. Окрім цього, серед усіх померлих від СНІДу в Україні у 2010 р. частка осіб віком 15–34 роки становила 41,7%.

Як вже зазначалось, головними причинами смерті молоді віком 15–34 роки є зовнішні. При цьому спостерігаються різкі статеві відмінності: якщо

розрив у показниках смертності від усіх причин для чоловіків та жінок становить 3 рази, то від зовнішніх причин — 5,3. Зокрема, у 1991 р. з кожних 100 тис. чоловіків віком 15–34 роки від нещасних випадків, травм та отруєнь померло 179 осіб, у 1995 р. — 226, у 2010 р. — 125. Відповідні коефіцієнти смертності жінок становили 30, 40 і 24.

Ієрархія окремих причин у структурі смертності від зовнішніх причин змінюється з віком. Діти віком до 14 років гинуть переважно внаслідок ДТП та утоплень, а особи зрілого й старшого віку — в результаті випадкових отруєнь та скоєння самогубств (**див. табл. 1.1.2.3**).

Таблиця 1.1.2.3

Ієрархія окремих причин смерті в структурі смертності від зовнішніх причин серед різних вікових груп населення України у 2010 р.

(за даними Державної служби статистики України)

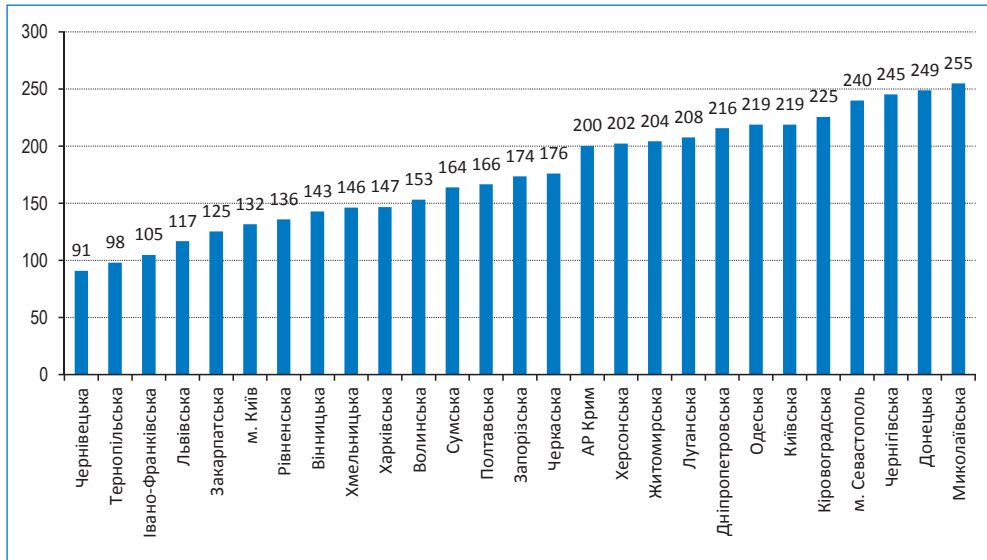
Вік, років	Місце в структурі смертності від зовнішніх причин				
	I	II	III	IV	V
0–14	Випадкові утоплень	ДТП	Ушкодження з невизначеним наміром	Випадкові отруєння	Убивства
15–29	ДТП	Самогубства			Випадкові утоплень
30–44	Самогубства	Випадкові отруєння	ДТП	Ушкодження з невизначеним наміром	Убивства
45–59	Випадкові отруєння	Самогубства	Ушкодження з невизначеним наміром	ДТП	Випадкові падіння
60–75	Самогубства	Випадкові отруєння			

У структурі зовнішніх дій як причин смерті молоді віком 15–29 років провідна роль належить нещасним випадкам, пов'язаним із транспортними засобами, самогубством, ушкодженням з невизначеним наміром та випадковим отруєнням.

У регіональному плані в Україні смертність у віці 14–35 років вирізняється значною диференціацією. Згідно з нашим розрахунками, у 2010 р. до областей, які виділялись підвищеним рівнем смертності молоді, належали: Миколаївська, Донецька, Чернігівська, Кіровоградська, Київська та м. Севастополь, де показники смертності в 1,3–1,4 раза перевищували відповідний середньо-український рівень (**див. мал. 1.1.2.8**).

Західні області, зокрема Чернівецька, Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська, Закарпатська вирізняються нижчими показниками смертності серед молоді. Незважаючи на позитивну тенденцію до зниження показників смертності

населення України в останні роки, у тому числі серед молоді, вони все ще значно перевищують відповідні показники розвинутих європейських країн. Зокрема, нині показник смертності у віці 15–29 років в Україні у 3,5 рази вищий, ніж у Німеччині та Швеції, удвічі, ніж у Польщі, та в 1,3 рази перевищує показники Латвії та Естонії.

Мал. 1.1.2.8. Показники смертності у віці 14–35 років у регіонах України в 2010 р., на 100 тис. населення

(за даними Державної служби статистики України)

Отже, у сучасний період показники дожиття чоловіків у 3–4 рази нижчі за жінок. Явище чоловічої надсмертності починає спостерігатися вже у молодих роках. Так, у 2010 р. у віці 15–19 років смертність чоловіків удвічі перевищувала жіночу, в 20–24 роки — у 3,3 рази, у 25–29 та 30–34 роки — утричі.

Необхідно констатувати, що такий розрив у показниках життєздатності чоловіків та жінок обумовлений не стільки біологічними факторами, скільки високою поширеністю асоціальних явищ серед чоловіків — зловживанням алкоголем й тютюнопалінням, а також недостатньою увагою до власного здоров'я та неготовністю піклуватися про нього.

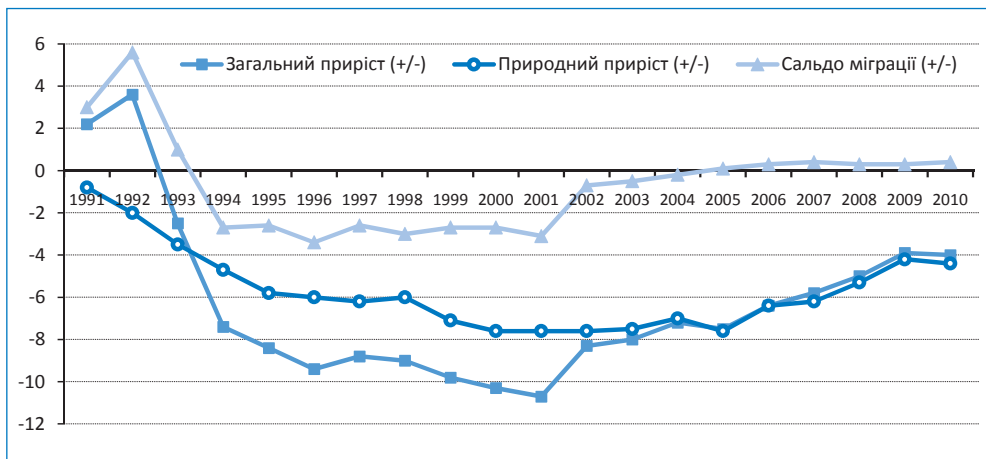
Загалом позитивні зміни у показниках життєзбереження молоді потребують створення умов для вибору та засвоєння моделі поведінки, зорієнтованої на здоровий спосіб життя. Комплексна й скоординована політика у цій сфері має створити відповідний політичний клімат і соціальне середовище, сприятливе для профілактики соціально-небезпечних хвороб, пов'язаних із нездоровим способом життя та подолання байдужості суспільства до цих проблем.

Міграція

Важливим фактором зміни чисельності і статевовікової структури населення є міграція. У перші роки незалежності України загальне **сальдо міграцій населення** було додатним з найвищим за післявоєнний період значенням цього показника у 1992 р. (288 тис. осіб).

Однак у 1993 р. стрімке зростання міграційного приросту змінилося різким спадом і хоча сальдо міграції ще залишалося додатним, його значення зменшилося більш ніж у 5 разів. Але вже у 1994 році країна зазнала значних міграційних втрат (143 тис. осіб).

Впродовж наступних десяти років міграційне сальдо було від'ємним і лише починаючи з 2005 р. спостерігається незначний міграційний приріст, який не в змозі протидіяти загальному спаду всього населення України (**див. мал. 1.1.2.9**).

Мал. 1.1.2.9. Формування приросту (скорочення) чисельності населення України у 1991–2010 рр., на 1000 осіб

(за даними Державної служби статистики України)

Останні п'ять років характеризуються додатним сальдо міграції молодих контингентів населення. Необхідно зауважити, що сальдо міграції молоді у віці 15–34 роки змінилось на додатне не у 2005 р. як для всього населення, а у 2006 р. У цей рік абсолютний показник сальдо міграції осіб у віці 15–34 роки становив 5,1 тис., а за рахунок молодих мігрантів міграційний приріст забезпечувався майже на 36%, у 2007 р. — на 38%, у 2008 р. — на 30%, у 2009 р. — на 25%.

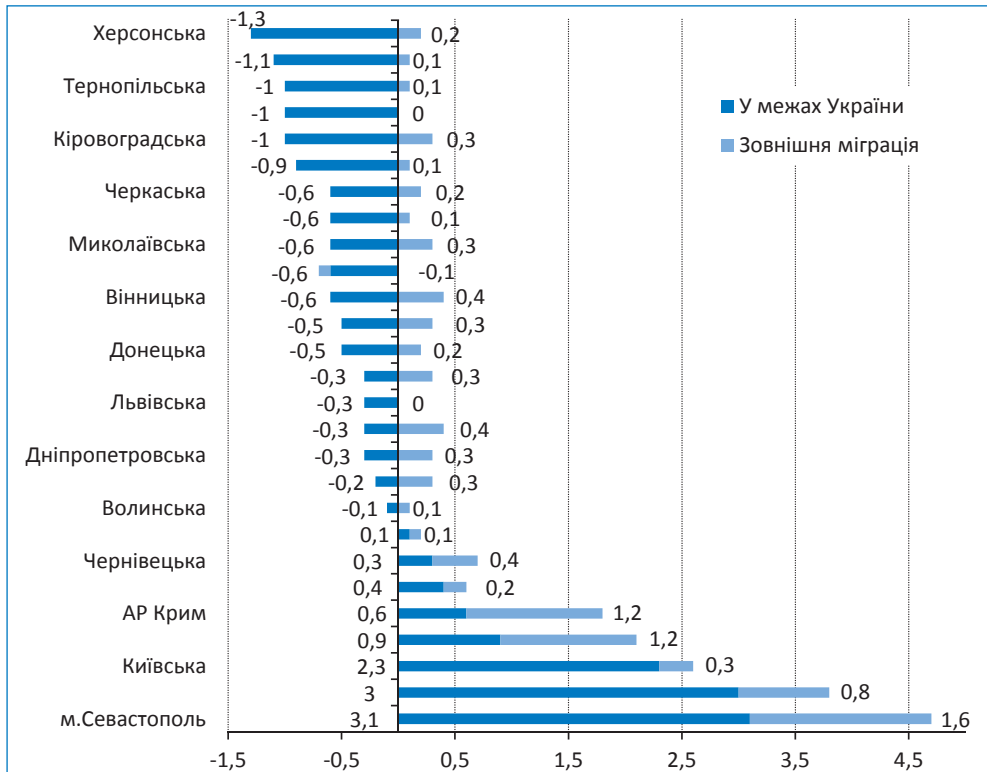
У 2010 р. молодь у віці 14–35 років у загальному міграційному прирості становила третину. У 2010 р. частка чоловіків становила 65% у міграційному прирості молодих груп населення, а в попередні роки така частка досягала 80% і навіть 90%.

Зовнішня міграція на рівні окремих регіонів відзначається невеликою диференціацією показників сальдо міграції із найвищим його значенням

у Одеській області та АР Крим (1,2%) і від'ємними показниками лише у трьох західних областях: Закарпатській, Рівненській та Львівській.

Більшу значущість для формування і змін структури населення регіонів має внутрішньодержавна міжрегіональна міграція. При формуванні молодіжної державної політики слід опиратися на дані цього показника, оскільки підвищений ступінь міграційної активності молоді негативно впливає не тільки на державну, але й регіональну політику. В областях, які втрачають населення через міграцію, відбувається скорочення демографічного та трудового потенціалів, прискорюються темпи старіння населення та виникають проблеми з його відтворенням.

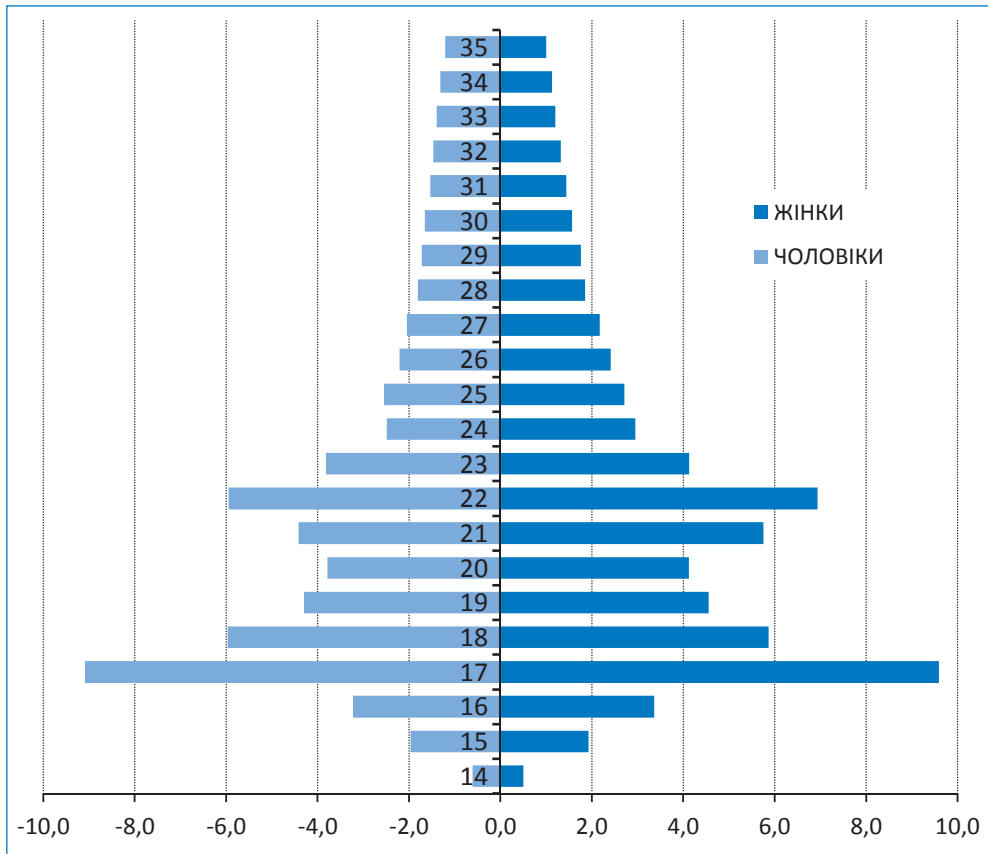
Отже, позитивні зміни характерні для регіонів, де прибуття молоді перевищує її вибуття. Найбільш атрактивними щодо міграційних переміщень були м. Севастополь, м. Київ, а також Київська та Одеська області (**див. мал. 1.1.2.10**).

Мал. 1.1.2.10. Відносне сальдо міграцій за регіонами України, 2010 р., %

(за даними Державної служби України)

Загалом у загальному **міграційному обороті** (сума прибулих і вибулих) частка молоді у віці 14–35 років в Україні у 2010 р. становила 66,5% (чоловіки — 64,5% і жінки — 68,3%). Серед міграційно активної молоді жінки переважають чоловіків (**див. мал. 1.1.2.11**).

Мал. 1.1.2.11. Статевовікова піраміда міграційно активної молоді віком 14–35 років в Україні у 2010 р. (усі види потоків), % загального міграційного обороту
(за даними Державної служби статистики України)

Статевовікова піраміда міграції активної молоді має два піки активності: перший — у 17-річних осіб, які закінчили середню школу і включаються в навчальну міграцію; другий — у 22-річних осіб, які після здобуття вищої освіти намагаються працевлаштуватися та у більшості випадків повертаються до місць, звідки приїхали на навчання.

У міждержавному обороті частка мігрантів у віці 15–35 років у 2009 р. була в 1,7 раза нижчою, ніж у внутрішньому і ледве досягала 40%. Частка зовнішніх міграцій молоді у загальній структурі (за всіма видами міграційних потоків) становила не більше 5%. Проте на відміну від внутрішньодержавної міграції, залучення до зовнішніх міграційних переміщень починає зростати у молоді після досягнення 21 року та досягає піку активності у 25–27-річних осіб, після чого поступово знижується.

Отже, українська молодь є найбільш активною часткою населення, яка мігрує в залежності від ситуації, пов'язаної з реалізацією соціально-економічної

політики (набуття освіти, працевлаштування, житло, рівень заробітної платні тощо) та має прямий зв'язок із статевовіковою пірамідою міграційної активності.

1.1.3. Перспективи змін у чисельності та статевовіковому складі молоді

Прогнозування змін у чисельності та статевовіковому складі молоді має важливе значення для формування довготривалих молодіжних програм, оскільки дає підґрунтя для своєчасного реагування на різноманітні молодіжні виклики та запити.

Можливі зміни чисельності населення та його окремих статевовікових контингентів визначаються прогнозуванням динаміки основних процесів природного та міграційного руху населення на перспективу. Наразі за основу перспективних значень показників чисельності та складу молодіжних контингентів у нашій країні покладено оновлену версію комплексного демографічного прогнозу України на період до 2050 р.³

Демографічний прогноз (перегляду 2011 р.)⁴ враховує, що після кількарічної стагнації основних демографічних показників останні роки (2008-2010 р.) вирізняються різкою, навіть стрибкоподібною динамікою. Очікувана тривалість життя при народженні помітно зросла, при цьому її приріст для чоловіків виявився рекордним за весь період, за який є надійні та відносно зібрані статистичні дані. Очевидно, що зміни чисельності молоді у майбутньому залежатимуть від рівня смертності у молодіжному віці, структурних і кількісних особливостей молодших і старших категорій населення, інтенсивності та напрямків міграцій, а з 2025 р. визначатимуться також і рівнем народжуваності у минулі роки.

При розробці прогнозу **народжуваності** була здійснена спроба врахувати дітородні орієнтації жінок репродуктивного віку⁵, новітні зміни вікових коефіцієнтів народжуваності в Україні та країнах Європи, а також вірогідні співвідношення кумулятивних показників народжуваності умовних і реальних поколінь жінок.

Варто відзначити, що надані три варіанти прогнозу народжуваності не слід вважати незалежними один від одного. Так, *середній* варіант враховує співвідношення народжуваності умовних і реальних поколінь жінок. Проте, як відомо, навіть за однакових показників вичерпаної плідності в реальних поколіннях показники

3 Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050р. / за ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії НАНУ, УЦСР, 2006. — 138 с.

4 оскільки в Україні наразі накопичилося досить багато демографічних прогнозів, обчислених для різних періодів та на різній статистичній базі, пропонується додати фразу перегляд n-го року для визначення року розробки прогнозу. Номер календарного року вказуватиме на те, що дані стосовно останньої фактичної вікової структури припадають на 1 січня цього року.

5 за результатами соціально-демографічного обстеження «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації», квітень 2010 р.

за умовними поколіннями значно більше піддаються ситуативним впливам. Це може призводити до суттєвих коливань народжуваності у суміжні календарні роки. Тому показники народжуваності у високому чи низькому варіанті окреслюють певний інтервал, у якому можуть реалізуватися саме тимчасові впливи.

Для *«середнього» варіанту* прогнозу народжуваності повікові коефіцієнти обчислювалися шляхом поступового узгодження календарної та когортної народжуваності. Так, відомим є загальний тренд повікових коефіцієнтів народжуваності: їх зростання у віці старше 25 років і стагнація або зниження у молодших вікових групах. Також відомі повікові профілі коефіцієнтів народжуваності усіх когорт, які робитимуть найбільший внесок у загальний рівень народжуваності (1981–1987 рр. народження) і нескладно екстраполювати повікові коефіцієнти народжуваності для когорт, народжених до початку 1970-х, оскільки вони завершують народження дітей (згідно зі «старою» моделлю народжуваності). Для когорт, народжених після 1987 р., застосовано гіпотезу про продовження тенденції «постаріння» материнства і поступове наближення повікового профілю коефіцієнтів народжуваності до моделі, характерної для розвинених країн Європи.

Слід звернути увагу на те, що саме за рахунок «постаріння» материнства показник сумарної народжуваності в цьому варіанті не перевищує 1,70 дитини, хоча більшість когорт, які народжуватимуть упродовж прогнозованого періоду, згідно з прийнятою вище згадуваною гіпотезою матимуть вищезгадану плідність — близько 1,75 дитини.

Як уже зазначалося, *«високий» і «низький» варіанти* прогнозу народжуваності окреслюють вірогідні межі, в яких може коливатися календарний показник сумарної народжуваності, що може бути зумовлено особливостями впливу кон'юнктурних факторів в окремі роки: більш швидкої чи більш розтягнутої в часі (та за віком) реалізації дітородних установок різними когортами жінок.

Слід також відмітити, що наприкінці прогнозного періоду непевність наростає, оскільки з другої половини 2030-х років основний внесок у народжуваність даватимуть когорти жінок, які ще не народилися і дітородні установки яких невідомі.

Кількість народжених протягом прогнозного періоду змінюватиметься внаслідок таких чинників:

- зміни повікової інтенсивності народжуваності;
- динаміки чисельності осіб у репродуктивному віці (15–49 років);
- трансформації вікової структури осіб репродуктивного віку.

У найближчі кілька років прогнозного періоду матимуть значення як фактори, що діяли й раніше (як-то хвилі реалізації відкладених та «стимульованих» виплатами народжень), так і подальший поступовий перехід на нову модель народжуваності з більш високим середнім віком матері

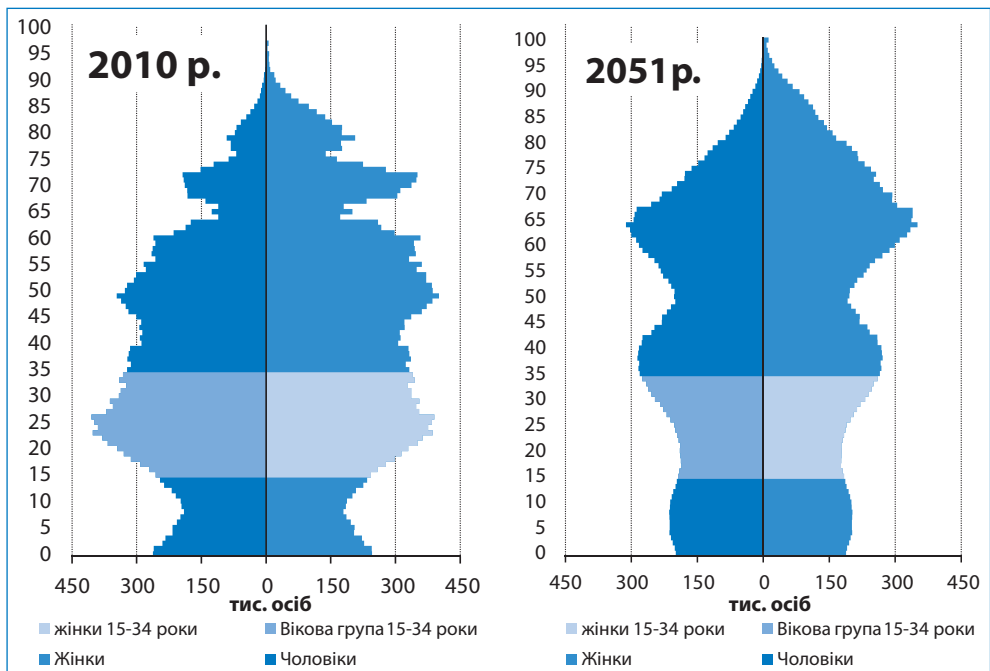
при народженні дитини («постаріння» материнства). Це позначатиметься на більш швидкому підвищенні народжуваності у старших вікових групах жінок (старше 25-ти й особливо 30-ти років) порівняно з більш повільним її зростанням або й скороченням серед молодших.

Чисельність жінок у репродуктивному віці впродовж прогнозного періоду скорочуватиметься за винятком високого варіанту, що передбачає поєднання найсприятливіших тенденцій усіх демографічних компонентів (за цим варіантом наприкінці аналізованого періоду очікується стабілізація чисельності жінок у репродуктивному віці). Отже, цей фактор знижуватиме очікуване число народжених.

Тенденція до зміни повікової моделі народжуваності на користь старших жінок, що йде в руслі загальноєвропейської тенденції та спричинена комплексом складних взаємодій економічних, соціальних і психологічних чинників, чітко спостерігається в Україні вже майже десятиліття.

Трансформація вікової структури репродуктивного контингенту матиме неоднозначний характер у різні періоди прогнозу.

Так, останніми роками найбільший внесок у рівень народжуваності здійснюють жінки 23–25 років. Вони є також найчисленнішими когортами (**див. мал. 1.1.3.1**).

Мал. 1.1.3.1. Статевовікова структура населення України у 2010 р. та на кінець 2050 р. («середній» варіант прогнозу)

(2010 р. — за даними Державної служби статистики України, решта розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України)

Хоча з часом ці когорти «зміщуватимуться» в більш старші вікові групи, трансформація повікового профілю частково їх «наздоганятиме» і вони продовжуватимуть здійснювати суттєвий внесок у загальний рівень народжуваності.

Проте вже з середини 2020-х років у найбільш активний репродуктивний вік увійдуть значно менші за чисельністю покоління народжених у 1999–2003 рр. Тому структурний фактор стане несприятливим аж до «входження» до найбільш активних репродуктивних вікових груп порівняно більшої чисельності жінок, народжених у 2008–2016 рр.

Особливостями динаміки *смертності* населення України є хвилювато-дінбний характер її змін, висока надсмертність чоловіків у молодому та середньому працездатному віці, специфічна структура смертності за причинами смерті, а також загальна невідповідність українських тенденцій динаміки показників смертності упродовж останніх десятиліть загальноєвропейським. Ці обставини змусили при прогнозуванні звизити застосування методу екстраполяції, використовуючи лише його окремі елементи.

Стабілізація середньої очікуваної тривалості життя при народженні у 1999–2008 рр. у вузьких межах навколо 62 років для чоловіків і 73–74 для жінок приховувала різну спрямованість тенденцій смертності. Якщо рівень смертності серед дітей до 15 років мав загальну тенденцію до зниження, то для осіб у віці від 15 до 25 був менш виразним, а у вікових групах 25–49 років показники смертності стрімко зростали.

Ймовірно, надзвичайно різке зниження смертності у 2009–2010 рр. щодо 2008 р. пояснюється саме накопиченим потенціалом скорочення смертності в Україні. Навіть порівняно з показниками, що були вже зафіксовані в Україні раніше, рівні смертності, досягнуті на початку ХХІ ст., є доволі високими, не кажучи вже про кумульоване відставання від економічно розвинених країн і навіть країн колишнього соціалістичного табору.

Причини смерті у вікових групах молоді свідчать про ширший діапазон структури, порівняно зі старшими віковими групами. Так, перше місце серед причин смерті даного вікового контингенту осіб посідають зовнішні причини смерті, друге — інфекційні та паразитарні хвороби, третє займають хвороби системи кровообігу (що абсолютно переважають у більш старших вікових групах), майже таку саму частку становлять хвороби органів травлення.

Порівняння структури та інтенсивності смертності у молодому віці в Україні з такою ж для економічно розвинених країн дає підстави висунути припущення, що у разі запровадження адекватних заходів боротьби з хворобами системи кровообігу та органів травлення, а також попередження розвитку злостісних новоутворень, можна очікувати суттєвих позитивних зрушень як у структурі, так і в інтенсивності смертності населення віком 25–34 роки у нашій країні.

Водночас порівняльний аналіз індексів надсмертності населення України за різними віковими групами показує, що за винятком певного потенціалу скорочення смертності у віці 25–34 років, найвищі темпи скорочення смертності надалі слід очікувати не у молодіжних вікових групах, а у середньому працездатному віці.

Середній варіант прогнозу тривалості життя може реалізуватися за помірного економічного зростання та пов'язаного з ним збільшення реальних доходів населення, покращання якості та доступності медичної допомоги, передусім у сільській місцевості. Необхідним також є реформування системи охорони здоров'я. Радикальних змін у структурі причин смерті населення за цим варіантом прогнозу не передбачається. У короткостроковій (до 2015 р.) і середньостроковій (до 2020–2025 рр.) перспективі найбільш вірогідним резервом є зниження смертності від екзогенних причин. При цьому найшвидше можна досягти відчутних результатів за рахунок скорочення смертності молоді від травм і отруєнь, а також інфекційних та паразитарних хвороб. До 2030 р., за умов поступового підвищення рівня життя населення та відповідних змін у структурі харчування й покращання якості питної води знизиться смертність від хвороб органів травлення.

Однак, якщо вже у найближчі роки не відбудеться відчутного поступу щодо формування у населення відповідального ставлення до свого здоров'я та поширення здорового способу життя, зниження смертності від екзогенних причин та істотне зростання середнього віку смерті від ендогенних хвороб до 2030 р. є маловірогідним.

Смертність у працездатному віці скорочуватиметься, перш за все, за рахунок хвороб і причин, яких можна запобігти, та за рахунок відсунення середнього віку смерті від більшості причин у старші вікові групи. Середня очікувана тривалість життя у 2050 р. за цим варіантом прогнозу становитиме 72,8 для чоловіків та 79,8 для жінок.

Загалом «середній» варіант прогнозування враховує можливість поступового подолання кризи здоров'я в Україні та скорочення відставання від країн Європи за тривалістю життя населення.

Для реалізації *високого варіанту* прогнозу очікуваної тривалості життя крім покращення якості життя необхідним є підвищення ефективності соціально-економічної політики та поширення на суспільному й індивідуальному рівнях відповідальної поведінки щодо збереження людського здоров'я та життя. Цьому мають сприяти скоординовані дії усіх суспільних інституцій, спрямовані на формування у населення відповідних життєзбережувальних установок. Крім популяризації та пропаганди здорового способу життя слід також зробити більш жорсткою та невідворотною відповідальність за дотримання правил техніки безпеки на виробництві (особливо у сільському господарстві).

Концентрація зусиль з метою підвищення середньої тривалості життя має бути спрямована саме на осіб у працездатному віці. При цьому особливу увагу слід звернути на молодші та середні вікові групи (25–44 роки). Хоча розрахунки показують, що найбільші резерви підвищення тривалості життя знаходяться на віковому інтервалі 35–59 років для чоловіків і 40–64 роки — для жінок, однак саме у віці 25–44 роки можна швидше досягти значних успіхів у зниженні смертності. Особливих успіхів у скороченні смертності можна досягти щодо чоловіків.

За високим варіантом прогнозу очікувана тривалість життя при народженні до 2025–2030 рр. зростатиме більш швидкими темпами ніж у середньому варіанті саме внаслідок прискореного зниження смертності від причин, яким можна запобігти (екзогенних причин). Наприкінці ж прогнозного періоду за цим варіантом середня очікувана тривалість життя при народженні для чоловіків і жінок досягне відповідно 78,7 та 83,8 року.

Побудова *низького варіанта* прогнозу має на меті врахування можливого продовження невизначеного тренду показників смертності за умови переважання негативних процесів у соціальній сфері, гальмування соціально-економічного поступу. Цей варіант реалізується у разі, якщо якість медичного обслуговування у найближчі роки залишиться незадовільною, а стандарти здорового способу життя та здорової поведінки не отримають поширення, безпека праці у промисловості та сільському господарстві перебуватиме на низькому рівні, залишиться не реформованою система охорони здоров'я, зокрема, збережеться кризовий стан сільської медицини.

За таких умов відбуватиметься подальше зниження середнього віку смерті від хвороб системи кровообігу та новоутворень. Фактором негативних зрушень у динаміці та структурі смертності населення (насамперед у віці 30–39 років) може стати зростання смертності від хвороб, зумовлених ВІЛ-інфекцією.

Зрештою за низьким варіантом прогнозу мінімальне значення показника середньої очікуваної тривалості життя буде досягнуто у 2017–2018 рр., коли його значення становитимуть 64,5 року та 74,5 року для чоловіків і жінок відповідно.

У більш віддаленій перспективі очікується поступове зниження смертності, що пов'язано насамперед із накопиченими до того часу можливостями компенсаційного приросту тривалості життя. Таким чином, у 2050 р. за цим варіантом прогнозу середня тривалість життя при народженні становитиме в Україні 67,1 та 76,0 років відповідно для чоловіків і жінок.

Зміни у чисельності окремих вікових контингентів на перспективу залежатимуть і від перебігу міграційних процесів, насамперед величини сальдо зовнішніх *міграцій* та статевовікового складу прибулих і вибулих осіб. Прогнозоване бурхливе зростання чисельності населення в країнах Південної та Південно-Східної Азії та відповідне її скорочення у Центральній та Східній Європі може зумовити посилення міграцій у напрямку зі Сходу на Захід. Кін-

цевим пунктом призначення для частини мігрантів буде Україна, частково тут осідатимуть ті, хто з тих чи інших причин не перетне нашого західного кордону.

Згідно з результатами прогнозування, сальдо міграцій в Україні зростатиме, а сумарний результат за 2011–2050 р. (включно) становитиме 2148,4 тис. осіб за середнім варіантом, 2456,5 тис. осіб за високим та 339 тис. за низьким. При цьому молодь у віці 15–34 роки становитиме більше половини мігрантів.

З огляду на вище окреслені тенденції перебігу демографічних процесів на перспективу, чисельність населення України скорочуватиметься впродовж усього прогнозованого періоду (за винятком останніх півтора десятка років згідно з «високим» варіантом). За «високим» варіантом зростання чисельності жителів України після середини 2030-х років буде зумовлено «накладанням» найбільш сприятливих тенденцій у народжуваності, смертності та міграціях, а загальна кількість жителів країни сягне 44,2 млн осіб на початок 2051 р. Динаміка чисельності контингенту молоді матиме певні відмінності, зумовлені структурним фактором, а також міграцією (**див. табл. 1.1.3.1**).

Таблиця 1.1.3.1

**Чисельність населення України за різними варіантами прогнозу
(на початок відповідного року), тис. осіб**

(на початок 2011 р. — за даними Державної служби статистики України,
решта — розрахунки фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України)

Рік Варіант	2011	2015	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050	2051
Усе населення										
Серед- ній	45598,2	44969,2	44301,6	43637,0	42822,1	41882,5	40964,0	40088,0	39195,0	39007,3
Висо- кий	45598,2	45112,8	44851,6	44675,4	44430,4	44188,9	44094,4	44144,3	44245,5	44265,8
Низь- кий	45598,2	44703,9	43193,0	41576,5	39827,8	38076,8	36385,0	34796,5	33223,8	32900,7
Чисельність осіб у віці 15–34 роки										
Серед- ній	13415,9	12204,0	10469,7	9384,4	9230,0	9576,2	9752,6	9277,3	8646,9	8529,8
Висо- кий	13415,9	12209,5	10491,9	9341,4	9150,9	9605,3	10100,1	10021,0	9795,7	9762,1
Низь- кий	13415,9	12182,0	10329,5	9129,4	8857,9	9075,9	9031,6	8281,1	7428,2	7273,2

Зокрема за «середнім» варіантом прогнозу кількість осіб у віці 15–34 роки знижуватиметься до 2027 р., після чого зростатиме до 2038 р. та знову зменшуватиметься, що спричинено особливостями вікової структури населення України.

Перший етап зниження пов'язаний з щорічним входженням у цей віковий контингент все менших за чисельністю когорт, народжених у 1990-х роках, надалі — виходом із нього численних когорт, народжених у середині 1980-х.

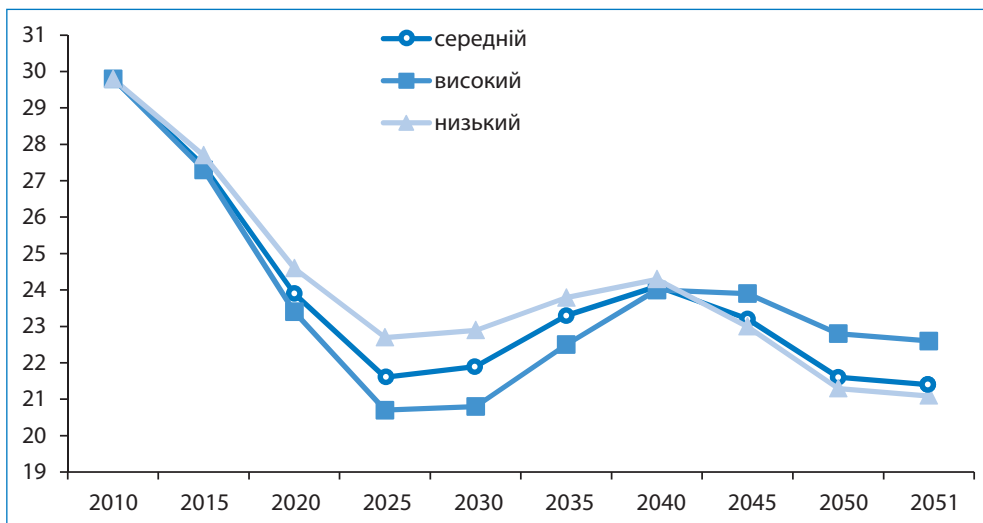
Етап зростання чисельності молоді, що очікується в 2030-х, зумовлений входженням до молодого віку порівняно численних когорт, народжених близько 2010 р. Вихід за молодіжні вікові межі представників цієї «демографічної хвилі» знаменуватиме новий етап скорочення чисельності молоді в Україні наприкінці прогнозного періоду. Ці фактори зумовлюють динаміку чисельності молоді й за високого варіанту. Лише наприкінці прогнозного періоду цю динаміку значно поліпшуватиме вікова структура іммігрантів, значну частину яких становитиме молодь.

За середнім і низьким варіантами очікується невпинне скорочення чисельності населення України до 39,0 млн осіб та 33,0 млн осіб відповідно на початок 2051 р.

За низьким варіантом чисельність молоді скорочуватиметься до кінця прогнозного періоду і лише в 2030-х роках цей темп дещо уповільниться.

Однак частка молоді в усьому населенні за цим варіантом може залишатися найвищою, що певний час омолоджуватиме вікову структуру населення України. Зрозуміло, що такий сценарій подій реалізовуватиметься в умовах високої смертності, зокрема літнього населення (**див. мал. 1.1.3.2**).

Водночас з 2040-х років питома вага молоді в населенні України за більш оптимістичними варіантами прогнозу переважає сумнівні вигоди низького варіанту.

Мал. 1.1.3.2. Частка молоді у загальній чисельності населення України за різними варіантами прогнозу
(за розрахунками фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України)

Загалом, відповідно до різних варіантів демографічного прогнозу загальною тенденцією структурних змін як у коротко-, так і в довгостроковій перспективі стане певне (більше чи менше за різними сценаріями перебігу демографічних подій) скорочення частки молодіжного контингенту у населенні України.

При цьому за коротко- та середньостроковими перспективами, прискореними темпами скорочуватиметься чисельність осіб найбільш активного працездатного віку (25-34 роки).

В умовах становлення соціальної структури європейського зразка (з потужним і численним середнім класом та невисоким ступенем розшарування) скорочення частки населення 25-35 років може перешкоджати позитивним змінам, оскільки демографічним джерелом формування середнього класу, а також носієм інноваційно-інтелектуального потенціалу населення є саме цей віковий контингент.

Такий сценарій перебігу подій може також спричинити звуження платоспроможного попиту населення на товари та послуги, обмежити можливості прискореного інноваційного соціально-економічного розвитку країни.

1.2. Здоров'я молодого покоління: стан, тенденції, перспективи

Відповідно до сучасної концепції здорової людини здоров'я слід розглядати як сукупність чотирьох складових: фізичної, психічної, соціальної і духовної. Всі вони є невід'ємними одна від одної, міцно взаємопов'язаними і саме разом визначають загальний стан здоров'я людини.

1.2.1. Фізичне здоров'я

Проблематика збереження здоров'я молоді є стратегічним завданням держави, особливо з огляду на несприятливу демографічну ситуацію, яка має місце в нашій країні впродовж всього періоду незалежності. Так, за даними Міністерства охорони здоров'я України, за роки незалежності чисельність молоді (осіб віком 14–35 років) знизилась майже на 1,5 млн осіб (з 16,2 млн до 14,7 млн), чисельність осіб віком 18–35 років знизилась на 0,5 млн (з 13,1 млн до 12,6 млн). Головним чином це відбулося за рахунок суттєвого падіння рівня народжуваності впродовж перших 10 років незалежності: з 12,1% (у 1991 р.) до 7,7% (у 2001 р.) Наразі відбувається поступовий підйом показників: у 2010 р. ця цифра склала 10,8%, хоча міграційні процеси цієї категорії молоді продовжують негативно впливати на репродуктивність та демографічну ситуацію загалом.

Було би помилкою вважати, що тільки від держави та її виконавчих органів залежить динаміка захворюваності серед молоді та перспективи збереження її здоров'я. Кожна людина повинна не тільки усвідомлювати особисту відповідальність за своє здоров'я, але й прикладати зусиль аби його зберегти та постійно зміцнювати. Адже його добрий стан є важливою передумовою для

досягнення життєво важливих цілей, пов'язаних з успішним соціальним становленням (якісна освіта, професійний розвиток), створенням сім'ї, народженням та вихованням дітей тощо. Тому без особистої зацікавленості молоді всі соціальні програми з цієї проблематики приречені бути формальними і малоефективними, не залежно від ресурсів, які будуть використовуватися для їх реалізації.

Важливим показником щодо усвідомлення відповідальності за стан власного здоров'я є самооцінка або суб'єктивне оцінювання самопочуття самою людиною. Від того, як вона оцінює своє здоров'я, залежатимуть і дії, спрямовані на його збереження чи погіршення через ризиковану поведінку чи байдужість до умов, які надаються з боку держави для його підтримки та розвитку.

Аналіз тенденцій, пов'язаних із самооцінкою стану здоров'я з боку молодшої частини населення, свідчить про більш-менш сталу оцінку у номінації «добрий стан» та про незначні коливання у номінації «дуже добре» та «погане» з 2002 до 2010 рр., оскільки у 2001 р. настрої молоді були більш скептичними. Так, за даними вибіркового опитування населення всіх областей України у 2001 р., стан свого здоров'я як «добрий» оцінили 43,0% чоловіків та 36,1% жінок у віці 18–29 років. Тоді як у 2002 р. на «добре» оцінили своє здоров'я 56% молоді, а у 2010 р. їх стало всього на 0,5% більше (56,5 %). Порівняння отриманих даних з 1998 р. показало, що кількість оптимістів щодо стану свого здоров'я після 2000 р. суттєво зменшилася, оскільки на той період 68% молоді вказували на добрий стан свого самопочуття⁶. Відповідно впродовж останніх років до цієї цифри повернутися не вдалося.

Причини захворюваності та класи хвороб за ці роки також практично не змінилися. Так, у 2002 р. про наявність хронічних захворювань повідомила четверта частина опитаних, ще дві третини молодих людей повідомили, що хворіли протягом останнього року: з них 7% були госпіталізовані, а 20% змушені викликати лікаря додому. Описана ситуація була типовою для різних вікових груп, практично не було відмінностей за статтю та місцем проживання⁷.

Таку ж інформацію надали опитані у 2010 р., коли дві третини молодих людей вказали, що за останні 12 місяців мали простудні захворювання та дотримувалися постільного режиму у середньому по чотири дні (у зв'язку з тією чи іншою хворобою), 11,8 % потерпали від застуди три і більше разів⁸.

Загалом у 2010 р. лише менше третини осіб зовсім не стикалися з хворобами,⁹ що свідчить про дуже низький рівень реалізації профілактичних державних програм, які фінансуються відповідними міністерствами та спрямовані на покращення здоров'я молоді.

---

6 Дослідження, проведене у межах українсько-канадського проекту «Молодь за здоров'я» Українським інститутом соціальних досліджень

7 Дослідження ДІПСМ/УІСД, квітень 2003 р.

8 Дослідження, проведене Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді «Ставлення молоді до здорового способу життя» (2010 р.)

9 Детальний аналіз щодо реалізації цих програм надано у 2 розділі, п. 2.1.3

Варто звернути увагу, що вік суттєво впливає на загальну самооцінку і саме для підлітків характерний більш оптимістичний підхід до життя. Свій стан здоров'я найбільш позитивно схильна оцінювати молодь 14-17 років: 72,3 % дали оцінки «дуже добре» та «добре».

У молоді віком 18-24 роки позитивне сприйняття знижується: майже дві третини визначають своє здоров'я як «дуже добре» та «добре». У віковій групі 25-35 років на позитивну оцінку стану здоров'я вказує лише 58,4 % осіб¹⁰. Очевидно, що з віком люди набувають більшого життєвого досвіду, а деякі звички стають причинами погіршення стану здоров'я та вимагають значної уваги до способу життя.

Молоді люди як у 1998, 2002, так й у 2010 р. досить добре усвідомлювали цінність здоров'я, їх турбує поширення наркозалежності та алкоголізму, епідемія ВІЛ/СНІДу, стан екології та низький матеріальний рівень забезпечення.

У системі освіти (серед закладів усіх рівнів акредитації) проводяться щорічні обстеження стану здоров'я учнівської та шкільної молоді, але вони носять загальний медичний характер, оскільки спрямовані на виявлення хронічних чи інфекційних захворювань і не пов'язані із просвітницькою роботою щодо профілактики та формування здорового способу життя. Тим не менш, офіційна статистика також стверджує, що має місце стійка тенденція до погіршення здоров'я учнівської молоді.

Так, за даними Міністерства охорони здоров'я України, за 1991–2001 рр. підвищення рівня захворюваності й поширеності хвороб серед молоді відбулося за всіма класами. Найбільше зросла захворюваність на хвороби крові та кровотворних органів (у 5,5), новоутворення (у 4), хвороби сечостатевої системи (у 3,5), кістково-м'язової системи і сполучної тканини (у 3,1), системи кровообігу (у 2,2), ускладнення вагітності, пологів і післяпологового періоду (у 2,9), природжені вади розвитку (у 2,2).

У 2010 р медики констатують, що за час навчання у загальноосвітньому навчальному закладі школярі втрачають щонайменш третину свого здоров'я. Зокрема погіршуються зір (в 3 рази), слух (1,3), осанка (4,6), зростає кількість випадків захворювань нирок (1,5), на хвороби органів травлення (2,5), нервової системи (2), збільшується частота хвороб ендокринної залози (2,5).

Окремо слід відзначити, що у порівнянні з 2005 роком (9113,8 на 10 тис. відповідного населення) підліткова захворюваність за всіма класами хвороб у 2010 р. зросла на 19 %, а найвищий рівень захворюваності спостерігався у Київській, Харківській, Вінницькій областях та м. Києві¹¹.

Для порівняння зазначимо, що серед найбільш поширених хвороб у 2005 р. серед молоді віком 15-17 років перше місце належало хворобам ор-

¹⁰ Дослідження, проведене Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді «Ставлення молоді до здорового способу життя» (2010 р.)

¹¹ Матеріали Міністерства охорони здоров'я України до щорічної доповіді Президенту України «Стан молоді в Україні» / к.м.н. Н.В. Медведовська, к.м.н. Г.В. Курчатова (2010 р.)

ганів дихання (30,7%), друге – ендокринної системи (11,1%), третє – кістково-м'язової системи (8,6%).

Слід також звернути увагу на досить високий показник хвороб органів травлення (8,3%) та зору (7,0%)¹². Показники 2003 р. дещо відрізняються від наведених за 2005 р. І хоча хвороби органів дихання (46,2%) також були на першому місці, інші хвороби стосувалися шкіри (7,5%) та сечостатевої системи (5,7%)¹³.

Медики констатують, що за останні роки має місце нижчий показник захворюваності сільської молоді (2009, 2008 рік – 899,3 на 1 000 відповідного населення) у порівнянні із міською (2008 рік – 1095,8 на 1 000 відповідного населення), що не зовсім відображає реальний стан справ, оскільки через обмеженість доступу до медичної допомоги сільські мешканці рідше звертаються до лікаря.

Отже, на показники захворюваності молоді, незалежно від класу хвороб, суттєво впливає низький рівень відповідальності за збереження власного здоров'я та завищена самооцінка його стану. Можна стверджувати, що роль батьків у цьому процесі є визначальною, оскільки вони не тільки мають навчити дітей бути здоровими, але й сформувані необхідні знання та навички на майбутнє життя.

Загалом фізичний стан молоді в Україні є достатньо проблемним. Сучасні дослідження показують, що в процесі дорослішання частка молодих людей, які займаються фізичним розвитком, зменшується. По-перше, не завжди є відповідні умови для проведення занять обраними видами рухової активності. По-друге, такі заклади не є доступними для більшості населення, особливо для молодих сімей з дітьми. Але фізична активність, активний спосіб життя, належна тривалість сну відіграють важливу роль у підтриманні здоров'я молодої людини.

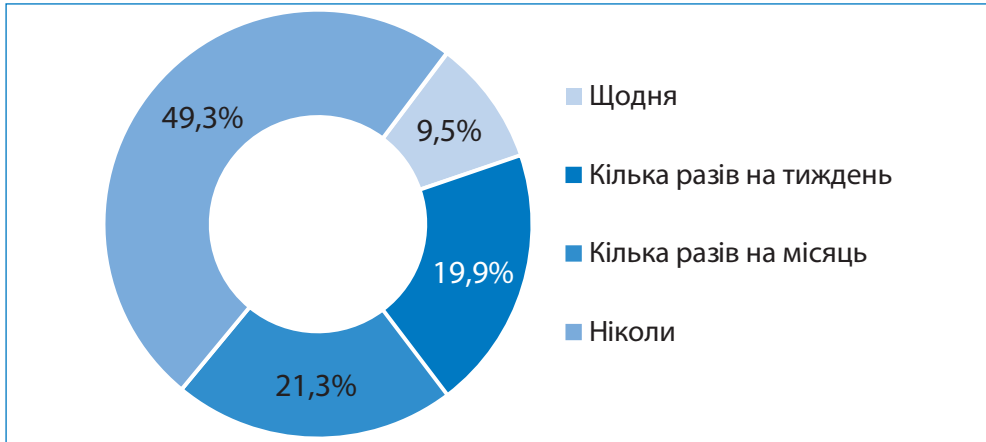
За результатами соціологічного дослідження «Ставлення молоді України до здорового способу життя»¹⁴, ранкова зарядка, заняття фізкультурою і спортом, загартування власного організму поки що не стали життєвою практикою більшості українських юнаків і дівчат, а з віком таких звичок дотримується все менша кількість молодих людей. Загалом щоденну ранкову зарядку роблять менш ніж 10 %, а майже половина ніколи не вдається до неї взагалі (див. мал. 1.2.1.1.).

---

12 Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України «Про становище молоді в Україні» (щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001-2006 рр.)

13 Доповідь «Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи» (2003р.)

14 проводилося Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді за сприяння ЮНІСЕФ (у 2010 році)

**Мал. 1.2.1.1. Розподіл відповідей на питання
«Як часто ви робите ранкову зарядку», (%)**

Водночас в два рази більше чоловіків практикують щоденну зарядку (12,7 % проти 6,1 % жінок). З віком кількість тих, хто категорично не робить ранкову зарядку, неухильно зростає: 14-17 років — 34,2 %, 18-24 роки — 46,6 %, 25-35 років — 56,7 %. Також переважна більшість вихідців з села звикла взагалі обходитися без ранкових вправ — 57,5 %.

Проте останній факт можна пояснити тим, що на селі завжди вистачає фізичної роботи, тому його мешканці не бачать потреби у додаткових навантаженнях. Хоча фізична робота та заняття фізичною культурою відрізняються за впливом на стан здоров'я людини та його збереження. Дуже часто виснажлива фізична праця є причиною багатьох серйозних захворювань, в той час як фізична культура та спорт позитивно впливають на загальний рівень здоров'я.

Для підтримки належного стану здоров'я молода людина повинна мати доступ до розгалуженої інфраструктури: наприклад, для занять фізичною культурою чи спортом, для проведення активного дозвілля. А в разі хвороби чи за іншою потребою навіть отримати доступ до якісних медичних чи профілактичних послуг з питань здоров'я та здорового способу життя. Бажано, аби такі заклади були розташовані у зручних місцях та максимально наближені до місця проживання, навчання чи роботи.

Однак реальна ситуація є досить не втішною, оскільки за результатами соціологічного дослідження «Ставлення молоді України до здорового способу життя»¹⁵, лише у половини опитаних поблизу їх помешкання розташовані спортивні шкільні майданчики, 40,8 % живуть поблизу стадіонів, 34,6 % мають доступ до спортивних майданчиків у своїх дворах, 23,3 % мешкають поблизу спортивних залів, а 18,1 % — біля тренажерних споруд.

¹⁵ проводилося Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді за сприяння ЮНІСЕФ (у 2010 році)

Природно, що найскладніша ситуація з доступом до спортивної інфраструктури у мешканців сіл – найбільше людей мешкають біля спортивних майданчиків у школах та стадіонів (52,3 % та 40,2 % відповідно). Проте лише 14,7 % опитаних мають у своїх дворах спортивні майданчики, а 13,4 % проживають біля спортивних клубів.

Натомість біля помешкань 77,7 % респондентів розташовані бари, кафе та ресторани, які не сприяють формуванню здорового способу життя. Крім того, на селі різниця між кількістю барів, кафе і ресторанів та наявністю інших об'єктів інфраструктури виявляється ще більш разючішою: бари/кафе/ресторани – 70,6 %, парки/сквери – 16,6 %, водоймища з пляжами – 13,3 % (див. мал. 1.2.1.2). Провести порівняльний аналіз про стан людей, які займаються своїм фізичним розвитком, та про доступність до інфраструктури за інші роки (1991-2008 рр.) не видається можливим, оскільки подібних соціологічних досліджень до 2010 р. з урахуванням всіх категорій молоді не проводилося.

Мал. 1.2.1.2. Розподіл відповідей на питання «Чи є поблизу Вашого помешкання наступні об'єкти?», (%)

Збереження репродуктивного здоров'я потребує особливої уваги до дівчат як майбутніх матерів. Нині тенденція є доволі негативною, оскільки за останні 5 років (2005 – 2010 рр.) на 20,6% зросла захворюваність саме серед дівчат-підлітків і наразі становить 20659,0 на 1000 дівчат віком 15–17 років. При цьому зросла частота тих хвороб, які у майбутньому можуть значно ускладнити перебіг вагітності, пологів і формують високі показники материнських та плодових репродуктивних втрат: хвороб крові та кровотворних органів — 29,1%, розладів менструацій - 14,8%, хвороб сечостатевої системи — 9,5%¹⁶.

¹⁶ Матеріали Міністерства охорони здоров'я України до щорічної доповіді Президенту України «Стан молоді в Україні» / к.м.н. Н.В. Медведовська, к.м.н. Г.В. Курчатова (2010 р.)

За даними Міністерства охорони здоров'я України¹⁷, нині кожна шоста дитина народжується з відхиленням в стані здоров'я, тому що до того часу, коли майбутні батьки вступають у репродуктивний період, вони вже мають цілу низку статевих захворювань. Особливу небезпеку становлять онкологічні захворювання, хвороби, що передаються статевим шляхом та туберкульоз, який відноситься до класу соціально-небезпечних хвороб (див. табл. 1.2.1.1). Слід звернути увагу на поширення динаміки захворюваності за цим класом хвороб: якщо у 1995 р. на 100 тис. населення було 42,9 % випадків захворювання на туберкульоз, то у 2010 р. ця цифра уже виросла вдвічі і склала 87,5 %. Тоді як онкологічна захворюваність за цей період коливається в межах від 33,9 у 1995 р. до 34,1 % у 2010 р., практично не перетинаючи зазначену межу.

Відповідно можна зробити висновок, що державні програми, спрямовані на лікування онкологічних захворювань та їх профілактику, є більш ефективними за програми боротьби з поширенням туберкульозу. Ця ситуація має стати предметом серйозних дискусій з боку не тільки відповідних державних органів, але й суспільства, оскільки від її вирішення залежить стан соціального й фізичного здоров'я великої кількості не тільки молоді, але й пересічних громадян.

Іншою серйозною проблемою, яка негативно впливає на здоров'я молоді, є значне поширення захворювань, що передаються статевим шляхом (див. табл. 1.2.1.2).

Таблиця 1.2.1.2

**Захворюваність, що передається переважно статевим шляхом,
по Україні у віці 15-34 роки**

(за даними Міністерства охорони здоров'я України)

Роки	Туберкульоз		Онкологія	
	абсолютні числа	на 100 тис. населення	абсолютні числа	на 100 тис. населення
1995	6223	42,9	4913	33,9
1996	6929	48,3	4969	34,6
1997	7792	54,9	4916	34,6
1998	9023	63,9	4681	33,2
1999	8699	61,6	4518	32,0
2000	9729	68,7	4507	31,8
2001	10958	77,0	4519	31,7
2002	12695	90,8	4473	32,0
2003	13407	95,1	4560	32,3

17 Дудіна О.О., Моїсеєнко Р.О. / Репродуктивне здоров'я молоді/ звіт Міністерства охорони здоров'я України (2010)

Роки	Туберкульоз		Онкологія	
	абсолютні числа	на 100 тис. населення	абсолютні числа	на 100 тис. населення
2004	14124	99,8	4597	32,5
2005	14543	102,5	4545	32,0
2006	14427	102,0	4512	31,9
2007	13771	97,9	4631	32,9
2008	13507	96,9	4572	32,8
2009	12925	93,6	4551	33,0
2010	11928	87,5	4649	34,1

Україна / роки	Сифіліс		Гонококова інфекція		Хламідійна інфекція		Урогенітальний мікоплазмоз		Трихомоніаз	
	абс. число	на 100 тис. нас.	абс. число	на 100 тис. нас.	абс. число	на 100 тис. нас.	абс. число	на 100 тис. нас.	абс. число	на 100 тис. нас.
1999 р.	40576	287,4	21080	149,3	19803	140,3	6997	49,6	117368	831,3
2000 р.	30707	216,8	20835	147,1	26816	189,3	10000	70,6	122442	864,3
2001 р.	25571	179,6	19688	138,3	27237	191,3	13345	93,7	116357	817,3
2002 р.	20462	146,3	18415	131,7	19234	137,5	12693	90,8	99954	714,6
2003 р.	17209	122,1	16997	120,6	24079	170,8	15872	112,6	95518	677,6
2004 р.	15115	106,8	15882	112,2	24746	174,8	21008	148,4	90136	636,8
2005 р.	12599	88,8	14759	104,0	26373	185,9	23568	166,1	85427	602,2
2006 р.	9974	70,5	12544	88,7	27319	193,2	26036	184,1	79420	561,7
2007 р.	8586	61,0	11099	78,9	26660	189,6	26499	188,4	77240	549,2
2008 р.	6872	49,3	9978	71,6	27251	195,4	29768	213,5	71391	512,0
2009 р.	5302	38,4	8618	62,4	24325	176,2	27565	199,7	64359	466,2
2010 р.	4181	30,7	7788	57,2	22470	164,9	27971	205,3	61470	451,1

Наведена статистика показує, що впродовж 1999-2010 рр. вдалося суттєво знизити захворювання, які завдають найбільше шкоди репродуктивній функції людини віком від 15 до 34 років, що свідчить про покращення медичного обслуговування та доступність необхідних медичних послуг для широкого загалу молоді, зокрема завдяки функціонуванню «Клінік, дружніх до молоді».

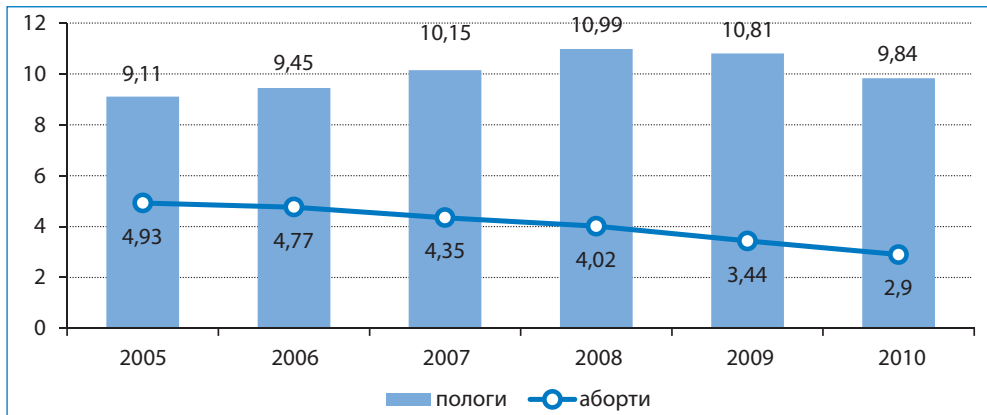
Великою проблемою для збереження репродуктивного здоров'я залишається штучне переривання вагітності (аборти) серед підлітків (у 2010 р. було зафіксовано майже 3% випадків). Загалом, за офіційною статистикою Міністерства охорони здоров'я України (2010 р.), на дівчаток у віці від 10 до 14 років

припадає 0,05% усіх штучних абортів, на 15-17-річних — 2,5%, на жінок віком 18-34 роки — 80,5% і на 35-49-річних — 16,9%.

За даними громадських організацій, які займаються профілактикою абортів в Україні, тільки 2% жінок віком до 40 років не зробили жодного абортів, а на 100 новонароджених малюків припадає 146 ненароджених в результаті абортів.

Для матерів у підлітковому віці існує більша загроза ускладнень вагітності (викиднів, передчасних пологів, анемії) ніж для жінок, старших за 20 років. Переривання небажаної вагітності у підлітків є значною проблемою репродуктивних розладів у майбутньому.

Медики стверджують, що до 1996 р. частота абортів серед неповнолітніх була достатньо високою та становила 0,17 на 1 тис. дівчаток до 14 років, і тільки починаючи з 2000 — 2004 рр. цей показник дещо знизився та знаходився в межах від 0,09 до 0,1 на 1000 дівчат відповідного віку. Протягом останніх 5-ти років покращилася ситуація, пов'язана із частотою пологів та абортів у дівчат 15-17 років: аборти знизилися від 4,93 % у 2005 р. до 2,9 % у 2010 р., а пологи підвищилися (**див. мал. 1.2.1.3**)¹⁸.

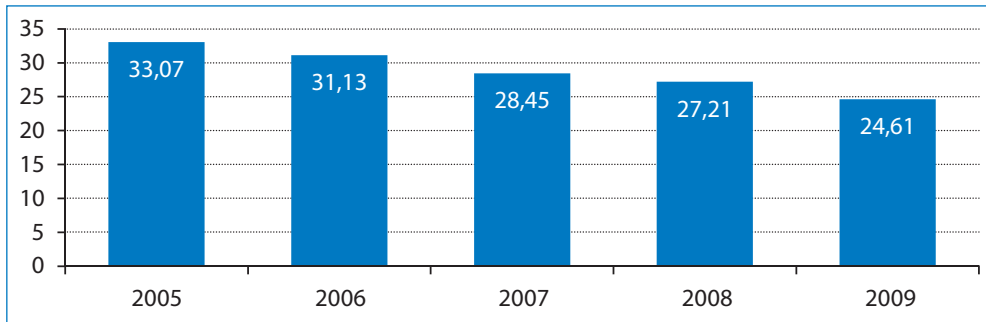

Мал. 1.2.1.3. Частота абортів та пологів серед дівчат підліткового віку на 1000 відповідного населення

На думку медиків, зазначена тенденція є результатом стабільної роботи системи планування сім'ї, яка за 15 років своєї діяльності дозволила знизити показники абортів у дівчаток-підлітків майже в 10 разів (з 31% на 1000 відповідної категорії у 1995 р. до 2,9% у 2010 р.). Необхідно зазначити, що починаючи з 2005 р. спостерігається позитивна тенденція до зменшення числа абортів не тільки серед підлітків, але й серед жінок 18-34 років: від 33,07 на 1000 жінок 18-34 років у 2005 р. до 24,61 у 2009 р.¹⁹ (**див. мал. 1.2.1.4**).

¹⁸ За даними Міністерства охорони здоров'я України (2011)

¹⁹ Дані за 2010 р. на офіційних сайтах відсутні

Мал. 1.2.1.4. Динаміка частоти абортів у жінок 18–34 років в Україні у 2005–2009 рр. (на 1000 жінок відповідного віку)

Але незважаючи на позитивну динаміку частоти абортів серед жінок фертильного віку цей показник у 1,5–3 рази вищий, ніж у Канаді, Нідерландах, Німеччині, Іспанії, Фінляндії.²⁰ Тобто існуюча ситуація потребує більш активного інформування жіночої частини населення про здоровий спосіб життя та згубний і негативний вплив ранніх статевих стосунків на їх здоров'я. Вкрай важливою є і просвітницька робота серед батьків, вчителів, які повинні сформувати у дівчаток негативне ставлення до ранніх сексуальних стосунків.

Проведений аналіз стану фізичного здоров'я молоді показує, що докорінних змін на краще останнім часом не сталося. Захворюваність і смертність від серцево-судинної патології постійно зростають у зв'язку з несприятливою соціально-економічною ситуацією в суспільстві, стресами, перевантаженнями навчанням, роботою та відсутністю доступних засобів для відновлення здоров'я.

Спостерігається тенденція до збільшення хронічних захворювань серед учнівської та студентської молоді, пов'язаних з наявністю функціональних відхилень в діяльності серцево-судинної системи й зростанням нервово-психічних розладів.

Складною залишається ситуація щодо захворюваності молоді на інфекційні та паразитарні хвороби, отримання травм, отруєнь та деяких інших наслідків дії зовнішніх причин.

Існує велика потреба щодо організації рухової активності населення за місцем проживання чи роботи, у будівництві нових та реконструкції вже існуючих спортивних споруд з басейнами та залами для ігрових видів спорту.

Усе вищенаведене потребує прийняття державою кардинальних змін у сфері молодіжної та соціальної політики, де одним із шляхів має стати формування здорового способу життя серед дітей і молоді за місцем проживання, роботи чи навчання.

²⁰ Матеріали Міністерства охорони здоров'я України до щорічної доповіді Президенту України «Стан молоді в Україні» / к.м.н. Н.В. Медведовська, к.м.н. Г.В. Курчатова (2010 р.)

1.2.2. Психічне здоров'я

Психічний стан людини має велике значення для здорового повноцінного життя, оскільки безпосередньо впливає на здатність навчатися, розвиватися професійно, саморозвиватися та вести активний спосіб життя.

Особливе занепокоєння викликає поширення розладів психіки та поведінки серед молоді за останні роки. Медики стверджують, що справжні значення показників порушень психічного здоров'я молоді значно вищі за дані офіційної статистики.

За результатами обстеження ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України», рівень психічних порушень у молоді старших класів має тенденцію до зростання. Психічні неспсихотичні розлади реєструються у третини підлітків, що у 2,5 рази більше ніж десять років тому (14,4 % у 1997 р. і 37,4 % у 2009 р.). У підлітків сільської та міської місцевості у 2009 р. встановлено високу питому вагу психічних (37,4 % і 44,3 %, відповідно) і донозологічних (26,9 % і 25,6 %, відповідно) розладів невротичного характеру. У структурі психічних неспсихотичних розладів міської місцевості переважають невротичні розлади (42,4 %), емоційно-лабільні розлади органічного генезу (17,8 %), розлади поведінки (26,1 %). У підлітків сільської місцевості домінують емоційно-лабільні розлади органічного генезу (38,4 %), невротичні розлади (23,2 %), розлади поведінки (23,6 %).²¹

Незалежно від місця проживання у підлітків відзначається зростання невротичних розладів із тривалим та хронічним типом перебігу, збільшується кількість маскованих форм депресивних невротичних розладів із різними проявами девіантної поведінки. У 80 % підлітків із невротичними розладами спостерігається девіантна поведінка, що приводить до правопорушень та покарань у вигляді позбавлення волі.

Так, на кінець 2010 року у сфері діяльності Державної пенітенціарної служби України перебувало понад 8,2 тис. неповнолітніх засуджених та осіб, узятих під варту, з яких: 5,8 тис. були засуджені до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, близько 1,5 тис. утримуються у спеціальних виховних установах (виховних колоніях) та 900 — у слідчих ізоляторах. Загалом по виховних колоніях 587 (41%) засуджених мали вік від 17 до 18 років, 513 (36%) старші за 18 років, 274 (19%) від 16 до 17 років та 58 (4%) осіб від 14 до 16 років. Складність засуджених неповнолітніх, які потрапляють у місця позбавлення волі, обумовлена, в першу чергу, їх соціально-педагогічною занедбаністю.

Підтвердженням цьому є те, що 357 осіб (24,9%) до засудження не працювали і не вчилися, 713 (50%) не мали повноцінної опіки і виховання, оскільки мешкали у неповних сім'ях, як правило низького матеріального статку, у тому числі 154 — сироти. До засудження 182 особи (12,7%) ви-

²¹ Дані інших вікових груп не аналізувалися через їх відсутність за даною тематикою

ховувалися у спеціальних виховних закладах освіти. Раніше притягувалися до кримінальної відповідальності та відбували покарання, не пов'язані з позбавленням волі, 857 осіб (59,8%), а 23 (1,6%) — повторно засуджені до позбавлення волі в неповнолітньому віці.

За даними МВС України, на 22,7% зменшилася кількість молоді, яка перебувала на обліку відділів кримінальної міліції у справах дітей: з 28 920 осіб у 2008 р. до 22 360 у 2009 р. Проте позитивна динаміка абсолютних показників не має заспокоювати, адже за ці роки скоротилась і кількість неповнолітніх. Тому фахівці вважають, що насправді поширеність злочинності серед молоді та неповнолітніх має сталу тенденцію до зростання, а найбільш поширеними видами девіантної поведінки у молоді із невротичними розладами називають комунікативну девіацію, патохарактерологічні реакції, агресію, зловживання психоактивними речовинами, що викликають зміни психічної діяльності та аморальну поведінку²².

Серед соціально-психологічних чинників, які найчастіше негативно впливають на формування психічного здоров'я молоді, експерти називають: неповну і асоціальну сім'ю, відсутність стійких захоплень та інтересів, психологічну схильність до алкоголізації, поширення наркозалежності, наявність шкідливих звичок, високу загальну агресивність, порушення родинних стосунків, конфлікти з однолітками, батьками та вчителями.

Так, за результатами дослідження, проведеного Українським науково-методичним центром практичної психології та соціальної роботи АПН України, 34,5 % учнів вказали на факти насильства в сім'ї. Майже стільки ж (30,4 %) пам'ятають випадки, коли насильство в сім'ї спричинило порушення їх здоров'я. Молодь досить низько оцінила роль своїх батьків у захисті від насильства (16 %) зазначаючи, що батьки дуже рідко стають посередниками у вирішенні конфліктів, які виникають під час навчання. У таких випадках на їх допомогу розраховує лише 9,2 % опитаних²³.

Всі ці негаразди негативно впливають на психологічний стан молоді та потребують психологічної підтримки з боку практичних психологів та соціальних педагогів. Але самі молоді люди вважають, що доступність цієї психологічної підтримки є незначною: тільки 27 % респондентів визнають її доступною, тоді як переважна більшість (54 %) оцінили як недоступну, ще 19 % зазначили, що їм важко відповісти на це питання²⁴.

В чомусь схожою була ситуація у 2002 р., коли 14 % підлітків вказали, що стикаються із жорстоким насильством та насильством «дуже часто», а ще 18% — «часто».

---

22 «Журн. НАМН України», 2011, т. 17, № 1 — С. 48–53

23 За даними Міністерства освіти та науки України

24 Опитування молоді для вивчення її потреб та поглядів щодо розвитку молодіжної політики проводиться в рамках проекту «Огляд молодіжної політики. Дослідницька група», що виконується Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України на замовлення ЮНІСЕФ, 2010 р.

На їх думку, найчастіше джерелом жорстокого ставлення є спілкування з однолітками в школі чи іншому навчальному закладі та з батьками або членами родини²⁵.

Зростання психічних розладів серед молоді потребує ухвалення невідкладних рішень як на державному рівні (заборона реклами алкоголю і тютюнопаління, прокату фільмів, що показують жорстокість і насильство; підтримка родин із дітьми), так і вдосконалення медико-психологічної допомоги з боку відповідних соціальних служб.

Іншим важливим напрямом роботи має стати реформування системи медико-соціальної реабілітації молоді із порушеннями психічного здоров'я шляхом проведення не лише вторинної і третинної профілактики, пов'язаної з ресоціалізацією молоді, але й формування здорового способу життя. Ця система має стати важливою складовою національної системи охорони здоров'я та психіатричної допомоги молоді.

Необхідне ретельне вивчення способу життя сучасної молоді у різноманітних сферах життєдіяльності: на ринку праці, навчання, сім'ї, неформальних організаціях, під час дозвілля, що надасть змогу розробити ефективні профілактичні заходи з урахуванням сучасних технологій комунікацій, спрямованих на зміну поведінки, стереотипів щодо способів життя тощо.

Окремого підходу потребує вивчення стресу як фактору, що суттєво впливає на загальний психічний стан здоров'я людини. В широкому розумінні під поняття «стрес» підпадають будь-які зміни, що викликають фізичну, емоційну або психологічну перенапругу. Стрес дезорганізує діяльність людини, призводить до різноманітних психоемоційних порушень (тривожність, депресія, неврози, емоційна нестійкість, занепад настрою або навпаки — перезбудження, гнів, порушення пам'яті, безсоння, підвищена стомлюваність тощо.). Деякі вчені схильні вважати, що стрес є основним чинником виникнення онкологічних захворювань.

За даними дослідження, проведеного у 2010 р. Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді²⁶ «Ставлення молоді до здорового способу життя», стрес є невід'ємною частиною повсякденного життя української молоді. Так, відповідаючи на питання **«В якій ситуації і як часто Ви зазнаєте стресу?»**, 51,3% опитаних віком від 14 до 35 років відповіли, що зазнають стресу в сім'ї, причому 3,3% постійно, 10,5% дуже часто, 37,2% періодично. Друге місце за кількістю стресових ситуацій посідає робота — 44,6%. Зокрема 4,9% зазнають стресу на роботі постійно, 11,6% досить часто, а 28,1% періодично. Третє місце розділяють між собою²⁷ стресові ситуації, що виникають з коханою лю-

²⁵ Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи/ щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді (за підсумками 2002 року)

²⁶ Нині Державний інститут сімейної та молодіжної політики МОНМС України

²⁷ Різниця між двома наведеними нижче показниками не виходить за межі статистичної похибки.

диною (38,9% загалом, з них 2,2% постійно, 7,9% досить часто, 28,8% інколи), а також в державних установах (38,8%) з яких 4,2% постійно, 7,7% дуже часто, 26,9% осіб періодично (**див. мал. 1.2.2.1**).

Мал. 1.2.2.1. Розподіл відповідей на питання „В якій ситуації, і як часто Ви зазнаєте стресу?” (%)

Характер впливу тих чи інших стресогенних факторів змінюється з віком респондентів: поступово на першому місці постає робота. Так, частка тих осіб, хто зазнає стресу на роботі, серед вікової категорії 14-17 років складає 13,2%, при цьому 0,8% зазнають його постійно, 2,1% досить часто, а 10,3% іноді²⁸.

Для вікової категорії 18-24 роки кількість тих, хто зазнає стресу на роботі, зростає до 43% (4,9% постійно, 9,8% досить часто, 28,5% іноді), а для 25-35 років — до 56,3% осіб. Загалом більше половини респондентів у віці 25-35 років зазнають стресу на роботі. Якщо додати ще 33,9% респондентів, які хоча й рідко, але також зазнають стресу на роботі, то цифра сягне 90% осіб (**див. мал. 1.2.2.2**).

Таким чином, наведені дані дають підстави вважати, що існуючі умови праці жодним чином не сприяють покращенню здоров'я молодшої частини населення. Як наслідок, активно поширюється синдром професійного вигорання, який включає в себе психологічні, психофізіологічні й поведінкові компоненти.

Мова йде про емоційне виснаження (переживання спустошеності й безсилля); деперсоналізацію, дегуманізацію відносин з іншими людьми (прояв черствості, безсердечності, цинізму або брутальності); редукцію особис-

²⁸ Отримані цифри певною мірою свідчать також про рівень поширення дитячої праці в Україні

тих досягнень (заниження власних досягнень), втрату сенсу й бажання вкладати особисті зусилля на робочому місці.

Мал.1.2.2.2. Розподіл відповідей на питання «В якій ситуації, і як часто Ви зазнаєте стресу?» (% , розподіл відповідей респондентів за віком).

В результаті професійного вигорання працівників в організації погіршується психологічна атмосфера, зростають плинність кадрів, абсентеїзм (ухиляння від виконання своїх функцій), конфліктність, знижуються кількісні і якісні показники роботи. А це вкрай негативно впливає на ефективність вітчизняної економіки в цілому.

Для зменшення впливу стресу на робочому місці доцільно розглянути передовий досвід інших країн, зокрема Великобританії, де на державному рівні забезпечується розробка та впровадження програм управління стресом на робочому місці. Питання зменшення впливу стресу на робочому місці мають бути в обов'язковому порядку враховані при прийнятті нового Кодексу законів про працю.

Кількість стресових ситуацій в громадському транспорті, а також на вулиці та в громадських місцях лишається стабільною для всіх вікових категорій — на рівні 33%.

Окремої уваги заслуговує той факт, що понад 51% молодих людей віком від 14 до 17 років зазнають стресу в навчальному закладі, де проходять навчання. Це може зумовлюватися цілим рядом факторів: специфікою організації навчального процесу, культурою викладання та взаємовідносинами між самими учнями тощо. Загалом це питання потребує додаткового дослідження та подальшого вивчення.

1.2.3. Соціальне здоров'я

Серед найактуальніших проблем, що потребують негайного вирішення на державному рівні, слід відзначити зростання нарко- та алкозалежності, поширення тютюнопаління та ВІЛ-інфекції серед молоді. Окрім того, в Україні поширені й інші соціально небезпечні хвороби — туберкульоз, гепатити, хвороби, що передаються статевим шляхом. При цьому офіційна статистика вказує лише приблизні дані щодо існуючих тенденцій та реалій. Це пов'язано з тим, що багато людей, які мають ці хвороби, уникають офіційної реєстрації та не звертаються до державних закладів за лікуванням.

На сьогодні має місце непроста ситуація щодо вживання *наркотичних речовин*. Так, за даними дослідження Інституту демографії²⁹, 9% респондентів віком 15-34 роки мають досвід вживання будь-яких наркотичних речовин протягом життя. Найбільш поширеною речовиною є марихуана або гашиш — їх вживало 8% респондентів.

Серед шкільної молоді вживання інгалянтів становить 3,4%, транквілізаторів, седативних речовин — 4,2%. Достатньо популярним є вживання екстазі (3%), який ще часто називають «дискотечним» наркотиком. Кожному другому учню у віці 13-16 років хоча б раз був запропонований цей наркотик, а близько третини скористалася цією «пропозицією». Загалом перше вживання наркотичних речовин у 32% респондентів відбулось у віці 12-16 років, ще у 32% — від 17 до 18 років, а у віці 19-28 років — у 30% молодих людей. Серед чоловіків найбільший відсоток (34,4%) спробував вперше наркотичні речовини у віці від 12 до 16 років, а серед жінок (44,4%) у віці 19-28 років. Наявна тенденція свідчить, що молоді люди чоловічої статі раніше пробують вживання наркотиків ніж жінки³⁰.

Останніми роками спостерігається поступове зменшення кількості молодих осіб, які перебувають на диспансерному нагляді через наркологічні розлади. Так, у 2009 році було зареєстровано 52 166, у 2008 — 53 252 особи. Проте рівень цих показників залишається неприпустимо високим: у 2010 році на 100 тис. молоді віком від 15 до 35 років припадало 375,1 осіб із наркологічними розладами.

Загалом під профілактичним наглядом у зв'язку з епізодичним вживанням наркотиків в 2010 році перебувало 28 532 особи (у 2009 р. — 28617, у 2008 р. — 28554), що свідчить про «постійний попит» на наркотики з боку молоді та низьку ефективність державних заходів з профілактики.

Реальні масштаби наркотизації населення країни до цього часу залишаються невідомими. За експертними оцінками, загальна кількість осіб з нар-

---

29 «Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти», опитування, проведене Інститутом демографії у 2010 р.

30 Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — 248 с.

котичною залежністю та епізодичних споживачів наркотиків у 5–10 разів більша, ніж офіційно зареєстровано. Наркотизація молоді викликає загрозу демографічної безпеки, оскільки середній вік уражених на наркоманію становить 26 років, тобто є найактивнішим репродуктивним віком.

Люди, що вживають наркотики ін'єкційним шляхом, мають високий ризик інфікуватися не тільки ВІЛ, а й гепатитами В та С. Сприяють цьому, зокрема, сформована в Україні колективна культура споживання наркотиків, продаж наркотиків, що вже набрані в шприци, тощо. За даними українського бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), носіями гепатитів є 6% дорослого населення, а громадські організації налічують всі 9%. При цьому і практики і теоретики епідеміології сходяться на тому, що понад 90% хворих не знають про свій діагноз, а отримати кваліфіковану медичну допомогу можуть не більше 1%.

Ситуація з вживанням наркотиків серед учнівської та студентської молоді залишається багато в чому невизначеною, оскільки система моніторингу наркоситуації в Україні поки що не сформована. Навчальні заклади та ВНЗ повинні бути для молоді осередками безпечного середовища, а батьки, віддаючи до школи дітей, мають бути впевнені, що ті повернуться додому здоровими³¹.

До основних факторів ризику зловживання наркотиками належать: їх легка доступність (перенасиченість фармацевтичного ринку кодеїновмісними препаратами, значні масштаби незаконної пропозиції наркотиків тощо), соціальна невлаштованість, зокрема зростання рівня безробіття серед молоді, розлади в сім'ї, психологічні, біогенетичні фактори, поширення наркотичної субкультури в молодіжному середовищі. Наразі суспільство визнає, що поширення наркоманії завдає серйозного удару по здоров'ю людини, по генофонду нації, підриває економіку, руйнує соціальну сферу та гальмує реформи, які проводяться державою.

З огляду на це виникає нагальна потреба провести серйозні соціологічні дослідження з проблем наркоманії серед молоді, рівня латентності незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів і сильнодіючих лікарських засобів, та виробити на їх основі комплексні медико-профілактичні та соціально-правові заходи.

Вживання *алкогольних напоїв* серед молоді наносить серйозний удар по загальному стану здоров'я. На кінець 2010 р. наша країна займала 5 місце у світі за кількістю вживаного алкоголю, що склало близько 20 літрів абсолютного спирту на душу населення, тоді як у 2000 році — 4,6, а в 2009 році — 9,8. Наразі більше п'ють тільки в Росії, Угорщини, Чехії та Молдові³².

Впродовж останніх років офіційна статистика надає інформацію, що в Україні офіційно зареєстровані та поставлені на наркологічний облік близь-

³¹ Державна служба України з контролю за наркотиками

³² За даними «Глобальної доповіді про становище у сфері алкоголю і здоров'я», опублікованої Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) у 2010 р.

ко 700 тисяч осіб, але точна кількість залежних від алкоголю невідома. Велика кількість експертів схильна вважати, що ця цифра перевищує офіційну у 2-3 рази. Крім цього, ВООЗ фіксує лише кількісний показник вживання алкоголю, а існує ще й якісний. Якщо у молдаван та угорців прийнято пити сухе вино, яке в невеликих дозах корисне для організму, якщо чехи віддають перевагу пиву, то в Україні (як і в сусідній Росії) найбільше вживають міцні напої, переважно горілку. Удар, якого вона завдає по серцево-судинній системі організму, куди більш руйнівний за «винний» і «пивний». Для прикладу, у 2009 році 67% смертей серед українців були викликані саме серцево-судинними захворюваннями.

Тривожна ситуація із вживанням алкоголю продовжує зберігатися і в 2010 році. Так, за даними Міністерства охорони здоров'я України, показник поширеності хронічного алкоголізму і алкогольних психозів серед молодих осіб у віці від 15 до 35 років становив 1001,6 на 100 тис. населення відповідного віку. Тобто більше 1% молодих людей має проблеми зі здоров'ям через алкогольну залежність, що засвідчує епідемічний рівень поширення цього явища. Причому в останні 3 роки цей рівень суттєво не змінюється: у 2009 році поширеність гострих інтоксикацій та розладів психіки через уживання алкоголю серед молоді становила 1025,4 на 100 тис. осіб, у 2008 р. — 1002,6. У 2010 році на диспансерному обліку через розлади психіки та поведінки: хронічний алкоголізм і алкогольні психози перебувало 139 193 особи віком від 15 до 35 років (у 2009 р. — 141 560, у 2008 р. — 139 812). Під профілактичним наглядом перебувало 88 557 осіб (у 2009 р. — 90 292, у 2008 р. — 91 360).

Слід зазначити, що за результатами дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень, 96,1 % молодих людей віком 15-34 роки вказали, що вживали будь-які алкогольні напої протягом життя. Найбільш поширеним алкогольним напоєм є пиво, протягом життя його вживали хоч раз 88% респондентів, міцні алкогольні напої — 74 %, а 48% вживали самогон або інші алкогольні напої домашнього виробництва³³.

Загалом щороку Україна втрачає більше 40 тис. життів через вживання алкоголю, серед яких близько 8 тис. отруєнь алкоголем, десь 8 тис. кардіопатій і решта — всі інші захворювання, а також нещасні випадки, що через це трапляються³⁴. Ця цифра у 9 разів перевищує кількість осіб, які захворіли на СНІД (4 386) у 2008 р. та у 15 разів, які померли від цієї хвороби (2 714). Наразі медики зазначають, що 30% чоловіків у віковій групі від 25 до 50 років залежні від алкоголю. Ще одна особливість цієї хвороби — низький відсоток звернень до медиків щодо лікування алкозалежності. Важливим елементом алкоголізму є його небувало висока, на відміну від інших хвороб, соціалізація.

---

³³ Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — 248 с.

³⁴ Дані за 2008 рік

Все оточення хворого, особливо члени сім'ї, заражується недугою. Формується колективна анозогнозія — нездатність хворого алкоголізмом, інших людей з його оточення, членів сім'ї критично оцінювати хворобливий стан, нездатність утриматися від спиртного, припинити його вживання. Розвивається стигматизація, руйнується ядро психічного, соматичного і економічного благополуччя сім'ї. Крім цього, лікування алкогольної залежності вимагає постійної тривалої роботи з використанням всього спектру доступних засобів медичного втручання і відносно самого хворого, і членів його родини.

Алкоголь є невід'ємною частиною культурного та економічного життя, він посідає майже головне місце в усіх емоційно значущих для людини подіях³⁵. Тому заборонні, обмежувальні заходи приречені на крах, якщо вони не супроводжуватимуться вдосконаленням профілактичної, інформаційно-роз'яснювальної роботи, що повинна носити цільовий характер — для підлітків, для молоді віком 18-35 років, молодих батьків, представників торговельних організацій та правоохоронних органів.

Тютюнопаління сприяє розвитку багатьох хронічних захворювань³⁶, що завдає значної шкоди здоров'ю. Хоча в Україні продаж тютюнових виробів особам, молодшим за 18 років, заборонено, за даними дослідження³⁷, майже п'ята частина підлітків дала позитивну відповідь на питання щодо паління. Левова частка тих, хто палить, почала робити це у віці до 20 років (до 13 років — 9 %, 14-16 років — 44,5 %, 17-19 років — 36, 5 %). Це актуалізує питання посилення контролю щодо дотримання вимог законодавства стосовно продажу тютюнових виробів і покарання винних у його порушенні.

3-поміж тих, хто палить, 38 % заявило про своє бажання кинути, у 42 % таке бажання виникає зрідка, а майже 20 % його не виявляють зовсім. Однак думки про те, що варто кинути палити, не завжди підкріплюються відповідною поведінкою. Так, жодного разу не пробували цього зробити 32 %, 27 % здійснювали невдалу спробу один раз, а 41 % — кілька разів³⁸.

Дані Держкомстату вказують на те, що тютюнопаління є найбільш поширеним в активному дитинстві віці: за даними соціологічних досліджень, проведених у 2009 р., 10 % жінок у віці 18–29 років повідомили, що палять (у 2008 р. — 13 %). Наразі в Україні недостатньо розвинуті соціально-психологічні послуги для тих, хто хотів би позбутися шкідливої звички, але самостійно

35 Щорічна доповідь про стан здоров'я населення України та санітарно-епідемічну ситуацію. 2008 рік / Міністерство охорони здоров'я України; Український інститут стратегічних досліджень ІОЗ України. — К., 2009. — 360 с.

36 Глобальне опитування дорослих щодо вживання тютюну (GATS): Звіт за результатами дослідження, Україна, 2010. — К., 2010. — С. I-III.

37 Ставлення молоді до здорового способу життя, проведене Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді (2010)

38 Там само

не може. У той час як у багатьох країнах діють такі служби, зокрема для молоді, що спираються на сучасні методики психологічної допомоги курцям. У більшості випадків саме дитячі та молодіжні громадські організації проводять акції та заходи з цієї проблематики. Хоча проблема вимагає серйозних кроків з боку медиків та активної участі самої молоді.

Соціальна складова здоров'я тісно пов'язана з поширенням епідемії ВІЛ/СНІДу. З часу виявлення першого випадку ВІЛ-інфекції у 1987 році і до 2009 року офіційно зареєстровано 161 119 випадків ВІЛ-інфекції серед українських громадян, у тому числі 31 241 випадок захворювання на СНІД та 17 791 випадок смерті від захворювань, зумовлених СНІДом. Починаючи з 1999 року в Україні кількість нових випадків ВІЛ-інфекції постійно збільшується. У 2010 році офіційно зареєстровано майже 20,5 тис. — це найвищий показник за всю історію епідеміологічного нагляду за ВІЛ-інфекцією.

На 1 липня 2011 року з 115 тис. ВІЛ-інфікованих осіб, які перебувають під наглядом у медичних закладах, 88% віком 15–49 років³⁹. Слід зазначити, що ця хвороба вражає головним чином молодь — майбутніх батьків і матерів. Основним шляхом передачі ВІЛ в Україні з 1995 до 2007 рр. включно був парентеральний, переважно через введення наркотичних речовин ін'єкційним шляхом. У 2008 р. відбулася зміна питомої ваги шляхів передачі — переважання статевого шляху над парентеральним.

У 2009 р. частка осіб, які були інфіковані статевим шляхом, зросла до 44%, у 2010 році продовжувала зростати (до 45%), проте відбулося зменшення питомої ваги інфікованих при введенні наркотичних речовин ін'єкційним шляхом — до 33,8%. В цілому по країні у 2010 р. зафіксовано 0,7% інфікованих вагітних жінок.

Разом з цим, необхідно зазначити, що завдяки реалізації комплексу заходів, спрямованих на призупинення епідемії ВІЛ-інфекції, в останні 5 років в Україні спостерігається зменшення наступних показників інтенсивності епідемічного процесу, а саме: темпу приросту захворюваності на ВІЛ-інфекцію (з 10,7% у 2007 році до 3,3% у 2010 році) та частки осіб у віковій групі 15–24 років серед нових випадків ВІЛ-інфекції (з 15,1% у 2007 році до 10,6% у 2010 році), що може свідчити про деяку стабілізацію епідемічної ситуації (**див. мал. 1.2.3.1**).

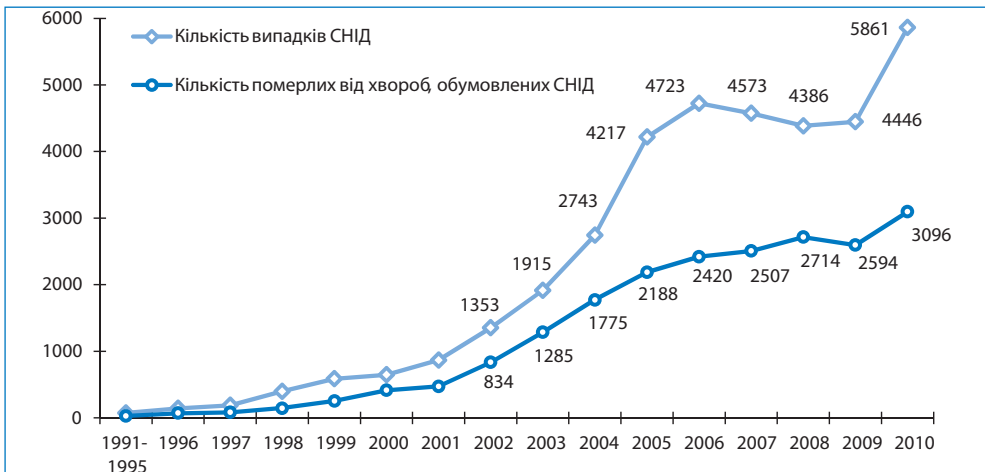
39 За даними Українського центру профілактики і боротьби зі СНІДом Міністерства охорони здоров'я України

Мал. 1.2.3.1. Динаміка офіційно зареєстрованих нових випадків ВІЛ-інфекції та темпів приросту серед громадян України по роках

(за даними Українського центру профілактики і боротьби зі СНІДом)⁴⁰

Має місце зростання кількості смертей серед людей, хворих на СНІД. Так, у 2010 році від СНІДу померло 3 096 осіб, у тому числі 19 дітей (**див. мал. 1.2.3.2**). Така ситуація пов'язана з тим, що світова спільнота за весь довгий період поширення цієї хвороби не змогла створити необхідних ліків, які були б здатні її подолати.

Мал. 1.2.3.2. Кількість нових випадків захворювання на СНІД та померлих від хвороб, обумовлених СНІД, серед громадян України у 1991–2010 рр.

(за даними Українського центру профілактики і боротьби зі СНІДом)⁴¹

⁴⁰ ВІЛ-інфекція в Україні. Інформаційний бюлетень // Міністерство охорони здоров'я України, Український центр профілактики і боротьби зі СНІДом МОЗ України. — № 35. — 2011.

⁴¹ ВІЛ-інфекція в Україні. Інформаційний бюлетень // Міністерство охорони здоров'я України, Український центр профілактики і боротьби зі СНІДом МОЗ України. — № 35. — 2011.

В країнах, де активно поширюється ВІЛ-інфекція, особливо уразливими до інфікування ВІЛ є діти та молодь, оскільки, за свідченнями різноманітних досліджень, рівень застосування ризикованих практик серед них є більш високим, ніж серед дорослих.

За даними офіційної статистики, 2010 року в Україні понад половина випадків інфікування ВІЛ серед хлопців 15–19 років відбулася через споживання ін'єкційних наркотиків (53%), більшість дівчат того ж віку заразилися ВІЛ через незахищені гетеросексуальні контакти (92%).

Світовий досвід свідчить, що споживачі ін'єкційних наркотиків найбільш уразливі до ВІЛ і поширення інфекції серед них відбувається швидше за всіх. У відповідності до рекомендацій ЮНЕЙДС та ВООЗ, реєстрація випадків ВІЛ-інфекції серед осіб молодшого віку (15–19, 20–24 років) відображає рівень так званих «нових випадків» зараження, оскільки загроза інфікування ВІЛ для цієї групи виникла недавно.

За даними рутинного епідеміологічного нагляду, питома вага споживачів ін'єкційних наркотиків у віковій групі 15–24 роки від загальної кількості нових випадків ВІЛ-інфекції серед споживачів ін'єкційних наркотиків має стійку тенденцію до зменшення з 2003 року (з 21,6% у 2003 р. до 6,6% у 2010 р.), що може свідчити про покращення ситуації у відношенні ВІЛ-інфекції серед споживачів ін'єкційних наркотиків.

Отже, як засвідчує наведена статистика, епідемія ВІЛ-інфекції в Україні продовжує поширюватися, причому переважно в молодіжному середовищі. Незважаючи на ріст питомої ваги статевого шляху передачі ВІЛ, споживачі ін'єкційних наркотиків залишаються основною «рушійною силою» поширення цієї інфекції в Україні.

У 1995 році в Україні було оголошено епідемію *туберкульозу*. За даними Міністерства охорони здоров'я України, захворюваність на туберкульоз з 1992 року неухильно зростала і збільшилась за цей період в 2,4 рази — з 35,0 на 100 тис. населення до 84,5 у 2005 році, коли відзначали максимальний рівень цього показника. Показник смертності за період епідемії збільшився в 2,7 рази — з 9,5 у 1992 році до 25,3 на 100 тис. населення у 2005 році. У 2009 році захворюваність на туберкульоз становила 72,7 на 100 тис. населення (33 424 осіб), що на 6,6% менше ніж у 2008 році і на 13,6% менше порівняно з 2005 роком, коли відзначали максимальний рівень цього показника. Рівень смертності знизився за 4-х річний період на 28,1% з — 25,3 до 18,2 на 100 тис. населення у 2009 році. Однак слід звернути увагу на думку тих фахівців, які вважають, що офіційна цифра хворих на туберкульоз в Україні, як і у випадку з іншими соціально небезпечними хворобами, є применшеною принаймні втричі.

Близько 86% хворих на туберкульоз становлять особи працездатного і репродуктивного віку, половина з них — непрацюючі особи працездатного віку. Вважається, що 80% хворих на туберкульоз перебувають за межею бідності. Водночас зростає кількість захворілих на цю хворобу серед представників відносно благополучних та навіть заможних груп населення.

Загальновідомим є факт надзвичайного поширення захворювання на туберкульоз в пенітенціарній системі. Разом з тим, показник захворюваності на туберкульоз (кількість вперше виявлених хворих на туберкульоз на 100 тис. осіб) в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах протягом останніх 10 років має стійку тенденцію до зниження і стабілізації та зменшився у 4,7 рази з 2000 року (2000 рік — 4873,6; 2009 рік — 1030,5). У 2009 році цей показник залишився на рівні 2008 року та становив 1030,5 на 100 тис. осіб (2008 рік — 997,6), що у 14 разів перевищує цей показник серед населення України (72,7 на 100 тис. населення).

Особливістю поширення туберкульозу в нашій країні є його пізнє виявлення, яке водночас є й однією з найосновніших причин зростання рівня смертності від цієї хвороби. Так, аналіз даних щодо померлих від туберкульозу за термін менше одного року спостереження в диспансері свідчить про значний ріст цього показника в останні 15 років. Усе частіше туберкульоз діагностується тільки після смерті хворого — на автопсії (під час розтину), тобто людина була носієм інфекції, однак не знала про це.

За критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я, показник захворюваності на туберкульоз, що сягає за 30 випадків на 100 тис. населення, відповідає високому рівню захворюваності. В Україні він, як зазначалося вище, складає понад 70, тому наша держава віднесена до групи країн з високим рівнем захворюваності на цю хворобу.

Загалом розповсюдженість асоціальних явищ в суспільстві пов'язана з різними економічними та соціальними проблемами, з низьким рівнем життя населення тощо. Іншим прикритим фактом стало те, що в нашій країні так і не сформувалися традиції й культура здорового способу життя, які передбачають усвідомлення цінності власного здоров'я та відповідні практичні дії й поведінку для його збереження. Також дуже важливо, аби **здійснення профілактичної роботи було належним чином профінансовано державою**. Ще на початку 90-х років XX століття ВООЗ звертала увагу світової громадськості на те, що для досягнення позитивних результатів розмір асигнувань на медико-санітарну просвіту повинен бути не менше 3% від обсягу бюджету на охорону здоров'я, особливо на заходи з формування здорового способу життя.

Наразі в нашій країні акцент робиться на лікувальній роботі щодо протидії соціально небезпечним хворобам. В той же час питання первинної профілактики захворювань розглядаються як другорядні, а формування здорового способу життя носить декларативний характер. Ще в минулому році відбулося обговорення питань, пов'язаних із запровадженням здорового способу життя, у молодіжному середовищі на Парламентських слуханнях у Верховній Раді України, але прийняті рішення у більшій мірі спрямовані на розвиток фізкультури та спорту без врахування інших важливих складових здоров'я.

1.3. Освіта молоді: рівень, якість та стратегії вибору

Глобалізація людського життя, інтеграція у світову спільноту ставить перед Україною нові цілі та вимоги. Так, одним із показників національного добробуту країн є індекс розвитку людського потенціалу, введений ще у 1990 р. Основна ідея його впровадження передбачала оцінку національного розвитку не лише на основі національного доходу, як це раніше практикувалося, але й на основі очікуваної тривалості життя та рівня освіченості. Сьогодні, на початку XXI століття до цього індексу додають три нові інструменти вимірювання, які охоплюють нерівність, гендерні диспропорції та крайню депривацію⁴².

Оскільки рівень освіченості населення країни є одним із показників її розвитку, то слід проаналізувати, які зміни за останні 20 років відбулися в освіті молоді України як однієї з верств населення, від якої залежатиме загальна оцінка рівня освіченості населення країни, та групи людей, яка визначатиме в майбутньому соціально-економічний та політичний розвиток держави.

Аналіз освіти молоді зазвичай відбувається за кількома показниками⁴³. У даному розділі спробуємо врахувати та проаналізувати доступні показники

42 Доклад о развитии человека 2010 «Реальное богатство народов: пути к развитию человека» / 20-е юбилейное издание. — Нью Йорк: Программа развития ООН, Изд «Весь мир», 2010. — С.5.

43 Як зазначають Г.С. Столяров та М.Ю. Огай, прийнято виділяти дві групи характеристик кожного рівня освіти: показники, які характеризують мережу освіти, та показники, які характеризують досягнутий населенням рівень освіти і доступ населення до професійної діяльності. Перша група показників складається з таких характеристик: 1) стан і розвиток системи освіти, її матеріально-технічної бази (кількість навчальних закладів у цілому і за їх типами; розміри площ навчальних закладів за функціональним призначенням та в розрахунку на одну особу, що навчається; забезпеченість гуртожитками і площа гуртожитку в розрахунку на одну особу, яка в ньому проживає; забезпеченість технічними засобами навчання (комп'ютерами, бібліотечним фондом тощо); 2) забезпеченість та якість рівня викладацького складу (чисельність викладацького, допоміжного та адміністративного персоналу; вікова структура і структура за рівнем освіти викладацького персоналу; середня кількість викладачів у розрахунку на навчальний заклад та особу, що навчається); 3) фінансова забезпеченість системи освіти (обсяги й структура фінансування за джерелами надходжень; капітальні вкладення і поточні витрати з поділом за цільовим призначенням та в розрахунку на одну особу, яка навчається; витрати держави на одну особу, що навчається; розміри заробітної плати викладачів і стипендії осіб, які навчаються); 4) контингент осіб, які навчаються, та ефективність роботи системи освіти (чисельність і структура (вікова та статева) відповідного контингенту за формами й напрямками навчання; середня кількість осіб в одному класі (академічній групі); частка тих, кого навчають, переведених до наступного класу (курсу); відсоток другорічників та відрахованих із системи освіти в розрізі підстав; кількість і структура випускників за формами й напрямками навчання). Друга група представлена наступними показниками: 1) коефіцієнт охоплення освітою певного рівня населення відповідної вікової групи; 2) коефіцієнт грамотності населення; 3) рівень освіти

рівня освіти молоді та звернути особливу увагу на якість освіти і ціннісні настанови, притаманні молоді сучасної України. При цьому до уваги братимуться різні верстви молодого населення країни, включаючи людей з інвалідністю, представників національних меншин, окремо жінок і чоловіків, жителів сільської місцевості та мешканців міст.

Освітній рівень та можливості отримання освіти.

Насамперед слід зазначити, що освіта є цінною для більшості молодих людей. Після кризи 90-х років, коли вища освіта втратила свою привабливість, у наступні роки спостерігається актуалізація потреби здобуття високого рівня освіти, коли остання є швидше показником престижу та добробуту, аніж необхідністю. Наприклад, у дослідженнях 1998 р.⁴⁴ освіта була важливою для 85% молоді, новітні дослідження 2010 р.⁴⁵ демонструють цінність освіти вже для 91%. При чому частка жінок, для яких освіта є цінною, а отриманий освітній рівень вищим, є більшою ніж частка чоловіків відповідного віку, чого не спостерігалось до 90-х років. І фактично рівень освіти лише чоловіків старшого віку сьогодні є вищим за жінок. При цьому у соціально-політичному житті країни на рівні приймаючих рішень наявний гендерний перевіс у бік представників чоловічої статі.

Одним із важливих показників для аналізу є **рівень охоплення населення** освітою. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., наявні дуже високі показники охоплення освітою дітей до 15 років (охоплення освітою дітей 6-9 років становив 89,3%, а дітей 10-14 років — 98,4%). Охоплення населення більш високими рівнями освіти — навіть загальнообов'язковою повною загальною середньою — значно гірші. Так, серед населення 15-19 років частка осіб, що її набували у загальноосвітніх навчальних закладах, становила 32,1%, у професійно-технічних навчальних закладах — 14,5%. Вищою освітою було охоплено відповідно 24,3 % молоді 15-19 років, 19,7% — 20-24-річних, 4,2% — 25-29-річних і 1,6% 30-34-річних наших співвітчизників. Після 35 років навчалося менше 1% населення кожної вікової групи. Оскільки наступний перепис населення проводитиметься у 2012 р., то про сучасні тенденції охоплення освітою можна судити на основі даних органів освіти та результатів до-

---

населення; 4) освітній потенціал суспільства; 5) середня тривалість років навчання; 6) ступінь імовірності підвищення рівня освіти.

Більш спрощена класифікація показників рівня освіти наведена у Всеукраїнському переписі населення 2001 р. і включає наступні показники: 1) середня тривалість навчання; 2) питома вага осіб з вищою освітою в складі населення віком 25 років і старше; 3) структура населення за освітою; 4) охоплення населення відповідного віку окремими видами освіти.

44 Науковий звіт «Ціннісні орієнтації молоді». — К.: Український інститут соціальних досліджень, 1998.

45 Соціально-демографічне обстеження «Молодь України, 2010. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень

сліджень. Станом на 2010 р. рівень охоплення дітей середньою освітою можна вважати повним, оскільки дані обліку дітей віком 6–18 років, який проводиться органами освіти, демонструють, що 88,3% дітей здобувають повну середню освіту в загальноосвітніх навчальних закладах, 4,7% — в професійно технічних, 5,9% — на основних відділеннях вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації на початок 2010/11 навчального року. Тобто рівень охоплення дітей віком 6-18 років середньою освітою складає 99%⁴⁶. Охоплення освітою населення після 35 років так само залишається фактично на нульовому рівні.

Незважаючи на стабільно високий показник рівня охоплення освітою, у шостій доповіді ЮНЕСКО⁴⁷, присвяченій огляду ситуації з освітою у світі, йдеться про те, що в Україні 300 тисяч дітей не мають доступу до освіти. Автори доповіді зазначають, що загалом у світі кількість дітей, що не відвідують школу, знизилася з 96 млн у 1999 р. до 72 млн у 2005 р. У країнах Центральної і Східної Європи, а також Центральної Азії кількість дітей, які не відвідують початкову школу, скоротилася з 3,1 млн в 1999 р. до 2,4 млн у 2005 р. При цьому Росія, Україна і Туреччина займають перші місця у регіоні за кількістю дітей молодшого шкільного віку, які опинилися поза системою освіти. У кожній з цих країн нараховується більше 300 тисяч таких дітей. Ця ситуація може бути пов'язана з низкою чинників, що супроводжують процес освіти: недовіра до системи освіти в Україні і перехід до приватного навчання, самонавчання тощо; суттєві фінансові витрати батьків першокласників, які не кожна сім'я може собі дозволити (шкільна форма, приладдя, підручники, якими не всі школи забезпечені, благодійні внески у фонд школи і т.д.); недоступність молодшої школи за місцем проживання, особливо у сільській місцевості.

Загалом рівень освіти населення в Україні сьогодні є одним з найвищих серед країн Центральної та Східної Європи. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., 13,7% населення України віком 10 років і старше мали повну або базову вищу освіту; 17,7% — неповну вищу; 34,9% — повну загальну середню; 16,0% — базову загальну середню; 14,2% — початкову загальну освіту. Не мали початкової загальної освіти лише 2,6% осіб зазначеного віку. Рівень своєї освіти молодь часто пов'язує з добробутом, доходами та професійною самореалізацією. І не безпідставно. Наявність вищої освіти у 2,3 рази знижує ризик бідності і в 1,6 підвищує ймовірність отримання середніх доходів, значною мірою впливає на спосіб життя. Дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р. демонструють кореляцію між рівнем освіти та доходами населення. Якщо серед осіб з повною вищою освітою частка бідних в Україні становила 11%, осіб із середніми доходами — 35%, а заможних — 7,5%, то серед тих, хто мав лише повну загальну

---

46 Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення». — К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2011. — С.49.

47 *Global Education Digest 2011. Comparing Education Statistics Across the World.* — Montreal. Canada: The UNESCO Institute for Statistics, 2011 — 309 p.

середню освіту, бідних 29%, осіб із середніми доходами — 18%, а заможних — 2%. Тобто рівень освіти є одним із факторів попередження бідності населення.

Слід також враховувати, що дослідники ринку праці України відмічають, що «незважаючи на поширену думку та нелади на ринку праці, в країні існує доволі тісний прямий взаємозв'язок між рівнем освіти та матеріальним положенням»⁴⁸. Цей зв'язок виявляється в тому, що в усіх секторах економіки з підвищенням рівня освіти для молодшої людини знижується ризик втрати роботи, підвищується конкурентоспроможність на ринку праці та шанси на отримання високої заробітної платні.

За даними Державного комітету статистики, в Україні постійно збільшується кількість вищих навчальних закладів, а відповідно і кількість студентів, що в них навчаються. До того ж це відбувається на тлі скорочення населення взагалі та зменшення кількості випускників середніх загальноосвітніх шкіл. Так, на початок 1990/1991 навчального року загальна кількість загальноосвітніх навчальних закладів складала 21,8 тис., де навчались 7 млн 132 тис. учеників. На початку 2004/2005 навчального року кількість шкіл зменшилась до 21,7 тис., а кількість учеників скоротилась до 5 млн 731 тис. Але за цей час кількість вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації збільшилась більш ніж удвічі: з 149 в 1990-му році до 347 у 2004-ому, а кількість студентів у вузах, що складала на початку 1990-х 881,3 тис., в 2004/2005 учбовому році перевищила 2 млн (2 027,7 тис.)⁴⁹. Збільшення кількості вузів та кількості студентів свідчить про розширення доступу до отримання вищої освіти. Але поза увагою залишаються тенденції розподілу розширених можливостей серед різних соціальних категорій населення.

Таким чином, можна відмітити, що частка осіб з найвищим рівнем освіти збільшилась не тільки загалом серед населення України, але й серед молодших поколінь дорослих громадян. В той же час якщо враховувати офіційні показники постійного збільшення кількості безпритульних дітей та підлітків, поширення в Україні дитячої праці⁵⁰, а також рівень забезпеченості загальноосвітніми навчальними закладами сільських населених пунктів, можна припустити, що в пострадянський період збільшилась і кількість індивідів з найнижчим рівнем освіти у порівнянні з попередніми десятиліттями.

Тобто **нерівність доступу до середньої спеціальної, а особливо вищої освіти** для молодих людей різного соціального походження збільшується, а роль інституту освіти як «вирівнювача» соціальних шансів зменшується. Ріст кількості місць у вищих навчальних закладах мав би свідчити про розширення доступу до вищої освіти для всіх, але в дійсності нерівність у доступі до освіти може як послаблюватись, так і посилюватись. Молода людина, що виросла та отримала початкову освіту в селі, при вступі у вищий навчальний заклад без будь-яких пільг, в ситуації

48 Лібанова Е., Палій О. *Ринок праці та соціальний захист*. — К.: Основи, 2004

49 Дані Державного комітету статистики України // www.ukrstat.gov.ua

50 Система освіти в Україні: стан та перспективи розвитку // Національна безпека і оборона. — 2002. — №4. — С.3-35.

очевидної нерівності стартових умов, якості отриманої середньої загальної освіти, культурного капіталу, доступу до друкованих та цифрових інформаційних ресурсів конкурує з ровесниками з міста і результат такої конкуренції прогнозований.

Припущення щодо відтворення освітньої нерівності (нерівності у доступі до освіти) у пострадянський період підтверджується даними репрезентативного дослідження «Зайнятість населення України»⁵¹. Результати дослідження дозволяють побачити тенденції у досягненні різних рівнів освіти представниками різних вікових когорт⁵². З метою порівняння всі респонденти були розділені на три вікові когорти: 1930-1949 роки народження, 1950-1972 роки народження та 1973-1980 роки народження; середню вікову когарту (1950-1972 роки народження) умовно можна назвати типовим радянським поколінням, для якого інститут освіти деякою мірою міг виконувати функцію вирівнювання можливостей, оскільки існувала державна система пільг для вступу до вищих навчальних закладів; наймолодша вікова когорта (1973-1980 роки народження) — це пострадянське покоління, що отримувало освіту та тлі радикальних політичних економічних та соціальних трансформацій.

У наведеній нижче таблиці (**див. табл. 1.3.1**) представлені дані про рівні освіти представників трьох виділених вікових когорт.

Таблиця 1.3.1.

Рівень освіти респондентів.

Когорти	Рівень освіти респондентів, %					К і л - ь респон- дентів
	Неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Вища/не- повна вища	Всього, %	
Загалом 1930-1980р.н.	20,7	39,6	21,3	18,4	100	7205
1930-1949р.н.	35,4	31,2	18,1	15,3	100	2384
1950-1972р.н.	11,7	45,2	23,9	19,2	100	3602
1973-1980р.н.	18,5	39,5	20,0	22,0	100	1219

Результати дослідження підтверджують припущення про збільшення кількості індивідів на крайніх точках освітньої ієрархії серед наймолодшого пострадянського покоління українців: збільшення кількості молодих людей, що не мають повної середньої освіти (у порівнянні з поколінням радянських часів), та збільшення кількості молодих людей, що її отримали. Якщо серед покоління 1930-1949 р.н. частка тих, хто прожив життя, не маючи загальної середньої освіти, складає 35,4%, то серед покоління 1950-1972 р.н. (типово радянського) таких вже втричі менше (11,7%), а вже серед представників пострадянської когорти їх частка складає 18,5%.

⁵¹ Дослідження здійснене Київським міжнародним інститутом соціології в 2003 році. Загальна кількість опитаних у віці 16 до 75 років складає 8138.

⁵² Оксамитная С. Образование: новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства. // Новые социальные неравенства. К.: 2006., С. 116-135.

Покоління, час набуття освіти яких співпав з розпадом Радянського Союзу та становленням незалежної держави, отримало більш широкі можливості в доступі до вищої освіти. Але збільшення кількості молодих людей, що виходять на ринок праці, не маючи атестату про повну середню освіту, свідчить про глибинні процеси, що відбуваються у суспільстві та свідомості людей. За радянських часів суспільство та органи влади забезпечували різними методами тенденцію зменшення або хоча б стабілізації кількості найменш освічених громадян. Поглиблення тенденції збільшення частки неосвічених людей навряд чи позитивно відобразиться на соціально-економічному розвитку України.

Збільшення освітньої нерівності саме в періоди зміни соціально-політичної системи відмічають дослідники сфери освіти пострадянських та постсоціалістичних країн^{53,54}. В контексті поглиблення освітньої нерівності необхідно проаналізувати, як освітня нерівність відтворюється дітьми у порівнянні з батьками, яких освітніх рівнів досягають діти батьків, що займають різні позиції у межах освітньої ієрархії, наскільки різні їх шанси досягти вершин освітньої ієрархії. Відповіді на ці питання ми можемо знайти, проаналізувавши досягнуті рівні освіти індивідів та рівні освіти їх батьків (за результатами дослідження «Зайнятість населення України»⁵⁵, **табл. 1.3.2**).

Таблиця 1.3.2.

Освітній рівень різних поколінь, %

Рівні освіти батьків	Рівні освіти респондентів 1930-1980р.н., %					Кіл-ть респондентів
	Неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Вища/неповна вища	Всього, %	
Без освіти	52,8	31,3	11,9	4,0	100	521
Неповна середня	22,5	44,7	21,6	11,2	100	3339
Середня загальна	13,3	40,8	24,3	21,7	100	1474
Середня спеціальна	9,4	28,7	30,5	31,4	100	554
Вища/неповна вища	4,6	21,3	17,0	57,1	100	671

Відтворення освітнього рівня найбільш помітне у випадку вищої або неповної вищої освіти: 57,1% респондентів мають батьків з аналогічним рівнем. Неповна середня освіта відтворювалась у дітей найменшою мірою — тільки

53 Образование в странах с переходной экономикой: задачи развития. Доклад Всемирного банка. Washington: Международный банк реконструкции и развития, 2000 // <http://ecsocman.edu.ru>

54 Ключарев Г.А., Кофанова Е.Н. О динамике образовательного поведения состоятельных и малоимущих россиян // Социологические исследования. — 2004. — №11. С.116-122.

55 Дослідження здійснене Київським міжнародним інститутом соціології в 2003 році. Загальна кількість опитаних у віці 16 до 75 років складає 8138.

22,5% респондентів повторили освітню орієнтацію своїх батьків. Помітна також тенденція відтворення та підвищення освітнього рівня: так, у батьків з середньою спеціальною освітою діти в основному відтворювали той самий рівень (30,5%) або ж підвищували його (31,4%).

Загальні тенденції відтворення освітнього рівня батьків мають деякі ва-ріації для різних вікових когорт, але загалом підтверджують виділені характе-ристики (*див. табл. 1.3.3*).

Таблиця 1.3.3.

Освітній рівень різних поколінь у розрізі різних вікових когорт, %

Вікові когорти	Рівні освіти батьків	Рівні освіти респондентів, %					Кіл-ть респон-дентів
		Неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Вища/непов-на вища	Всьо-го, %	
1930-1949 р.н.	Без освіти	59,3	26,4	10,2	4,1	100	413
	Неповна середня	34,0	33,5	20,9	13,0	100	1291
	Середня загальна	9,9	30,9	24,3	34,9	100	152
	Середня спеціальна	10,7	22,7	22,7	44,0	100	75
	Вища/неповна вища	5,3	17,3	16,5	60,9	100	133
1950-1972 р.н.	Без освіти	28,0	42,5	18,7	3,7	100	107
	Неповна середня	13,3	52,3	23,1	11,3	100	1776
	Середня загальна	9,6	42,1	27,2	21,2	100	827
	Середня спеціальна	8,5	25,3	32,1	34,1	100	293
	Вища/неповна вища	3,7	22,6	18,1	55,6	100	354
1973-1980 р.н.	Без освіти	-	-	-	-	100	-
	Неповна середня	28,0	48,3	15,1	8,5	100	271
	Середня загальна	20,4	41,6	19,4	18,6	100	495
	Середня спеціальна	10,2	36,3	31,0	22,5	100	187
	Вища/неповна вища	6,0	21,7	15,2	57,1	100	184

Відтворення крайніх точок освітнього рівня характерне для всіх вікових когорт. Для найстаршої (1930-1949 р.н.) найбільше: у батьків з неповною середньою освітою 34% дітей мають такий самий рівень освіти, в той же час у батьків з вищою або неповною вищою освітою 60,9% дітей з вищою та неповною вищою освітою. Відтворення та підвищення освітнього рівня також найбільш яскраво

проявляється у найстаршій віковій когорті — у батьків з середньою спеціальною освітою 22,7% дітей мають той самий освітній рівень та 44,0% отримали вищу (неповну вищу) освіту; у батьків з середньою загальною освітою 30,9% дітей мають той самий освітній рівень та 34,9% отримали вищу (неповну вищу) освіту. Орієнтація на підвищення освітнього рівня в усіх вікових когортах досить природна з огляду на постійний розвиток суспільства, науки та техніки.

Відтворення середньої загальної та вищої (неповної вищої) освіти своїх батьків характерне для вікових когорт 1950-1972 р.н. та 1973-1980 р.н. (типове радянське та пострадянське покоління). Але суттєве збільшення серед пострадянського покоління тенденції відтворення неповної середньої освіти у порівнянні з радянським поколінням викликає занепокоєння. Нерівність можливостей в отриманні освіти, особливо вищої, особливо яскраво проявляються у пострадянському поколінні. Найбільш суттєво змінились шанси для нащадків найменш освічених батьків. Шанси отримати вищу освіту у дітей, чії батьки мали вищу освіту та у тих, чії мали неповну середню освіту суттєво розрізняються.

Наявний рівень освіти індивіда визначає його шанси на ринку праці. Обмеженість в отриманні високооплачуваної роботи для людей без освіти або з низьким рівнем освіти призводить до неможливості частини населення у забезпеченні своїх потреб. В такому випадку виникає потреба у соціальному захисті та підтримці з боку держави. У державі, що декларує орієнтацію на демократичні цінності, рівні права та можливості для кожного, заглиблення нерівності у можливостях отримання освіти потребує розробки певних механізмів вирівнювання можливостей в отриманні вищої освіти, якщо суспільство не може забезпечити однакові стартові умови та умови накопичення соціально-культурного капіталу.

Крім зменшення шансів на ринку праці низький рівень освіти має тенденцію ставати спадковим. Так само спадковим може бути і найвищий рівень освіти. Як відмічалось вище, в пострадянському поколінні найбільші шанси дітей із високоосвічених сімей на відтворення вищого рівня освіти батьків не тільки збереглися, але й збільшились. Якщо Україна і надалі буде розвиватись у напрямку індустріально-інформаційного суспільства, потреба у високоосвічених спеціалістах буде постійно збільшуватись. І якщо тенденції нерівних шансів в отриманні вищої освіти не зміняться, то пріоритетну можливість отримання високооплачуваної роботи будуть мати в першу чергу діти високоосвічених батьків.

Орієнтація на збільшення рівня індустріалізації, постійний розвиток виробництва вимагають підготовки високоосвічених кадрів. Отримані студентом знання перестають відповідати актуальному рівню науково-технологічної насиченості економічних процесів. Сьогодні період напіврозпаду компетенції становить менше 5 років. В цьому контексті освітній рівень оцінюється з точки зору його якості.

Незважаючи на високі показники рівня охоплення молоді освітою, доступ до такої освіти мають не всі. Особливо це стосується окремих груп молодих людей,

що потребують особливої уваги з боку держави: зокрема це стосується дітей вулиці, дітей-сиріт, дітей представників національних меншин та осіб з інвалідністю.

За результатами досліджень⁵⁶, серед підлітків 10–19 років, які живуть і працюють на вулиці, 4 % ніколи не відвідували школу; більшість не має документів про освіту — свідоцтва, диплому, атестату; навіть серед дітей старше 15 років 57 % не мають базової середньої освіти; серед тих, кому виповнилося 18–19 років 86 % не отримали повної середньої освіти. Водночас для цієї категорії дітей відсутні спеціальні освітні програми.

Для навчання і виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного і шкільного віку у 2011 році функціонує 190 інтернатних закладів різних типів, в яких виховується 14,9 тис. дітей, з них: 113 дитячих будинків (4771 дитина), в тому числі 3 приватних (85) та 110 системи освіти (4686); 77 шкіл-інтернатів (10135), в тому числі 45 загальноосвітніх (6550) та 32 спеціальні (3585). В 11 школах соціальної реабілітації навчається 297 учнів, які перебувають у конфлікті з законом. Але, як показують дослідження⁵⁷, діти-сироти часто не мають можливості навчатися через упередженість керівництва навчальних закладів і свою бідність («мене не хотіли брати до училища, говорили, що немає місць, немає гуртожитку»; «в училищі не платили ніякої допомоги та не годували»; «в інституті треба було ходити, добиватися того, що належить по праву»; «казали, що ми тягар для закладу»; «речей три місяці просили... дали у лютому... майже всю зиму роздягнені ходили»; «побачили, що я з інтернату, відмовили, злякалися, що треба надавати гуртожиток і пільги»).

З метою забезпечення права на навчання мовою національних меншин та вивчення цих мов, функціонує розгалужена мережа загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів. Загалом в Україні є загальноосвітні державні та комунальні навчальні заклади з російською мовою навчання — 1149, румунською — 82, угорською — 66, кримсько-татарською — 15, молдавською — 6, польською — 5, з кількома мовами навчання — 1496. Навчання російською мовою у загальноосвітніх навчальних закладах здійснюється в усіх адміністративно-територіальних одиницях країни; угорською та словацькою — в Закарпатській області, румунською — в Закарпатській та Чернівецькій областях, молдавською та болгарською — в Одеській області, кримсько-татарською — в Автономній Республіці Крим, польською — в Івано-Франківській, Львівській та Хмельницькій областях.

У професійно-технічних навчальних закладах викладання відбувається українською (738), російською (35) або українською та російською мовами (100). Навчання державною мовою у професійно-технічних навчальних закладах здійснюється в усіх адміністративно-територіальних одиницях країни

---

⁵⁶ Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення». — К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2011. — С.49.

⁵⁷ Там само

крім Автономної Республіки Крим; російською — в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, українською і російською — в Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській областях та м. Севастополі.

В Україні 33 455 студентів навчаються у ВНЗ I-II рівнів акредитації з російською мовою навчання (АРК, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська, Херсонська обл. та м. Севастополь), 85 — з румунською (Чернівецька обл.), 87 — з угорською (Закарпатська обл.). У ВНЗ III-IV рівнів акредитації 217 659 студентів навчається російською мовою (АРК, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернігівська обл. і м. Київ та Севастополь), 795 — угорською (Закарпатська обл.).

Триває робота із забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин підручниками та іншою навчально-методичною літературою. У 2005-2011 рр. за кошти державного бюджету України видано підручники для учнів 5-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин з рідних мов і літератур, а також з української мови і літератури та перекладні з інших предметів мовами національних меншин.

В Україні здійснюється підготовка вчителів для загальноосвітніх навчальних закладів та класів з українською, російською, молдавською, кримсько-татарською, угорською, польською, румунською, словацькою, болгарською мовами навчання. Зокрема для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською і російською мовами підготовка педагогічних кадрів здійснюється у вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації у всіх адміністративно-територіальних одиницях країни.

Для шкіл з молдавською і румунською мовами навчання підготовка вчителів проводиться в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті, Ужгородському та Чернівецькому національних університетах; кримсько-татарською — у Кримському інженерно-педагогічному та Таврійському національному університетах; угорською — в Ужгородському національному університеті; польською — у Волинському, Дрогобицькому педагогічному, Київському, Львівському, Прикарпатському, Східноукраїнському, Хмельницькому національних університетах; словацькою — у Львівському та Ужгородському національних університетах, болгарською — в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті та Київському, Львівському, Одеському національних університетах.

Стажистами у вищих навчальних закладах Болгарії, Молдови є студенти Білгород-Дністровського педагогічного училища Південноукраїнського педагогічного університету, які навчаються за напрямками: «Дошкільна освіта», «Початкова освіта». Такі прямі контакти з іншими державами дають можливість керівникам педагогічних коледжів та училищ, за погодженням з обласними

управліннями освіти і науки, залучати до роботи відомих вітчизняних викладачів-новаторів, зарубіжних науковців. Подібна практика існує, зокрема, в Барському педагогічному коледжі, Мукачівському державному університеті.

Відповідно до чинних угод, щорічно в Україні за заявками органів управління освітою працюють учителі болгарської, естонської, польської та словацької мов з Республіки Болгарія, Естонської Республіки, Республіки Польща, Словацької Республіки.

Окрім цього, підготовку та підвищення кваліфікації вчителів для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин здійснюють інститути післядипломної педагогічної освіти в Автономній Республіці Крим, усіх областях, м. Києві та Севастополі.

Незважаючи на розгалужену мережу навчальних закладів для представників національних меншин, надзвичайно складною та неоднозначною залишається проблема освіти та культури ромського населення. Лише 0,02 % осіб цієї національності в Україні мають вищу освіту; 4 % – повну загальну середню освіту; 17 % — базову загальну середню освіту; 49 % — початкову загальну освіту. Труднощі з навчанням у ромських дітей зумовлені передусім несистематичним відвідуванням занять, ігноруванням самостійних і домашніх завдань, відсутністю усвідомлення батьками потреби здобуття освіти їх дітьми. Має місце також антиромська поведінка, антипатія з боку співробітників школи та відсутність спеціальних допоміжних програм і заходів, націлених на цих дітей⁵⁸.

Наступною групою, яка має ускладнений доступ до освіти, є люди з інвалідністю. У 2011 р. для навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами в системі освіти функціонує розгалужена мережа навчальних закладів: 389 спеціальних загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів (в них — 46,4 тис. осіб), у тому числі 53 спеціальних загальноосвітніх школи з продовженим днем (в них — 5,4 тис. дітей з особливими освітніми потребами); 484 спеціальних класів у загальноосвітніх навчальних закладах із контингентом учнів 5,4 тис. осіб; 33 навчально-реабілітаційні центри (де здобувають відповідну освіту 5,9 тис. дітей з особливими освітніми потребами у поєднанні з реабілітаційною роботою); 65 шкіл-інтернатів санаторного типу (в них — 14,7 тис. дітей, які потребують тривалого лікування та реабілітації).

Однак наявні труднощі залучення до освіти дітей з інвалідністю зумовлені застарілою практикою їх навчання в спеціальних установах. Лише 55 % дітей та підлітків з фізичною або розумовою інвалідністю відвідують школи. Загалом по Україні станом на вересень 2010 р. не навчалися для здобуття повної загальної середньої освіти 28 623 осіб з числа дітей з фізичною або розумовою інвалідністю шкільного віку (6–18 років), з них: 33,5 % — за станом

---

58 Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення». — К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2011. — С.49.

здоров'я; 0,8 % — з інших причин; 0,6 % — навчаються без здобуття повної загальної середньої освіти; 65,1 % — навчаються у спеціальних закладах для дітей, які потребують корекції розумового розвитку. Це зумовлює вкрай складні проблеми щодо виховання та розвитку цих дітей і водночас спричиняє відторгнення їх батьків від різних сфер суспільного життя. Освітнє, архітектурне та комунікаційне середовище у багатьох ВНЗ залишається несприятливим для навчання студентів з обмеженими можливостями, що є основною перешкодою для них на шляху здобуття вищої освіти. Зокрема для задоволення потреб цієї групи молоді перешкодами є відсутність пандусів, відповідних санітарно-гігієнічних умов, неадаптованість навчальних програм та навчально-методичного забезпечення учнів (наприклад, відсутність дистанційного навчання слаборозвинених). Іншим важливим бар'єром є недоброзичливе ставлення, зокрема вчителів. Так, деякі з них у звичайних школах помилково вважають, що інтеграція дітей з інвалідністю ставить у невигідне положення інших дітей, які не отримуватимуть достатньої уваги з боку вчителів, що негативно позначиться на їх успішності.

Якісний рівень освіти та стратегії вибору.

Якість освіти можна визначити через дві основні групи характеристик: суб'єктивні (особиста оцінка рівня освіти, доцільності, бажання підвищувати освітній рівень тощо) та об'єктивні (потреби ринку праці, працевлаштування за спеціальністю).

Суб'єктивні характеристики якості освіти є складовою частиною сприйняття молоддю людиною світу та свого місця в ньому та суттєво впливають на відчуття впевненості у майбутньому. Дослідження, проведене Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді в 2007 році⁵⁹, дає уявлення щодо задоволеності молодих людей віком 14-35 років освітнім рівнем. Так, задоволені в тій чи іншій мірі рівнем освіти 66% респондентів, не задоволені 34%.

Таблиця 1.3.4.

Розподіл відповідей на питання: «Чи задоволені ви рівнем своєї освіти?», %

Так, цілком задоволений	31
Скоріше, так, ніж ні	35
Скоріше, ні, ніж так	24
Ні, не задоволений	10

⁵⁹ Опитування проводилось в усіх регіонах України стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання, вибіркова сукупність склала 1800 респондентів. Час проведення: 25.06-13.07.2007 року.

За результатами того ж дослідження⁶⁰, підвищити освітній рівень хотіли 63% опитаних молодих людей. Мотивація підвищення соціального статусу (більш престижна роботи, кар'єра) значуща для 57 %. Поліпшення матеріального становища через підвищення освітнього рівня важливе для 34%. Особлива група бажаючих підвищити освітній рівень — респонденти, мотивовані потребою у постійному підвищенні рівня освіти.

Таблиця 1.3.5.

Розподіл відповідей на питання: «Чи хотіли б ви мати більш високий рівень освітньої підготовки? Якщо так, то які мотиви вашого прагнення до підвищення рівня освіти?»

Ні, не хотів (-ла) б	37
Так, хотів (-ла) б	63

Якщо «так», то які МОТИВИ: (Респондент міг обрати не більше трьох варіантів відповіді)

особиста потреба у постійному підвищенні рівня освіти	23
можливість влаштуватися на більш престижну роботу	34
можливість більш високого заробітку	34
можливість зробити гарну кар'єру	23

На тлі досить високої оцінки задоволеності рівнем освіти значною частиною опитаних молодих людей, а також бажанням підвищити свій освітній рівень, причому основна мотивація — підвищення соціального або матеріального становища, досить незначна частка респондентів пов'язує впевненість у власному майбутньому з освітою.

Таблиця 1.3.6.

**Розподіл відповідей на питання
«Якою мірою ви впевнені у власному майбутньому?», %**

Цілком упевнений	11
Скоріше, впевнений, ніж ні	44
Скоріше, не впевнений, аніж упевнений	32
Зовсім не впевнений	9
Важко відповісти	4

Більше половини опитаних молодих людей (55%) в тій чи іншій мірі впевнені у власному майбутньому. Перш за все, таку впевненість вони відчують через віру у власні сили (74%) та підтримку родини (63%). Високий рівень освіти, кваліфікації допомагає впевнено дивитися у своє майбутнє лише 21% опитаних.

⁶⁰ Так само.

Таблиця 1.3.7.

Розподіл відповідей на питання «Що допомагає вам з упевненістю дивитися у своє майбутнє?», % (Респондент міг назвати декілька варіантів відповіді)

	<i>Серед тих, хто повністю впевнений або скоріше впевнений у власному майбутньому, N=981</i>
Високий рівень освіти, кваліфікації	21
Підтримка з боку моєї родини	63
Віра у власні сили	74
Нормальна робота	24
Відносно високий рівень доходів	9
Матеріальні заощадження	7
Віра у Бога	21
Інше	0,1

Якщо враховувати вищевикладене, можна припустити, що певний освітній рівень не забезпечує бажані рівень доходів та соціальний статус, але сприймається як один із можливих (до того ж реальних) шляхів підвищення матеріального становища та соціальної позиції. Молоді люди не відчують прямої залежності «отримав певну освіту — маєш достойну роботу з високим рівнем оплати». Причиною є також існуючий розподіл матеріальних та владних ресурсів та системи доступу, що склались у суспільстві. Але таке ставлення також опосередковано характеризує і якість освіти: має значення наявність вищої освіти, на другий план відходять її якісна наповненість.

Зважаючи на складну соціально-економічну ситуацію в країні, загальні несприятливі умови для розвитку ініціативи та самореалізаційних тенденцій, а також на існуючі обмеження в отриманні вищої освіти, більшість молодих людей орієнтується на підтримку держави в усіх сферах своєї життєдіяльності, зокрема і в освітній. Такі патерналістські орієнтації досить природні з огляду на глибоку вкоріненість традиції. Більшість молодих людей переконана, що держава в особі уряду та інших органів виконавчої влади відповідальна за забезпечення населення роботою та гідними умовами життя.

Основним **об'єктивним показником якості освіти** є подальше працевлаштування випускників навчальних закладів, аналіз якого варто розпочати ще від самого початку вибору майбутньої професії, що зумовлений кількома важливими чинниками, а саме: впливом оточуючого середовища і сім'ї, престижністю професії, можливістю майбутнього працевлаштування за обраною спеціальністю тощо. Розглянемо ці чинники детальніше.

Оскільки визначальний вплив на формування нового покоління має оточуюче середовище, то послідовно-спадкоємна зміна поколінь у суспільстві багато в чому диктує молоді поведінкові моделі. Разом з тим, молодь виступає не лише об'єктом соціального впливу, а й суб'єктом соціальної діяльності, тому сама продукує конкретні поведінкові практики. Вплив по-

передніх поколінь пов'язаний з тим, що останніми роками в Україні спостерігається превалювання розумової праці відносно робітничих професій. Особливо престижними є спеціальності економістів та юристів, яких готують численні ВНЗ, незважаючи на існуючий попит на ринку праці. Наприклад, у 2010 р. пріоритетними сферами працевлаштування молоді були фінансова діяльність і торгівля, де частка зазначеної категорії працівників складала більше половини всіх працюючих⁶¹. Так, 56,4% молоді від облікової кількості штатних працівників працювало у фінансовій діяльності; 50,4% — у торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку. Також молоді кадри приваблювала робота у сфері готельного та ресторанного бізнесу (41,9%), державного управління (35,5%). Найменше молоді працювало у сільському господарстві, мисливстві (24,0%), рибальстві (24,9%) та освіті (23,8%). Молоді жінки при цьому були найбільше представлені у фінансовій діяльності (58,9%). Наразі ринок праці вже насичений і юристами, і економістами. Тому збереження значних масштабів їх підготовки неминуче зумовлює загострення проблем з працевлаштуванням. Так, уже нині серед випускників ВНЗ, зареєстрованих у Державній службі зайнятості, найбільшою є частка представників економічних спеціальностей. Тому актуальним постає питання професійної орієнтації молоді до моменту вступу у ВНЗ. За результатами соціологічних обстежень 2007–2008 рр., тільки 6 % старшокласників та 8 % їх батьків зорієнтовані на отримання першої робітничої професії, а решта — на те, щоб стати керівниками, моделями, політологами та банкірами. Однак у 2007–2008 рр. на одну вакансію в Україні претендували 30 безробітних дипломованих професіоналів з енергетичного менеджменту, 48 філософів, 64 фахівці з організації та ведення фермерського господарства, 143 торговці, 30 фахівців з готельного обслуговування, 30 техніків-екологів, 67 політологів тощо. Зазначимо, що спостерігаються також значні регіональні диспропорції. Наприклад, 16 % українських безробітних математиків, 58 % філософів продукуються на Львівщині, 30 % безробітних художників-модельєрів — у Луганській області, 12 % філологів та 11 % екологів — у Донецькій області. Близько половини державного замовлення формується хибно і помилково.

Щодо основних **чинників вибору професії**, результати соціологічного дослідження, проведеного у 2008 р. Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді серед студентської молоді, продемонстрували цікаві тенденції щодо мотивації при виборі майбутньої спеціальності⁶². На запитання «Якими мотивами Ви керувалися при виборі майбутньої спеціальності?» 25,6% опитаних відповіли,

---

61 *Праця України у 2010 році: Стат. збірник*. — К.: Державна служба статистики України, 2011. — С.118.

62 *Звіт про науково — дослідну роботу «Становище студентської молоді в Україні» (соціологічне дослідження) / кер. авт. кол. О.В. Белишев*. — К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2008. — 11 с.

що важливою була можливість майбутнього працевлаштування, 18,6% вказали на можливість отримати високу професійну кваліфікацію, 13,3% керувалися порадами батьків, 11,7% цікавила можливість займатися творчою діяльністю, 11,6% — можливість майбутнього професійного росту. Такі результати можуть свідчити про те, що вибір спеціальності студентами тісно пов'язаний з їх уявленнями про майбутню професію, на вибір якої значною мірою впливають батьки. Якщо ж очікування студентів не відповідають тим реаліям, з якими вони зустрічають під час навчання, відбувається процес трансформації уявлень молодих студентів про своє майбутнє місце на ринку праці.

Нині молодь України, яка випускається з ВНЗ, не завжди має можливості та бажання працювати за отриманою спеціальністю. Вже під час навчання окремі студенти розуміють, що обрали не той напрямок. Так, ствердну відповідь (так або скоріше так) на запитання «Якби Вам знову довелося вирішувати питання про вибір спеціальності, чи обрали б Ви сьогодні ту саму?» дали 75,9% респондентів; не обрали б (ні або скоріше ні) 24,1%⁶³. Тобто майже чверть студентів навчається за спеціальністю, за якою не бачить своєї професійної самореалізації на ринку праці у майбутньому. Така ситуація може бути пов'язана як з об'єктивними (відсутність вільних місць на ринку праці за даною спеціальністю), так і суб'єктивними (небажання працювати за обраною спеціальністю) причинами.

Результати дослідження показали, що обов'язково працювати за здобутою спеціальністю збирається лише 27,9% студентів, ще 50,1% намагатиметься працювати за своєю спеціальністю, але не впевнені, що знайдуть відповідну роботу. Не планують працювати за обраною спеціальністю 12,6% респондентів, для яких головне — отримати вищу освіту⁶⁴. Тобто для них є цінною вища освіта заради самої освіти і неважливо, яку спеціальність вони при цьому отримують.

Окремі студенти, які не бачать себе в майбутньому на ринку праці за своєю спеціальністю, планують здобути іншу вищу освіту, яка задовольнить їх уявлення про свою професійну самореалізацію. Критичні оцінки щодо своєї освіти спостерігаються у 56,5% студентської молоді, які планують у найближчому майбутньому отримати другу вищу освіту. При чому 20,6% студентів хочуть поїхати на навчання до однієї із країн далекого зарубіжжя (крім країн СНД), що свідчить про їх зневіру в якості вітчизняної освіти. Щодо напряму другої вищої освіти, майже половина з тих, хто планує її отримати, воліли б навчатися на економістів (25,8%) або юристів (20,1%). Це ще раз підтверджує популярність згаданих спеціальностей. Однак це також свідчить і про необізнаність молоді із попитом вітчизняного ринку праці на різні спеціальності. Щодо соціальних наук, лише 4,5% студентської молоді виявили

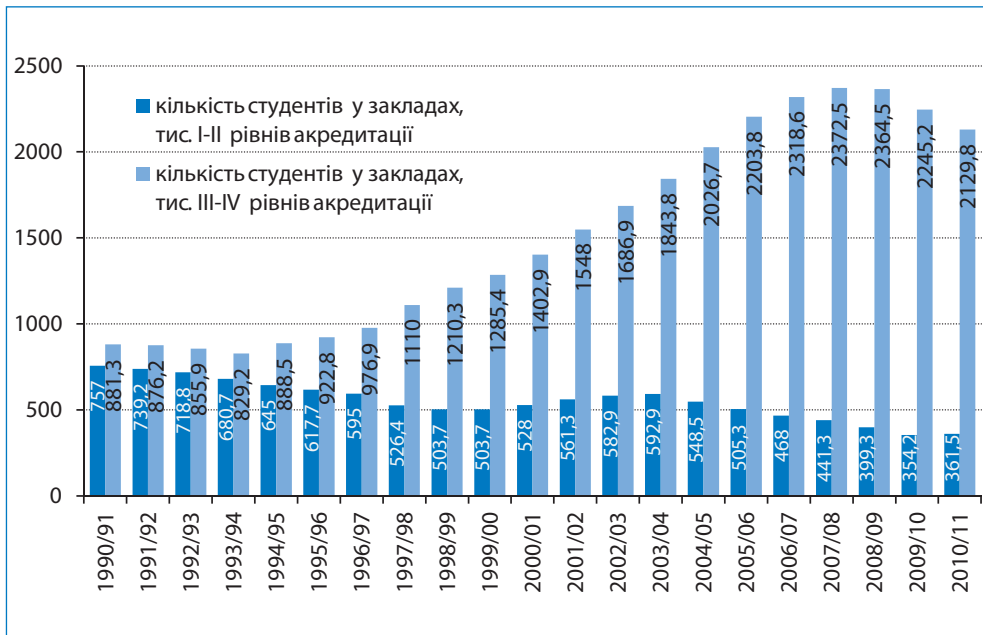
⁶³ Там само

⁶⁴ Звіт про науково-дослідну роботу «Становище студентської молоді в Україні» (соціологічне дослідження) / кер. авт. кол. О.В. Бєлишев. — К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2008. — 11 с.

бажання здобувати другу вищу освіту у цій сфері. Тому не дивним видається факт, що лише 14,5% студентів беруть участь у волонтерській роботі під час навчання. Одним із чинників, що впливає на непопулярність соціальних наук, є неможливість здобуття професійного зросту та високої заробітної плати.

Отже, важливим напрямом підготовки студентів до отримання вищої освіти має бути їх професійна орієнтація ще до моменту вступу до ВНЗ (в тому числі ознайомлення із попиту та пропозицією вітчизняного ринку праці). Окрім того, під час навчання студентів необхідно звертати суттєву увагу на практичне навчання з метою ознайомлення з майбутньою професією в реальних або наближених до реальних умовах, що може відбуватися лише під час наскрізної практики протягом усього навчального року.

Щодо зв'язку освіти молоді з її ціннісними настановами та баченням свого місця у житті країни, то у період між переписами населення 1989 та 2001 рр. спостерігалася цікава тенденція: частка осіб з вищою освітою серед молоді 25-29 і 30-34 років за міжпереписний період дещо знизилась. При цьому впродовж 1990-х років чисельність студентів вищих навчальних закладів постійно зростала (**див. мал.1.3.1**).

Мал.1.3.1. Чисельність студентів ВНЗ I-II та III-IV рівнів акредитації в Україні у 1990-2011 рр.

(за даними Державної служби статистики України)

Це може бути пояснено тим, що 25-34-річні молоді люди з вищою освітою виїжджають за кордон з метою подальшого навчання, працевлаштування

та постійного проживання. Тобто значна частина молоді цього віку не бачить місця своїй самореалізації в Україні. Ті молоді люди, які залишаються в країні та здобувають вищу освіту, завершують процес свого навчання до 25 років і до 35-річного віку практично одиниці продовжують підвищувати свою освітню підготовку. Однак так званий період напіврозпаду компетенції — швидкість, з якою отримані студентом знання перестають відповідати актуальному рівню науково-технологічної насиченості економічних процесів, нині становить менше 5 років. Тобто фактично одразу після отримання диплому випускники вже мають підвищувати свій рівень кваліфікації. Дослідники акцентують, що освітній рівень фахівців середнього віку в Україні нині не відповідає новим соціально-економічним трансформаціям, бо їх знання є застарілими. Але, на жаль, в Україні нині відсутні практики навчання впродовж життя, як це поширено в багатьох європейських країнах.

Підсумовуючи відмітимо, що за роки незалежності України сфера освіти зазнала чимало позитивних змін: підвищення загального рівня освіти молоді, особливо жінок; зростання показників рівня охоплення освітою молоді; збільшення кількості молодих людей із вищою освітою; участь у міжнародних та вітчизняних дослідженнях щодо оцінки якості освіти.

На тлі позитивних тенденцій, загрозливого характеру набувають тенденції збільшення частки молодих людей, що не мають загальну середню освіту. В той же час нерівні стартові умови, якість отриманої середньої загальної освіти, культурний капітал, доступ до друкованих та цифрових інформаційних ресурсів впливають на можливість отримання вищої освіти молоддю.

Наявний рівень освіти індивіда визначає його шанси на ринку праці. Обмеженість в отриманні високооплачуваної роботи для людей без освіти або з низьким рівнем освіти призводить до неможливості частини населення у забезпеченні своїх потреб. В такому випадку виникає потреба у соціальному захисті та підтримці з боку держави. У державі, що декларує орієнтацію на демократичні цінності, рівні права та можливості для кожного, заглиблення нерівності у можливостях отримання освіти потребує розробки певних механізмів вирівнювання можливостей в отриманні вищої освіти з метою регулювання відтворення освітнього рівня та скорочення частки молодих людей, що потребують соціальної підтримки.

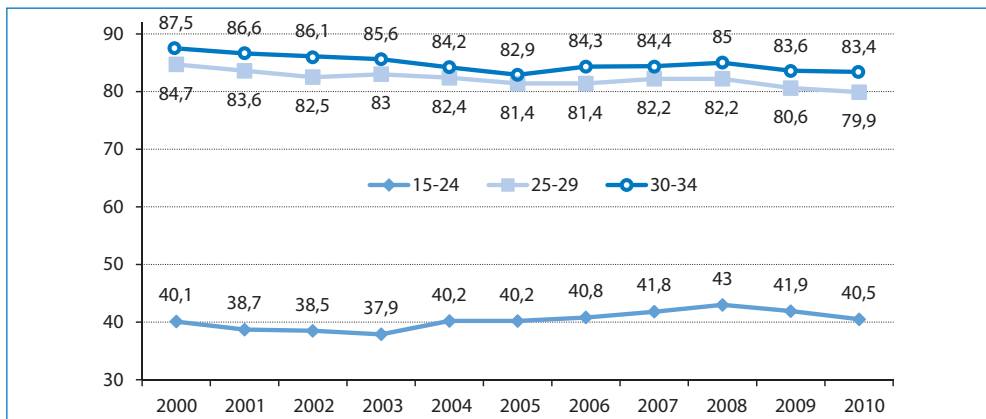
1.4. Економічна активність молоді

Серед основних показників економічної активності молоді варто розглянути її об'єктивні (власне економічну активність, зайнятість та безробіття) та суб'єктивні (задоволеність роботою, настанови щодо роботи) характеристики.

Рівень економічної активності

Економічна активність молоді в Україні є стабільно високою. Сьогодні в країні налічується близько 8,5 млн економічно активних⁶⁵ молодих осіб віком 15-35 років, що становить майже 38% усього економічно активного населення країни (у віці 15–70 років). Якщо порівнювати з попередніми роками цей показник у 2010 р. залишився майже незмінним щодо 2000 р., однак порівняно з останнім докризовим 2008 р. скоротився більше ніж на 2,5%. Кількість економічно активних молодих осіб віком 15-35 років щодо усього економічно активного населення країни стабільно зростала з 2000 р. і досягла свого найвищого значення (39,4%) у 2008 р., після чого спостерігається її поступове зменшення.

Рівень економічної активності⁶⁶ традиційно є найнижчим для молоді 15-24 років і становив у 2010 р. 40,5% (**див. мал. 1.4.1**). Загалом скорочення частки молодих людей віком до 24 років у складі робочої сили притаманне європейським країнам ще з середини 1990-х років. Проте показники економічної активності їх українських однолітків значно нижчі, ніж у багатьох країнах з ринковою економікою, а також у тих, що лише переходять до неї. Це пояснюється як традиційно тривалим в Україні періодом здобуття середньої та вищої освіти, так і поширенням зайнятості в натуральному господарстві.

Мал. 1.4.1. Рівні економічної активності молоді за віковими групами у 2000-2010 рр., %

⁶⁵ **Економічно активне молоде населення** складається з населення обох статей віком від 15 до 34 років включно, яке впродовж певного періоду часу забезпечує пропозицію робочої сили на ринку праці. Все населення країни відповідного віку розподіляється на три взаємовиключні та вичерпні категорії: зайняті, безробітні, економічно неактивні (поза робочою силою). До складу економічно активного населення (робочої сили) входять тільки ті особи, які займалися економічною діяльністю, або шукали роботу і були готові приступити до неї, тобто класифікуються як «зайняті» або «безробітні» (у визначенні МОП).

⁶⁶ **Рівень економічної активності (РЕа)** — виступає відносним показником щодо питомої ваги робочої сили. Визначається як відношення (у відсотках) кількості економічно активного населення відповідного віку до всього населення зазначеного віку. $РЕа = E_a / H * 100\%$, де E_a — кількість економічно активного населення; H — загальна кількість населення.

Найвищий рівень економічної активності закономірно спостерігається серед 30-34-річних (83,4% у 2010 р.), оскільки молодь цього віку вже завершила процес здобуття освіти та вийшла на ринок праці (**див. мал. 1.4.1**). За останнє десятиріччя (2000-2010 рр.) рівень економічної активності молоді у віці 25–29 та 30–34 років в Україні дещо знизився (відповідно 84,7% та 87,5% у 2000 р. і 79,9% та 83,4% у 2010 р.), а у віковій групі 15–24 роки радше стабілізувався (40,1% у 2000 р. та 40,5% у 2010 р.). Після максимально високого рівня активності у 2000 р. повільно, але неухильно знижувалися показники економічної активності молоді, яка завершила свою освіту до 2005 р., — осіб 25–29 і 30–34 років, що, ймовірно, було пов'язано із загальною проблемною ситуацією на ринку праці України, незадовільною заробітною платою та небажанням частини молоді працювати у таких умовах. З 2006-2007 рр. рівні економічної активності в цих групах почали повільно зростати. Дещо інша картина спостерігалась у молодшій віковій групі молоді. Після певного спаду економічної активності в 2000–2003 рр. мало місце її зростання у 2004-2008 рр. Такі ж тенденції спостерігаються й у динаміці рівня економічної активності усього населення країни.

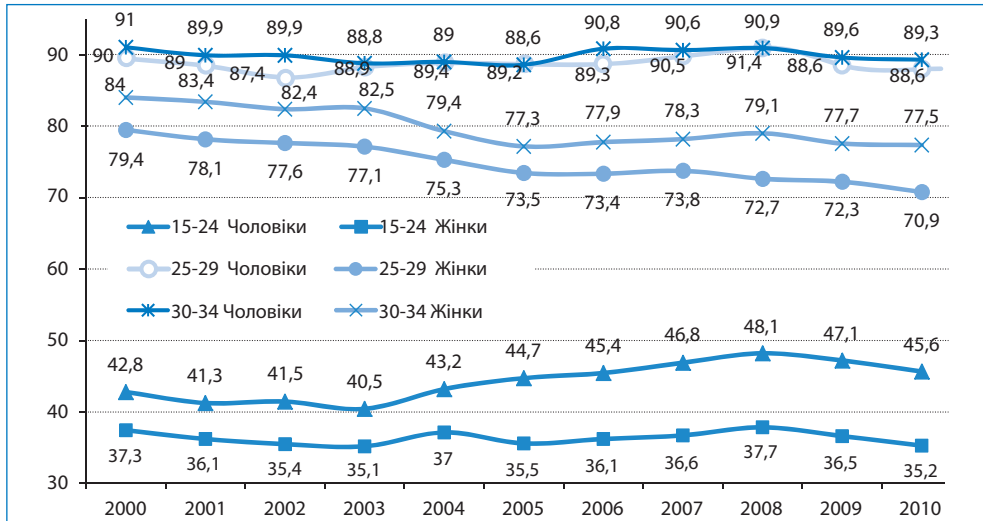
Причинами зниження рівня економічної активності молоді 25-29 років може бути ведення домашнього господарства, що пов'язано з формуванням сім'ї, народженням та вихованням дітей, адже саме на цей вік припадає найбільша кількість народжень за віком матері. Однак фахівці наголошують також на тому, що цьому віку притаманна ще й зневіра в можливостях знайти достойну роботу. Частина такої молоді вже завершує процес навчання та перебуває у пошуку першого місця роботи. Зниження рівня економічної активності молоді 25-29 років у першій половині 2000-х років корелює з даними Державного центру зайнятості, які фіксують зростання кількості випускників вищих навчальних закладів (45,8 – 46,9 тис. осіб у 2003-2006 рр.), які надали переваги реєстрації у Державній службі зайнятості з метою отримання допомоги по безробіттю та проходження професійної перепідготовки через обмежені можливості працевлаштування⁶⁷.

Щодо гендерних відмінностей, слід зазначити, що на вітчизняному ринку праці серед молоді чітко простежується наявність гендерної асиметрії: рівень економічної активності у всіх вікових групах молоді є вищим у чоловіків ніж у жінок (**див. мал. 1.4.2**). Стосовно усього економічно активного населення спостерігається аналогічна тенденція.

За останнє десятиріччя відбувається зниження показників економічної активності в усіх вікових групах молодих жінок (на 2,1 % у жінок віком 15-24 роки; на 8,9 % — 25-29 років; на 6,5 % — 30-34 років), за винятком незначного зростання у 2004, 2006-2008 рр. у жінок 15-24 років та у 2007-2008 рр. серед жінок 30-34 років. Закономірно, що найбільше зниження економічної активності притаманне групі жінок 25-29 років, адже саме на цей вік припадає найвища інтенсивність народжу-

⁶⁷ Аналітичний звіт за результатами дослідження «Про зайнятість молоді в Україні». — К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2007.

ваності. В умовах демографічної кризи такий розрив є не лише виправданим, але й бажаним. Однак слід враховувати, що жінки є менш конкурентоспроможними на ринку праці порівняно з чоловіками. Пільги та соціальні гарантії, пов'язані з репродуктивною діяльністю, з одного боку, захищають жінку, а з іншого — обмежують можливості доступу до престижних та високооплачуваних професій.

Мал. 1.4.2. Рівні економічної активності молоді за віковими групами та за статтю у 2000-2010 рр.

Натомість у чоловіків аналогічні показники демонструють розрізнені тенденції (див. мал. 1.4.2). Так, показник економічної активності у чоловіків 15-24 років у 2010 р. підвищився порівняно з 2000 р. на 2,8 в.п, а у інших вікових групах, як і у жінок, цей показник знизився на 1,4 % у групі 25-29 років та на 1,7 % серед чоловіків 30-34 років.

Цікаві тенденції спостерігаються залежно від типу поселення. Так, за останні 10 років знизився рівень економічної активності молоді у міських поселеннях, що співпадає із тенденціями щодо усього населення країни. Якщо ж говорити про сільську місцевість, тут спостерігається загальне зростання кількості економічно активного населення, що співпадає з тенденціями економічної активності вікової групи молоді 15-24 років. Таку ситуацію можна пояснити тим, що сільська молодь раніше починає виходити на ринок праці, оскільки має обмежений доступ до навчальних закладів, особливо це стосується закладів професійної освіти. Обмеженість доступу до фахової освіти зумовлює у подальшому нижчу конкурентоспроможність сільської робочої сили, оскільки сільська молодь, яка хоче одержати вищу або хоча б професійно-технічну освіту, вимушена мігрувати до міст, і після закінчення навчання переважна більшість намагається у них же і залишитися.

Таким чином, сільська молодь 15-24 років більшою мірою задіяна у домашньому господарстві та неформальному секторі економіки. Щодо вікових груп 25-29 та 30-34 років — тут очевидна динаміка зниження рівня економічної активності у 2010 р. на 4,2 % та 3,5 % щодо 2000 р., що пояснюється кількома чинниками: вищим рівнем шлюбності та народжуваності, сезонним циклом сільськогосподарського виробництва та його залежністю від природно-кліматичних умов, а також обмеженістю сільського ринку праці.

Оскільки до складу економічно активного населення входять зайняті та безробітні, доцільно було б прослідкувати динаміку зайнятості та безробіття молоді. До того ж, розглядаючи економічну активність населення, необхідно звернути увагу на відмінності об'єктів, на які спрямована економічна активність залежно від категорії населення (зайняті, безробітні). Так, об'єктами економічної активності зайнятого населення є продуктивна праця, внутрішня мобільність, збільшення прибутку. Об'єктами економічної активності безробітного є пошук праці, започаткування власної справи, підвищення конкурентоспроможності тощо⁶⁸.

Зайнятість молоді

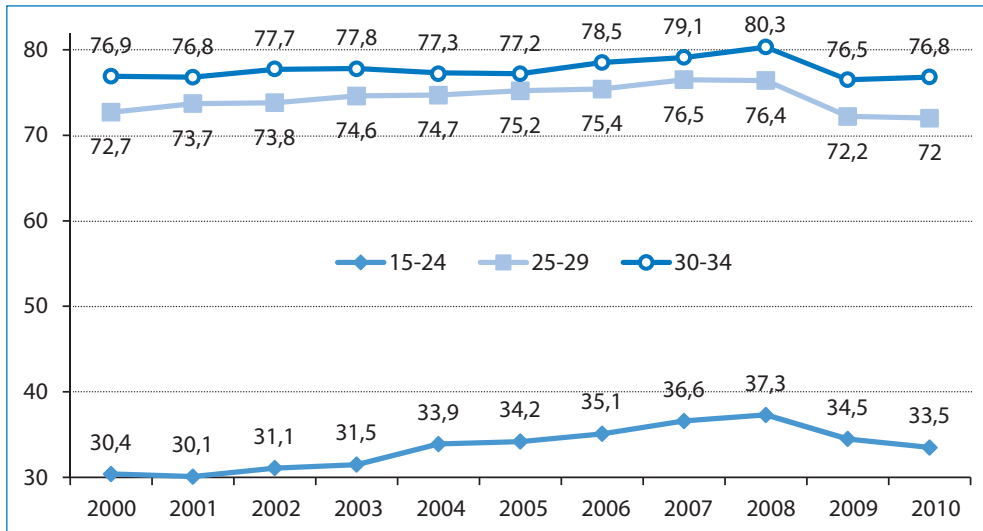
Загалом протягом останнього десятиріччя відбулося незначне підвищення рівня зайнятості⁶⁹ молоді усіх вікових груп (**див. мал. 1.4.3**). Певне підвищення спостерігалось до 2008 р., до початку економічної кризи, після чого намітилася тенденція до його зниження, зокрема у вікових групах молоді 25-29 та 30-34 років. За підсумками 2010 р. близько 7,4 млн молодих людей були зайнятими, що становило майже 37% усього зайнятого населення країни віком 15-70 років. Для порівняння нагадаємо, що кількість економічно активної молоді становила 8,5 млн.

68 Скуратовський В., Палій О., Лібанова Е. Соціальна політика. — К.: УАДУ, 1997. — С. 232.

69 **Зайняті економічною діяльністю** (надалі — зайняті) — вважаються особи віком 15–70 років, які впродовж обстежуваного тижня:

- працювали хоча б 1 годину: 1) за наймом за винагороду в грошовому чи натуральному вигляді, індивідуально (самостійно), у окремих громадян або на власному (сімейному) підприємстві; 2) працювали безкоштовно на підприємстві, у бізнесі, що належить будь-кому з членів домогосподарства, або в особистому селянському господарстві з метою реалізації продукції, виробленої внаслідок цієї діяльності;
- особи, які були тимчасово відсутні на роботі, тобто формально мали робоче місце, власне підприємство (бізнес), але не працювали впродовж обстежуваного періоду з певних причин. Зайнятість означає не тільки роботу за заробітну плату (за наймом), але також і зароби одержання прибутку чи сімейного доходу на власному підприємстві, включаючи виробництво в особистому селянському господарстві, з метою ринкової реалізації виробленої продукції.

До складу зайнятого населення не включаються особи, які виконують неоплачувану громадську чи добровільну роботу, та особи, які виконують тільки домашні обов'язки. Громадська добровільна діяльність не є економічним видом діяльності і має три визначальні риси: а) не повинна оплачуватись; б) виконується за власним бажанням, без примусу, на відміну, наприклад, від строкової військової служби; в) виконується для організації, громади чи особи, з якою відсутні родинні зв'язки, поза власного домашнього господарства.

Мал.1.4.3. Рівні зайнятості молоді за віковими групами у 2000-2010 рр.

Рівень зайнятості⁷⁰ молоді у віці 25-29 та 30-34 років у 2010 р. був вищий ніж в середньому по Україні (58,5%) та становив 72,0% та 76,8% відповідно (**див. мал. 1.4.3**). Така ситуація є закономірною, оскільки на цей вік припадає і найвищий рівень економічної активності молоді. Натомість серед осіб віком 15-24 років зайнятим був лише кожен третій (33,5%), це зумовлено тим, що молодь у цьому віці навчається та не має стійких конкурентних переваг на ринку праці. Необхідно відзначити, що ця проблема характерна для багатьох країн світу. Так, в середньому по країнах Європейського союзу у 2010 р. цей показник був незначно вищим ніж в Україні (33,5%) та становив 34,1% (**див. мал. 1.4.4**).

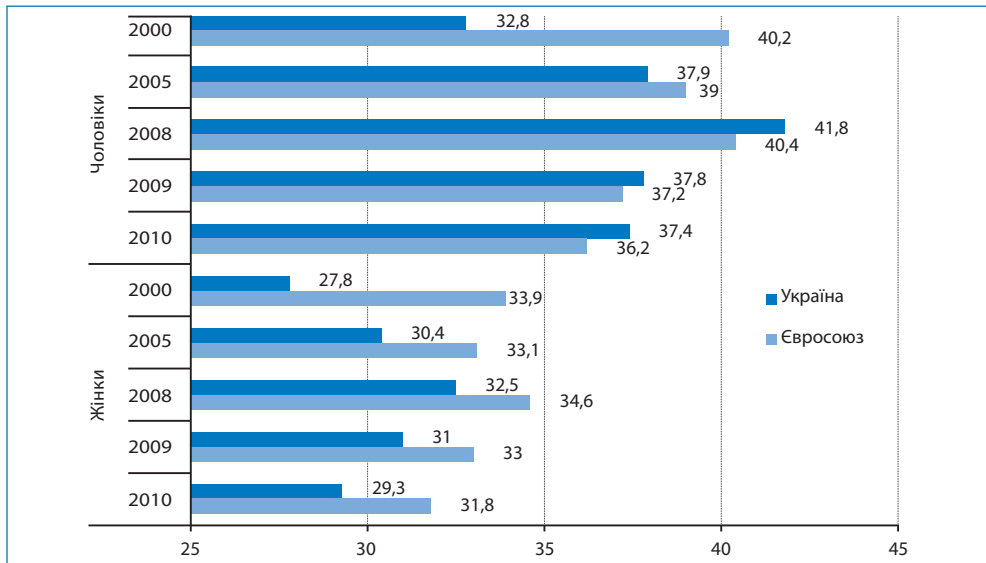
Тенденція щодо незайнятості молоді 15-24 років притаманна нашій країні через низку причин. По-перше, за вітчизняним законодавством обов'язковою є повна середня загальна освіта, а особи 14-17 років є учнями загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, профтехучилищ та інших освітніх закладів. По-друге, мінімальний вік для прийому на роботу, визначений Кодексом законів про працю України, становить 16 років; прийняття на роботу 15-річних допускається як виняток за згодою одного з батьків або особи, що їх замінює. Тому чисельність таких молодих людей на ринку праці не може бути значною.

За прогнозами демографів, протягом найближчого десятиліття в Україні чисельність тих, хто вступає до працездатного віку, буде меншою за чисельність тих, які виходять з нього, що сформує ситуацію, загалом сприятливу для забез-

⁷⁰ **Рівень зайнятості** (Рз) — є основним відносним показником щодо аналізу зайнятого населення, що розраховується як відношення (у відсотках) кількості зайнятого населення віком 15-70 років до всього населення зазначеного віку чи населення за відповідною соціально-демографічною ознакою. Рівень зайнятості визначається за формулою: $Рз = 3 / N * 100\%$, де 3 — кількість зайнятого населення; N — загальна кількість населення.

печення високого рівня зайнятості молоді⁷¹. Однак значний відсоток зайнятої молоді свідчить не лише про позитивні моменти (наявність роботи, рівність жінок і чоловіків у доступі до робочих місць, спрямованість громадян на реалізацію власного трудового потенціалу), але й про серйозні проблеми: низьку ефективність праці, невеликий рівень заробітної плати та соціальних виплат. Так, наприклад, надто високий рівень зайнятості жінок дітородного віку може бути однією з причин низького рівня народжуваності та бездоглядності дітей.

На сьогодні гендерні відмінності зайнятості молоді в Україні демонструють різносторонні тенденції. Показник зайнятості молодих чоловіків в Україні протягом 2008-2010 рр. був вищим за середній в країнах Євросоюзу на 0,6-1,4 %. Жінки ж демонструють загальноєвропейську тенденцію до зниження показників зайнятості і цей показник в Україні є також нижчим. Причинами зниження показників зайнятості жінок може бути не лише народження дітей, а загальна ситуація на ринку праці під час економічної кризи, коли спостерігається гендерний дисбаланс у пропозиції робочих місць.

Мал.1.4.4. Рівні зайнятості молоді 15-24 років в Україні та Євросоюзі за статтю протягом 2000, 2005, 2008-2010 рр.

Певні відмінності у розрізі зайнятості молоді спостерігаються й залежно від типу поселення. Показники зайнятості міської молоді є гіршими порівняно із сільською, особливо у наймолодшій віковій групі (15-24 роки). Рівень зайнятості молоді у містах у 2010 р. порівняно з 2000 р. підвищився у всіх вікових групах на 0,5-1,5 %. Слід зазначити, що тенденція до зростання рівня зайнятості спостерігалася до

⁷¹ Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — С.163

2008 р., після чого наявне поступове зниження рівня зайнятості молоді у всіх вікових групах. Такі зміни свідчать про вплив економічної кризи на молодіжний ринок праці.

У сільській місцевості рівень зайнятості молоді у 2010 р. щодо 2000 р. істотно підвищився лише у молодшій віковій групі (на 5,5 %), хоча порівняно з докризовим 2008 р. цей показник знизився на 0,8 %. У вікових групах 25–29 та 30–34 наявне суттєве зниження рівня зайнятості порівняно з 2000 р. — на 3,8 та 3,4 % відповідно. Незважаючи на зростання рівня зайнятості молодшої вікової групи молоді у сільській місцевості, неможливо однозначно говорити про кращі умови ринку праці на селі. Це пояснюється тим, що значна частка молоді у селах зайнята в особистому сільському господарстві з метою реалізації продукції, виробленої завдяки цьому.

Серед найманих працівників у 2010 р. кожен третій був у віці 15–34 роки (31,7%). За видами економічної діяльності⁷² з 3490,1 тис. осіб, що увійшли до найманої праці, найбільша кількість молоді у 2010 р. була зайнята у промисловості (933,4 тис. осіб, в тому числі у переробній промисловості 642,1 тис. осіб); торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку (484,1 тис. осіб); освіті (411,5 тис. осіб); охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги (349,8 тис. осіб). Найменша кількість молоді працювала у рибному господарстві (1,8 тис. осіб).

Однак кількість молоді у даних видах економічної діяльності відображає лише загальні тенденції зайнятості в них населення. Цікавим є аналіз відсоткового співвідношення молоді до облікової кількості штатних працівників. Більш пріоритетною сферою працевлаштування для молоді була фінансова діяльність і торгівля, де частка зазначеної категорії працівників складала більше половини всіх працюючих. Так, 56,4% молоді працювало у фінансовій діяльності; 50,4% — у торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку. Також молоді кадри приваблювала робота у сфері готельного та ресторанного бізнесу (41,9%), державному управлінні (35,5%). Найменше молоді працювало у сільському господарстві, мисливстві (24,0%), рибальстві (24,9%) та освіті (23,8%). Молоді жінки при цьому найбільше представлені у фінансовій діяльності — 58,9% облікової кількості жінок. Серед молоді віком до 34 років на державній службі у 2010 р. працювало 50,6% молодих жінок та 45,6% молодих чоловіків⁷³, що демонструє високі показники зайнятості молоді на держслужбі і жінок зокрема.

Високими є показники зайнятості молоді у неформальному секторі економіки. За даними Державного комітету статистики⁷⁴, рівень зайнятості молоді у ньому у 2010 р. становив 33,2% серед осіб 15–24 років, 18,8% у віковій групі 25–29 років та 18,5% серед 30–34 років. Характерно, що тут рівень зайнятості

72 *Праця України у 2010 році: Стат. збірник.* — К.: Державна служба статистики України, 2011. — С.67.

73 *Праця України у 2010 році: Стат. збірник.* — К.: Державна служба статистики України, 2011. — С.118.

74 *Економічна активність населення України 2010: Стат. Збірник.* — К.: Державна служба статистики України, 2011. — 205 с.

чоловіків є вищим за жінок на 4,7 % у віковій групі 15-24 років, на 4,3 % у 25-29 років та на 5,3 % у 30-34 років. Найбільшою мірою до неформальної зайнятості залучена сільська молодь в особистих селянських господарствах. Знайти ж роботу у сільській місцевості поза їх межами доволі складно. Так, у 2010 р. кожна друга (58,5%) молода людина 15-24 років у селі та лише кожна шоста (16,8%) у місті зайняті у неформальному секторі; для осіб 25-29 років такі показники становлять 40,4% та 11,5% відповідно; 30-34 років — 38,4% та 11,0% відповідно.

Питання тимчасової зайнятості молоді, а також учнів та студентів у вільний від навчання час вирішується спільно з органами місцевої влади та молодіжними організаціями. З метою тимчасового працевлаштування та одержання матеріальної підтримки місцевими органами влади за участю служби зайнятості організовуються громадські роботи. Щорічно збільшується чисельність молодих людей, які беруть участь у громадських роботах. Так, у 2010 р. таких було 100,8 тис. осіб у віці до 35 років, що на чверть більше ніж у 2009 р.

Особливої уваги заслуговує питання працевлаштування соціально незахищеної молоді, а саме: молоді у віці до 18 років; молоді, яка закінчила або припинила навчання у середніх загальноосвітніх школах; дітей (сиріт) від 16 до 18 років, які залишилися без піклування батьків; осіб, яким виповнилося 15 років і які за згодою одного з батьків приймаються на роботу на спеціалізовані робочі місця; молоді у віці до 28 років, звільненої з установ, що виконують покарання (*див. табл. 1.4.1*).

Таблиця 1.4.1

Працевлаштування соціально незахищеної молоді у 2000-2010 рр., осіб

	Молодь у віці до 18 років	Молодь, яка закінчила або припинила навчання у середніх загальноосвітніх школах	Діти (сироти) від 16 до 18 років, які залишилися без піклування батьків	Особи, яким виповнилося 15 років і які за згодою одного з батьків приймаються на роботу на спеціалізовані робочі місця	Молодь у віці до 28 років, звільнена з установ, що виконують покарання
2000	9838	13050	518	90	1132
2001	10512	14770	438	65	1430
2002	9052	13719	290	49	1102
2003	7531	12253	225	46	961
2004	6286	11836	178	57	963
2005	5132	10340	145	79	1196
2006	4296	8177	124	61	1538
2007	3762	7082	115	39	1258
2008	3531	5734	150	43	1014
2009	1409	2497	133	13	718
2010	1450	1968	224	14	735

Так, за останнє десятиріччя суттєво знизилася кількість соціально незахищеної молоді, працевлаштованої Державною службою зайнятості. Зокрема кількість працевлаштованої молоді у віці до 18 років у 2010 р. щодо 2000 р.

зменшилася у 7 разів, молоді, яка закінчила або припинила навчання у середніх загальноосвітніх школах — майже у 7 разів, дітей (сиріт) від 16 до 18 років, які залишилися без піклування батьків — удвічі; осіб, яким виповнилося 15 років і які за згодою одного з батьків приймаються на роботу на спеціалізовані робочі місця — майже у 6,5 разів; молоді у віці до 28 років, звільненої з установ, що виконують покарання — майже удвічі. Такі тенденції можуть свідчити як про зменшення кількості соціально незахищеної молоді, так і про їх не звернення до Державної служби зайнятості або про неможливість їх працевлаштування. Окрім того, зменшення кількості працевлаштованої соціально незахищеної молоді може бути пов'язане із загальним зниженням рівня молодіжного безробіття.

Важливим показником зайнятості молоді є її самооцінка свого становища на ринку праці, задоволеність роботою тощо. Більш повні дані щодо таких аспектів зайнятості дають результати соціологічних досліджень.

У дослідженні «Молодь України: червень 2007», проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді, респондентам було запропоновано подивитися на перелік і вказати, що з зазначеного найважливіше у роботі особисто для них⁷⁵. Результати показали, що для молоді на першому місці по важливості в роботі стоїть хороша оплата праці (97%), цікава робота (90%), гарантована робота (89%), робота, де молодь відчуває можливість чогось досягти (85%), робота, яка викликає повагу (82%). Далі за важливістю йдуть зручність годин роботи (79%), можливість проявити ініціативу (77%), тривалість відпустки (77%), відповідальність за виконувану роботу (73%). Проте не для всіх респондентів невисока напруженість у роботі є бажаною (69%), 31% молодих людей навпаки віддають перевагу напруженій діяльності (**див. мал. 1.4.5**).

Мал. 1.4.5. Розподіл відповідей на запитання: «Що з наведеного є важливим у роботі особисто для вас?», %

⁷⁵ Аналітичний звіт за результатами дослідження «Молодь України: червень 2007». — К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2007.

Щодо задоволеності своєю роботою, за результатами дослідження, 81% працюючої молоді задоволений своєю роботою і лише 19% зазначили, що їх робота їм не подобається⁷⁶. До основних причин такого незадоволення молодь віднесла, в першу чергу, низький рівень оплати праці (58%) та відсутність перспектив кваліфікаційного росту (37%). Для 35% респондентів робота виявилась фізично важкою, 32% зазначили, що бути задоволеними своєю роботою їм заважає відсутність комфортних умов праці (**див. табл. 1.4.2**).

Таблиця 1.4.2

Розподіл відповідей на запитання: «Якщо вам не подобається ваша робота, то чому?» серед тих, кому не подобається їх робота, N=183⁷⁷ (Респондент міг обрати декілька варіантів відповіді) у %

	% від загальної кількості опитаних	% тих, кому не подобається їх робота, N=183
Робота малооплачувана	6	58
Робота фізично важка	4	35
Нерівномірність завантаження роботою залежно від пори року	1	12
Немає перспективи кваліфікаційного росту	4	37
Незадовільна організація праці	2	17
Надто довгий робочий день	2	23
Відсутні комфортні умови праці	3	32
Нерегулярно надаються вихідні дні, відпустка	1	13
Робота не відповідає моїй кваліфікації	2	19
Інше	0,2	2
Важко сказати	0,1	0,5
Питання не ставилось	90	

Незважаючи на те, що молодим людям не завжди подобається їх робота, результати дослідження 2007 р. продемонстрували, що 44% молоді, яка мала досвід роботи, не замислювалися над питанням зміни місця основної роботи⁷⁸; замислювалися 27%.

Стосовно оплати праці дослідження «Молодь України» показало, що найнижчі доходи від зайнятості отримує наймолодша вікова група осіб, які зазвичай підробляють у вільний від навчання час⁷⁹. До цієї групи працюючих

⁷⁶ Аналітичний звіт за результатами дослідження «Молодь України: червень 2007». — К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2007.

⁷⁷ Тут і надалі N — обсяг вибірки

⁷⁸ Аналітичний звіт за результатами дослідження «Молодь України: червень 2007». — К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2007.

⁷⁹ Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — С. 161-175.

здебільшого належать випускники шкіл і студенти початкових курсів, які з середньою або неповною вищою освітою просто не можуть знайти високооплачувану роботу. Окрім того, багато молодих осіб отримує заробітну плату нижче мінімальної. Так, серед молоді віком 15 — 34 років за період 2000 — 2009 рр. відбувся перерозподіл у межах вікових груп осіб, які отримували заробітну плату нижче мінімальної. Якщо у 2000 та 2005 рр. найбільша кількість такої молоді була віком 15-19 років, то у 2009 р. була найвищою частка молодих людей у віці 19-24 та 24-29 років. Тому в умовах отримання низької заробітної плати особливо гостро стоїть питання можливості втрати і цього джерела доходу.

Загрозу втратити своє робоче місце в найближчі місяці відчувало 13% молодого населення України, 79% не відчувало⁸⁰. Важко відповісти на дане запитання було 8% молоді. Серед тієї частки молоді, яка все ж таки відчувала загрозу втрати свого робочого місця, 40% зазначили, що їм буде дуже важко або майже не можливо знайти роботу у своєму населеному пункті. Не бачили труднощів у пошуку роботи за фахом у разі її втрати 31%, 29% виказали стурбованість, що в даному випадку вони зможуть знайти роботу, але не за фахом.

Ймовірність втрати місця роботи та інші причини спонукають молодь змінювати місце своєї трудової діяльності. Змінювали місце основної трудової діяльності у 2007 р. 34%, з них 14% — один раз, 12% — більше двох разів, а два рази — 8%. Серед тих, хто змінив місце своєї трудової діяльності 48% змінили місце роботи (підприємство), 24% — професію або ж спеціальність, 22% взагалі перейшли працювати в іншу галузь економіки, 6% змінили місце роботи на тому ж підприємстві де й працювали.

Основною причиною звільнення (серед тих, хто змінював своє місце роботи) стала низька оплата праці (55%) (**див. табл. 1.4.3**).

Таблиця 1.4.3

Розподіл відповідей на запитання:

**«Чому ви звільнилися з останнього місця основної трудової діяльності?», %
(Респондент міг обрати декілька варіантів відповіді)**

	% від загальної кількості опитаних	% тих, хто змінював місце роботи, N=476
Ініціатива адміністрації	1	5
Сімейні або життєві обставини, пов'язані з переїздом тощо	5	18
Реорганізація чи ліквідація організації	3	10
Робота малооплачувана	15	55
Робота фізично важка, нерівномірність завантаження роботою	4	15

⁸⁰ Аналітичний звіт за результатами дослідження «Молодь України: червень 2007». — К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2007.

	% від загальної кількості опитаних	% тих, хто змінював місце роботи, N=476
Немає перспективи кваліфікаційного росту	5	17
Незадовільна організація праці, умови праці	5	18
Нерегулярно надаються вихідні дні, відпустка	3	11
Робота не відповідає моїй кваліфікації	3	10
Заробітна плата не відповідає рівню моєї кваліфікації	5	16
Проблемні відносини у колективі та з керівництвом	2	8
Відсутність соціальних пільг	2	8
Національна дискримінація	0,1	0,2
Вирішив відкрити особисту справу	0,9	3
Інше	0,3	1
Важко сказати	0,6	2
Питання не ставилось	71	

Аналізуючи основні дані, наведені в таблиці, слід зазначити, що незадовільна організація або умови праці стоять на другому місці, саме це і стало причиною звільнення 18% молоді. Така ж частка звільнилась через сімейні або життєві обставини, пов'язані з переїздом тощо, 17% зазначили, що на старому місці роботи були відсутні перспективи кваліфікаційного росту. Що стосується проявів дискримінації — лише 0,2% назвали дане явище причиною свого звільнення.

Одним із напрямів реалізації свого трудового потенціалу молодь вважає власний бізнес. Результати опитувань «Молодь України» (2010 р.)⁸¹ та «Молодь України» (2007 р.)⁸² дають змогу судити про поширеність активного прагнення української молоді до підприємництва як власного життєвого і професійного вибору. Підприємництво вже стало або має стати реальним життєвим вибором одного з кожних дев'яти опитаних представників української молоді. Найбільшою ж серед опитаних є частка респондентів (близько 40%), які декларують своє бажання стати підприємцем, мати власну справу, однак вважають, що здійсненню цього бажання заважають різні обставини (у 2007 р. — 33%). Майже так само значущою є група молоді, яка не висловила бажання займатися підприємницькою діяльністю, а ще 9% не визначилися зі своїм вибором з цього питання. У 2007 р. підприємницька діяльність та власний бізнес не цікавили 48%. Лише 7% у 2007 р. вже були підприємцями і 5% воліли б їм стати або відкрити власний бізнес.

У ході досліджень також було здійснено спробу визначити найсуттєвіші перепони, які, на думку молоді, стоять на заваді організації та розвитку

81 Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — С.161-175.

82 Аналітичний звіт за результатами дослідження «Молодь України: червень 2007». — К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2007.

власного бізнесу в Україні. Серед них молоді люди у 2010 р. особливо виділили: відсутність первинного капіталу, необхідного для відкриття власної справи; складну й нестабільну економічну та політичну ситуацію в країні; високі податки; меншою мірою — бюрократичні перепони та недостатній рівень знань (освіти) для організації власного бізнесу. Подібні результати були і у дослідженні 2007 р., однак спектр причин був значно ширшим: відсутність первинного капіталу та недоступність кредиту (58%), високі податки (36%), складна економічна і політична ситуація в країні, недостатній рівень освіти, необхідної для відкриття власної справи (24%), бюрократичні перешкоди (22%), складнощі з пристосуванням до нових ринкових умов (16%), протидія керівництва різних рівнів (14%), відсутність можливостей вигідного збуту продукції (9%), нестача здібностей лідера (8%).

Говорячи про економічну поведінку молоді, варто також згадати, що одним із напрямів реалізації її трудової активності є працевлаштування за кордоном. Молодь, яка не може себе реалізувати на вітчизняному ринку праці, шукає таких можливостей в інших країнах. Однак, як зазначають демографи, у 2008 р. щодо 2000 р. середній вік трудових мігрантів з України дещо збільшився. Так, у 2000 р. цей показник становив 34,6 років, а у 2008 р. — 36,7 років⁸³. Питома вага молоді у загальній структурі трудових мігрантів з України зменшилася з 49,1% на початку тисячоліття до 43,6% у 2008 р.

Однак, не зважаючи на загальне зменшення питомої ваги молоді серед мігрантів, кількість молодих осіб, які виїжджають за кордон, зросла. Згідно з результатами обстеження 2008 р., з початку 2007 р. до початку червня 2008 р. 567 тисяч молодих українців (15–35 років) перебували за кордоном з метою трудової діяльності⁸⁴. Якщо проаналізувати дані попередніх років, то чисельність офіційно зареєстрованих громадян України віком 18–28 років, які тимчасово працювали за кордоном, становила у 2000 р. 7248 осіб⁸⁵. Такі суттєві відмінності пов'язані також із різними підходами до визначення віку молоді, оскільки дослідження 2000 р. не враховувало молодих осіб 29–34 років.

На жаль, державна статистична звітність відображає масштаби переміщень лише певної категорії мігрантів — тих, хто виїжджає на заробітки на офіційній основі. Поза увагою залишаються громадяни, які виїхали за кордон з такою задекларованою метою, як туризм, відвідування родичів, а насправді — для трудової діяльності. Як наслідок, рівень охоплення трудових мігрантів цим інформаційним джерелом надзвичайно низький.

---

83 Майданік І.П. *Українська молодь на ринках праці зарубіжних держав*. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — С. 62.

84 Там само.

85 *Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.)*. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. — 250 с.

Незважаючи на загальносвітові процеси фемінізації міграцій, залучення до міграційних процесів все більшої кількості жінок, трудова міграція з України досі залишається переважно чоловічим феноменом. Серед чоловіків-трудова мігрантів істотно вища частка молоді до 30 років. Гендерні відмінності у віковій структурі трудових мігрантів пов'язані з тим, що міграційна активність молодих жінок стримується народженням та вихованням дітей, а також свідчать про кращі можливості працевлаштування за кордоном для жінок старшого віку⁸⁶. Жіноча частина населення краще представлена серед трудових мігрантів-городян, у складі цього контингенту майже кожна третя (32,3%) особа — жінка, тоді як серед селян їх було виявлено менше (27,2%)⁸⁷.

Молоді городяни та вихідці з сільської місцевості приймають участь у процесах трудової міграції майже з однаковою інтенсивністю: дослідження 2008 року зафіксувало серед молодих заробітчан 52,0% жителів міської місцевості та 48,0% мешканців сіл⁸⁸.

Більшість трудових мігрантів з України є вихідцями із західного регіону держави, однак слід зауважити, що у складі молодих заробітчан перевага представників західних областей є не такою значною, як поміж старших мігрантів. Згідно з результатами дослідження 2008 року, близько половини (49,6%) молодих заробітчан були представниками західного регіону, тоді як серед старших питома вага вихідців із Західної України становила 63,9%. Отже, у лавах молодих трудових мігрантів спостерігається більше розмаїття представників різних регіонів України, ніж серед старших заробітчан. Слід зазначити, що серед трудових мігрантів найбільша частка молоді віком 15–24 роки спостерігалася серед тих, які походили з центральних (27,2%) та південних (25,2%) регіонів, а осіб віком 40–49 років — із західних (32,7%) та східних (27,9%)⁸⁹.

За країнами перебування віковий розподіл трудових мігрантів теж має істотні відмінності. Молодь 15–24 років дуже мало представлена серед трудових мігрантів, які працюють в Іспанії та Італії, відповідно лише 4,8% та 6,7% загальної кількості українських мігрантів у цих країнах, тоді як в інших країнах — від 11,9 до 16,1%. Молодь віком 25–34 роки становила найбільшу частку серед трудових мігрантів у Чеській Республіці та Російській Федерації (36,1% та 34,9% від загальної кількості українських мігрантів у цих країнах)⁹⁰.

86 Зовнішня трудова міграція України. — К.: Український центр соціальний реформ, Державний комітет статистики України, 2010. — 120 с.

87 Майданік І.П. Українська молодь на ринках праці зарубіжних держав. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — С. 62.

88 Там само.

89 Зовнішня трудова міграція України. — К.: Український центр соціальний реформ, Державний комітет статистики України, 2010. — 120 с.

90 Зовнішня трудова міграція України. — К.: Український центр соціальний реформ, Державний комітет статистики України, 2010. — 120 с.

Більш достовірну інформацію про особливості трудової міграції дають результати вибіркового опитувань. Так, протягом 2005–2007 рр. за межами України побувало 19% респондентів. Більшість молоді (81%) за кордоном останнім часом не була. Перебуваючи за кордоном, основна частка молоді (37%) подорожувала або відпочивала. Проте 29% виїздили, щоб працювати. Ще 27% відповіли, що метою їх виїзду з країни було відвідування знайомих/родичів. У службовому відрядженні за кордоном знаходилося 7%, 4% молоді перебували з метою навчання. Інший варіант обрав 1%.

Дослідження 2007 р. показало, що 47% молоді, яка працювала протягом останніх років за кордоном, були задіяні у сфері будівельних робіт, 19% — виконували сільськогосподарські роботи, 12% — були зайняті у торгівлі. Лише 11% працювали за фахом. Виконували роботи по дому 10%, 8% — доглядали літніх людей або дітей. Надавали послуги у сфері дозвілля та розваг 2%. Ще 2% вказали на інші сфери діяльності, до яких були залучені під час перебування за кордоном⁹¹.

Рівень поширення безробіття серед молоді

В сучасних умовах в Україні найважливішим пріоритетом соціальної політики є збереження трудового потенціалу та соціальний захист населення від безробіття⁹², особливо тих, хто не здатний конкурувати на ринку праці.

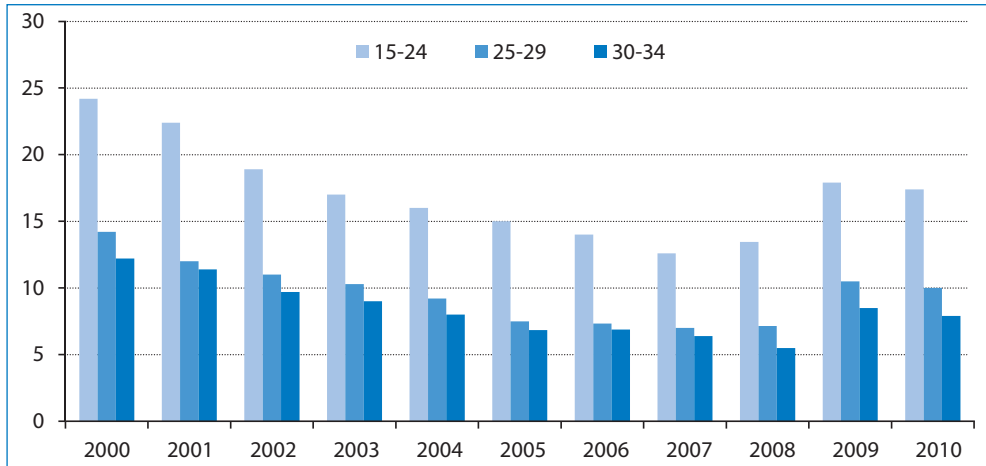
Станом на кінець 2010 р. молодь становила майже 1 млн або 54,6% усіх офіційно зареєстрованих безробітних (у 2000 р. ця кількість сягала майже 1,5 млн. або 54,8%). Результати соціологічних досліджень свідчать, що до 2001 р. рівень офіційного безробіття серед молоді постійно зростав і виріс порівняно з 1995 р. майже в одинадцять разів. Починаючи з 2000 р. рівень безробіття⁹³ молоді поступово зменшувався у всіх вікових групах

91 Аналітичний звіт за результатами дослідження «Про зайнятість молоді в Україні». — К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2007. — 92 с.

92 **Безробітні** (за методологією МОП) — особи у віці 15–70 років (зареєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно задовольняють трьома умовами: а) не мали роботи (прибуткового заняття); б) активно шукали роботу або намагались організувати власну справу впродовж останніх 4-х тижнів, що передували опитуванню, тобто робили конкретні кроки протягом названого періоду з метою знайти оплачувану роботу за наймом чи на власному підприємстві; в) були готові приступити до роботи впродовж двох найближчих тижнів, тобто почати працювати за наймом або на власному підприємстві з метою отримання оплати або доходу. До категорії безробітних відносяться також особи, які приступають до роботи протягом найближчих двох тижнів; знайшли роботу, чекають відповіді тощо.

93 **Рівень безробіття** (за методологією МОП) R_6 — показник, що розраховується як відношення (у відсотках) кількості безробітних певної вікової групи до економічно активного населення (робочої сили) відповідного віку або відповідної соціальнодемографічної ознаки. $R_6 = B/E_a * 100\% = (B/(3+B)) * 100\%$, де B — кількість безробітних; E_a — кількість економічно активного населення.

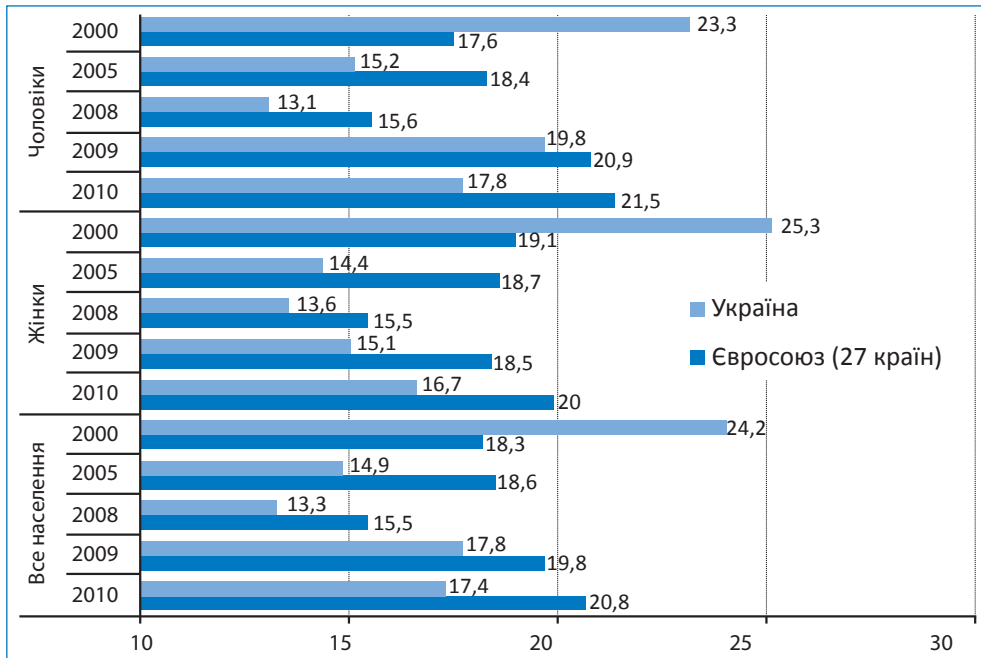
аж до 2008 р. і стрімко зріс у 2009 р. на 4,5 % для вікової групи 15-24 років, та на 3,4 і 3,1 % для молоді віком 25-29 та 30-34 років (**див. мал. 1.4.6**). Після чого знову намітилася тенденція до його зниження серед осіб усіх вікових груп. Так, серед молоді віком 15-24 років рівень безробіття знизився з 17,8% у 2009 р. до 17,4% у 2010 р. (на 0,4 %), а серед осіб віком 25-29 з 10,4% до 9,9% (на 0,5 %).

Мал. 1.4.6. Рівні безробіття молоді за віковими групами у 2000-2010 рр.

Порівняно із загальним рівнем безробіття усього населення традиційно високим залишається безробіття молоді віком 15-24 років. Такі молоді люди є однією з найуразливіших груп на ринку праці, оскільки на цей період життя припадають найважливіші події: вибір професії та пошук першого робочого місця. Одним із найбільш небажаних наслідків молодіжного безробіття є зниження трудової мотивації.

Якщо порівнювати безробіття української молоді 15-24 років з безробіттям їх однолітків, які мешкають у країнах Євросоюзу, для даної вікової групи рівень безробіття в Україні у 2010 р. був на 3,4 % нижчий за країни Європи (**див. мал. 1.4.7**). Така ж тенденція спостерігалася і впродовж 2005, 2008, 2009 рр. Лише у 2000 р. цей показник був вищим, що свідчить про позитивні тенденції у боротьбі України з молодіжним безробіттям в наступні роки, особливо щодо вікової групи 15-24 років. Такі ж тенденції спостерігаються щодо гендерних відмінностей безробіття.

Мал. 1.4.7. Рівні безробіття молоді 15-24 років в Україні та Євросоюзі за статтю та усього населення протягом 2000, 2005, 2008-2010 рр.

Однією з причин такого високого рівня безробіття серед молоді 15-24 років є неможливість працевлаштуватися після закінчення навчальних закладів, коли відбувається пошук першого робочого місця.

Результати опитування (у рамках обстеження «Молодь України») працюючої частини молоді з питань, що стосуються характеру її професійної зайнятості, свідчать, що за фахом, первинно набутих у навчальному закладі, працює лише трохи менше половини молодих людей. Дещо менше 2/5 працюючих молодих респондентів із різних причин працюють не за набутою у ВНЗ або ПТНЗ спеціальністю, а кожен десятий отримав іншу/нову спеціальність та працює за нею⁹⁴. Тому одним із пріоритетних напрямів роботи Державної служби зайнятості у 2010-2011 рр. визначено розвиток профорієнтаційної роботи серед учнівської молоді, що сприяє зменшенню професійно-кваліфікаційного дисбалансу на ринку праці.

Водночас прискорене подолання молодіжного безробіття свідчить про можливість підвищення конкурентноздатності молоді на ринку праці, що підтверджується також даними Державної служби зайнятості.

⁹⁴ Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — С.161-175.

Згідно з чинним законодавством сьогодні при працевлаштуванні молоді держава гарантує та забезпечує низку пільг та гарантій, а саме: рівне з іншими громадянами право на працю; можливість професійної підготовки і перепідготовки; бронювання робочих місць для тих, хто закінчив або припинив навчання у середніх загальноосвітніх школах, професійно-технічних або вищих навчальних закладах і не отримав направлення на роботу, а також після звільнення з дійсної строкової військової або альтернативної служби. Спробуємо розглянути це більш детально.

Дієвою формою підтримки молодіжної зайнятості стало працевлаштування молодих безробітних громадян шляхом надання роботодавцю дотацій, що стимулює його взяти на роботу молоду людину, оскільки служба зайнятості протягом року компенсує заробітну плату та суму єдиного внеску за працевлаштувану молоду особу. За цей час молодий фахівець отримує додаткові професійні навички, закріплюється на виробництві. Протягом 2010 р. на дотаційних робочих місцях працювало 36,1 тис. молодих осіб, а протягом I півріччя 2011 р. — 33,7 тис.

З метою забезпечення зайнятості випускників вищих та професійно-технічних навчальних закладів освіти, реалізації Закону України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» у Державному бюджеті України на 2010 р. було передбачено 10 млн гривень. За рахунок бюджетних коштів шляхом надання дотації роботодавцям протягом 2010 р. працевлаштовано понад 2,7 тис. осіб з числа молодих громадян. У Державному бюджеті України на 2011 р. на ці цілі передбачено 25 млн гривень.

Стосовно бронювання робочих місць для тих, хто закінчив або припинив навчання у середніх загальноосвітніх школах, професійно-технічних або вищих навчальних закладах і не отримав направлення на роботу, а також після звільнення з дійсної строкової військової або альтернативної служби, на 2011 р. для них заброньовано понад 8,3 тис. робочих місць, на які протягом I півріччя 2011 р. вже працевлаштовано 2,1 тис.

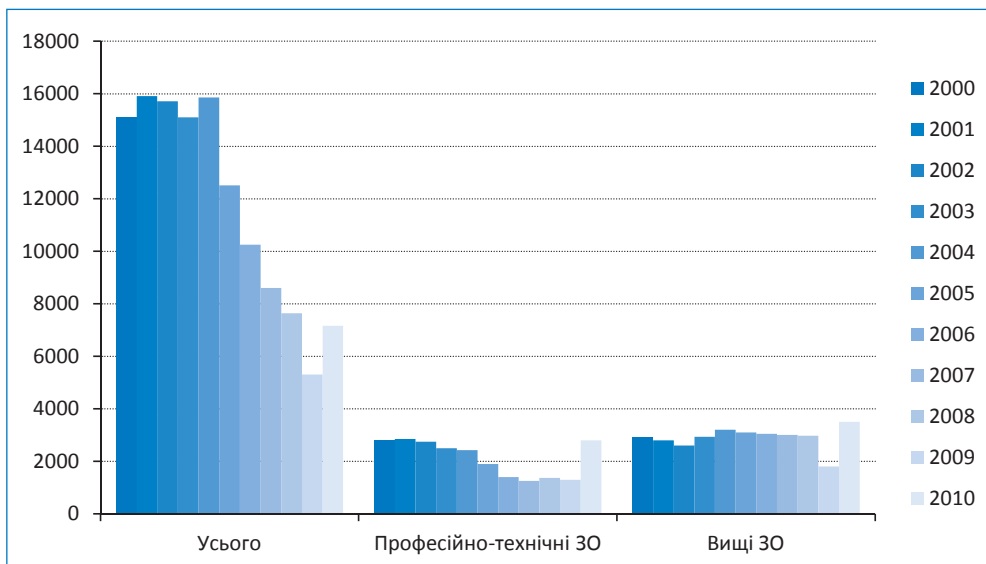
Молодим людям, які звернулися до державної служби зайнятості, надається допомога у підборі підходящої роботи, сприяння у працевлаштуванні, залучення до участі в оплачуваних громадських роботах, направлення на професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації згідно з потребами ринку праці. Молодь безкоштовно отримує профінформаційні та профконсультаційні послуги щодо вибору професії з урахуванням потреб регіонального ринку праці, залучається до участі у семінарах, ярмарках вакансій, що проводяться службою зайнятості.

У 2010 р. послугами Державної служби зайнятості скористалося 879,0 тис. незайнятих громадян у віці до 35 років, у січні-липні 2011 р. — 611,5 тис.. За сприяння державної служби зайнятості у 2010 р. працевлашто-

вано 367,3 тис. осіб у віці до 35 років, що на 36,5 тис. більше ніж у 2009 р. Чисельність осіб, працевлаштованих за допомогою державної служби зайнятості протягом січня-липня 2011 р., у порівнянні з аналогічним періодом 2010 р. збільшилася на 10,8 тис. та становила 229,6 тис.

Молоді, яка звернулася до служби зайнятості, і не може працевлаштуватись через відсутність або невідповідність набутої професії чи спеціальності вимогам ринку праці, пропонується підготовка та перепідготовка за професіями і спеціальностями, які користуються попитом у роботодавців. Чисельність молодих людей, які проходили профнавчання у 2010 році, у порівнянні з 2009 роком збільшилася на 22,6 тис. осіб і становила 92,5 тис. Протягом січня-липня 2011 р. 67,3 тис. молодих осіб закінчили профнавчання, що на чверть більше аналогічного періоду 2010 р.

Однак попри зусилля держави ще залишається значна кількість незайнятих випускників, які пройшли професійне навчання за направленням державної служби зайнятості (**див. мал. 1.4.8**).

Мал.1.4.8. Кількість незайнятих випускників професійно-технічних та вищих закладів освіти, які пройшли професійне навчання за направленням державної служби зайнятості, 2000-2010 рр.

Так, за останнє десятиріччя суттєво знизилася кількість незайнятих випускників професійно-технічних та вищих закладів освіти, які пройшли професійне навчання за направленням державної служби зайнятості. У 2000 р. їх налічувалося 15 289 осіб, а в 2010 р. уже 7 095, тобто кількість зменшилася у 2 рази. Варто також зазначити, що з 2005 р. кількість таких незайнятих випускників різко зросла. У 2010 р. порівняно з 2009 р. на 1851 особу, тобто

майже в 1,4 рази. Регіональний розподіл незайнятих випускників у 2010 р. демонструє, що найбільша їх кількість у Донецькій (603) та Рівненській (609) областях. Найменша у м. Севастополь (12 осіб).

Тенденція до зростання кількості незайнятих у 2010 р. спостерігається як серед випускників професійно-технічних, так і серед вищих закладів освіти. Якщо ж їх порівнювати, то впродовж останніх десяти років кількість незайнятих випускників ВНЗ була дещо більшою. З 2000 р. кількість незайнятих випускників ВНЗ поступово знижувалася до 2003 р., після чого зростала у 2003-2004 рр. і знову почала зменшуватися до 2009 р., коли їх було зафіксовано найменше за усі 10 років. Однак і кількість звернень до державної служби зайнятості у 2009 р. була значно меншою.

Щодо випускників професійно-технічних закладів освіти, кількість незайнятих серед них поступово зменшувалася з 2000 р. до 2007 р., після чого незначно зросла у 2008 р. і, знизившись у 2009 р., суттєво зросла у 2010 р. (більше ніж у 2 рази).

Загалом за останні роки на ринку праці спостерігається більш позитивна тенденція щодо становища молоді ніж в період перших років незалежності. Серед наявних проблем найгострішими є: незбалансованість ринку праці; невідповідність між отриманою освітою та потребами ринку праці; низький рівень зайнятості серед молоді 15-24 років (які часто здобувають в цей час освіту, за якою не завжди надалі працюють); проблеми з пошуком першого робочого місця після закінчення навчальних закладів; орієнтації на міграцію з метою працевлаштування тощо.

Зважаючи на те, що проблеми молоді на ринку праці постійно трансформуються, необхідно розробити перспективний план економічного розвитку молоді, який передбачав би чіткий взаємозв'язок між потребами ринку праці та професійною освітою, ефективне використання трудового потенціалу молоді різного віку та профорієнтацію учнівської молоді відповідно до соціально-економічної ситуації та потреб вітчизняного ринку.

1.5. Молода сім'я та сімейні орієнтації молоді

Законодавчо поняття «молода сім'я» визначається як подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 35 років або як неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 35 років⁹⁵. Створення молодої сім'ї відбувається шляхом оформлення шлюбних стосунків. Цивільним Кодексом України встановлено мінімальний шлюбний вік: 18 років для чоловіків та 17 для жінок⁹⁶. Тобто шлюбний вік молоді збігається з різними періодами життя (здобуття освіти, професії, соціального становлення тощо), що суттєво впливає на сімейні орієнтації.

⁹⁵ Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» N 2998-XII, 05.02.1993, Ст. 1

⁹⁶ Сімейний Кодекс України, Ст. 22 «Шлюбний вік»

Аналізуючи сімейні орієнтації молоді України за період з 1991–2011 рр. слід зазначити, що багатодітність для української родини не є пріоритетною, у багатьох областях країни переважають сім'ї з однією дитиною, зростає кількість бездітних пар. Причини такої ситуації мають різний характер і пов'язані з цілим рядом екологічних (Чорнобиль), соціально-економічних (світова криза) та соціальних факторів (коли багатодітність не є престижною формою соціального інституту, а вважається проблемою кризових сімей або сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах).

За результатами різних досліджень, проведених протягом двадцяти років, можна зробити висновок, що цінність сім'ї і довіра до неї все ще залишаються стабільно високими. Наприклад, за даними Інституту соціології НАН України, протягом 1994–2008 рр. сім'я, за рівнем довіри у населення, займає перше місце серед усіх соціальних інститутів. Індекс довіри до неї в опитуванні населення 2008 року складав 4,6 %, тоді як до церкви — 3,5 %, колег — 3,5 %, засобів масової інформації — 2,9 %, міліції — 2,4 %, уряду — 2,4 %⁹⁷.

За результатами опитування «Ціннісні орієнтації молоді», здійсненого Українським інститутом соціальних досліджень у грудні 1997 р.⁹⁸, на першому місці серед речей, особливо значущих для молодих людей, виступає сім'я та родичі: дуже важливими їх назвали 85 % опитаних. Лише 5% вважають створення сім'ї непотрібним. Відповідаючи на запитання: «для чого люди створюють сім'ю?» респонденти вказують на потребу в спільному житті з близькою, дорогою людиною — 76 %; для народження та виховання дітей — 74 %; для того, аби уникнути самотності — 46 %.

За результатами дослідження⁹⁹, проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді в 2004 році, міцна сім'я входить до переліку основних цінностей молоді різних вікових категорій (**див. табл. 1.5.1**).

---

97 Проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», що здійснюється Інститутом соціології НАН України починаючи з 1994 року і по 2010 рік. Генеральний директор проекту — академік НАНУ — В.М.Ворона. Опитування населення України проводяться кожен рік; вибіркова сукупність кожного опитування у середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років).

98 Генеральну сукупність у цьому дослідженні складає населення України у віці 15–28 років. Вибіркова сукупність була визначена за багатоступеневим територіально-квотним принципом, з випадковим відбором респондентів на останньому кроці. Для побудови репрезентативної національної виборки територія України була умовно поділена на 12 регіонів. При цьому окремими регіонами були визначені АР Крим і місто Київ. Розмір реалізованої вибіркової сукупності склав 1500 респондентів. При такому розмірі вибіркової сукупності значуща різниця при достовірних 95% складає 1,5–2,6%. Виборка є репрезентативною за регіоном проживання, типом поселення, віком, статтю, освітою респондентів.

99 «Молодь України: культурні запити та дозвілєва діяльність». Всього опитано 2003 респондентів віком від 14–35 років.

Таблиця 1.5.1
Структура ціннісних орієнтацій молоді різних вікових груп (середньозважені бали за п'ятибальною шкалою)

Життєві можливості	Загалом по масиву	Вікові групи				
		14-17	18-19	20-22	23-25	26-28 29-35
Міцне здоров'я моє (моїх близьких)	4,89	4,87	4,90	4,88	4,89	4,92 4,92
Матеріальний добробут мій (моєї сім'ї)	4,85	4,81	4,88	4,86	4,87	4,82 4,88
Міцна сім'я	4,84	4,80	4,84	4,85	4,85	4,87 4,88
Благополуччя своїх (майбутніх) дітей	4,74	4,63	4,72	4,78	4,80	4,81 4,74
Близькі друзі	4,61	4,67	4,71	4,61	4,53	4,56 4,52
Цікава робота	4,55	4,47	4,50	4,62	4,60	4,64 4,57
Суспільне визнання (повага з боку друзів, колег, співгромадян)	4,34	4,36	4,28	4,41	4,34	4,29 4,28
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	4,31	4,37	4,28	4,31	4,30	4,26 4,24
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4,27	4,26	4,20	4,35	4,24	4,28 4,25
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	4,18	4,10	4,21	4,27	4,16	4,19 4,23
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,13	4,03	4,11	4,19	4,11	4,22 4,24
Державна незалежність України	4,02	4,06	3,97	4,06	4,00	3,99 4,00
Демократичний розвиток країни	4,01	3,88	3,96	4,10	4,09	4,10 4,11
Можливість займатися спортом, фізичною культурою, розвиватися фізично	3,94	4,01	3,96	3,98	3,88	3,90 3,78
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3,91	3,90	3,91	3,98	3,91	3,90 3,89
Відсутність значного соціального розшарування (багаті-бідні, вищі-нижчі верстви суспільства)	3,87	3,77	3,84	3,92	3,82	4,03 3,95
Національно-культурне відродження	3,86	3,81	3,80	3,92	3,87	3,94 3,91
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3,85	3,76	3,83	3,98	3,96	3,89 3,84
Можливість висловлювати думку з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,74	3,66	3,71	3,88	3,70	3,75 3,76
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	3,50	3,38	3,49	3,55	3,54	3,58 3,59
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)	3,05	3,10	2,99	3,06	3,03	2,98 3,02
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	2,77	2,83	2,82	2,83	2,67	2,73 2,61

Аналізуючи, наскільки сім'я є важливою для сучасної української молоді, необхідно враховувати гендерні відмінності у сімейних орієнтаціях. З матеріалів щорічної Державної доповіді про становище сімей в Україні¹⁰⁰ видно, що для жінок сім'я складає більшу цінність, аніж для чоловіків (див. табл. 1.5.2).

Таблиця 1.5.2

Цінності українських жінок та чоловіків, 2007р., %

Цінності	Чоловіки		Жінки	
	%	Місце в Ієрархії	%	Місце в Ієрархії
Створення сім'ї	49	2	80	1
Матеріальне забезпечення сім'ї	51	1	35	7
Щастя власних дітей	40	5	77	2
Власне здоров'я	43	4	40	4
Відвертість у взаєминах	32	6	39	5
Наявність постійної роботи	44	3	19	9
Спокій і затишок у родині	21	10	41	3
Професійне зростання	31	7	8	13
Наявність власного помешкання	23	9	14	11
Задоволення сексуальних потреб	29	8	10	12
Цікава і творча робота	20	11	16	10
Власний зовнішній вигляд	9	16	37	6
Кохання	11	15	34	8
Добре харчування	21	10	6	15
Цікаве та веселе дозвілля	15	13	6	15
Участь у громадському житті	13	14	6	15
Культурне та духовне Самовдосконалення	8	17	10	12
Постійне підвищення рівня знань	9	16	7	14
Інше	1	18	1	17

Можна стверджувати, що сам факт створення сім'ї є дуже важливим як для жінок (перше місце у структурі загальних цінностей), так і для чоловіків (друге місце). Але інші цінності, пов'язані з сімейним життям, мають доволі різне значення для жінок і чоловіків, що обумовлено відмінностями у виконанні ролей чоловіка та дружини.

У порядку зменшення значущості для жінок найбільш важливі такі сімейні цінності: «щастя власних дітей», «спокій і затишок у родині», «відвертість у взаєминах», «матеріальне забезпечення сім'ї», «кохання», «наявність

¹⁰⁰ Становище сімей в Україні (за підсумками 2000-2009 років): Щорічна державна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики/ Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. – Київ, 2010

власного помешкання», «задоволення сексуальних потреб», «добре харчування», «цікаве та веселе дозвілля».

У чоловіків ієрархія цінностей стосовно сімейного життя має значно інший вигляд. Цінності сімейного життя (у порядку зменшення значущості) йдуть у такої послідовності: «матеріальне забезпечення сім'ї», «щастя власних дітей», «відвертість у взаєминах», «задоволення сексуальних потреб», «наявність власного помешкання», «добре харчування», «цікаве та веселе дозвілля», «кохання».

Таким чином, структура сімейних цінностей жінок спрямована переважно на емоційну підтримку членів родини та піклування про них. Структура сімейних цінностей чоловіків має матеріально-прагматичний характер.

Наразі, за даними Департаменту сімейної та гендерної політики, спостерігається збільшення середнього віку укладання шлюбу. Наприклад, у порівнянні з 2006 р. у 2009 р. цей показник збільшився у чоловіків з 29,6 до 30,2 року, у жінок — з 26,7 до 27,3, тобто на 0,6 року; а середній вік реєстрації першого шлюбу збільшився у чоловіків з 25,4 року до 26,3 року, у жінок — з 22,8 до 23,7 року, тобто на 0,9 року.

Підвищення віку взяття шлюбу є фактором, що певною мірою «гальмує» розвиток сімейної структури. Водночас в Україні шлюб все таки є більш молодшим ніж у більшості європейських країн. Так, якщо у нас у 2009 р. 16% наречених були віком до 20 років, то в Італії, Іспанії, Норвегії, Швеції та Чехії таких було всього 2%, а у Польщі, Португалії, Латвії, Словаччині, Естонії 4–6%.

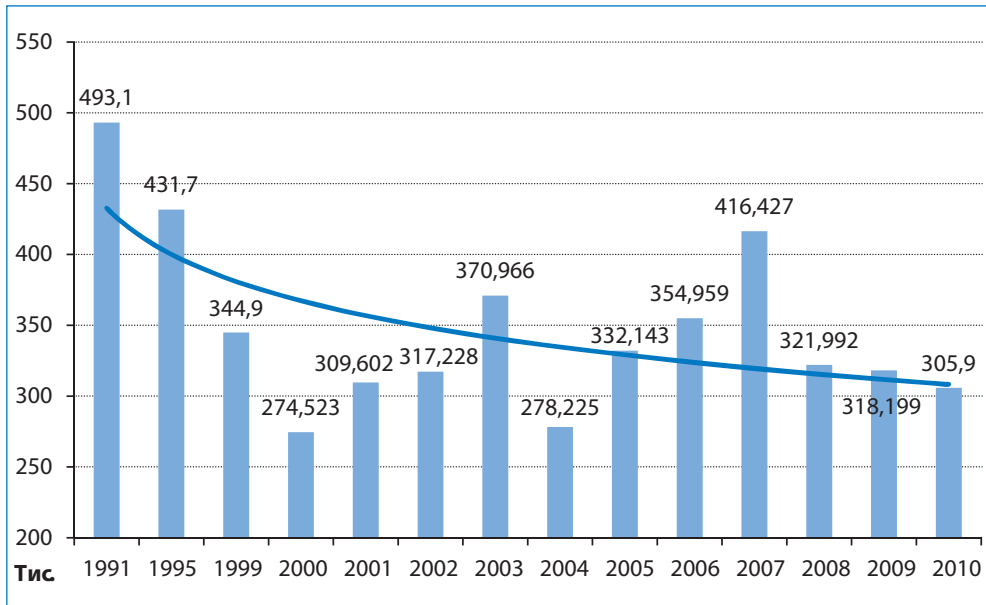
Слід зазначити, що на сучасному етапі в нашій країні відбувається поступова зміна вікової моделі шлюбності, простежується чітка тенденція до скорочення ранньої шлюбності, підвищення віку реєстрації шлюбу.

В умовах ринкового середовища все більша частина молоді відкладає шлюб до закінчення періоду навчання, придбання професії, працевлаштування¹⁰¹. Так, середній вік жінки при вступі до шлюбу в 2009 р. порівняно з 1994 р. зріс більш ніж на 2 роки і становив 27,44 років. Середній вік вступу до шлюбу серед чоловіків також має тенденцію до зростання, навіть більш помітну: за останні 16 років різниця склала 2,34 роки, а середній вік чоловіків, що одружуються, перетнув 30-річну межу і досяг 30,35 років¹⁰². Загалом близько 80% всіх тих, хто бере шлюб — молодь у віці до 35 років: у 2010 р. 79,5% чоловіків і 85,8% жінок, які взяли шлюб, мали вік до 35 років; а щодо перших шлюбів — молоді більше 93%.

Кількість укладених шлюбів протягом 1995–2010 рр. в Україні скоротилася більш ніж на 29%: з 431 731 у 1995 р. до 305 933 у 2010 р. (**див. мал. 1.5.1**).

¹⁰¹ Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — 248 с.

¹⁰² Молодіжна сімейна політика в Україні. / Ничипоренко С.В. — Умань: Видавець «Сочінський», 2011. — 217 с.

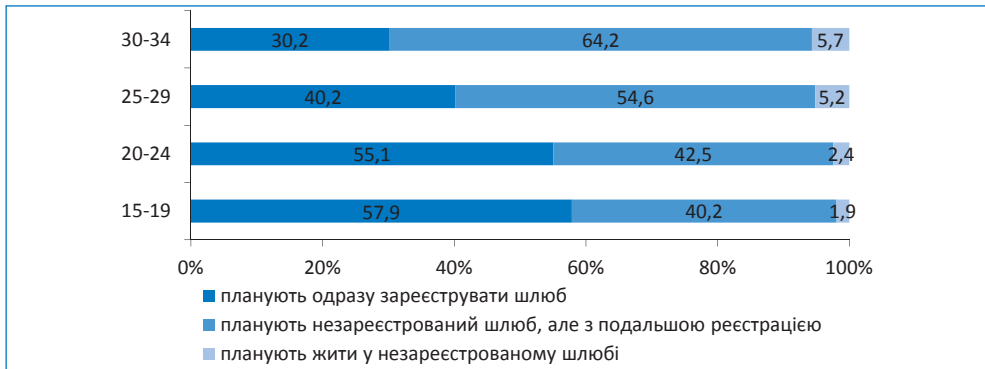

Мал. 1.5.1. Кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні, загальний коефіцієнт шлюбності та тенденція його змін у 2000-2010 рр.

Середня кількість шлюбів на 1000 жителів України у 2000 р. була найменшою за весь період після Другої світової війни. Показник шлюбності був нижчим і порівняно з високосним 1996 р. (6,0 %), коли згідно з традиціями значна частина шлюбів не відкладається.

Втім, багато молодих людей прагнуть почати подружнє життя з незареєстрованого шлюбу, сприймаючи його як випробувальний етап у шлюбних стосунках, проте в подальшому планують офіційно оформити подружні стосунки. Цей показник збільшується з віком: близько 41% молодих людей віком 15-24 роки налаштовані на «випробувальний термін» подружнього життя, у віці 25-29 років частка таких становить 55%, а у віці 30-34 роки — 64 %.

Лише невелика частина молоді планує повністю відмовитись від реєстрації шлюбу, віддаючи перевагу неофіційним подружнім стосункам: близько 2% у віці 15-24 роки і 5% віком 25-34 роки. Більше налаштовані на незареєстрований шлюб хлопці: майже 4% чоловіків 15-29 років планують жити у незареєстрованому шлюбі, відмовляючись від його подальшої реєстрації; серед жінок — менше 1,5% (**див. мал. 1.5.2**).

Мал. 1.5.2. Розподіл молоді, яка планує вступ до шлюбу, за формою шлюбних устосунків, на які вона налаштована, %

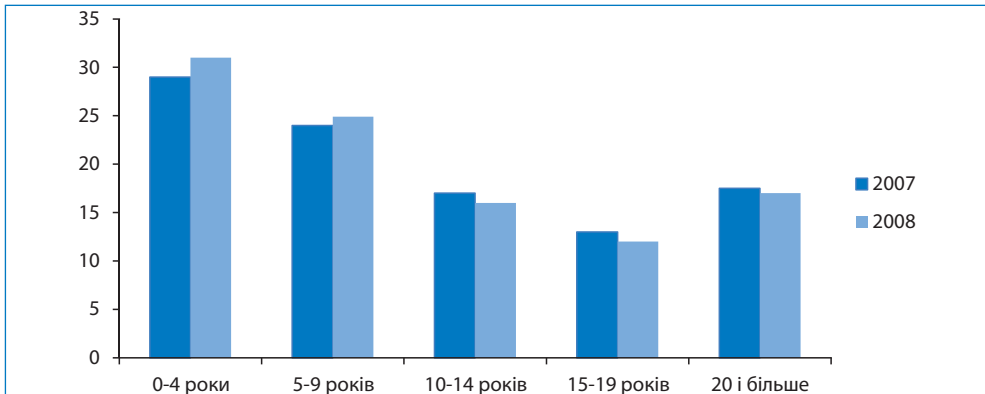
(за даними дослідження «Сім'я і діти», 2008 р.)

Сімейні орієнтири молоді¹⁰³ у 2010 році мали наступні тенденції: майже 96% молоді 15–19 років не має досвіду подружнього життя, у 20–24 річних таких 66% осіб, серед 25–29-річних — 60%, серед 30–34-річних — 78%.

Традиційно для нашої країни, коли саме дівчата починають подружнє життя раніше за хлопців, але ця тенденція простежується тільки серед молоді 15–24 років¹⁰⁴.

Наша країна характеризується доволі високими показниками рівня розлучуваності, хоча протягом останніх десятиліть спостерігається поступове зменшення абсолютних показників зареєстрованих розлучень.

Так, їх кількість за 1995–2009 рр. зменшилась більш як на 25%. Найбільше розлучень відзначається саме в молодих сім'ях: частка розлучень у віці до 34 років включно становить більше 60% від загальної їх кількості (див. мал. 1.5.3).

Мал. 1.5.3. Розподіл розлучень за тривалістю шлюбу в Україні в 2007-2008 рр., %

¹⁰³ Соціально-демографічне дослідження «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації» (2010 рік)

¹⁰⁴ Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2010. — 248 с.

Статистичні дані свідчать про те, що середня тривалість розірваного шлюбу в Україні у 2008 р склала 11,47 року. Причому доводиться констатувати, що досить значна частка сімей розпадається у перші ж роки свого існування. За даними соціально-демографічного дослідження (2010 р.), майже кожен десятий молодий українець у віці 25–34 роки має негативний досвід подружнього життя, тобто є розлученим. При цьому для близько 9% тих, хто перебуває у шлюбі, цей шлюб не є першим (8,6% одружених чоловіків і 9,6% заміжніх жінок). Перебувають у другому (дуже рідко — у третьому) шлюбі респонденти після 25 років, а серед одружених 30–34-річних — 14%. Отже, розлучення з подальшим взяттям нового шлюбу стає поширеною поведінкою для української молоді.

Шлюбні орієнтації молодих українців обумовлює ієрархія мотивів, з яких береться шлюб. Сучасні дослідники виділяють три великі групи мотивів¹⁰⁵: емоційно-етичні — це кохання і спільність інтересів; мотиви самореалізації, до яких відносяться: народження дітей, можливість тривалого спілкування з іншою людиною, самопізнання, пізнання іншої людини і т.п.; мотиви обов'язку: народження дітей, прагнення легалізувати інтимні міжособистісні стосунки, порядність, коли шлюб стимулюється думкою найближчого оточення і відповідальністю перед близькими людьми тощо. Деякі дослідники виділяють ще одну групу шлюбних мотивів — мотиви дефіциту¹⁰⁶. Аналізуючи мотиви вступу до шлюбу сучасних молодих українців, варто звернути увагу на їх гендерні відмінності (**див. табл. 1.5.3**).

Таблиця 1.5.3

Ієрархія¹⁰⁷ мотивів вступу до шлюбу (думка неодружених респондентів), 2002 р.

Мотиви вступу до шлюбу	Ієрархія мотивів	
	Жінки	Чоловіки
Отримання соціального статусу одруженої особи	VI	VII
Можливість жити разом з коханою людиною	I	I
Бути незалежним від батьків і батьківської сім'ї	VII	V
Народження дітей	III	II
Можливість присвятити себе іншій людині, зробити її щасливою	IV	IV
Можливість підвищити свій соціальний статус	VIII	VIII
Легалізація сексуальних стосунків	VII	VI
Можливість фінансового забезпечення з боку подружжя	V	IX
Поліпшення житлових умов	VII	VIII
Можливість само реалізуватися	VI	V
Життя з людиною, яка поділяє мої погляди, смаки, життєві цінності	II	III

¹⁰⁵ Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. — М.: Апрель-Пресс, «ЭКМО-Пресс», 2000. — 512 с.

¹⁰⁶ Кляпець О. Я.. Психологічні чинники вибору молодою людиною цивільного шлюбу: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. — К., 2000. — 238 с.

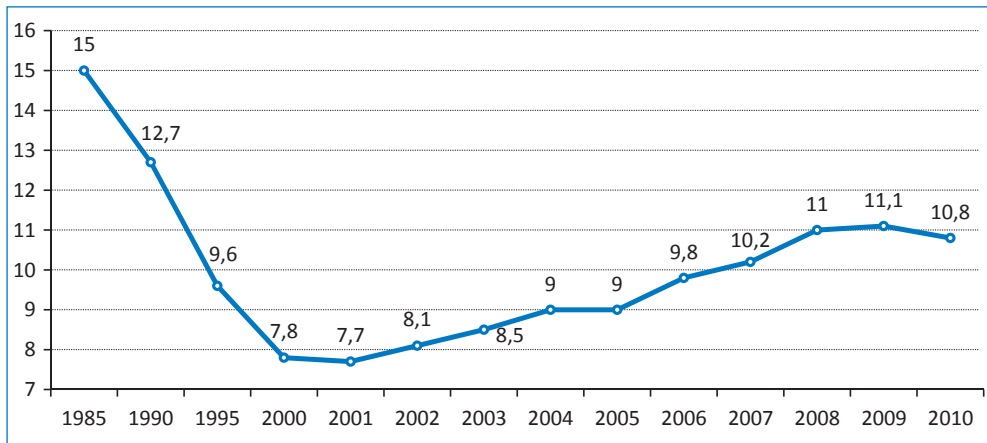
¹⁰⁷ Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. — К., — «Столиця». — 2002. — С. 76.

Нині в Україні шлюб як соціальний інститут ґрунтується на романтичній любові, бажанні мати дітей і не бути самотнім, знайти людину зі спільними поглядами, цінностями й нормами. Однак при цьому результати досліджень показують, що українські жінки доволі високо цінують можливість із вступом до шлюбу отримати фінансову підтримку з боку чоловіка.

Такі мотиви потребують подальшого вивчення задля з'ясування того, що формує таку ситуацію — складна економічна ситуація в країні та неможливість отримати гідну роботу, чи якісь інші, більш глибинні мотиви. Як вже зазначалося, яскравим ілюстратором змін у сімейних орієнтаціях молоді України є зниження рівня народжуваності, який компенсує смертність лише наполовину. Загалом зниження народжуваності, втрата традицій багатодітності є характерними ознаками демографічної ситуації в країні.

Не зважаючи на те, що у 2002–2010 рр. відбулося певне збільшення чисельності народжених, розмови про перелом у тенденціях народжуваності не мають підстав.

Експерти свідчать, що така ситуація є наслідком так званої «компенсації» відкладених у кризові роки народжень. Крім того, частіше зумовлена й вступом у дітородний вік більш численних контингентів жінок (1983–1988 рр. народження), а також результатом введення з 1 квітня 2005 р. значної за розміром допомоги жінкам у зв'язку з народженням дитини (**див. мал. 1.5.4**).

Мал. 1.5.4. Народжуваність в Україні у 1985–2010 рр. (на 1000 населення)
(за даними Державної служби статистики України)

Переважає більшість дітей в Україні (більше 90%) народжується матерями віком до 35 років, у тому числі більше 60% — 20-29 років.

Загалом в останнє десятиліття відбувається перерозподіл внеску різних вікових груп жінок у сумарний показник народжуваності. Якщо у 1991 р. 58,8% сумарної народжуваності забезпечували молоді жінки віком до 24 років,

у 2000 році цей показник становив 58%, то у 2010 р. їх внесок знизився до 45,5%. Натомість у сумарному рівні народжуваності невпинно підвищується частка народжуваності 25–34-річних жінок: з 36,6% у 2000 до 51,2% у 2010 р.

Одним з ефективних шляхів дослідження ступеню готовності молодих сімей до народження і виховання дітей є з'ясування їх дітородних намірів. Найпоширенішою характеристикою дітородних орієнтацій є бажана кількість дітей, під якою розуміють кількість дітей, яку хотів би мати респондент за наявності необхідних умов, виходячи лише з його особистих схильностей (тобто без врахування конкретних життєвих обставин, зокрема матеріальних умов, що наразі склалися).

За результатами соціально-демографічного дослідження «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації» (2010 р.), найчисельнішою виявилася група опитаних, які висловили бажання за наявності необхідних умов народити дві дитини (54,2%). Близько 15% зауважили, що навіть за наявності таких умов вони хотіли б мати лише одну дитину; 11,9% — трьох дітей і лише незначна частка (2,0%) — чотирьох і більше. Значну групу респондентів утворюють ті, хто не зміг чітко відповісти на питання про бажану кількість дітей і повідомив, що за наявності необхідних умов вони матимуть стільки дітей «скільки народиться» (6,3%), а от 9,1% опитаних, хоча і планували обмежити кількість дітей у своїй сім'ї, однак «не знали» скільки дітей вони хотіли б мати¹⁰⁸.

Ці дані практично не відрізняються від отриманих у 2007 р. Так, за даними дослідження «Молодь України: червень 2007 р.»¹⁰⁹, проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді, молодь хотіла б мати в середньому дві дитини (57%), трохи менше 26% виявили бажання мати одну дитину та 12% — трьох дітей, чотири й більше — лише 2% респондентів. Взагалі не хочуть мати дітей 3%.

Згідно з результатами спеціального вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009»¹¹⁰, половина респондентів дітородного віку (15–49 років) планувала мати двох дітей; 27,0% опитаних мали намір народити лише одну дитину; схильність до багатодітності — народити три або більше дитини — виявили 9,4%; близько 2% не хотіли б обмежувати кількість дітей у своїй сім'ї і відповідали, що матимуть стільки дітей, скільки народиться.

На жаль, досить значною виявилась частка тих, хто не мав чітких дітородних орієнтацій. Це може свідчити про не сформованість у молоді потреби у ді-

---

108 Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2010. — 248 с.

109 Дослідження проводилось з 25 червня по 13 липня 2007 року в усіх областях України. Вибірка становить 1800 респондентів віком від 14 до 35 років.

110 Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009

тях. Проте більшість дослідників вважає, що саме ця група може виявитися найбільш чутливою до заходів, спрямованих на стимулювання народжуваності.¹¹¹

Все частіше молоді люди, які вступили до шлюбу, відкладають народження первістка до того часу, коли будуть спроможними забезпечувати не тільки себе, а й ще одного члена сім'ї.

Так, згідно з результатами щорічних вибірових обстежень умов життя домогосподарств, частка домогосподарств, у складі яких проживали діти віком до 18 років, щороку зменшується. У 2009 році порівняно з 2000 роком вона зменшилася на 13,3 % та становила 37,8 %.

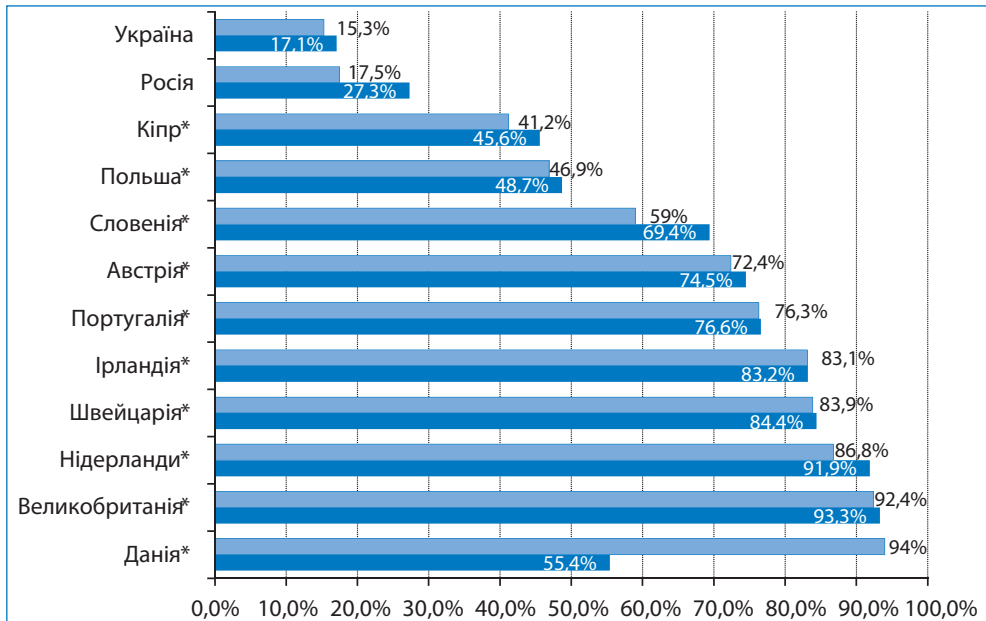
За період 2000 – 2009 рр. істотних змін зазнала структура сімей за кількістю дітей у їх складі. На жаль, маємо констатувати, що найпоширенішим в Україні типом сімей є однодітні. Причому кількість сімей, які обмежуються народженням і вихованням лише однієї дитини, з року в рік суттєво збільшується. Якщо 2000 року частка родин з однією дитиною серед усіх домогосподарств з дітьми складала 61 %, то в 2009 році — вже 72,1 %; а частка домогосподарств з двома, трьома та більше дітьми зменшилася з 33,3 % до 24,2 % та з 5,7 % до 3,7 % відповідно. Кількість сімей з трьома і більше дітьми швидко зменшується (за даними переписів, з 668,3 тис. сімей у 1989 р. до 396,2 тис. сімей у 2001 р.).

Вже можна стверджувати, що основним типом сім'ї в країні стала однодітна. Прогноз щодо збільшення кількості багатодітних (принаймні з трьома дітьми) сімей невтішний. Багатодітність у більшості населення, зокрема молоді, асоціюється з бідністю та соціальною неуспішністю.

Результати Європейського соціального дослідження¹¹² (ЕСС-2006), в якому Україна приймала участь, також не дають підстав для оптимізму. У всіх 23-х країнах більше половини респондентів (55% від 42 000) не засуджують добровільну бездітність. В Україні таких 15,3 % від загального числа опитаних (**див. мал. 1.5.5**).

¹¹¹ Henriette Engelhardt. *Fertility Intentions and Preferences: Effects of Structural and Financial Incentives and Constraints in Austria*. 2004. <http://paa2005.princeton.edu/download.aspx>

¹¹² www.europeansocialsurvey.org

Мал. 1.5.5. Частина респондентів, які не засуджують людей, які вирішили ніколи не мати дітей, % осіб до загальної кількості осіб, які відповіли на поставлене запитання¹¹³

Ми можемо радіти, що поки наша країна посідає останнє, з-поміж опитаних країн, місце. Але у випадку, якщо в Україні радикально не зміниться ситуація з формуванням підвищеної потреби у дітях, через одне-два десятиліття ми доженемо за показником добровільної бездітності європейських «лідерів».

Таким чином, поступове поширення ідеї добровільної бездітності, індивідуальної свободи; плюралізація форм шлюбу (зокрема громадянського); щорічне неухильне збільшення позашлюбної народжуваності; стабільно високий рівень розлучень; поширеність та привабливість такого феномену, як «мати-одиначка»; збільшення середнього віку укладання першого шлюбу — всі ці тенденції, обумовлені радикальними змінами в ціннісних орієнтаціях молодого населення країни протягом останніх двадцяти-тридцяти років.

Можна стверджувати, що сучасна українська молодь має нижчу, ніж попередні покоління потребу в сім'ї та особисту потребу в дітях. Причин стрімкої зміни сімейних орієнтацій молодого населення країни кілька. В першу чергу, це значна зміна вектору цивілізаційного розвитку, обумовленого загальною модернізацією та глобалізацією людства: індустріалізацією, урбанізацією, формуванням суспільства тощо. Інша важлива причина пов'язана зі складною соціально-економічною ситуацією та зміною ціннісних сімейних орієнтацій 90-х років минулого століття.

¹¹³ Джерело: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=20&idArt=1965

Загальна тенденція до зниження цінності сім'ї, навіть за умови її періодичної міграції з однієї позиції на іншу, в загальній структурі ціннісної ієрархії свідчить про те, що Україна, як і більшість розвинутих країн, переживає інституціональну кризу сім'ї.

Тому в найближчій перспективі не варто очікувати виходу країни з демографічної кризи. Змінити цей негативний прогноз можливо лише за умови негайного вироблення сімейно орієнтованої державної стратегії, невід'ємною частиною якої буде цілеспрямована політика формування сімейних цінностей та підвищення престижу повної дво-, три- та більше дітної сім'ї. А також при сформованій системі підготовки підростаючого покоління до сімейного життя, причому починаючи з початкової школи і до його початку.

Зазначимо, що стратегічною метою модернізованої сімейної політики в Україні має бути зміцнення інституту сім'ї, прискорення виходу з демографічної кризи завдяки популяризації та підтримці повної, середньо дітної, соціально-економічної та духовно самодостатньої родини.

1.6. Соціокультурні цінності та громадянська позиція української молоді

Сучасні суспільні перетворення супроводжуються не тільки трансформацією соціально-економічних процесів, але й трансформацією культури, соціально значущих цілей та шляхів їх реалізації. Відповідно змінюються і ціннісні орієнтації, стереотипи і норми поведінки кожної людини та суспільства.

І якщо зміни в масовій свідомості населення відбуваються дуже повільно, оскільки охоплюють велику сукупність ідей, уявлень, почуттів, настроїв, то зовнішні умови діяльності змінюються набагато швидше. Тобто виникає ситуація, яка змушує людину керуватись, з одного боку, сталими цінностями та нормами, з іншого — формувати нові соціокультурні ціннісні орієнтації та виробляти необхідну громадянську позицію. Суттєвою рисою ціннісних орієнтацій є їх значна незалежність від ситуативних та утилітарних інтересів та потреб.

Період незалежності для нашої країни характеризувався певною зміною динаміки ціннісних орієнтацій молоді, що було пов'язано з соціально-економічною кризою, активізацією політичних процесів, запровадженням Болонського процесу в сфері світи тощо.

Загалом вивчення динаміки соціокультурних цінностей молоді¹¹⁴ показало, що у 1997 р. молоді люди більш за все переймалися проблемами власно-

¹¹⁴ проводилося Українським інститутом соціальних досліджень (нині — Держаним інститутом сімейної та молодіжної політики) впродовж останніх 15 років: в 1997 році (опитано 1800 респондентів віком від 15 до 28 років), 2000 році (опитано 3198 респондентів віком від 15 років), 2004 році (опитано 2003 респондентів віком від 14 до 35 років), 2007 році (опитано 1800 респондентів віком від 14 до 35 років).

го матеріального становища (68%) та своєї сім'ї (63%), що виглядає досить природно на тлі економічної кризи, яка мала місце на той період (**див. табл. 1.6.1**).

Таблиця 1.6.1

Розподіл відповідей на питання «В якій мірі особисто Вас турбують перелічені нижче проблеми?», %¹¹⁵

	дуже турбує	турбує в деякій мірі	зовсім не турбує	Важко відповісти
проблеми, пов'язані з отриманням освіти	49	34	16	1
ваші особисті низькі прибутки	68	25	7	0
низькі прибутки батьків	63	29	7	1
погані житлові умови	38	39	22	1
відсутність спеціальності, низький рівень кваліфікації	29	40	30	1
низький рівень викладання у вашому навчальному закладі	19	31	49	1
не можете знайти постійну роботу	35	30	33	2
стосунки у сім'ї	42	41	16	1
стосунки з ровесниками	28	45	27	0
здоровий спосіб життя	41	44	14	1
нездатність задовольнити культурні потреби	26	51	23	0
стан мого власного здоров'я	45	41	13	1
стан здоров'я близьких родичів	56	37	6	1
відсутність взаєморозуміння з людьми	26	50	23	1
нечесність невідвертість оточуючих	37	47	15	1
відсутність друзів, самотність	26	34	39	1
власний зовнішній вигляд	41	43	15	1
відсутність вільного часу	30	48	21	1
борги (мої або членів моєї сім'ї)	36	34	29	1
зменшення можливостей зміни спеціальності, підвищення кваліфікації	24	43	32	1
можливість не "вписатися" до компанії	16	41	42	1
можливість не виправдати чийось очікувань	18	46	35	1
можливість бути предметом насмішок інших	22	34	43	1
втрата коханої людини	55	27	17	1
пошук коханої людини	34	31	33	2
інше	4	3	11	82

Опитування, проведене в травні 2000 р., підтвердило орієнтацію молоді передусім на власні проблеми. Наприклад, проблеми працевлаштування тур-

¹¹⁵ Проведено УІСД в 1997 році (опитано 1800 респондентів віком від 15 до 28 років)

бували 62%, падіння рівня життя — 60%, погіршення стану економіки — 53%, ріст злочинності — 53%, але вказані відсотки були меншими за відповіді людей більш старшого віку. Тобто молоді люди більш активно реагували на події, які мали безпосереднє відношення до їх особистого життя, від яких залежали майбутні перспективи, пов'язані із соціальним становленням (**див. табл. 1.6.2**).

Таблиця 1.6.2

Розподіл відповідей на питання «Що саме в нинішніх умовах турбує Вас найбільше?»¹¹⁶ (Респондент міг обрати всі слушні варіанти відповідей, тому сума відповідей перевищує 100%)

	Серед респондентів віком 14 років і старше, N=3198	Серед респондентів віком 14-28 років, N=854	Серед респондентів віком 29 років і старше, N=2344
Загальне падіння рівня життя	68	60	76
Несвоєчасні виплати заробітної платні, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат	60	52	68
Стан економіки в цілому	56	53	59
Ріст злочинності	56	53	59
Проблеми працевлаштування	55	62	48
Відсутність турботи держави про своїх громадян	48	42	54
Падіння моральності	37	28	46
Наявність хабарництва та корупції у структурах державної влади та управління	36	32	40
Падіння обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва	35	27	43
Стрімке розшарування суспільства за рівнем доходів	32	23	41
Некомпетентність влади	30	24	36
Відсутність можливостей для навчання	28	37	19
Знецінення національної грошової одиниці	28	28	28
Падіння престижу виробничої праці	27	20	34
Наявність (збільшення) боргу моєї сім'ї за сплату комунальних послуг	26	21	31
Низька ефективність роботи нинішнього складу Верховної Ради	22	18	26
Стан відносин з Росією	21	17	25
Відсутність реальних гарантій конституційних прав та свобод громадян	21	21	21

¹¹⁶ Опитування проводилось УІСД в травні 2000 р., опитано 3198 респондентів у віці від 15 років

	Серед респондентів віком 14 років і старше, N=3198	Серед респондентів віком 14-28 років, N=854	Серед респондентів віком 29 років і старше, N=2344
Збільшення зовнішнього боргу України міжнародним фінансовим інституціям	19	17	21
Приватизація землі (її вільний продаж та купівля)	16	9	23
Відсутність реальних інвестицій в економіку	15	16	14
Можливість соціального вибуху	14	12	16
Зростання кількості іноземних фірм та обсягу іноземного капіталу в Україні	11	8	14
Можливість вступу України до НАТО	8	7	9
Можливість повернення комуністичного минулого	7	8	6
Міжконфесійні конфлікти (розкол церков)	5	5	5
Інше	5	3	7
Ніщо не турбує	1	1	1
Важко відповісти	1	1	1

Відповідно більш конкретні прояви кризи («знецінення національної грошової одиниці», «збільшення зовнішнього боргу України», «приватизація землі, її вільний продаж та купівля», «відсутність реальних інвестицій в економіку») відмітила суттєво менша частина опитаних молодих людей, що підтверджує вищезначену думку.

Слід зазначити, що зовнішньополітичні орієнтації держави на тлі особистих проблем, пов'язаних із потребою в адаптації та пристосування до нових соціально-економічних умов, також турбували невелику кількість опитаних.

Розвиток українського суспільства на демократичних засадах у 2000 р. однаковою мірою турбували молодих людей (від 15-ти до 28 років) і людей старшого віку: 21% опитаних відмітили проблему «відсутності реальних гарантій конституційних прав та свобод громадян».

Інший аспект соціокультурних цінностей — «падіння моральності» сприймається майже половиною опитаних людей віком від 29-ти років та старше як проблема (46% опитаних), в той же час серед молоді (15-28 років) тільки 28% опитаних виокремили цю проблему.

Більша стурбованість станом моральності з боку старшого покоління (у порівнянні з молоддю) підтверджує розподіл відповідей на питання щодо введення контролю над моральністю, зокрема заборону порнографії та пропаганду насильства.

Майже всі опитані старше 29 років готові підтримати введення контролю над моральністю, в той же час серед молодих людей віком від 14 до 28 років 69% підтримали б введення контролю, 20% — не підтримали б взагалі і ще 11% не змогли визначитись (**див. табл. 1.6.3**).

Таблиця 1.6.3

Розподіл відповідей на питання «Чи підтримали б Ви введення контролю над моральністю (заборону порнографії та пропаганду насильства)?, %¹¹⁷

	Серед респондентів віком 14 років і старше, N=3198	Серед респондентів віком 14-28 років, N=854	Серед респондентів віком 29 років і старше, N=2344
Так	83	69	97
Ні	11	20	2
Важко відповісти	6	11	1

Коли в суспільстві глибока соціально-економічна криза і нестабільність, то цілком природно, що люди звертаються до своїх первинних структур, більше спираються на власні зусилля, сім'ю, переймаються своїм власним матеріальним забезпеченням, безпечними умовами життя.

Отже, у 2004 р. на відміну з 2000 р., молоді люди висловили бажання про важливість міцного здоров'я як для себе так і для членів своєї сім'ї (92%), покращення матеріального добробуту та членів своєї сім'ї (88,4%), а мати міцну сім'ю виявили бажання 88,4% осіб (**див. табл. 1.6.4**).

Таблиця 1.6.4

Розподіл відповідей на питання «Оцініть ступінь важливості особисто для Вас таких сторін сьогодення життя», %¹¹⁸

	Зовсім не важливо	Скоріше не важливо	Важко відповісти, важливо чи ні	Скоріше, важливо	Дуже важливо
Благополуччя своїх (майбутніх) дітей	1	1	4	11	83
Відсутність значного соціального розшарування (багаті–бідні, вищі–нижчі верстви суспільства)	4	8	20	32	36
Демократичний розвиток країни	1	6	18	37	38
Матеріальний добробут мій (моєї сім'ї)	0,1	0,5	2	9	88,4
Міцне здоров'я моє (моїх близьких)	0,1	0,2	1,8	5,5	92
Міцна сім'я	0,1	0,5	3	8	88,4

¹¹⁷ Опитування проводилось УІСД в травні 2000 р., опитано 3198 респондентів у віці від 15 років

¹¹⁸ Проведене УІСД у 2004 році (опитано 2003 респондентів віком від 14 до 35 років)

	Зовсім не важливо	Скоріше не важливо	Важко відповісти, важливо чи ні	Скоріше, важливо	Дуже важливо
Близькі друзі	0,1	1	5	27,9	66
Можливість займатися спортом, фізичною культурою, розвиватися фізично	2	9	17	40	32
Можливість висловлювати думку з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	4	11	22	34	29
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	5	14	29	30	22
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	4	9	18	37	32
Національно-культурне відродження	2	7	22	39	30
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	1	3	14	40	42
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	1	3	12	38	46
Державна незалежність України	3	6	18	36	37
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3	6	20	41	30
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	1	2	15	43	39
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	1	3	12	37	47
Суспільне визнання (повага з боку друзів, колег, співгромадян)	1	4	9	37	49
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	22	23	27	17	11
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)	19	18	24	22	17
Цікава робота	1	1	7	25	66

Наступний рівень ціннісних орієнтацій пов'язаний із складовими суспільного устрою, які мають забезпечувати умови гармонійного включення людини в соціум, тобто цінності самореалізації та самовдосконалення.

Так, більш ніж 80% опитаних молодих людей вважають, що для особистісного розвитку важливими є: цікава робота (як «дуже важлива» та «скоріше важлива» відмітили 91% молодих людей), суспільне визнання (86%), підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток) 84%, про важливість

створення в суспільстві рівних можливостей зазначили 84%, про сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві — 82%.

Цінності демократичного суспільства мають нижчий, але також досить високий ступінь важливості для молодих людей у 2004 році: демократичний розвиток країни «скоріше важливий» та «дуже важливий» для 75% опитаних, державна незалежність України важлива в тій чи іншій мірі для 73%. В той же час національно-культурне відродження також «досить важливе» для 69% та розширення культурного кругозору для 71%.

Вирізняється ставлення молодих людей 14-35 років до можливості висловлювати думку, не побоюючись за особисту свободу, та можливість критики та демократичного контролю рішень владних структур. Так, ці категорії «зовсім не важливі» та «скоріше не важливі» відповідно для 15% та 19% опитаних. Участь у діяльності політичних партій та інших громадських організацій «зовсім не важлива» та «скоріше не важлива» для 55%, участь у релігійному житті — для 37%. Окремо слід зазначити, що було виявлено досить високий відсоток тих осіб, яким було складно визначитись щодо участі у політичних партіях та громадських організаціях (27%) та у релігійному житті (24%).

З огляду на те, що участь у релігійному житті сприймається важливою 37% опитаних молодих людей (за результатами дослідження 2004 року), доцільно простежити динаміку релігійних ціннісних орієнтацій (**див. табл. 1.6.5**).

Таблиця 1.6.5

Розподіл відповідей на питання: «Незалежно від того, відвідуєте Ви церкву чи ні, ким Ви себе вважаєте?», %

	1997 рік* (15-28 років)	2004 рік** (14-28 років)
Віруючим	44	61
Тим, хто вагається і знаходиться між вірою і невір'ям	31	24
Невіруючим	11	12
Переконаним атеїстом	1	2
Важко відповісти	13***	1

* — дослідження проведене в 1997 році, опитано 1501 респондент, 15-28 років.

** — дослідження проведене в 2004 році, опитано 2003 респонденти, 14-35 років.

*** — у дослідженні, проведеному в 1997 році (вибірка склала 1501, 15-28 років), замість альтернативи «важко відповісти» була запропонована альтернатива «мені все байдуже».

Помітне збільшення частки віруючих серед опитаних з 44% у 1997 році до 61% у 2004 році. Але віра в Бога відсутня серед основних ціннісних орієнтацій більшої частини молодих людей.

Дослідження, проведене Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді в 2007 році (опитано 1800 респондентів, 14-35 років), підтвердило основні ціннісні орієнтації, що окреслились в 2004 році.

Соціальний портрет молодшої людини в уявленнях молоді, що можна окреслити, аналізуючи розподіл відповідей на питання щодо найважливішого у житті молоді, дещо відрізняється від власного сприйняття цілей та цінностей молодшої особи.

Слід відмітити, що питання про найважливіші події у житті молоді утворюють два компоненти: перший стосується уявлення про свої власні пріоритети у житті та найближчого оточення, другий — того суспільного портрету молодшої людини, що формується засобами масової інформації (**див. табл. 1.6.6**).

Таблиця 1.6.6

Розподіл відповідей на питання «Що, на Вашу думку, сьогодні є для молоді найважливішим у житті?»¹¹⁹ (Респондент міг обрати до трьох варіантів відповідей)

Бути здоровим	66
Зробити кар'єру	44
Гроші	45
Отримати достойну освіту, професію	35
Створити сім'ю	38
Взяти від життя більше задоволень	18
Любов	18
Щоб не було війни	12
Віра в Бога	7
Зробити щось значуще для свого народу, майбутнього країни	4
Інше	0.3

Отже, особисте здоров'я, кар'єра, матеріальний добробут та сім'я, достойна освіта — основні ціннісні орієнтири молоді в уявленнях опитаних. Серед інших важливих категорій — орієнтація на отримання від життя максимуму задоволення (18%). Релігійність у цьому віці займає не високе місце, оскільки на важливість віри в Бога вказали тільки 7% молодих людей. Можливо, віра — це щось особистісне, що не вважається характерним для молоді у свідомості молодих людей, щось базове, що допомагає жити, але поки не стає визначальним у житті.

Цінності демократичного суспільства «бути вільним і незалежним у своїх рішеннях та вчинках», сприймаються як особисті цілі життя досить значною часткою опитаних — 38% опитаних молодих людей відмітили як те, що вони хотіли б досягти в житті. Така незалежність — складова і в той же час умова для можливості реалізувати свій талант та здібності — 30% опитаних молодих людей орієнтовані на самореалізацію.

Слід відмітити, що орієнтація як корисність своїй державі актуальна лише для 10% молоді (Табл.7). в той же час лише 4% опитаних вважають, що

¹¹⁹ Проведене ДІРСМ 07.2007 р. (опитано 1800 респондентів віком 14-35)

«Зробити щось значуще для свого народу, майбутнього країни» є важливим для молоді (**див. табл. 1.6.7**).

Таблиця 1.6.7

Розподіл відповідей на питання «Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті?»¹²⁰ (Респондент міг обрати до трьох варіантів відповідей)

Сімейного щастя	74
Зробити кар'єру	46
Бути вільним і незалежним у своїх рішеннях та вчинках	38
Мати можливість реалізувати свій талант і здібності	30
Багатства	30
Принести користь своїй країні	10
Спокою та можливості ні в що не втручатися	8
Стати кваліфікованим спеціалістом	21
Влади	4
Слави	4
Важко відповісти	1
Нічого	0.3
Інше	0.2

Доповнюючи загальну характеристику соціокультурних цінностей молоді України, слід також відмітити *патерналістські орієнтації*. Внаслідок глибокої вкоріненості традиції більшість молодих людей переконана, що держава в особі уряду та інших органів виконавчої влади відповідальна за забезпечення населення роботою та гідними умовами життя.

Водночас із загальним погіршенням соціально-економічної ситуації в країні частка молоді, зорієнтованої на патерналістські цінності, дедалі зростає (**див. табл. 1.6.8**).

Таблиця 1.6.8

Розподіл відповідей на питання: «Як Ви вважаєте, чи повинна держава здійснювати соціальну підтримку молоді?», %¹²¹

Так	83
Ні	3
Важко відповісти	14

Тенденції орієнтації молоді на патерналістські цінності 1997 року підтвердились дослідженням, проведеним у 2002 році. Помітне збільшення частки молодих людей, орієнтованих на підтримку держави, в 2002 році досить природне з огляду на складну соціально-економічну ситуацію в країні (**див. табл. 1.6.9**).

¹²⁰ Проведене ДІРСМ 07.2007 р. (опитано 1800 респондентів віком 14-35)

¹²¹ Дослідження УІСД, проводилось 1997 році, опитано 1501 респондент, 15-28 років

Таблиця 1.6.9

Розподіл відповідей на питання: «Якщо Ви вважаєте, що держава повинна здійснювати підтримку молоді, то в чому, на Ваш погляд, вона повинна проявлятися?», %¹²²

Я так не вважаю	2
У разових грошових виплатах, пов'язаних із ростом цін	27
У наданні пільгових чи безпроцентних кредитів	47
У гарантії безкоштовного отримання загальної середньої освіти	54
У створенні можливості відкриття своєї власної справи	44
У гарантії першого робочого місця	55
У підвищенні рівня економічної, консультаційної, психологічної допомоги у випадку безробіття	33
У створенні соціальних служб для молоді	29
У розширенні системи пільг для молоді	11
Інше	1
Важко відповісти	4

Дослідження, проведене Інститутом розвитку сім'ї та молоді в 2007 році (опитано 1800 респондентів, віком 14-35 років), підтвердило тенденцію до зростання орієнтації на патерналістські цінності. Основні напрямки підтримки держави — забезпечення безкоштовної освіти, гарантії першого робочого місця, підтримка підприємницької ініціативи (**див. табл. 1.6.10**).

Таблиця 1.6.10

Розподіл відповідей на питання: «Чи вважаєте ви, що для гармонійного становлення і розвитку молоді держава має забезпечувати:», %¹²³

	Так	Ні	Важко відповісти
Безкоштовну середню освіту	99	0,6	0,4
Безкоштовну вищу освіту для уразливих груп молоді	94	3	3
Пільгове кредитування для отримання вищої освіти різними групами молоді	93	3	4
Гарантії першого робочого місця	92	5	3
Підтримку розвитку молодіжного підприємництва	89	5	6
Фінансову підтримку літнього оздоровлення шкільної та студентської молоді	90	5	5
Пільгове кредитування будівництва (реконструкції) житла для молоді	94	2	4
Пільги на проїзд у громадському транспорті для учнівської та студентської молоді	89	7	4
Пільгове відвідування закладів культури	82	11	7
Пільгове користування об'єктами фізкультури і спорту	87	8	5

¹²² Дослідження УІСД, проводилось 2002 році, опитано 2007 респондентів віком 14-28 років

¹²³ Дослідження ДІРСМ 2007 року, опитано 1800 респондентів, віком 14-35 років

Частка молодих людей, які вважають підтримку держави не потрібною, досить незначна: у 1997 році тільки 3% опитаних вважали, що держава не повинна здійснювати підтримку, у 2002 році — таких тільки 2%. Поширеність патерналістських орієнтацій пов'язана зі спогадами про соціальну стабільність та захищеність з часів соціалістичного минулого. Суттєві зміни у ціннісній системі молоді в бік підвищення значущості особистої ініціативи, відповідальності особи за свою долю поки що не спостерігається.

Перехід від тоталітарного до демократичного суспільства — перехід від ізоляціоністських принципів (територіальних, соціальних, ментальних) функціонування соціальної системи до принципів доступності та співробітництва. Психологічне підґрунтя будь-якого соціального співробітництва складає певний рівень толерантності — терпимості щодо представників різних соціальних груп (у першу чергу расових, етнічних, національних, регіональних), до яких людина особисто не належить. Прояви нетолерантності (неприйнятності) стосовно будь-якої конкретної національності є окремим випадком прояву загальної національної ксенофобії (недовіра та підозрливості щодо усіх «чужих»).

Ціннісні орієнтації на толерантність серед молоді України можна приблизно оцінити за даними дослідження 2007 року. Помітна загальна недовірливість до людей характеризує досить обережне ставлення молоді до інших (як «чужих»). Тільки 18% опитаних відмітили, що більшості людей можна довіряти, тобто досить незначну частку молодих людей можна назвати відкритими (**див. табл. 1.6.11**).

Таблиця 1.6.11

Розподіл відповідей на питання: «Як ви вважаєте, більшості людей можна довіряти, чи потрібно бути дуже обережним у стосунках з людьми?»¹²⁴, %

Більшості людей можна довіряти	18
Потрібно бути дуже обережним у стосунках з людьми	70
Важко відповісти	10
Немає відповіді	2

Сприйняття молоддю різних груп людей можна умовно окреслити в межах «соціально-привабливі\соціально-непривабливі». До соціально-привабливих груп належать ті, що викликають повагу, прихильність, прийняття поглядів та певною мірою захоплення серед молодих людей, соціально-непривабливими є такі, що викликають несприйняття, почуття ксенофобії.

Дані, наведені в табл. 1.7.12, дають досить чітке уявлення щодо груп людей, до яких молоді люди ставляться обережно: наркозалежні, алкозалежні, люди, які повернулися з місць позбавлення волі, роми, меншою мірою гомосексуалісти та хворі на СНІД.

¹²⁴ Дослідження ДІPCM 2007 року, опитано 1800 респондентів, віком 14-35 років

Однак відомі діячі культури та мистецтв, дипломати, багатодітні сім'ї, іноземні студенти, бізнесмени меншою мірою — це соціально-привабливі групи. Умовно можна об'єднати в одну групу мусульман та іммігрантів, іноземних робітників — ступінь дистанціювання до цих груп вища, хоча і не суттєво, у порівнянні з соціально-привабливими групами. Толерантність, прояви терпимості, згода жити разом — характеристики ставлення до соціально-привабливих груп (**див. табл. 1.6.12**).

Таблиця 1.6.12

Розподіл відповідей на питання: «Нижче наведені різні групи людей. Назвіть групи, з представниками яких ви не хотіли б жити по сусідству?»¹²⁵

	1. Не хотів би	2. Не назвав
Наркозалежні	98	2
Алкогозалежні	96	4
Люди, які повернулися із місць позбавлення волі	83	17
Гомосексуалісти	72	28
Бізнесмени	23	77
Хворі на СНІД	66	34
Роми	81	19
Дипломати	16	84
Іноземні студенти	22	78
Мусульмани	40	60
Іммігранти, іноземні робітники	34	66
Євреї	26	74
Багатодітні сім'ї	21	79
Відомі діячі культури та мистецтв	11	89
Політики	22	78

Відношення молодих людей до євреїв важко однозначно віднести до соціально-привабливої або соціально-непривабливої групи. Стосовно євреїв скоріше проявляється національна дистанційованість, яку однозначно інтерпретувати як прояв толерантності не можна.

Спостерігається певна відстороненість і по відношенню до іммігрантів. Ця група людей сприймається як інша. Можна припустити, що прояви у відповідях більшої відстороненості, дистанції пов'язані певним чином з незгодою на існування знаковості — нетолерантністю, закритістю. Менша дистанція трактується як відкритість, толерантність до інших, визнання існування багатьох інаковостей за певну цінність. Рівень зацікавленості у проблемах іммігрантів може характеризувати молодих людей з точки зору їх орієнтацій на толерантне ставлення до іммігрантів. Так, 17% опитаних молодих людей турбують досить значною мірою умови життя іммігрантів. Враховуючи ще 26% опитаних,

¹²⁵ Дослідження ДІРСМ 2007 року, опитано 1800 респондентів віком 14-35 років

яких деякою мірою турбують ці умови, можна відмітити, що більше третини молодих людей декларують своє толерантне ставлення до іммігрантів.

Соціально незахищені верстви населення — літні і хворі люди, традиційно сприймаються як такі, що потребують підтримки через поширені в суспільстві культурні ціннісні орієнтації. З огляду на це, досить високий рівень турботи про них, що декларують опитані, є природнім (*див. табл. 1.6.13*).

Таблиця 1.6.13

Розподіл відповідей на питання: «Якою мірою вас турбують умови життя?»¹²⁶, %

	Досить значною мірою	Значною мірою	Деякою мірою	Не дуже	Зовсім ні	Важко відповісти
Літніх людей у нашій країні	19	35	31	9	3	3
Хворих та немічних у нашій країні	19	35	31	9	3	3
Безробітних у нашій країні	16	26	35	15	5	3
Іммігрантів у нашій країні	5	12	26	29	22	6

Толерантне ставлення як готовність визнавати, приймати поведінку, переконання і погляди інших людей, які відрізняються від власних, при цьому навіть в тому випадку, коли ці переконання чи погляди тобою не розділяються і не схвалюються — характерні для досить малої частини молодих людей, які характеризуються відкритістю до інших людей. Решта молоді схильна до певної поміркованості й самодостатності, а також байдужості і замкнутості. Поширення, інтеріоризація таких цінностей, як готовність розуміти інших, враховувати їх інтереси, довіряти їм потребує комплексу заходів з боку соціальних інститутів.

Отже, ціннісні пріоритети молоді змінюються під впливом економічних, соціальних, культурних чинників. Необхідно відмітити посилення вітальних цінностей, що складають основу ціннісної свідомості молодих людей України. Наразі саме матеріальний добробут, власне здоров'я та здоров'я найближчого оточення і сім'я — основні складові ціннісної основи молоді людини. Для молоді характерна орієнтація на цінності освітнього зростання та фахового визначення, які є досить природними та навіть у кризовий період не втрачають актуальності. Можливо, саме за допомогою якісної освіти та набуття кваліфікації молоді люди вбачають можливість реалізувати вітальні цінності.

Орієнтація на цінності демократичного суспільства — можливість критики та демократичного контролю рішень владних структур, можливість висловлювання своїх думок з політичних та інших питань, можливість підприємницької ініціативи — присутня на досить високому рівні в ціннісній структурі молоді. Слід зазначити, що у період розбудови нашої країни не отримали належного рівня оцінки особистісний розвиток й культурне зростання. Втім, домінанта

¹²⁶ Дослідження ДІПСМ 2007 року, опитано 1800 респондентів віком 14-35 років

саме вітальних соціокультурних цінностей є природною з огляду на те, що без їх реалізації дуже важко очікувати суттєвих зрушень у структурі соціальних та демократичних цінностей. Виявлені домінантні вітальні цінності молоді цілком логічно залежать від утилітарних та прагматичних потреб та інтересів, тісно пов'язані з ними, що зумовлюється досить важкою життєвою ситуацією.

Тому соціокультурні цінності не вітальної орієнтації опиняються на периферії ціннісної свідомості. І це не може не впливати на формування певного типу ціннісних орієнтацій як домінантного: мається на увазі насамперед *матеріалістичний тип соціокультурних цінностей*.

Найбільш пріоритетними для людей з матеріалістичними цінностями є завдання виживання: забезпечення фізичного виживання та процвітання свого та своєї сім'ї, безпеки власної та своєї сім'ї. На рівні держави мають першочергове значення підтримка високих темпів економічного зростання, закон і порядок.

1.7. Дозвілля сучасної молоді

Аналіз тенденцій та проведення порівняльних характеристик у сфері дозвіллевих практик молоді за всі роки незалежності нашої країни дещо обмежений через низку причин. По-перше, у 2004 році відбулось зростання верхньої вікової межі молодіжного віку з 28 до 35 років. Саме тому масив статистичної інформації до 2004 року містить тільки дані про молодь віком до 28 років. По-друге, частина індикаторів для вимірювання уподобань та ціннісних орієнтацій української молоді постійно змінювалась у дослідженнях з цієї тематики, що було пов'язано зі зміною соціальних, політичних та економічних ситуацій у житті країни.

Дозвілля є важливим простором для людського розвитку і залежить як від інтересів особистості, її цінностей, так і від наданих суспільством можливостей для їх задоволення. Особливого значення воно набуває у житті молодого покоління, що активно включається в культурне і соціальне середовище країни. Тому важливим є знання потреб молоді, тенденцій їх формування та потенційних пріоритетів у сфері культури і дозвілля.

Основою для даного аналізу є первинна та вторинна інформація відповідних дослідницьких проектів, котра відображає стан та тенденції розвитку структури потреб, інтересів та цінностей молоді в області дозвіллевих практик за останні півтора-два десятиліття.

Політичні, соціальні, економічні трансформації, що відбуваються в нашій країні протягом останніх двадцяти років, обумовлюють структуру проведення вільного часу української молоді, подекуди змінюючи пріоритети, зміщуючи акценти в уподобаннях тих чи інших дозвіллевих практик. Однак певні тенденції залишаються сталими протягом багатьох років. Зокрема, до трійки преференційованих місць, де більшість молоді проводить вільний від основної та домашньої роботи час, входять *дім (квартира, гуртожиток)*,

відпочинок в гостях та на природі (в парку, лісі тощо) (див. табл. 1.7.1 та 1.7.2).

Таблиця 1.7.1

Розподіл відповідей респондентів віком 14-28 років на запитання¹²⁷:

«Де Ви, як правило, проводите свій вільний час?», %

	1997 рік
У себе вдома (у квартирі, гуртожитку)	82
У друзів	64
На природі (ліс, річка тощо)	29
На вулиці, на подвір'ї, у під'їзді	22
У закладах культури	14
Інше	3

Сума відповідей перевищує 100 %, оскільки респонденти мали змогу обрати декілька варіантів відповідей

Таблиця 1.7.2

Розподіл відповідей респондентів віком 14-35 років на запитання¹²⁸:

«Де Ви частіше за все проводите свій вільний час?», %

	2006 рік
У себе вдома (у квартирі, гуртожитку)	83
У гостях	42
На природі (парк, ліс, річка тощо)	46
На вулиці, на подвір'ї, у під'їзді з приятелями	32,5
У кінотеатрі, театрі, на концертах тощо	9
У бібліотеці	3
У спортивному залі, на стадіоні	12
У комп'ютерному клубі	6
У кафе, барі	21,0
Біля гральних автоматів	1,5
У секціях, гуртках за інтересами, фан-клубах	3
На дискотеці, у нічному клубі	16
Інше	1,8
Важко відповісти	0,5

Сума відповідей перевищує 100 %, оскільки респонденти мали змогу обрати декілька варіантів відповідей

Найбільше прихильників у домашнього відпочинку (83 %). При чому з віком кількість молодих людей, які надають перевагу проведенню дозвілля вдо-

¹²⁷ За даними дослідження «Молодь України»

¹²⁸ За даними дослідження «Молодь України: травень-червень 2006 р.», проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді спільно із центром «Соціоконсалтинг». Всього опитано 1503 респонденти віком від 14 до 35 років у всіх областях України.

ма, лінійно зростає від 71 % у віковій категорії 14–17 років до 91 % у віці 30–35 років. Слід зазначити, що питома вага молодих «домосідів» не надто відрізняється у мешканців міста і села та коливається в межах 81 % та 85 % відповідно.

Збільшується і кількість прихильників проведення вільного часу *на природі*, що займає другу позицію у переліку місць, де проводить свій вільний час молодь. 46 % респондентів повідомили, що відпочивають у парках, лісах, на річці тощо. Слід зауважити, що з віком потяг до відпочинку на природі у молодих людей лише зростає: так, у категорії 14–17 років мають і реалізують можливість відпочинку *на природі* 42 % підлітків, а у віці 30–35 років кількість таких людей наближається до 50 %. Відпочинок *на природі* є найбільш універсальним видом відпочинку, оскільки може задовольнити не лише потреби, пов'язані з рекреацією — свіже повітря, фізична активність тощо, а й комунікативні потреби різних вікових груп молоді. Адже найбільше молодих людей проводять час із друзями, а у віці 30–35 років з тими, хто уособлює собою сім'ю (72 % з чоловіком (дружиною), 50,5 % — дітьми).

Значний відсоток молодих людей (41,9 %) проводить вільний час у *гос-тах*. Причому сільська молодь більш схильна до цього (51,2 %).

Вулиця також входить до переліку найбільш затребуваних місць проведення вільного часу молоді (32,5 %). Найчастіше там проводять свій вільний час юнаки й дівчата у віці 14–17 років (57,6 %). Оскільки даний контингент молоді в переважній своїй більшості ще не заробляє власні кошти, через що може й відчувати їх брак на задоволення культурно-дозвілєвих потреб. Тому молодь у такому віці часто обмежена у виборі місця проведення дозвілля, відповідно показники перебування зазначеної категорії молоді *вдома* (71,2 %) та *на вулиці* є досить високими.

Оцінка співвідношення активних та пасивних форм проведення дозвілля показала, що нині українська молодь надає перевагу саме пасивним формам, які мають інформаційно-розважальну направленість. До активних форм відпочинку вдається вкрай мало молодих людей. До того ж, серед більшості молоді переважають ті види відпочину, які не потребують певних знань і навичок. Зокрема це підтверджують результати дослідження Державного інституту проблем сім'ї та молоді «Молодь України: культурні запити та дозвілєва діяльність» (2004 р.)¹²⁹. Беручи за основу так звані дозвілєві потреби, можна вирізнити такі види занять молоді у вільний від основної та домашньої роботи час: інформаційні, розважальні, спілкування, фізичні, громадські, освітні. *Інформаційними* видами занять (перегляд телепередач, читання газет, прослуховування радіопередач) охоплено від 95 % до 84 % молоді України.

Далі за масовістю іде *спілкування* (відвідування і прийом гостей, спілкування з друзями, відвідування ресторанів і нічних клубів). До цього різновиду занять

¹²⁹ «Молодь України: культурні запити та дозвілєва діяльність», Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004 р. Всього опитано 2003 респонденти віком від 14 до 35 років у всіх областях України.

включено від 94 % до 37 % молоді. Наступним у цьому переліку стоять *розважальні* заняття (прослуховування музики, читання художньої літератури, перегляд відеофільмів, відвідування кінотеатрів, театрів, музеїв, художніх виставок, галерей).

Сюди ми віднесли і роботу на комп'ютері (добре розуміючи умовність приналежності такої практики до розваг). Цими видами діяльності зайнято від 87 % до 23 % молоді. Четвертим видом є *громадські* заняття (відвідування церкви, громадська робота), які охоплюють від 57 % до 26 %. Далі — *фізичні* заняття (рибальство, збирання грибів, ранкова гімнастика і фізкультура, біг, оздоровчі прогулянки, заняття в спортивній залі, на стадіоні, спортивних майданчиках). Ними займаються від 56 % до 36 %. Наступні — *освітні, розвивальні* заняття (відвідування бібліотек, курсів, гуртків, студій, художня та прикладна творчість, участь у художній самодіяльності, раціоналізаторство, конструювання). Цей вид занять є найменш масовим. У ньому приймає участь від 44 % до 12 %.

Існує певна відмінність між віковими групами молоді щодо частоти занять тими чи іншими дозвіллевими практиками, що обумовлено багатьма причинами, зокрема приналежністю одних до молоді, яка навчається, а інших — до молоді, яка працює.

Слід зазначити, що з віком особливо помітно зменшується кількість прихильників у таких практиках як: ранкова гімнастика і фізкультура (з 59 % у віці 14–17 років до 43 % у віці 29–35 років); біг, оздоровчі прогулянки (з 60 % до 38 % відповідно); заняття в спортивній залі, на стадіоні, спортивних майданчиках (з 52 % до 27 %); відвідування бібліотеки (з 50 % до 32 %); відвідування курсів, гуртків, студій (з 39 % до 13 %); художня творчість (з 31 % до 19 %); відвідування клубів, дискотек (з 78 % до 39 %).

А от питома вага молодих людей, які займаються переглядом телепередач, з віком практично не відрізняється та коливається в межах 94 % та 92 %. Цей вид заняття є абсолютним лідером у проведенні дозвілля. Така ситуація обумовлена тим, що телевізор став звичайним елементом побуту майже кожної родини і, за даними моніторингових спостережень Інституту соціології НАН України, частка власників кольорових телевізорів зросла з 65 % 1994 р. до 93 % 2010 р.

Також досить показовими є потенційні пріоритети культурно-дозвіллевих занять студентської молоді. За даними соціологічного дослідження «Становище студентської молоді в Україні»¹³⁰, проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді у 2008 р., найбільше студентів приваблюють, незалежно від того, займаються вони ними, чи ні, наступні заняття: зустрічі з друзями, коханою людиною (90 %), прогулянки по місту (80 %), прослуховування музичних записів (77 %), просто відпочинок (полежати, посидіти, нічого не роблячи) (71 %), перегляд телевізійних передач (70 %).

¹³⁰ Соціологічне дослідження «Становище студентської молоді в Україні», Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2008 р. Всього опитано 5 103 респонденти 2-го, 3-го, 4-го, 5-го, 6-го курсів ВНЗ III–IV рівнів акредитації.

Отже, знову ж таки перші місця посідають види відпочинку, що передбачають спілкування та зосереджені на пасивному сприйманні інформації. А освітні і розвивальні заняття займають останні позиції. Так, заняття художньою творчістю (гра на музичних інструментах, малювання тощо) є бажаною для 27 %; аматорськими заняттями (колекціонування, фотографія тощо) — для 26 %; участь у самодіяльних творчих колективах — для 20 %; заняття технічною творчістю (конструювання, моделювання тощо) — лише для 12 %.

Характерною особливістю нашого часу є загальна комп'ютеризація (за даними моніторингових спостережень Інституту соціології НАН України, частка власників комп'ютерів зросла з 4,7 % 2002 року до 34,9 % 2010 року) та впровадження Інтернету в побут багатьох молодих людей.

За результатами дослідження Державного інституту розвитку сім'ї та молоді «Молодь України: травень 2007»¹³¹, 65 % сучасної молоді у віці 14–35 років користується комп'ютером, а Інтернет використовує 38 % (для порівняння у 2004 році їх кількість становила 47 % та 8 % відповідно). Як бачимо, відбувається активне перенесення дозвілля молоді в мережу Інтернет. До того ж з віком кількість молодих людей, які користуються комп'ютером та використовують Інтернет, зменшується. Так, у 14–24 роки ці показники становлять 73,7 % та 43,7 %, а у віці 25–35 років — 55,8 % та 32,1 % відповідно. Слід також зазначити, що питома вага таких користувачів різниться у мешканців міста і села: у міської молоді вона становить 72,5 % та 46,1 %, а сільської — 51,3 % та 23,4 %.

В умовах активного входження інформаційних технологій в життя сучасної молоді постає питання про мету використання ними комп'ютера та Інтернету. Результати даного дослідження показали, що в основному молодь використовує комп'ютер для прослуховування музики, перегляду фільмів (91 %), роботи/навчання (89 %). Також 67 % респондентів зазначили, що використовують його для ігор, а 60 % — для спілкування з друзями (**див. табл. 1.7.3**).

Таблиця 1.7.3

Розподіл відповідей респондентів віком 14–35 років на запитання: «Ви використовуєте комп'ютер для...», % серед тих, хто використовує комп'ютер

	Дуже часто	Часто	Іноді	Ніколи
Роботи/навчання	38	24	27	11
Спілкування з друзями	12	20	28	40
Щоб гратися в ігри	14	17.5	35.5	33
Прослуховування музики, перегляду фільмів	25	35	30.5	9.5
Інше	0.5	0.4	0.4	98.7

Сума відповідей не дорівнює 100 %, бо респондент міг обрати кілька варіантів відповіді

¹³¹ Дослідження «Молодь України: червень 2007 р.» Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. Всього опитано 1800 респондентів віком від 14 до 35 років у всіх областях України.

Інтернет є сучасним джерелом здобуття інформації для 96 % користувачів. Окрім цього, молодь також використовує його для скачування музики (79 %), спілкування (76 %) та блукання по мережі (72 %). 51 % потребує його для гри в он-лайн ігри (**див. табл. 1.7.4**).

Таблиця 1.7.4

Розподіл відповідей респондентів віком 14–35 років на запитання: «Ви використовуєте Інтернет для...», % серед тих, хто користується Інтернетом

	Дуже часто	Часто	Іноді	Ніколи
Здобуття інформації	51	28	17,5	3,5
Спілкування	19	26,5	31	23,5
Гри в онлайн-ігри	11	14	26	49
Блукання по мережі	11	26	35	28
Скачування музики, фільмів	17	30	32	21
Інше	0,1	0,4	0,1	99,4

Сума відповідей не дорівнює 100 %, бо респондент міг обрати кілька варіантів відповіді

Серед причин надання переваги молоддю пасивному проведенню дозвілля, а також пасивності та бездіяльності для свого розвитку й самореалізації є такі негаразди соціального середовища, як: безцільне проведення часу, зловживання алкоголем та безробіття. За даними опитування Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України¹³², з цими негативними явищами молодь стикається доволі часто. Так, щоденно зазначені явища спостерігає серед молоді свого населеного пункту відповідно 49 %, 40 % та 34 % респондентів.

Серед причин появи таких явищ, на думку опитаних, перше місце посідає безробіття та бездіяльність (34 %); друге — відсутність будь-яких занять у вільний час (23 %); третє — погана робота влади, байдужість держави (17 %). Слід зазначити, що 15 % молоді визнають свою пасивність, безлад у житті та відсутність сталого інтересу до чогось корисного. Така ж їх кількість наголошує на поганій роботі в сім'ях та на невихованості.

Як бачимо, молодь схильна як безпосередньо звинувачувати державу в байдужості, поганій роботі у молодіжній сфері, так і опосередковано — через недостатню увагу до працевлаштування молоді та організації її дозвілля.

Однак таку ж незадовільну оцінку ефективності вирішення державою проблем молоді в сфері дозвілля дали експерти, опитані в рамках проекту «Огляд молодіжної політики. Дослідницька група»¹³³. На їх думку, з-поміж

¹³² Опитування проведене в рамках проекту «Огляд молодіжної політики. Дослідницька група» (на замовлення ЮНІСЕФ) у 2010 р. Всього опитано 800 респондентів віком від 14 до 24 років у п'яти областях України та АР Крим.

¹³³ Опитування проведене Центром соціальних експертиз інституту соціології НАН України в рамках проекту «Огляд молодіжної політики. Дослідницька група» (на замовлення ЮНІСЕФ) у 2010 р. Всього опитано 23 експерти.

різних сфер життєдіяльності найбільшої уваги потребують питання організації дозвілля молоді. Особливої уваги потребує сільська молодь, молодь у маленьких містечках, молодь з інвалідністю, яка обмежена у власних коштах, і не може відвідувати дорогі дозвіллі центри. А кількість дешевих центрів для дозвілля молоді зазвичай дуже мала.

Зазначені тенденції не є сприятливими для включення молоді в культурний контекст своєї батьківщини, держави, що є важливим аспектом процесу соціалізації молодого покоління. І, як показано вище, передусім держава докладає недостатньо зусиль для цього, що призводить до її самовідсторонення від процесу формування у молоді потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій в поведінкових програмах, способу життя. Однак громада, сім'ї та близькі теж повинні бути готові до такої роботи.

За результатами соціологічного дослідження «Ставлення української молоді до здорового способу життя»¹³⁴ (2010 р.), проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді, майже третині української молоді (36 %) не вистачає повноцінного дозвілля та відпочинку. При цьому з віком молодь все гостріше відчуває таку нестачу: про це заявили 19 % молодих людей у віці 14–17 років, та 32 % у віці 25–35 років. Також існує велика залежність між наявністю повноцінного дозвілля і матеріальним становищем молоді. Так, лише 4 % респондентів, які оцінюють матеріальне становище своєї сім'ї як високе, не мають бажаного дозвілля проти 66 % тих респондентів, які визнали матеріальне становище своєї сім'ї досить низьким. Цікаво, що питома вага молоді, якій не вистачає повноцінного дозвілля, не відрізняється між мешканцями міста та села і коливається на рівні 31–32 %.

З описаною вище ситуацією про нестачу повноцінного дозвілля і відпочинку кореспондує і рівень задоволення культурних потреб молоді. Так, задовольнити свої культурні потреби на достатньому рівні має можливість менше половини української молоді (40 %), третина (34 %) — не повною мірою і майже кожен п'ятий (23 %) зовсім не має такої можливості.

До основних причин, що унеможливають задоволення культурних потреб молоді, належать брак коштів (60 %), вільного часу (40 %), культурних закладів (35 %) (**див. табл. 1.7.5**).

---

¹³⁴ Соціологічного дослідження «Ставлення української молоді до здорового способу життя», Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2010 р. Всього опитано 1200 респондентів віком 14–35 років у всіх областях України.

Таблиця 1.7.5

Розподіл відповідей респондентів 14–35 років на запитання:¹³⁵ «Якщо Ви не маєте можливості задовольнити свої культурні потреби на достатньому рівні, то з яких причин?», % до тих, хто не має можливостей задовольнити свої культурні потреби на достатньому рівні

	2006 рік
Не вистачає вільного часу	40,1
Бракує грошей купувати квитки, книжки, диски тощо	59,7
Низький рівень доступної культурної продукції, культурних заходів	16,8
Не вистачає культурних закладів у моєму населеному пункті	35,1
Важко знайти ті книги, фільми, музичні записи тощо, які мене цікавлять	6,2
Культурні заклади розташовані дуже далеко (в іншому кінці міста, в іншому населеному пункті), тому на дорогу витрачається забагато часу	14,2
Бракує у розпорядженні технічних засобів (аудіо, відеотехніки, доступу до Інтернету тощо)	12,3
Бракує кола однолітків, з якими у нас були б спільні культурні та дозвілєві інтереси	6,0

Сума відповідей перевищує 100 %, оскільки респонденти мали змогу обрати декілька варіантів відповідей

При цьому з віком кількість молодих людей, яким бракує коштів, лінійно зростає від 29 % у віковій категорії 14–17 років, до 38 % у віці 30–35 років. Така ж тенденція спостерігається у молоді, якій не вистачає вільного часу, її кількість зростає від 13 % до 30 % відповідно. Це можна пояснити тим, що молодь з віком, створюючи власні сім'ї, перерозподіляє свої кошти та вільний час на інші потреби. Також аналіз відповідей респондентів в залежності від їх місця проживання показав, що вони не надто різняться між собою. Різниця спостерігається лише в таких позиціях, як наявність культурних закладів у населеному пункті та їх далеке розташування. Так, 33 % сільської молоді зазначили, що їм не вистачає культурних закладів у їх населеному пункті, проти 15 % міської молоді; для 16 % жителів сільської місцевості культурні заклади розташовані дуже далеко, проти 5 % жителів міста.

Широкі можливості для самовиразу й самореалізації молоді мають в їх дозвіллі любительські об'єднання, клуби за інтересами, що організуються на принципах добровільності та самоуправління. Однак, за даними опитування¹³⁶ Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, більше половини молоді віком 14–24 роки (57 %) не бачить можливостей доступу до роботи в них; лише 22 % бачать для себе таку можливість; не визначився з відповіддю кожен п'ятий.

¹³⁵ За даними дослідження „Молодь України: травень-червень 2006 р.“, проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді спільно із центром “Соціоконсалтинг”. Всього опитано 1503 респонденти віком від 14 до 35 років у всіх областях України.

¹³⁶ Опитування проведене в рамках проекту «Огляд молодіжної політики. Дослідницька група» (на замовлення ЮНІСЕФ) у 2010 р. Всього опитано 800 респондентів віком від 14 до 24 років у п'яти областях України та АР Крим.

У той же час доступність молоді до участі в програмах, конкурсах, фестивалях, виставках молодіжної творчості в різних галузях культури та мистецтва майже вдвічі вища. Так, 46 % молоді бачать для себе такі можливості, тоді як 39 % — ні.

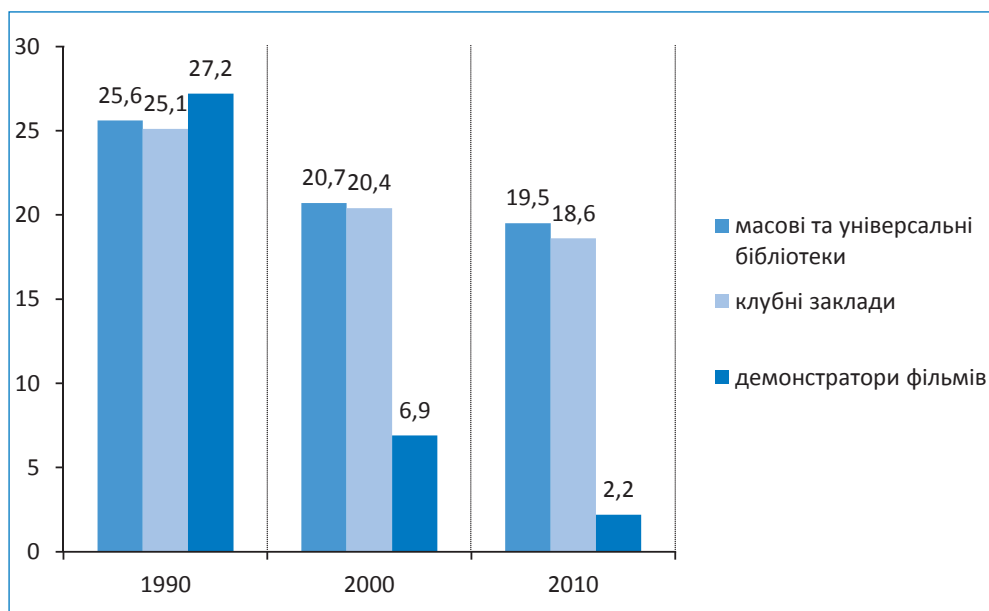
На принципі добровільності також ґрунтується й волонтерський рух, який останнім часом активно популяризується в нашій країні. Волонтерство дає можливість молодій людині відчувати себе громадянином, зробивши реальний внесок у розвиток свого співтовариства. Однак нині активність молоді в діяльності волонтерських груп є ще досить низькою.

За даними дослідження Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України¹³⁷, лише 7 % опитаних приймали участь у діяльності цих груп, а переважна більшість (91 %) не мають такого досвіду. Разом з тим, частка тих, хто хотів би взяти участь у волонтерській роботі, становить 23 %. Напрямки бажаних волонтерських робіт переважно зосереджені на вирішенні проблем екології; захисті та допомозі незахищеним (дітям, підліткам, літнім людям, пенсіонерам, хворим); боротьбі з шкідливими звичками, за здоровий спосіб життя; здоровому та цікавому дозвіллі; допомозі молодим сім'ям. Як бачимо, існує нереалізований потенціал щодо зростання участі молоді у волонтерській роботі — бажання взяти участь у ній висловлює втричі більше опитаних, ніж тих, хто вже має такий досвід.

Наявність та доступність до мережі культурно-дозвіллевих закладів, де проживає людина, створюють передумови для підвищення рівня загальної культури, сприяють повноцінному і насиченому спілкуванню, відпочинку, проведенню дозвілля. До сучасної інфраструктури входять як заклади, якими традиційно опікується держава через уповноважені органи влади (бібліотеки, театри, кінотеатри, музеї тощо), так і комерційні центри дозвілля розважального характеру (нічні клуби, казино, інтернет-кафе та ін.). Серед закладів культури до найбільш поширених належать бібліотеки, демонстратори фільмів та клуби. Їх чисельність з року в рік скорочується. Так, якщо у 1990 р. в нашій країні існувало 25,6 тис. масових та спеціальних бібліотек, 25,1 тис. клубних закладів, 27,2 тис. демонстраторів фільмів, то у 2010 р. названих закладів було відповідно 19,5 тис., 18,6 тис. та 2,2 тис. (**див. мал. 1.7.1**).

---

¹³⁷ Там само

Мал. 1.7.1. Бібліотеки, клубні заклади, демонстратори фільмів (1990-2010 рр., тис., на кінець року)

(за даними Державної служби статистики України)

Проте чисельність інших закладів культури навпаки має тенденцію до збільшення. Так, кількість професійних театрів у порівнянні з 1990 р. зросла на 15 одиниць і у 2010 р. становила 140. Подібна ситуація простежується і з діючими музеями та концертними організаціями, кількість яких, не дивлячись на соціально-економічну кризу та інші негативні фактори, все ж таки за 20 років незалежності зросла: відповідно на 331 та 39. Однак поруч зі збільшенням кількості цих закладів кількість їх відвідувачів стрімко зменшилася (**див. табл. 1.7.6**).

Таблиця 1.7.6

Кількість професійних театрів, музеїв, концертних організацій в Україні та відвідування їх населенням у 1990-2010 рр. (одиниць)

(за даними Державної служби статистики України)

	1990	2000	2010
Професійні театри	125	131	140
їх відвідування (на 100 осіб)	61	32	47
Музеї	214	378	546
їх відвідування (на 100 осіб)	34	11	14
Концертні організації	44	61	83
їх відвідування (на 100 осіб)	29	8	9

Слід зазначити, що значна частина клубних закладів, бібліотек та демонстраторів фільмів — це інфраструктура закладів культури сільської місцевості,

оскільки таких закладів у селі в 2010 р. розташовувалось відповідно 88,6 %, 76,3 % та 73,5 %. Однак, за даними Міністерства культури і туризму України, у 2010 р. з 2 196 демонстраторів фільмів фактично працювало 913: 423 — у міських поселеннях і 490 — сільській місцевості. Протягом року їх відвідало близько 9 млн осіб (для порівняння у 1990 р. — 552 млн, у 2005 р. — 10,4 млн), при чому 95 % з них у міських поселеннях і всього 5 % у сільській місцевості. Було продемонстровано 854 фільми, з яких українського виробництва всього 87 (10 %). З продемонстрованих фільмів іноземного виробництва на Сполучені Штати Америки припадає 42 %, Російську Федерацію — 28 %. Отже, наша держава в недостатній мірі використовує даний ресурс для формування національних цінностей, світогляду свого молодого покоління.

Залучення сільського населення до мистецьких проєктів відбувається і через гастрольну діяльність концертних організацій і театрів. Однак кількість вистав та концертів для сільських мешканців з роками теж зменшується. Так, за даними Держкомстату України, у 2002 р. в сільській місцевості було проведено 2 668 концертів і 2 039 вистав, а у 2010 р. відповідно 1 851 та 1 607. Питома вага таких мистецьких заходів для сільського населення становила 16 % від загальної кількості концертів у 2002 р. та 10,5 % — у 2010 р. Показники виїзних вистав становили відповідно 7 % у 2002 р. та майже 5 % у 2010 р. від загальної кількості вистав.

Одним із стаціонарних типів закладів сфери культури в сільській місцевості залишаються і школи естетичного виховання системи Міністерства культури і туризму України, які хоч і належать до сфери позашкільної освіти, але в той же час є осередками мистецтва та художньої культури переважно завдяки організації публічних виступів учнів у межах навчального процесу та естетичному розвитку молоді вікової категорії 14–17 років. Мережа шкіл естетичного виховання України протягом останніх десяти років поступово зменшувалась. Якщо на початок 2000/01 навчального року таких закладів було 1 495, то на початок 2010/11 — їх нараховувалось 1 477 (у т.ч. у сільській місцевості — 287 шкіл). Слід зазначити, що незважаючи на скорочення мережі шкіл, кількість учнівського контингенту в них має тенденцію до зростання. Так, у 2000/01 навч. році їх кількість становила 295,7 тис. осіб, а у 2010/11 — 339,2.

Окрім наявності закладів культури та дозвілля потрібна ще й внутрішня потреба індивіда їх відвідувати, яка формується зокрема за допомогою традицій та мікроклімату в сім'ї. Адже традиційно обрані в сім'ї форми відпочинку становлять життєвий досвід кожного її члена і впливають на формування її особистих якостей. Як було вже показано раніше, близько 15 % молоді визнають своє погане виховання в сім'ях і, як наслідок — безлад у своєму житті, відсутність усталеного інтересу до чогось корисного. Якщо людина не ставить собі за мету самовдосконалюватися, якщо її вільний час нічим не заповнений, то відбувається деградація дозвілля, збідніння його структури.

Підсумовуючи, зазначимо, що в сучасних умовах молодь не має можливості в достатній мірі задовольнити свої культурні потреби, провести повноцінне дозвілля, отже, надає перевагу саме пасивним його формам, що не сприяє її всебічному розвитку.

Основними чинниками, що зумовлюють такий стан речей, є низький рівень матеріального становища української молоді, низька доступність закладів культури та дозвілля, неефективність вирішення державою проблем молоді в сфері дозвілля через відсутність чіткої стратегії державної політики.

Пріоритетним у дозвільній діяльності повинна стати участь молодшої людини у створенні культурних цінностей як у соціальному просторі, так і у внутрішньому духовному світі, а не просто їх пасивне, безрезультатне споживання.

Молодіжна політика щодо забезпечення змістовного дозвілля не повинна бути лише справою держави. Важливо, аби активну участь у ній приймали недержавні громадські об'єднання та місцеві громади. Оцінка такої політики має відбуватися не лише на національному рівні, але й на обласному/місцевому з обов'язковим оприлюдненням результатів.

РОЗДІЛ 2. Державна молодіжна політика: здобутки та невирішені проблеми

Аналізуючи двадцятирічний досвід формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні часів незалежності, можна виділити чотири основних періоди:

- 1) 1991–1996 рр. — період виокремлення та зміцнення «молодіжного сектору» державного управління та публічної політики;
- 2) 1996–2004 рр. — період розширення молодіжної складової соціально-гуманітарної політики та поступового її входження до інтегрованої державної політики стосовно сім'ї, дітей та молоді в Україні;
- 3) 2005–2009 рр. — період «інерційного» підходу до державної молодіжної політики та її поступового поглинання сімейно-дитячою політикою;
- 4) з 2010 р. — період вдосконалення державного управління у сфері державної молодіжної політики та пошуку інноваційних підходів до її реформування.

Період виокремлення та зміцнення «молодіжного сектору» державного управління та публічної політики (серпень 1991 р. — липень 1996 р.) характеризується тим, що інститути державної молодіжної політики створювалися як на базі запропонованих ще в радянські часи підходів, так і на основі нової парадигми переходу від ресурсної та патерналістської державної підтримки молоді до концепції участі молоді як активного суб'єкта державної молодіжної політики. Варто відзначити, що центральний орган виконавчої влади у сфері державного сприяння соціальному становленню та розвитку молоді (Державний комітет у справах молоді, фізичної культури і спорту) та перші молодіжні законопроекти з'явилися ще до проголошення державної незалежності України. Найважливішими надбаннями цього періоду слід вважати ухвалення Парламентом України Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 1992 р. та Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р.

У 1991 — 1996 рр. було створено мережу структурних підрозділів з питань молодіжної політики в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування, а також мережу центрів соціальних служб для молоді. Цей період характеризує діяльність створеної при Президентові України Національної ради з питань молодіжної політики, Фонду соціальної адаптації молоді. В державному та місцевих бюджетах з'явилися окремі статті витрат на фінансування молодіжних заходів. З 1995 р. стали проводитися парламентські слухання про становище молоді в Україні. Таким чином, було закладено традицію підготовки доповідей Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні.

Початок другого періоду, змістом якого стало розширення молодіжної складової соціально-гуманітарної політики та поступове її входження до інтегрованої державної політики стосовно сім'ї, дітей та молоді в Україні (липень 1996 р. — грудень 2004 р.), характеризує створення Міністерства України у справах сім'ї та молоді. Відбулося об'єднання на загальнодержавному рівні центральних органів виконавчої влади у сфері соціального становлення та розвитку молоді, державної політики стосовно дітей (за термінологією того часу «у справах неповнолітніх»).

Близькість двох напрямів державної політики (стосовно дітей та молоді) та їх спільне визначення спостерігається в багатьох країнах — членах Ради Європи та Європейського Союзу. Об'єднання сімейної та молодіжної політики сприяло тому, що молодіжна проблематика поступово відходила від центру до периферії першочергових пріоритетів владних структур. Проте інтеграційна спрямованість соціально-гуманітарної політики влади не припинила процес молодіжного законотворення. Верховною Радою України були ухвалені закони України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.) та «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001 р.). У 2004 році було прийнято Закон України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу та професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю». Розпочалися дискусії щодо необхідності розробки Молодіжного кодексу України. Однак все обмежалося прийняттям нової редакції Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку в Україні».

В Україні з'явилися перші загальнодержавні молодіжні програми: 20 березня 1998 р. Уряд ухвалив своєю постановою «Комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні («Молодь України»); 18 листопада 2003 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004 — 2008 роки».

У Державному бюджеті з'явився окремий рядок на фінансування програм молодіжних організацій. У 2001 р. в Україні було запроваджено державне молодіжне житлове кредитування, у 2003 р. — освітнє кредитування.

Наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. почалося реформування центральних органів виконавчої влади з питань молодіжної політики. Так, з 1999 р. по 2004 р. подібні рішення приймалися чотири рази: 13 березня 1999 р. ліквідовано Міністерство України у справах сім'ї та молоді та створено Державний комітет у справах сім'ї та молоді, 31 травня 2000 р. створено Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, 15 квітня 2002 р. — Державний комітет у справах сім'ї та молоді, 6 лютого 2004 р. — створено Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді.

Особливої уваги заслуговує досвід діяльності Державного департаменту з питань молодіжної політики у складі Державного комітету України у справах

сім'ї та молоді. Його було створено відповідно до урядової постанови від 28 березня 2002 р. та ліквідовано рішенням Кабінету Міністрів України від 8 травня 2003 р. Це був єдиний випадок, коли молодіжне відомство отримало статус урядового органу державного управління та права юридичної особи.

Період «інерційного» підходу до державної молодіжної політики та її поступового поглинання сімейно-дитячою політикою в Україні (2005–2009 рр.) формально характеризувався визнанням важливості цього напрямку державної політики, але фактично спостерігалися як недостатня увага до збереження позитивних надбань попередніх періодів, так і зменшення результативності діяльності органів влади у зазначеній сфері.

Безумовно, що у той час відбулися позитивні зрушення. Так, в Україні було проведено восьму конференцію міністрів європейських країн з питань молоді (10 — 11 жовтня 2008 р.). Прийнятий у Києві підсумковий документ «Майбутнє молодіжної політики Ради Європи: порядок денний 2020» визначив стратегію Ради Європи у сфері державної молодіжної політики більш ніж на десятиріччя уперед. У 2009 р. Кабінет Міністрів України ухвалив «Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2009 — 2015 роки», в основу якої було покладено євроінтеграційні підходи.

Однак проявився застій у розвитку молодіжного законодавства. Нові законопроекти з'являлися час від часу, але до їх прийняття справа не доходила. Проявилася затримка у питанні вдосконалення засад молодіжної політики в Україні на законодавчому рівні. Парламентські слухання про становище молоді в Україні стали замінятися проблематикою більш широкого соціального спектру, а їх періодичність не забезпечувалася. Залишилася нереалізованою можливість створення в Україні третього Молодіжного Центру Ради Європи на зразок подібних закладів, які діють у Страсбурзі та Будапешті. Припинила свою діяльність Національна Рада з питань молодіжної політики при Президентові України. Рішення щодо створення Національної Ради з питань становлення та розвитку молоді в Україні (листопад 2009 р.) так і не було реалізовано.

Початком нового періоду у розвитку державної молодіжної політики можна вважати появу програми економічних реформ «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Фактичні зрушення почалися з прийняттям Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р., згідно з яким ліквідувалося Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту та створювалися Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України та Державна служба у справах молоді. На практиці реалізовувався підхід, згідно з яким питання державної молодіжної політики відокремлювалися від таких складових соціальної політики, як державна допомога сім'ям, соціальна робота з дітьми, забезпечення гендерної рівності.

До основних проблем, які необхідно розв'язати на сучасному етапі, належать питання щодо подолання розриву між задекларованими підходами у сфері державної молодіжної політики та фактичним станом її реалізації. З одного боку, українське молодіжне законодавство можна назвати таким, що має всі підстави вважатися одним з найкращих у Європі. Однак практика реалізації державної молодіжної політики характеризується тим, що задекларовані в законодавстві положення знаходять втілення у вигляді обмежених «пілотних проєктів», а не реальних можливостей для всіх або переважної більшості молодих громадян. До того ж, законодавство з питань соціального становлення та розвитку молоді в Україні потребує своєї модернізації, зокрема у контексті євроінтеграційних процесів.

2.1. Загальні засади, механізми формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні

Законодавче закріплення основних питань, пов'язаних з реалізацією прав молодих громадян, відбувалося як шляхом висвітлення молодіжної проблематики в нормативно-правових актах з питань соціально-економічного, соціально-гуманітарного спрямування, так і у профільному молодіжному законодавстві.

За твердженням дослідників, протягом 20 років майже 700 законів України та біля 800 підзаконних нормативних актів так чи інакше спрямовувалися на вирішення молодіжних проблем. Передусім йдеться про нормативно-правові акти з питань праці, освіти, культури, охорони здоров'я, альтернативної військової служби, оборони, підприємництва.

Нині діючий базовий комплекс молодіжних законів складається з Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (15 грудня 1992 р.), Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (5 лютого 1993 р.), Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1 грудня 1998 р.) та Закону України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (21 червня 2001 р.).

Створення вітчизняного молодіжного законодавства відбувалося шляхом відокремлення концептуального документу, яким стала Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», від комплексу законів прямої дії (або наближених до них), у яких висвітлювалися першочергові питання державної молодіжної політики, а саме: комплекс питань з формування та реалізації цієї політики за основними її напрямками; питання соціальної роботи з дітьми та молоддю; питання державної підтримки молодіжних та дитячих громадських організацій. Спільною рисою усіх молодіжних законів є те, що вони мають достатньо невеликий обсяг (кількість статей від 12 до 22), доволі часто зазнавали змін та потребують свого подальшого удосконалення.

Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» нині діє в редакції від 23 березня 2000 р. з чисельними змінами

наступних років (з березня 2002 р. по грудень 2010 р. їх вносили шістнадцять разів). Цей закон визначає загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молодих громадян України в інтересах особистості, суспільства та держави, основні напрями реалізації державної молодіжної політики в Україні щодо соціального становлення та розвитку молоді (всього він містить шістнадцять статей).

У даному законодавчому акті систематизовано ключові поняття у сфері державної молодіжної політики. Зокрема надається визначення таких понять, як молодь, молоді громадяни; неповнолітні; соціальне становлення молоді; перше робоче місце; молодіжні центри праці; молода сім'я; центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; молодіжні громадські організації; молодіжні трудові загони. Висвітлено інституційні засади державної молодіжної політики та основні сфери її реалізації. До першого кола питань належать принципи соціального становлення та розвитку молоді, характеристика законодавства та компетенції органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у цій сфері, фінансування відповідних заходів, соціальні служби для молоді. До другого блоку питань належать статті, які визначають основні сфери державної підтримки молоді: праця, підтримка підприємницької ініціативи та діяльності, підвищення рівня життя, житлові умови, освіта, культурний розвиток, охорона здоров'я, фізичний розвиток. Питання гарантій правового захисту молоді, правового статусу молодіжних громадських організацій та гарантій діяльності молодіжних громадських організацій розглядаються в окремих статтях.

Значущість Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» полягає в тому, що у практику запроваджено та забезпечується на центральному, регіональному та місцевому рівнях наступні елементи та інструменти української моделі державної молодіжної політики:

- розробка молодіжного законодавства як окремого напрямку нормотворення;
- створення органів управління з молодіжних питань;
- виділення бюджетного фінансування молодіжних програм;
- запровадження цільових молодіжних програм;
- створення мережі соціальних служб для молоді;
- забезпечення першого робочого місця для молодих громадян;
- розвиток різноманітних структур для молоді;
- запровадження комплексу стипендій, грантів, премій;
- гарантування пільг на проїзд студентам та учням;
- запровадження молодіжного житлового та освітнього кредитування;
- визначення правового статусу та гарантування діяльності молодіжних громадських організацій.

Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» визначає особливості організаційних і правових засад утворення та діяльності молодіжних

і дитячих громадських організацій та державні гарантії забезпечення їх діяльності. Загалом містить 12 статей. Подано визначення понять «молодіжні громадські організації» та «дитячі громадські організації». У 2001 р. цей закон став предметом розгляду Конституційного Суду, який визнав неконституційними положення, що стосувалися Українського національного комітету молодіжних організацій (УНКМО). Після 2001 р. до нього ще два рази вносилися зміни. Основними питаннями діяльності молодіжних та дитячих громадських організацій у цьому законі стали: принципи їх утворення і діяльності; питання засновництва молодіжних та дитячих громадських організацій та їх спілок; членство в молодіжних та дитячих громадських організаціях; статус молодіжних та дитячих громадських організацій; права молодіжних та дитячих громадських організацій; участь молодіжних та дитячих громадських організацій у підготовці та прийнятті рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді; форми державної підтримки молодіжних та дитячих громадських організацій; фінансова підтримка діяльності молодіжних та дитячих громадських організацій; відповідальність молодіжних та дитячих громадських організацій за порушення законодавства.

Прийняття Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» позитивно вплинуло на розвиток молодіжної ініціативи, формування багатоманітності молодіжного руху. До найважливіших наслідків його запровадження належать отримані громадськими об'єднаннями можливості залучення до розроблення і обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді; отримання: інформації про державну молодіжну політику; методичної, організаційної допомоги з питань соціального становлення та розвитку молоді; фінансової підтримки з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» визначає організаційні і правові засади соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, загалом містить 22 статті. Нині він діє в редакції 2009 року. Двічі у 2005 р. до нього вносилися зміни. Останні було внесено 20 вересня 2011 р. Завдяки цьому закону термінологічна база державної молодіжної політики поповнилася поняттями менеджмент у соціальній роботі з сім'ями, дітьми та молоддю, соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю; соціальне інспектування; соціальне обслуговування сімей, дітей та молоді; соціальна профілактика; соціальна реабілітація; соціальний супровід; супервізія; фахівець із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю. Цей закон визначив весь комплекс питань, пов'язаних із здійсненням соціальної роботи з молоддю та норми відповідальності за порушення законодавства у сфері роботи з молоддю.

Для практики соціальної роботи важливе значення мають:

- закріплення обов'язковості соціальної роботи з молоддю;
- визначення суб'єктів та об'єктів соціальної роботи з молоддю, їх завдань, прав та обов'язків;

- запровадження розгорнутої характеристики основних форм соціальної роботи та соціальних заходів;
- закріплення статусу «фахівця із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю»;
- визначення джерел та порядку фінансування соціальної роботи тощо.

4 листопада 2004 р. Парламент ухвалив Закон України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю». З того часу здійснювалися спроби законодавчо визначити питання про забезпечення молоді житлом, кредитування на здобуття вищої освіти, виховання дітей та молоді, соціальні стандарти державної молодіжної політики. Висловлювалися пропозиції про кодифікацію молодіжного законодавства України та розробку й ухвалення Молодіжного кодексу України.

Порівняння українського молодіжного законодавства з іноземними аналогами дає можливість побачити той факт, що в ньому досі не запроваджено поняття «молодіжна робота» (youth work), а поняття «соціальна робота з молоддю» не виступає його повноцінним замінником.

Парламентські слухання з питань молодіжної політики

Важливе значення для розвитку нормативно-правової бази державної молодіжної політики мають парламентські слухання, які виступають традиційною формою діяльності парламенту, яка полягає у публічному обговоренні суспільно значущих питань, що належать до його компетенції, шляхом залучення представників органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, наукових установ, громадськості (учасники парламентських слухань) та прийнятті за їх результатами рекомендації.

За часів незалежності в Україні парламентські слухання про становище молоді проводилися десять разів. Вони були присвячені різним аспектам молодіжної проблематики:

- Про становище молоді в Україні (7 грудня 1995 р.);
- 3 питань практичної діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування щодо реалізації законодавства у сфері молодіжної політики (21 червня 1999 р.);
- Соціальне становлення молоді як один із головних чинників підвищення добробуту народу (14 червня 2000 р.);
- «Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки)» (27 листопада 2002 р.);
- Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи (26 листопада 2003 р.);
- Сільська молодь: стан, проблеми та шляхи їх вирішення (23 листопада 2005 р.);

- «Стан і перспективи розвитку молодіжного житлового будівництва в Україні» (15 березня 2006 р.);
- Про становище молоді в Україні (щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001–2006 роках) (20 грудня 2006 р.);
- Молодь за здоровий спосіб життя (3 листопада 2010 р.);
- 3 питань оздоровлення та відпочинку дітей і молоді (9 лютого 2011 р.).

У ході підготовки парламентських слухань одним з основних питань є підготовка щорічної доповіді про становище молоді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України за визначеною тематикою слухань. Так, було підготовлено та опубліковано доповіді: «Про становище молоді в Україні» (за підсумками 1997 року); «Про становище молоді в Україні» (за підсумками 1998 року); «Інтеграція молоді в сучасні економічні відносини» (за підсумками 2000 року); «Нове покоління незалежної України (1991 — 2001 роки)» (за підсумками 2001 р.); «Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення» (за підсумками 2003 р.); «Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення» (за підсумками 2004 р.); «Студентська молодь України: сучасний вимір» (за підсумками 2008 року), «Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи» (за підсумками 2009 року).

Рекомендації парламентських слухань, затверджені постановами Верховної Ради України, містили конкретні пропозиції щодо удосконалення державної молодіжної політики, соціальної роботи з молоддю, підтримки молодіжних громадських організацій.

Питанням розвитку державної молодіжної політики в Україні було присвячено низку указів та розпоряджень Президента України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування.

Указами Президента в Україні було запроваджено святкування Дня молоді, Дня молодіжних та дитячих громадських організацій, Дня студента.

Органи державного управління у сфері соціального становлення та розвитку молоді

У Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» визначено, що координуючу роль щодо проведення державної політики у сфері соціального становлення та розвитку молоді здійснює спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади, який забезпечує її реалізацію та несе відповідальність за її виконання.

Також встановлено, що Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади утворюють у своєму складі відповідні органи з реалізації державної молодіжної політики.

У Законі зазначається, що спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади разом з іншими органами виконавчої влади розробляє, а Кабінет Міністрів України затверджує соціальні норми та нормативи щодо соціального становлення та розвитку молоді, додержання і виконання яких є обов'язковими для органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, а також підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, фізичних осіб, які використовують найману працю.

З моменту створення спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади, відповідального за проведення державної політики у сфері соціального становлення та розвитку молоді в Україні, цей орган зазнавав численних змін. За різних часів він змінював назву та статус, сфери діяльності та статус. Послідовність реорганізацій виглядає таким чином:

- Державний комітет УРСР у справах молоді, фізичної культури та спорту (постанова Ради Міністрів Української РСР від 13 вересня 1990 р. № 251 «Питання Державного комітету УРСР у справах молоді, фізичної культури та спорту»);
- Міністерство у справах молоді і спорту УРСР (закон УРСР від 13 травня 1991 р. №10306-XII «Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР»);
- Міністерство України у справах молоді і спорту (постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 1991 р. № 242 «Питання Міністерства України у справах молоді і спорту»);
- Міністерство України у справах сім'ї та молоді (указ Президента України від 4 грудня 1996 року № 1164/96 «Про Положення про Міністерство України у справах сім'ї та молоді»);
- Державний комітет України у справах сім'ї та молоді (указ Президента України від 16 червня 1999 року № 664/99 «Про Положення про Державний комітет України у справах сім'ї та молоді»);
- Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України (указ Президента України від 31 травня 2000 року № 740/2000 «Про Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України»);
- Державний комітет України у справах сім'ї та молоді (указ Президента України «Про реорганізацію Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України» від 22 листопада 2001 року № 1132/2001);
- Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді (указ Президента України «Про Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді» від 6 лютого 2004 року №166/2004);

- Міністерство України у справах молоді та спорту (указ Президента України «Про Міністерство України у справах молоді та спорту» від 26 лютого 2005 року №381/2005;
- Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту (указ Президента України «Про Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту» від 18 серпня 2005 року № 1176/2005);
- Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України (указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України» від 8 квітня 2011 року № 410/2011).

Аналізуючи вітчизняний досвід визначення змісту діяльності центрального органу виконавчої влади з молодіжної політики у попередній період, можна виділити наступні основні завдання центральних органів виконавчої влади з питань молодіжної політики:

- участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики з питань сім'ї, дітей, молоді, фізичної культури та спорту, усиновлення, демографічних процесів, рівності прав та можливостей жінок і чоловіків, попередження насильства в сім'ї;
- координація заходів, здійснюваних центральними та місцевими органами виконавчої влади з питань, що належать до компетенції Міністерства;
- розроблення проектів прогнозних і програмних документів з питань, що належать до його компетенції;
- сприяння розвитку різних видів спорту в Україні.
- До функцій молодіжного відомства зокрема було віднесено:
- участь у формуванні та реалізації державної політики з питань молоді, визначення пріоритетів та стратегічних напрямів роботи в цій сфері;
- сприяння діяльності молодіжних, дитячих організацій, залучення їх до виконання державних програм і заходів з питань молоді, надання в установленому порядку державної підтримки таким організаціям;
- забезпечення підвищення якості оздоровчих послуг для дітей та молоді;
- забезпечення у межах своїх повноважень організації і проведення соціальної роботи з молоддю;
- сприяння створенню умов для соціального становлення і розвитку молоді, вжиття в межах своїх повноважень заходів щодо розв'язання житлово-побутових та інших соціальних проблем молоді, молодих сімей, забезпечення молоді з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, соціальним житлом, співпраця з цих питань з Державним фондом сприяння молодіжному житловому будівництву;
- сприяння в установленому порядку працевлаштуванню та зайнятості різних категорій молоді, розвитку молодіжної підприємницької діяльності, підтримці молодіжних центрів праці, бізнес-центрів та бізнес-інкубаторів, бірж праці, трудових загонів тощо;

- вживання в межах своїх повноважень заходів щодо утвердження здорового способу життя населення, передусім дітей та молоді, проведення інформаційно-просвітницької роботи з протидії поширенню серед дітей та молоді соціально небезпечних хвороб, створення і розповсюдження тематичної соціальної реклами з пропаганди здорового способу життя та профілактики соціально небезпечних хвороб, забезпечення розвитку і діяльності мережі центрів ресоціалізації наркозалежної молоді;
- сприяння створенню умов для всебічного розвитку і реалізації творчих, інтелектуальних здібностей дітей та молоді, проведенню олімпіад, спартакіад, конкурсів, турнірів, виставок, фестивалів творчості, конференцій, форумів, конгресів тощо;
- вживання в межах своїх повноважень заходів щодо забезпечення виховання дітей, молоді, спортсменів, зокрема спортсменів-інвалідів, на засадах патріотизму, національної свідомості, гідності та міжнаціональної толерантності, розвитку лідерських якостей у дітей та молоді, залучення їх до участі у суспільних і державотворчих процесах, інтеграції української молоді в міжнародну спільноту;
- організація проведення наукових і соціологічних досліджень з питань молоді, підготовка щорічних доповідей про стан молоді і подання їх Президентові України, Верховній Раді України та Кабінетові Міністрів України, сприяння втіленню в життя позитивних результатів таких досліджень, спрямування діяльності галузевого науково-дослідного інституту з питань молодіжної політики.

Відповідно до положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, створеного Указом Президента України від 9 грудня 2010 р., ця установа входить до системи органів виконавчої влади і є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері освіти і науки, інновацій та інформатизації, інтелектуальної власності, молоді, фізичної культури та спорту.

До завдань Міністерства, які безпосередньо стосуються молоді, віднесено:

- узагальнення практики застосування законодавства та розробка пропозицій щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України з питань, що належать до його компетенції;
- визначення перспектив і пріоритетних напрямів розвитку молоді, фізичної культури та спорту;
- забезпечення розвитку різних форм позашкільної освіти, в тому числі за місцем проживання дітей;
- формування програм розвитку позашкільної освіти, спрямованих на творчий розвиток особистості, виявлення та підтримку обдарованих дітей, талановитої молоді;

- створення належних умов за місцем проживання для виховання дітей, молоді, яка навчається, розвитку здібностей, задоволення їх інтересів;
- вжиття заходів до поліпшення матеріальних і житлових умов студентів, учнів, слухачів, вихованців, організації їх медичного та побутового обслуговування;
- надання в установленому порядку державної підтримки дитячим, молодіжним та іншим громадським організаціям, зокрема фізкультурно-спортивної спрямованості, залучення їх до виконання державних програм і заходів з питань освіти, науки, молоді, фізичної культури та спорту.

Відповідно до Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» (від 9 грудня 2010 року № 1085/2010) крім Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України утворено центральний орган виконавчої діяльності у сфері державної молодіжної політики — Державну службу молоді та спорту України. Положення про цю установу визначає, що Державна служба молоді та спорту України (далі — Держмолодьспорт) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра освіти і науки, молоді та спорту України та який входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у молодіжній сфері, сфері фізичної культури та спорту. До основних завдань служби віднесено: 1) реалізацію державної політики у молодіжній сфері, сфері фізичної культури та спорту; 2) внесення на розгляд Міністра пропозицій щодо формування державної політики у зазначених сферах.

Державна служба молоді та спорту України:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх Міністрові;
- подає Міністрові пропозиції щодо: загальнодержавних цільових програм стосовно молоді, адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу;
- виконує затверджені цільові програми з питань розвитку фізичної культури і спорту, координує діяльність щодо виконання програм розвитку;
- розробляє проекти прогнозних і програмних документів з питань, що належать до її компетенції;
- забезпечує проведення профілактичних заходів з питань пропаганди та формування здорового способу життя молоді, проводить інформаційно-просвітницьку роботу з протидії поширенню у молодіжному середовищі соціально небезпечних хвороб;
- приймає участь у підготовці міжнародних договорів України з питань, що належать до її компетенції, забезпечує додержання і виконання зобов'язань України за такими договорами;

- вживає разом із заінтересованими центральними та місцевими органами виконавчої влади заходів для розвитку мережі дитячо-юнацьких спортивних шкіл;
- надає в установленому порядку державну підтримку дитячим, молодіжним та іншим громадським організаціям, у тому числі фізкультурно-спортивної спрямованості, залучає їх до виконання державних програм і здійснення заходів, пов'язаних із розвитком освіти, науки, молоді, фізичної культури та спорту;
- сприяє в установленому порядку працевлаштуванню різних категорій молоді;
- забезпечує розвиток видів спорту та фізичного виховання різних груп населення;
- координує заходи з розвитку дитячого, дитячо-юнацького спорту, спорту вищих досягнень, спорту інвалідів, спорту ветеранів;
- сприяє розвитку різних форм фізкультурно-оздоровчої і спортивно-масової роботи за місцем навчання, роботи, проживання та відпочинку населення;
- розробляє та впроваджує в межах своїх повноважень сучасні інформаційно-комунікаційні технології, забезпечує оперативне оприлюднення, в тому числі через засоби масової інформації і на власному веб-сайті, інформації про діяльність Держмолодьспорту України;
- організовує в установленому порядку виставкову та видавничу діяльність, семінари, конференції, конгреси з питань, що належать до компетенції Держмолодьспорту України;
- здійснює в межах компетенції управління об'єктами державної власності;
- здійснює інші повноваження, визначені законами України, та покладені на неї Президентом України.

Досвід створення та діяльності єдиного освітньо-молодіжного відомства на пострадянському просторі накопичено, зокрема в Росії (там від нього відмовилися) та Білорусі (зазначений підхід використовується донині).

Профільний комітет з молодіжної проблематики створювався у складі парламенту. Основним вектором розвитку було приведення його спрямування до моделі, яка використовувалася в органах виконавчої влади. Про це свідчить динаміка наступних реорганізацій:

- Комісія Верховної Ради України I скликання у справах молоді (1990–1994 рр.);
- Комітет (до 1997 р. мав назву Комісія) Верховної Ради України II скликання з питань молоді, спорту і туризму (1994–1998 рр.);
- Комітет Верховної Ради України III скликання з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту (1998 — 2002 рр.);

- Комітет Верховної Ради України IV скликання з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму (2002 — 2006 рр.);
- Комітет Верховної Ради України V скликання з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму (2006 — 2007 рр.);
- Комітет Верховної Ради України VI скликання з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму (2008 р. — теперішній час).

До 2011 р. весь комплекс соціальної роботи з молоддю на загальнодержавному рівні було покладено на окрему установу, яка протягом років змінювала свою назву: Український державний центр соціальних служб для молоді, Державний центр соціальних служб для молоді, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді. Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, який було створено у 2004 р., отримав статус органу державного управління, а до того часу попередня структура була лише спеціальним закладом.

До основних завдань Держсоцслужби було віднесено: участь у реалізації державної політики з питань сім'ї, дітей та молоді; визначення перспектив та напрямів проведення соціальної роботи, сприяння діяльності, пов'язаної з проведенням соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю; координація і контроль за діяльністю центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; участь у міжгалузевій координації та регулюванні соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю; науково-методичне та інформаційно-аналітичне забезпечення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю; співробітництво з громадськими організаціями у сфері соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю; організація виставкової та видавничої діяльності.

Практичне виконання завдань щодо соціальної роботи з молоддю здійснювалося мережею центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, яка передбачала існування обласних, міських, районних структур, а згодом й сільських та селищних.

Багатосекторний та міжвідомчий характер державної молодіжної політики передбачає здійснення відповідної координації. З цієї метою в Україні створювалися Національна рада з питань молодіжної політики при Президенті України (1995 — 2009 рр.) та Національна рада з питань соціального становлення та розвитку молоді в Україні (2009 — 2010 рр.). Позитивне значення ідеї такої координаційної установи, на жаль, не знайшло практичного втілення. Проявивши певну активність на початку свого існування, зазначені структури з часом припинили свою діяльність.

На регіональному та місцевому рівнях процес створення та реорганізації органів публічної влади, відповідальних за молодіжну політику, в цілому повторював реорганізації в центрі. Одночасно створювалася мережа різноманітних молодіжних закладів (молодіжні центри праці, центри соціально-психологічної реабілітації, соціальні гуртожитки тощо).

Державні молодіжні програми в Україні

Важливість значення загальнодержавних молодіжних цільових програм полягає в тому, що завдяки ним концептуальні положення та норми законодавства перетворюються у конкретні справи, які стосуються молодих громадян. Владі України знадобився певний час для того, щоб склалася традиція їх створення. Майже до кінця 1990-х років комплексного документу зазначеного спрямування не було створено.

Вперше документ зі статусом загальнодержавної молодіжної програми «Молодь України» (Комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні) було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 1998 р.

Метою Комплексних заходів було проведення цілісної молодіжної політики, визначеної Декларацією «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», іншими законодавчими та нормативними актами щодо створення сприятливих умов для життєвого самовизначення та самореалізації молодих громадян, підтримки їх інноваційної діяльності, розвитку молодіжних громадських організацій, сприяння роботі у розв'язанні проблем молоді.

Комплексні заходи («Молодь України») визначили загальні принципи, головні напрями та основний зміст підтримки і захисту молоді, забезпечення духовно-культурного та фізичного її розвитку, формування морально-правової культури, становлення молоді сім'ї, профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі, державної підтримки розвитку молодіжного підприємництва тощо.

Досягнення зазначеної мети вбачалося в комплексному та системному підході до проведення молодіжної політики шляхом координації зусиль у справі захисту конституційних прав та поліпшення соціально-економічних умов життя молоді, розвитку її громадянської і трудової активності та формування духовної культури.

Основними завданнями Комплексних заходів («Молодь України») були: сприяння духовному і фізичному розвитку молоді, виховання у неї почуття громадянської свідомості та патріотизму, бажання активно сприяти утвердженню державності в Україні; сприяння реалізації творчого потенціалу молоді в інтересах її становлення і самореалізації, формування морально-правової культури та профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі; захист молодих громадян від дискримінації з мотивів віку; створення сприятливих умов для повноцінної соціалізації та активного залучення молоді до соціально-економічного, політичного та культурного життя суспільства, подолання її соціально-політичної апатії; забезпечення прав молодих громадян, сприяння їх підприємницькій діяльності, врахування особливостей умов життєдіяльності та життєвих цілей різних соціальних груп молоді; підтримка молоді сім'ї,

талановитої та обдарованої молоді, молодіжних громадських організацій; сприяння розвитку та поглибленню міжнародних молодіжних контактів.

Наступний результативний досвід реалізувався у вигляді «Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004 — 2008 роки», затвердженої Законом України від 18 листопада 2003 року.

Основними завданнями якої були: сприяння ініціативі та активності молоді в усіх сферах життєдіяльності суспільства, розширення її участі у формуванні та реалізації державної політики щодо розв'язання соціальних проблем молоді; поліпшення координації зусиль органів державної влади та громадських організацій у сфері реалізації державної молодіжної політики; підвищення ефективності державної молодіжної політики на регіональному рівні; зміцнення матеріально-технічного та фінансового забезпечення установ, закладів, громадських організацій, що працюють з дітьми та молоддю; підтримка молодіжних і дитячих громадських організацій та їх спілок у реалізації програм, спрямованих на вирішення проблем молоді.

Концептуальний характер «Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004–2008 роки» призвів до того, що в ній не визначалися конкретні показники, були відсутні обсяги фінансування за напрямками тощо. Певною мірою це компенсувалося тим, що уряд щорічно на виконання зазначеної програми ухвалював своїм розпорядженням заходи з визначенням відповідальних виконавців.

Враховуючи те, що 2008 р. був останнім роком дії «Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004–2008 роки», саме на рубіж 2008–2009 рр. випало завдання затвердити нову молодіжну програму загальнонаціонального масштабу. Кабінет Міністрів України визначився зі статусом документу, ухваливши 11 червня 2008 р. «Концепцію проекту Загальнодержавної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки». Тоді Уряд доручив Міністерству України у справах сім'ї, молоді та спорту розробити та подати на розгляд до 1 вересня 2008 р. проект відповідного закону. Але згодом ситуація кардинально змінилася: замість проекту закону наприкінці роботи з'явився проект урядової постанови.

Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2009–2015 роки Кабінет Міністрів України затвердив постановою від 28 січня 2009 р. Такий крок повернув практику ухвалення урядових молодіжних програм, яка існувала в Україні до 2004 р. На наш погляд, статус закону надав би програмі «Молодь України» більшої вагомості, що перенеслося й на становлення влади та суспільства до молодіжної політики загалом.

Метою Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 рр. було визначено створення системи всебічної підтримки громадянської активності молоді, спрямованої на самовизначення і самореалізацію, формування

необхідних для цього правових, гуманітарних та економічних передумов, надання соціальних гарантій.

Назвавши два можливих варіанти розв'язання молодіжних проблем, розробники документу надали перевагу не здійсненню систематичних заходів державними установами за рахунок бюджетних коштів, а відходу від патерналістичної моделі державної політики щодо молоді та налагодженню співпраці органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадськими та благодійними організаціями.

Основні завдання програми автори документу сформулювали наступним чином:

- створення умов для інтелектуального самовдосконалення молоді, творчого розвитку особистості;
- утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей;
- пропаганда та формування здорового способу життя;
- створення сприятливого середовища для забезпечення зайнятості молоді;
- надання підтримки молодіжним та дитячим громадським організаціям;
- інтеграція українських молодіжних організацій до відповідних європейських і світових організацій.

Виконання Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки мало дати змогу:

- удосконалити нормативно-правову базу з питань формування і реалізації державної молодіжної політики, зокрема щодо врегулювання питань міжнародного молодіжного співробітництва;
- підвищити рівень громадської активності та патріотичної свідомості молоді, створити морально-етичні засади для її всебічного розвитку;
- залучити молодь до розроблення пропозицій щодо вдосконалення механізму реалізації державної молодіжної політики;
- підвищити рівень правової культури молодих громадян, зокрема в питаннях поваги до прав і свобод людини, відповідальності за власне життя;
- створити сприятливі умови для формування свідомого ставлення молоді до збереження здоров'я, боротьби зі шкідливими звичками;
- забезпечити надання підтримки молодим громадянам у працевлаштуванні та реалізації підприємницьких ініціатив;
- створити умови, за яких молодь виявлятиме бажання працевлаштовуватися самостійно;
- зменшити кількість молодих громадян серед трудових мігрантів;
- більш ефективно використовувати мережу спортивних закладів та закладів культури;
- збільшити чисельність молоді, яка приймає участь у діяльності дитячих і молодіжних громадських організацій.

Прогнозні показники фінансування семирічної програми, замовником-координатором якої визначили Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, а виконавцями — Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство праці та соціальної політики України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство культури і туризму України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство оборони України і Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва, передбачалися у розмірі 262 млн 706 тис. грн.

Завдання програми розробники документу вибудували у такій послідовності:

- 1) створення умов для інтелектуального самовдосконалення молоді, творчого розвитку особистості;
- 2) утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей;
- 3) пропаганда та формування здорового способу життя;
- 4) створення сприятливого середовища для забезпечення зайнятості молоді;
- 5) надання підтримки молодіжним і громадським організаціям;
- 6) інтеграція українських молодіжних організацій до європейських та світових організацій;
- 7) удосконалення нормативно-правової бази у сфері реалізації державної політики з питань молоді.

Аналогічним до завдань урядової молодіжної програми 2009 р. були напрями Загальнодержавної підтримки молоді на 2004 — 2008 роки» (затверджено 18 листопада 2003 р.). Їх свого часу сформулювали наступним чином:

- 1) створення умов для доступності якісної освіти, сприяння творчому та інтелектуальному розвитку молоді;
- 2) забезпечення зайнятості та розвиток підприємницької діяльності молоді;
- 3) формування здорового способу життя молоді;
- 4) підготовка молоді до сімейного життя та підтримка молодих сімей;
- 5) сприяння вихованню патріотизму, розвитку духовності, моральності дітей та молоді, організації їх змістовного дозвілля;
- 6) формування у молоді поваги до закону та запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі;
- 7) розвиток громадянської активності молоді, забезпечення постійної співпраці органів державної влади та органів місцевого самоврядування з молодіжними та дитячими громадськими організаціями;
- 8) залучення молоді до роботи в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування;
- 9) інтеграція молоді до світової та європейської молодіжної спільноти;
- 10) формування інформаційного простору для реалізації державної молодіжної політики;

- 11) забезпечення реалізації прав молоді з особливими потребами;
- 12) удосконалення нормативно-правової бази, державної регуляторної політики у молодіжній сфері.

Порівняння двох документів свідчить про скорочення переліку проблемних питань соціального становлення та розвитку молоді в Україні з 12 до 7. Це відбулося головним чином за рахунок зняття таких формулювань: підготовка молоді до сімейного життя та підтримка молодих сімей; формування у молоді поваги до закону та запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі; залучення молоді до роботи в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування; формування інформаційного простору для реалізації молодіжної політики; забезпечення реалізації прав молоді з особливими потребами.

Зазначені зміни ще потребують свого аналізу. Наша перша оцінка полягає в тому, що відбулася трансформація концептуально-теоретичного документа в більш конкретизований прикладний. Можливо, це перший крок до впровадження європейських стандартів молодіжних програм, коли визначається невеликий перелік конкретних завдань з забезпеченням обсягом фінансування. Проте показники української програми ще не можна вважати аналогами загальноєвропейських молодіжних програмних документів.

Для забезпечення виконання завдань програми «Молодь України» її автори запропонували низку показників. Щодо створення умов для інтелектуального самовдосконалення молоді, творчого розвитку особистості були введені такі параметри: кількість заходів, спрямованих на забезпечення розвитку творчої ініціативи молоді; кількість молоді, залученої до участі у реалізації соціальних проектів; кількість заходів, спрямованих на забезпечення інтелектуального розвитку молоді; кількість молоді, залученої до співпраці з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а також до роботи в таких органах.

Показниками завдання щодо утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей стали: кількість молоді, залученої до здійснення заходів, що спрямовані на патріотичне виховання; кількість молоді, що бере активну участь у житті суспільства; кількість установ культурно-просвітницького спрямування та патріотичного виховання молоді (з розрахунку одна установа на 2 тис. осіб); кількість молодих громадян, залучених до співпраці з установами культурно-просвітницького спрямування та патріотичного виховання молоді; кількість дітей та молоді, які беруть участь у заходах з підтримки пластового (скаутського) руху.

Завдання «Пропаганда та формування здорового способу життя» вимірюється так: кількість молоді, залученої до здійснення заходів щодо формування здорового способу життя; кількість молоді, поінформованої про шкоду вживання алкогольних напоїв і тютюнопаління; підвищення кваліфікації спеціалістів, що провадять діяльність із запобігання поширенню соціально небезпечних

хвороб та формування здорового способу життя; кількість молоді, що бере участь у заходах, спрямованих на організацію її змістовного дозвілля.

Стосовно завдання щодо створення сприятливого середовища для забезпечення зайнятості молоді введено такі показники: кількість молоді, залученої до здійснення профорієнтаційних заходів, кількість молоді, що взяла участь у заходах, спрямованих на розвиток підприємницьких ініціатив, кількість молоді, залученої до участі у всеукраїнських акціях, семінарах, засіданнях за круглим столом, виставках, спрямованих на вирішення питання зайнятості молоді, кількість молодіжних трудових загонів та молоді, залученої до роботи в них.

Результати надання підтримки молодіжним та дитячим громадським організаціям визначалися кількістю молодіжних і дитячих громадських організацій.

Інтеграцію українських молодіжних організацій до відповідних європейських та світових організацій запропонували оцінювати за наступними параметрами: кількість молоді, яка бере участь у заходах в рамках виконання програм Ради Європи та Європейського Союзу, в тому числі програми «Молодь в дії», що впроваджуються в Україні; кількість молоді, яка бере участь у заходах в рамках міжнародного співробітництва у сфері реалізації молодіжної політики; кількість молодих державних службовців, що пройшли стажування за кордоном; кількість молоді, залученої до проведення міжнародних заходів з питань молоді.

Удосконалення нормативно-правової бази у сфері реалізації державної політики з питань молоді визначалося кількістю прийнятих нормативно-правових актів (до речі, в програмі цю кількість не назвали).

Підсумкові кількісні показники внаслідок виконання Загальнодержавної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки набули такого вигляду:

- 1) кількість заходів для забезпечення розвитку творчої ініціативи молоді;
- 2) кількість молоді, залученої до здійснення заходів, що спрямовані на патріотичне виховання;
- 3) кількість молоді, залученої до здійснення заходів щодо формування здорового способу життя;
- 4) кількість молоді, залученої до здійснення профорієнтаційних заходів;
- 5) кількість молодіжних та дитячих громадських організацій;
- 6) кількість молоді, яка візьме участь у заходах в рамках виконання програми Європейського Союзу «Молодь у дії» та інших програм, що впроваджуватимуться в Україні;
- 7) кількість прийнятих нормативно-правових актів.

За двадцять років існування незалежної Української держави накопичено великий досвід створення загальнодержавних програм за окремими напрямками молодіжної політики, які затверджувалися президентськими

указами та урядовими постановами. Основною проблематикою стало працевлаштування молоді, підтримка її талановитих представників, залучення молодих громадян на державну службу та на службу в органах місцевого самоврядування, забезпечення молоді житлом, підтримка молодіжного підприємництва, розвиток молодіжного туризму, підтримка молодих сімей.

Важливими кроками у забезпеченні державної підтримки молоді стало запровадження пільгового довгострокового житлового кредитування молодих сімей та одиноких молодих громадян (2001 р.), пільгового довгострокового кредитування на здобуття вищої освіти (2000 р.), а також конкурсів проектів стосовно дітей, молоді, жінок та сім'ї, розроблених молодіжними та дитячими громадськими організаціями, що передбачало бюджетне фінансування молодіжних організацій (2002 р.).

Рішеннями президента, парламенту, уряду в Україні було затверджено гранти, стипендії та премії, інші відзнаки для молодих громадян. Увійшло в практику нагородження молодіжних активістів та фахівців з молодіжної політики державними та урядовими нагородами.

Серед відзнак для молоді передусім необхідно назвати Премію Кабінету Міністрів України за особливі досягнення молоді у розбудові України (заснована у 1999 р. як Премія Кабінету Міністрів України за вагомі досягнення молоді у різних сферах суспільного життя) та Премію Верховної Ради України за внесок молоді у розвиток парламентаризму, місцевого самоврядування (заснована у 2003 р.).

Отже, визначення загальних засад державної молодіжної політики, створення та запровадження достатньо дієвого механізму її реалізації сприяло позитивним зрушенням у сфері соціального становлення та розвитку молоді в Україні.

2.2. Роль держави у процесі формування системи цінностей молодого покоління

2.2.1. Формування загальнолюдських цінностей та толерантності у молодіжному середовищі

Завдання державної політики у сфері формування загальнолюдських цінностей у молодіжному середовищі полягає у визначенні їх видів, обсягу, термінології, науково-теоретичних і методичних основ їх існування як ціннісних орієнтуючих величин, створенні системи державних та громадських інституцій з формування та пропаганди цих цінностей, підтримка їх діяльності, створення відповідної нормативно-правової бази.

Буття визначає свідомість. Проблематика термінології загальнолюдських цінностей полягає передусім в тому, що їх розуміння безпосередньо пов'язані із розвитком суспільних відносин, із проблемою взаємин особистості і суспільства.

Формування загальнолюдських цінностей саме у молодіжному середовищі є складним державним завданням, оскільки вимагає постійної послідовної скоординованої роботи органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій у багатьох напрямках: нормативно-правовому, інституційному, пропагандистському та ін.

Однією із головних умов успішного розвитку суспільства є наявність і збереження системи культурних і духовних цінностей, що складають ціннісний зміст людського буття, оскільки завдяки відтворенню і трансляції духовних цінностей здійснюється духовний зв'язок поколінь і передається духовний досвід людства. Питання про цінності стає особливо актуальним за умов трансформації суспільства на сучасному етапі його розвитку.

Практично всі сфери культури (філософія, мораль, література і мистецтво, освіта, моральні цінності людства) завжди мали загальнолюдські універсальні витоки. Вони сприяли зближенню народів, збагачували цивілізацію. Сьогодні, з одного боку, у світі відбуваються соціально-економічні, політичні і культурні процеси, що породжують глобальну, планетарну свідомість: міцніють економічні і культурно-інформаційні зв'язки, поширюються нові технології, способи життя різних народів виявляються схожими. Це породжує уявлення, що унікальні культурні особливості різних регіонів планети поступово стираються, національні риси розмиваються, глобальні процеси універсалізують світ. З іншого боку, на планеті все ж таки існують різноманітні культури.

Головною цінністю у світі є людина. Загальнолюдські цінності складають ціннісний зміст людського буття — свобода, рівність, справедливість, повага, гідність, розвиток, щастя та ін.

Міжнародні правові акти визначили універсальний термін, що інтегрує в собі загальнолюдські цінності: універсальні права і свободи людини, рівність, повагу, гідність тощо. Цей термін — «толерантність».

Головним актом та важливим орієнтиром для України на шляху формування загальнолюдських цінностей взагалі і в молодіжній сфері зокрема стала Декларація принципів толерантності, прийнята Генеральною конференцією ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року.

Саме відповідно до вказаної Декларації толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур світу, форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність — це гармонія в різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність — це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру. Толерантність — це не поступка, поблажливість чи потурання. Це передусім активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і

основних свобод людини. Ні за яких обставин толерантність не може служити виправданням зазіхань на ці основні цінності, її повинні проявляти окремі люди, групи і держави.

Толерантність — це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії та правопорядку. Це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і затверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах в галузі прав людини.

Прояв толерантності, яке співзвучне повазі прав людини, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожен вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими. Це означає визнання того, що люди за своєю природою розрізняються за зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою, цінностями і мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим.

Сьогодні толерантність — яскравий показник ступеню демократичності кожної держави й одна з умов її розвитку. Політична толерантність є основою для плідних міжнародних відносин.

В державній політиці щодо формування толерантності в українському суспільстві можливо виділити три етапи.

Перший — з 1991 по — 2001 рік. В цей період вперше з'являється це поняття у законодавстві України. Але його спрямування стосується тільки толерантного ставлення до людей, які живуть з ВІЛ та їх близьких.

Другий — з 2002 по 2009 рік. На цьому етапі поступово розповсюджується та поширюється принцип толерантності на усі галузі суспільного життя, відбувається на державному рівні декларування толерантності як однієї з притаманних українському народу рис.

Третій — з 2010 по цей час. Цей період обумовлений визнанням державою необхідності забезпечення умов для формування толерантного суспільства у якості однієї з основних засад внутрішньої політики в гуманітарній сфері та початком дієвих системних зрушень у формуванні свідомості толерантного громадянина України.

На першому етапі у 1991 році був прийнятий Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» відповідно до якого передбачалося зобов'язання держави з формування серед населення толерантного ставлення до людей, які живуть з ВІЛ, та їх близьких. Цим законом також передбачалися державні гарантії у сфері протидії поширенню хвороб, зумовлених ВІЛ у вигляді формування толерантного ставлення до людей, які живуть з ВІЛ, та їх близьких шляхом включення питань щодо профілактики ВІЛ-інфекції, здорового та морального способу життя, духовних цінностей, відповідальної

поведінки у сфері сексуальних стосунків, традиційних сімейних цінностей, лікування, догляду до відповідних навчальних програм для середніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів; реалізації послідовної політики, спрямованої на формування толерантного ставлення до людей, які належать до груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ, та людей, які живуть з ВІЛ; провадження інформаційної діяльності, спрямованої на формування у населення стереотипу здорового та морального способу життя, відповідальної поведінки у сфері сексуальних стосунків, на усвідомлення високого ризику зараження ВІЛ через сексуальні стосунки і в разі вживання наркотичних засобів та психотропних речовин ін'єкційним способом, на формування толерантного ставлення та неприпустимість дискримінації людей, які належать до груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ, та людей, які живуть з ВІЛ.

Це був єдиний акт законодавчого органу на першому етапі. Поштовхом для початку другого етапу стало прийняття на міжнародному рівні у 1995 році Декларації принципів толерантності, затвердженої резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року. На другому етапі робота органів державної влади у сфері формування толерантності в українському суспільстві стала більш насиченою, послідовною та розповсюдилася на більше напрямків суспільного життя.

Толерантність по відношенню до ВІЛ-інфікованих та членів їх сімей

У 2004 році вийшла постанова Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 р. N 264 «Про затвердження Концепції стратегії дій Уряду, спрямованих на запобігання поширенню ВІЛ-інфекції/СНІДу, на період до 2011 року та Національної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, допомоги та лікування ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2004–2008 роки», яка передбачала прийняття зокрема Національної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, допомоги та лікування ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2004–2008 роки. Одним із заходів цієї Національної програми було забезпечити доступ різних категорій населення до інформаційно — просвітницьких заходів, спрямованих на запобігання ризикованій щодо інфікування ВІЛ поведінці, та формування толерантного ставлення до людей, що живуть з ВІЛ-інфекцією/СНІДом, недопущення їх дискримінації.

Міністерством освіти і науки України був виданий наказ від 28.11.2006 N 792 «Про роботу загальноосвітніх навчальних закладів щодо формування навичок здорового способу життя, профілактики ВІЛ-інфікування та толерантного ставлення до ВІЛ-інфікованих», який зобов'язував місцеві органи освіти організувати роботу з батьками щодо формування толерантного ставлення до ВІЛ-інфікованих дітей.

Підвищення рівня обізнаності населення щодо ВІЛ/СНІДу, туберкульозу та наркоманії, формування толерантного ставлення до ВІЛ-інфікованих, хворих на СНІД і наркоманію дітей є одним із основних завдань напрямку «Протидія

ВІЛ/СНІДу, туберкульозу та наркоманії» Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року, затвердженої Законом України від 5 березня 2009 року N 1065-VI.

Також формування толерантного відношення до людей, які живуть з ВІЛ та їх близьких є невід'ємною частиною Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 роки, затвердженої Законом України від 19 лютого 2009 року № 1026-VI та відповідних розпорядчих документів центральних органів виконавчої влади, відповідальних за реалізацію цієї програми, зокрема Наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту «Про затвердження плану заходів щодо впровадження Національного стратегічного плану дій з профілактики ВІЛ серед дітей і молоді груп ризику та уразливих до ВІЛ, догляду й підтримки дітей та молоді, яких торкнулась проблема ВІЛ/СНІДу, у 2011 році» від 01.12.2010 N 4309.

Толерантність до носіїв різних мов і культур

17 квітня 2002 році була затверджена Указом Президента України N 347/2002 Національна доктрина розвитку освіти, якою передбачалося одним із стратегічних напрямків мовної освіти виховання толерантності у дітей та молоді у ставленні до носіїв різних мов і культур, сприяння формуванню нової ціннісної системи суспільства — відкритої, варіативної, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної забезпечити становлення громадянина і патріота, консолідувати суспільство на засадах пріоритету прав особистості, зменшення соціальної нерівності. Цією Доктриною також передбачалося, що суб'єкти системи освіти співпрацюють з міжнародними інституціями та організаціями, які для здійснення своєї діяльності покликані залучати педагогів, дітей та молодь з метою набуття ними соціальної компетентності й досвіду у питаннях взаєморозуміння, толерантності, побудови спільного європейського дому, культурного різноманіття і водночас для збереження та примноження власних культурних надбань.

Національною програмою виховання дітей та учнівської молоді в Україні, яка затверджена Постановою Академії педагогічних наук від 01.07.2004 N 1-7/6-98, передбачається, що мета виховання конкретизується через систему таких виховних завдань культивування кращих рис української ментальності — працелюбності, свободи, зв'язку із природою, поваги до жінки, толерантності; одним з принципів виховання є принцип полікультурності. Він передбачає інтегрованість української культури у європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування у дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних від національних ідей, цінностей, до культури, мистецтва, вірування інших народів; здатності диференціювати спільне й відмінне в різних культурах, сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської.

Відповідно до Рекомендацій парламентських слухань «Духовна криза суспільства і шляхи її подолання», схвалених Постановою Верховної Ради України від 20 квітня 2004 року N 1689-IV, одним із шляхів подолання духовної кризи в суспільстві визначено необхідність сприяння розвитку високої мовної культури громадян, вихованню поваги до державної мови та мов національних меншин України, толерантності у ставленні до носіїв різних мов і культур; сприяння формуванню нової ціннісної системи суспільства — відкритої, варіативної, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної забезпечити становлення громадянина і патріота, консолідувати суспільство на засадах пріоритету прав особистості, зменшення соціальної нерівності.

Толерантне ставлення до дітей

Наказом Міністерства освіти і науки України «Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми» від 25.12.2006 N 844 структурним підрозділам у сфері освіти і науки доручалося здійснювати постійну пропаганду в засобах масової інформації запровадження в навчально-виховний процес високої педагогічної культури та толерантного ставлення до дітей. Більш того, у інформаційній довідці до вказаного наказу МОН України роз'яснювалося, що антиподом насильства і жорстокого ставлення, будь-яких форм та стереотипів (гендерних, національних тощо) є толерантність. Толерантність необхідна для спілкування, співжиття і спільної діяльності, є основою формування культури миру в сім'ї, громаді, суспільстві.

Гендерна толерантність

Толерантність як один із необхідних елементів для формування державної політики із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків передбачений у Концепції Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006-2010 роки, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 р. N 384-р.

Толерантне відношення до людей з обмеженими фізичними можливостями, психічними захворюваннями та розумовою відсталістю.

Толерантне відношення до людей з обмеженими фізичними можливостями, психічними захворюваннями та розумовою відсталістю як одне із головних завдань держави стало частиною відповідної державної політики в результаті прийняття Державної програми розвитку системи реабілітації та трудової зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями, психічними захворюваннями та розумовою відсталістю на період до 2011 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. N 716.

Організаційні заходи з формування толерантного суспільства

Концептуальними засадами вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування у деяких курсах визначені формування у учнів загальноосвітніх навчальних закладів стійких уста-

новок на толерантність (наприклад курси «Етика», «Основи релігійної етики» та ін.) (рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 29.06.2006 р. про концептуальні засади вивчення у загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування).

З 2003 на виконання доручення Президента України від 03.02.2003 р. в Україні на держаному рівні відзначається Міжнародний день толерантності (лист Міністерства освіти і науки України від 31.10.2003 N 1/9-493 «Щодо проведення Міжнародного Дня толерантності»).

Більш того, з 2004 по 2006 рік існував центральний орган виконавчої влади, на який було покладено завдання вживати заходи до виховання дітей та молоді на засадах патріотизму, національної свідомості, гідності, міжнаціональної толерантності, сприяти діяльності національно-культурних товариств, військово-патріотичних клубів, історико-пошукових та інших громадських організацій. Цим органом було Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді (Указ Президента України від 30 липня 2004 року 852/2004). З 2006 по 2011 рік питання виховання молоді засадах міжнаціональної толерантності було покладено також на Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту (Постанова Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2006 р. N 1573).

Значним кроком у формуванні толерантності у працівників державної соціальної сфери стало прийняття 09.09.2005 р. Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України, затвердженого Наказом Мінмолодьспорту N 1965 від 09.09.2005 .

Відповідно до вказаного кодексу одним із етичних принципів діяльності спеціалістів із соціальної роботи є толерантність. Спеціалісти із соціальної роботи є толерантними до різних емоційних проявів клієнтів, мають належний рівень професійної підготовки, за будь-яких обставин зберігають рівновагу, терпимість. Спеціалісти із соціальної роботи приймають проблеми й обставини клієнтів незалежно від їхнього способу життя, поведінки, соціального і національного походження, статі тощо.

У концепції реформування системи соціальних послуг, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2007 р. N 178-р передбачено, що завдання сучасної соціальної політики спрямоване на посилення захисту конституційних прав та свобод громадян, забезпечення поваги до кожної людини, її гідності, толерантності та гуманізму.

Третій етап розпочався з 2010 з трьох знакових подій у державній політиці щодо формування толерантності в українському суспільстві.

Перша з них — на державному рівні проблема толерантності як одна із головних проблем соціальної політики була визначена в Програмі економічного і соціального розвитку України на 2010 рік (Антикризова програма), затверджена Законом України від 20 травня 2010 року N 2278-VI.

Друга — Послання до українського народу Президента України Віктора Януковича від 03.06.2010 р. В Посланні зазначено, що гуманістичні ідеали та цінності, толерантність, терпимість та взаємовідповідальність мають стати фундаментом для широкого суспільного діалогу щодо спільного майбутнього, ідентичності та побудови сильної, демократичної, справедливої України.

В Посланні також наголошено на необхідності формування політичної толерантності як одного із головних завдань реформування політичної системи України.

Третя подія — прийняття Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року N 2411-VI. Цей Закон є базовим для формування та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики України. Відповідно до статті 10 вказаного Закону основними засадами внутрішньої політики в гуманітарній сфері є зокрема забезпечення умов для формування толерантного суспільства, гарантування свободи совісті та віросповідання.

Аналіз щорічного послання Президента України до Верховної Ради України у 2010 році «Модернізація України — наш стратегічний вибір» дозволяє зробити наступні висновки. Президентом України відзначається, що основними перешкодами на шляху до процесу національної консолідації залишаються прояви ксенофобії, расизму та дискримінації за національно-етнічними ознаками. Саме тому наголошується на актуальності запровадження елементів освітньої політики з формування толерантності, розвитку міжкультурного діалогу, патріотичного виховання, організації та проведення міжрегіональних обмінів, що сприятиме підвищенню рівня обізнаності суспільства (насамперед дітей) з національними традиціями народів України, культурному обміну та взаємному збагаченню культур.

Ініціативи щодо організації національного діалогу між представниками релігійних конфесій та світськими лідерами для обговорення проблем розвитку культури, забезпечення суспільної толерантності та громадянського миру, збільшення авторитету України на міжнародному рівні повинні виходити від інститутів громадянського суспільства.

На жаль, тільки у 2010 році здійснювалася державна фінансова підтримка програм всеукраїнських молодіжних, дитячих громадських організацій та їх спілок, орієнтованих на утвердження міжнаціональної толерантності дітей та молоді (Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 09.11.2009 р. N 3950 «Про затвердження переліку пріоритетних завдань, відповідно до яких у 2010 році здійснюватиметься державна підтримка програм всеукраїнських молодіжних, дитячих громадських організацій та їх спілок»).

Значним кроком у реалізації державної політики з формування толерантності у відносинах державних службовців з громадянами стало прийняття 04.08.2010 р. Загальних правил поведінки державного службовця, затверджених

наказом Головного управління державної служби України N 214, зареєстрованих в Міністерстві юстиції України 11 листопада 2010 р. за N 1089/18384.

Відповідно до пункту 2.6. вказаних Правил «Державний службовець має виявляти толерантність і повагу до різних релігійних організацій, шанувати народні звичаї і національні традиції, при цьому не демонструвати свої релігійні переконання чи уподобання, не віддавати перевагу будь-яким об'єднанням громадян, релігійним організаціям незалежно від їх чисельності, статусу, конфесійності, напрямів діяльності тощо».

У 2011 році продовжувалася реалізація державної політики з формування толерантного відношення до осіб з обмеженими фізичними можливостями. Так, відповідно до Указу Президента України «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями» від 19 травня 2011 року N 588/2011 доручено Кабінету Міністрів України вжити додаткових заходів для активізації роботи органів виконавчої влади, спрямованої на привернення уваги суспільства до проблем людей з інвалідністю, популяризацію загальнолюдських цінностей, толерантного та поважного ставлення до осіб з обмеженими фізичними можливостями.

В результаті оптимізації системи центральних органів виконавчої влади з 2011 року до завдань Міністерства культури України віднесено здійснення заходів щодо формування толерантності в українському суспільстві та запобігання розпалюванню міжетнічної ворожнечі, а також проявам дискримінації, нетерпимого ставлення до осіб за ознаками раси, етнічного походження, мовними ознаками (Положення «Про Міністерство культури України», затверджено Указом Президента України від 6 квітня 2011 року N 388/2011).

Таким чином державна політика щодо формування толерантності в українському суспільстві і серед молоді зокрема вийшла на якісно новий рівень у 2010 році.

Зрозуміло, головним питанням у формуванні толерантності в молодіжному середовищі є зміна свідомості, відношення молоді до оточуючих, виховання у них загальнолюдських цінностей та відповідних світоглядних позицій. Це довготривалий процес, що виключає можливість швидких і раптових перетворень у цій сфері. Але тільки системна, послідовна, координована робота органів державної влади, місцевого самоврядування, органів громадянського суспільства у напрямку формування толерантності в молодіжному середовищі може призвести до позитивних зрушень у цьому напрямку.

Передумовою державної політики з формування загальнолюдських цінностей в молодіжному середовищі є наявна нормативна правова база.

Так, одним із основних принципів соціального становлення та розвитку молоді відповідно до Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 року N 2998-XII визнаний

принцип поваги до загальнолюдських цінностей, прав людини і народів, історичних, культурних, національних особливостей України.

В результаті реалізації Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004-2008 роки, затвердженої Законом України 18 листопада 2003 року N 1281-IV, очікувалося формування у молоді основ гуманістичного світогляду, пріоритетності високих моральних, культурних, загальнолюдських цінностей, утвердження почуття патріотизму та національної самосвідомості.

Одним із рішень, проведених Верховною Радою України парламентських слухань про становище молоді в Україні «Соціальне становлення молоді як один із головних чинників підвищення добробуту народу», була рекомендація місцевим органам державної влади та місцевого самоврядування використовувати можливості засобів масової інформації у пропаганді національних та загальнолюдських цінностей шляхом створення теле- та радіопрограм, видання відповідних матеріалів (Постанова Верховної Ради України від 13 липня 2000 року N 1873-III).

Верховною Радою України за результатами парламентських слухань з питань практичної діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування щодо реалізації законодавства у сфері молодіжної політики було також прийнято рішення рекомендувати Кабінету Міністрів України здійснити заходи щодо розповсюдження засобами масової інформації культурно-просвітницьких, виховних теле- і радіопрограм для сім'ї, дітей та молоді, що сприятимуть пропаганді національних, загальнолюдських духовних та моральних цінностей. Місцевим органам державної влади та місцевого самоврядування слуханнями було рекомендовано використовувати можливості засобів масової інформації у пропаганді національних та загальнолюдських духовних та моральних цінностей через створення культурно-просвітницьких, виховних теле- і радіопрограм для сім'ї, дітей та молоді (Постанова Верховної Ради України від 6 липня 1999 року N 822-XIV).

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2008 р. N 366-р одним із пріоритетів діяльності Міністерства культури і туризму був визначений напрямок формування у суспільстві загальнолюдських цінностей, високих моральних якостей, передусім у дітей та молоді.

У Державній цільовій соціальній програмі «Молодь України» на 2009-2015 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2009 р. N 41, відзначено, що набуття Україною незалежності, становлення громадянського суспільства створили передумови для розвитку вільної, духовно розвиненої особистості, здатної засвоїти кращі надбання світової і національної духовної спадщини, загальнолюдські цінності. Надзвичайно важливим є питання щодо формування духовних потреб молоді, зацікавленості в дослідженні загальнолюдських цінностей та історичної спадщини народу, залучення її до культурного

життя. Одним із основних завдань Програми визначено утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей.

Концепцією допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді «Молодь України» на 2009-2015 роки, схваленою Указом Президента України від 25 жовтня 2002 року N 948/2002, одним із завдань військово-патріотичного виховання молоді визначено виховання у молоді громадянських почуттів, поваги до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи.

Як свідчить наведений аналіз нормативно-правової бази державної політики з формування загальнолюдських цінностей в молодіжному середовищі, її формування дотепер здійснювалося лише завдяки визнанню загальнолюдських цінностей одним із декларативних принципів державної молодіжної політики. Ніяких системних результативних дій з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, які формують серед молоді розуміння загальнолюдських цінностей як одного із головних елементів молодіжної культури та мотивують молодь до прийняття його у якості життєвого орієнтира, зроблено не було.

Якщо оцінювати діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування з формування та реалізації державної політики щодо загальнолюдських цінностей у молодіжному середовищі, можна зробити наступні зауваження.

- Не визначені науково-теоретичні і методичні основи існування термінів, що складають систему загальнолюдських цінностей, як ціннісноорієнтованих величин. Це досить величезна прогалина, адже на базі уніфікованого розуміння загальнолюдських цінностей можливо побудувати ідеологію суспільства, яка стане запорукою економічного зростання.
- Не створені профільні інституції з формування та пропаганди загальнолюдських цінностей. Як наслідок, немає системної роботи у ЗМІ із формування загальнолюдських цінностей у молодіжному середовищі, а саме ЗМІ і система освіти є тими інструментами, завдяки яким змінюється свідомість та ціннісні орієнтири молоді.
- Нормативно-правова база з формування загальнолюдських цінностей у молодіжному середовищі знаходиться на початковому рівні. Виключення складає система освіти, у якій наявні реальні імперативні вказівки щодо формування у дітей та молоді загальнолюдських цінностей. Всі інші норми, що стосуються формування загальнолюдських цінностей у молодіжному середовищі у нормативних актах носять доволі декларативний характер, не зобов'язують безумовно, якісно та результативно виконувати цей напрямок державної політики.
- Заходи, що проходять на загальнодержавному та місцевому рівнях, спрямовані на формування загальнолюдських цінностей у молодіжному середовищі, носять епізодичний характер, немає комплексного

підходу до формування загальнолюдських цінностей у молодіжному середовищі ані на загальнодержавному, ані на місцевому рівнях. Відповідно результат від їх проведення доволі низький.

На підставі аналізу ефективності заходів з формування та реалізації державної політики з толерантності та загальнолюдських цінностей, з метою організації і проведення системної роботи з впровадження соціальних норм толерантності, зниження соціальної напруженості, налагодження діалогу в суспільстві між різними групами населення, вбачається за необхідне реалізація наступного комплексу заходів молодіжної політики.

- Прийняття відповідними органами державної влади та місцевого самоврядування програм, спрямованих на формування толерантного світогляду молоді, популяризації загальнолюдських цінностей, забезпечення проведення відповідних заходів із соціальної реклами, акцій і громадських кампаній у засобах масової інформації із широким залученням органів громадянського суспільства до них.
- Організація на загальнодержавному та місцевому рівнях програм толерантного навчання, популяризації загальнолюдських цінностей, спрямованих на підвищення компетентності при прийнятті управлінських рішень, попередження етнічних, релігійних та соціальних конфліктів, зниження соціальної напруженості, формування толерантності, віротерпимості, миролюбності у підлітків та молоді, що представляють різні соціальні, культурні та етнічні групи населення.
- Включення в професійні програми підготовки державних службовців, працівників освіти, правоохоронних органів, засобів масової інформації, а також у програми перепідготовки та підвищення кваліфікації курсів, які забезпечують формування компетентності в питаннях толерантності та загальнолюдських цінностей.
- Забезпечення проведення науково-теоретичних і методичних розробок системи загальнолюдських цінностей, як ціннісноорієнтованих величин.
- Започаткування на загальнодержавному та місцевому рівнях гуманітарної та психолого-педагогічної експертизи підручників, освітніх програм та ігрової продукції, у тому числі комп'ютерних ігор з метою попередження деструктивних форм поведінки у молоді та формування в неї соціальних установок на толерантність та загальнолюдські цінності.
- Забезпечення активізації діяльності та підвищення ефективності роботи на загальнодержавному та місцевому рівнях центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних соціальних формувань, орієнтованих на забезпечення соціального здоров'я суспільства, допомогу жертвам насильства і жорстокості, соціальної роботи з кривдниками.

- Підтримка на загальнодержавному та місцевому рівнях програм та заходів органів громадянського суспільства, спрямованих на формування толерантності та популяризацію загальнолюдських цінностей у суспільстві.
- Підтримка освітніх, виховних та реабілітаційних проектів з впровадження толерантності традиційних релігій і пов'язаних з ними молодіжних організацій.
- Підтримка міжрегіональної та міжнародної взаємодії молоді (тематичні зльоти, табори та фестивалі, науково-практичні та бізнес-конференції, дискусійні клуби, молодіжні обміни), участі в міжнародних інформаційних молодіжних проектах, спрямованих на взаємне проникнення цінностей української і світової культури.
- Підтримка проектів органів громадянського суспільства з впровадження толерантності та популяризації загальнолюдських цінностей.

2.2.2. Формування здорового способу життя української молоді

Діяльність з формування здорового способу життя української молоді відчутно активізувалася тільки в 1998–2005 рр., коли до роботи було залучено низку профільних міністерств і відомств, зокрема Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство праці та соціальної політики України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство культури і мистецтв України, Державний комітет інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України, Державну соціальну службу для сім'ї, дітей та молоді, місцеві органи виконавчої влади та місцевого самоврядування.

В цей період основна стратегія державної політики була спрямована на профілактику негативних явищ у молодіжному середовищі та пропагування здорового способу життя за місцем навчання чи проживання. Її реалізація регламентувалася низкою нормативних документів, серед яких Національна програма забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, допомоги та лікування ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД, Державна програма реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки, Державна програма розвитку фізичної культури і спорту, Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації», Національна програма патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. Міжнародна спільнота також долучалася до цієї діяльності, наприклад, спільно з державними органами виконавчої влади відбулася реалізація проекту Європейського бюро ВООЗ «Європейська мережа шкіл зміцнення здоров'я», програми ЮНЕЙДС «Сприяння просвітницькій роботі «рівний — рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя», українсько-канадських проектів «Молодь за здоров'я» (1998–2002 рр.) та «Молодь за здоров'я-2» (2003–2005 рр.).

Між тим, у нормативно-правових актах молодь як самостійний об'єкт діяльності з формування здорового способу життя почала виокремлюватися тільки з 2004 року після підготовки Державним інститутом сімейної та молодіжної політики (колишній Державний інститут проблем сім'ї та молоді) першої доповіді Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України щодо формування здорового способу життя української молоді та проведення парламентських слухань за цією тематикою.

За результатами слухань була прийнята Постанова Верховної Ради України від 3 лютого 2004 року №1425-IV «Про Рекомендації парламентських слухань Кабінету Міністрів України щодо формування здорового способу життя молоді», де йшлося про необхідність законодавчого обмеження паління та вживання алкоголю у громадських місцях; часу й місць продажу алкоголю; посилення відповідальності за продаж тютюнових й алкогольних виробів неповнолітнім та спрямування надходжень від оподаткування цих виробів на підтримку програм формування здорового способу життя молоді.

Робота з виконання парламентських рішень за вищезазначеною тематикою розпочалася тільки у 2009 р., коли за ініціативи Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, підтримки Міністерства охорони здоров'я України й Міністерства освіти та науки України було розроблено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України» (від 15 жовтня 2009 р. № 5230) щодо посилення контролю продажу алкогольних та тютюнових виробів неповнолітнім.

Відповідно, 21 січня 2010 р. Верховною Радою України було ухвалено законопроект № 1824 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження споживання і продажу пива та слабоалкогольних напоїв», який забороняє вживання пива, алкогольних та інших слабоалкогольних напоїв, а також куріння в громадському місці. Законом внесено відповідні зміни до окремих статей Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо незаконного споживання алкоголю та тютюнопаління, серед яких стягнення штрафу від одного до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, виправні роботи на строк до двох місяців або адміністративний арешт на 15 діб. Суворість покарання залежить від кількості складених протоколів на правопорушника.

Закон України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» у розділі IV-1 «Основи державної політики щодо споживання алкогольних напоїв та тютюнових виробів» (від 16 червня 2010 р.) визначає основні засади профілактичної роботи щодо вживання не тільки алкоголю, але й тютюну. Так, Ст. 15-3 цього документу забороняє продаж пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв, столових вин та тютюнових виробів особам, які не досягли 18 років. У 2010 р. Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту ініціювало прийняття правок до цього Закону з метою

заборонити продаж алкоголю та сигарет молоді до 21 року, але ця спроба виявилася не вдалою, оскільки нормативно-правові акти дуже розрізнені і прийняття поправок потребує перегляду цілого комплексу дотичних законів та залучення потужних державних ресурсів.

Основою подальшого посилення боротьби з тютюновою епідемією стала Постанова Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 року № 940 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми зменшення шкідливого впливу тютюну на здоров'я населення на період до 2012 року».

Варто зазначити, що економічні механізми стримування алкоголізації населення та поширення тютюнопаління продовжують набувати більш жорсткого характеру, що впливає з Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 червня 2010 р. № 1196-р «Про затвердження плану заходів щодо виконання в 2010 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу». Цим документом передбачено підготовку нормативно-правових документів з метою реформування податкової системи України у цій сфері. Одним із перших у цьому напрямку роботи варто назвати Закон України від 11 лютого 2010 р. № 1883-VI «Про внесення змін до Закону України «Про ставки акцизного збору на спирт етиловий та алкогольні напої», яким уже підвищено ставки акцизного збору на спиртові дистильати та спиртні напої.

Однак рекомендації парламентських слухань, які було покладено на Міністерство охорони здоров'я України щодо розробки та прийняття Національної програми «Формування здорового способу життя молоді на 2005-2010 роки» на сьогоднішній день не виконано.

Міністерство охорони здоров'я України визнає, що існуюча система охорони здоров'я не в змозі забезпечити потреби населення в доступній, якісній та ефективній медичній допомозі в повному обсязі, окрім цього існують перешкоди щодо її адаптації до діяльності в ринкових умовах. Назріла нагальна потреба щодо об'єднання заходів, які викладено у численних загальнодержавних та державних цільових програмах і концепціях програм для подолання розпорошеності ресурсів цієї галузі. Для вирішення цих проблем Міністерством прийнято рішення про розробку проекту Загальнодержавної програми «Здоров'я-2020: український вимір» на 2012–2020 рр. відповідно до Програми економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» та Нової європейської стратегії охорони здоров'я «Здоров'я 2020».

Важливо зазначити, що у цьому документі йдеться про необхідність проведення змін у сфері охорони здоров'я шляхом забезпечення рівного й справедливого доступу до медичних та профілактичних послуг належної якості та вирішення питань щодо подолання низького рівня розвитку

культури здоров'я, яке зберігається у переважній більшості населення та популяризації здорового способу життя.

Крім цього, у 2010 р. Міністерство охорони здоров'я України затвердило Орієнтовну Програму «Здоров'я підлітків», яка є доопрацьованою й адаптованою до українських реалій версією аналогічної програми, розробленої Департаментом здоров'я та розвитку дитини та підлітка Всесвітньої організації охорони здоров'я у співпраці з штаб-квартирами ЮНІСЕФ і Регіональним бюро Центральної та Східної Європи, Співдружністю Незалежних Держав і країн Балтії. Програма надає медичним працівникам та іншим спеціалістам необхідну інформацію про особливості підліткового періоду і про належні підходи до задоволення потреб і розв'язання проблем зі здоров'ям, дозволяє підвищити професійну майстерність і ставитися до підлітків із більшою увагою та розумінням.

Інше важливе питання стосується зміни порядку фізичної підготовки учнівської та студентської молоді й впровадження новітніх технологій діагностування та медичних оглядів молоді, оскільки за останні роки мали місце трагічні випадки на уроках фізкультури у навчальних закладах. Так, тільки у 2008 р. протягом одного місця у Львівській області на уроці фізичної культури раптово помер 11-річний учень 5-го класу, в Чернівецькій області 12-річна школярка, а на Волині 15-річний учень Луцького технічного коледжу. У 2010 р. такі ж трагічні випадки мали місце у м. Києві, а зовсім недавно (жовтень 2011 р.) знову в Чернівецькій області.

Для регламентації цієї діяльності було прийнято Постанову КМУ «Про затвердження Порядку здійснення медичного обслуговування учнів загальноосвітніх навчальних закладів» (№ 1318 від 08.12.2009 р.), де визначено порядок здійснення медичного обслуговування учнів загальноосвітніх навчальних закладів та вказано, що обов'язкові медичні профілактичні огляди учнів навчальних закладів проводяться щороку медичними працівниками у присутності батьків. Окремим нормативним актом обумовлено профільність фахівців, час проведення медичного огляду школярів та механізм їх розподілу на групи для занять на уроках фізичної культури. Наприклад, з метою запобігання раптової смерті дітей під час занять фізичною культурою та своєчасного виявлення хронічних захворювань Головним управлінням освіти і науки спільно з Головним управлінням охорони здоров'я Харківської області було створено реєстр дітей з важкими порушеннями серцевого ритму, які щомісячно оновлюються та доводяться до відома серед керівників освіти та навчальних закладів, де ці діти навчаються.

У Чернівецькій області для учнів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів відновлено забуті форми роботи в режимі шкільного дня: гімнастика до занять, фізкультхвилинки, організовані спортивні перерви. Результати медичного огляду школярів у 2011 р. за методикою визначення

функціонально-резервних можливостей серцево-судинної системи (проба Руф'є) засвідчили суттєву розбіжність результатів медичного огляду серед учнів в різних районах області. Якщо кількість учнів, віднесених до спеціальної медичної групи, в одному районі може складати більше 60 %, то у іншому — лише 8 % від загальної кількості учнів. Така ситуація вказує на правильне рішення Міністерства охорони здоров'я України щодо обов'язкового обстеження школярів перед допуском їх до занять фізкультурою та спортом.

Також виникає багато питань, пов'язаних із фізичною підготовкою студентської молоді, адже за інформацією Національного університету фізичного виховання і спорту України, до цього часу не розроблено критеріїв оцінки рівня здоров'я студентів, які займаються фізичною культурою та спортом. Продовжує залишатися не вирішеним питання щодо оцінки організації фізкультурно-рекреаційної сфери у вищих навчальних закладах, які можна було б враховувати при їх ліцензуванні та акредитації, а також не визначено посадових осіб, які б персонально несли відповідальність за збереження (або покращення) стану здоров'я студентів.

З метою вирішення означених проблем з 1 січня 2011 року набула чинності нова редакція Закону України «Про фізичну культуру і спорт» (Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фізичну культуру і спорт» та інших законодавчих актів України від 17 листопада 2009 року №1724-VI). Іншим важливим нормативним документом, спрямованим на створення умов для проведення фізкультурно-оздоровчої роботи серед населення за місцем проживання, стало утворення та розвиток мережі центрів фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх» (Постанова Кабінету міністрів України від 18 січня 2003 р. № 49). В процесі роботи мережі створюються сучасні спортивні комплекси, проводиться відновлення спортивних майданчиків за місцем проживання молоді та відбувається надання оздоровчих послуг. Станом на кінець 2010 року мережа центрів фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх» налічувала 194 організації в усіх регіонах України, тоді як у 2005 р. їх функціонувало тільки 133, що вказує на ефективність роботи цієї мережі та її популярність серед населення. Найбільш активні користувачі мережею — сім'ї з дітьми та молодь.

Аналіз звітних документів, направлених для опрацювання та підготовки доповіді, дає підстави констатувати, що певна кількість програм та наказів у сфері фізичного виховання та спорту виконується не в повному обсязі, часто надається перелік разових заходів та акцій, що традиційно пов'язується з економічною скрутою, знеціненням соціального престижу фізичної культури, спорту та здоров'я у суспільстві.

Проте на регіональному рівні є ряд областей, які добилися покращення фізкультурно-оздоровчої роботи серед молоді. Так, в Харківській області спостерігається збільшення кількості населення, охопленого різними видами

фізкультурно-оздоровчої роботи, серед якого 16,5 % дітей та підлітків охоплено заняттями у спортивних групах дитячо-юнацьких спортивних школах, що є найвищим показником серед регіонів України. У порівнянні з 1991 р. значно покращився якісний склад штатних фізкультурних кадрів, 91 % з числа фізкультурних працівників мають фахову освіту (у 1991 р. — 83,9 %). У порівнянні з 1991 р. значно збільшилося фінансування сфери фізичної культури та спорту з місцевих бюджетів у поточному році (якщо у 1991 р. з місцевого бюджету з розрахунків на одного мешканця виділялось 3 грн. 45 коп., то у 2010 р. — 34 грн. 67 коп.).

На Вінниччині успішно налагоджена робота спортивно-оздоровчої інфраструктури. На сьогодні тут функціонує 41 стадіон, 696 спортивних залів, 1738 спортивних майданчиків, 10 плавальних басейнів, 418 футбольних полів, 530 пристосованих приміщень для фізкультурно-оздоровчих занять. Фінансове забезпечення реалізації державних програм та заходів у сфері молоді здійснюється за рахунок коштів з державного, обласного та місцевих бюджетів. Найбільшу частку із загальної суми коштів, що виділяються на цю сферу, складають кошти обласного бюджету. Так, у 2011 році на програми і заходи з реалізації молодіжної політики заплановано витратити 429,0 тис. грн. (2010 р. — 400,0 тис. грн., 2009 р. — 410 тис. грн., 2008 р. — 534 тис. грн.), що свідчить про рівномірне забезпечення необхідних витрат за останні роки.

У Донецькій області за 20-річний період відбулися позитивні зрушення у фізкультурно-оздоровчій сфері. Нині у області 740,6 тис. осіб займаються фізкультурою та спортом, що складає 16,7% від загальної кількості населення області. Ця цифра на 5,7% більша за цифри попередніх років. Для занять фізичною культурою та спортом побудовано та введено в дію 3 стадіони, 4 споруди зі штучним льодом, 33 тенісних корти, 149 футбольних полів, 142 майданчики з тренажерним обладнанням, 9 спортивних залів; побудовано 139 сучасних спортивних майданчиків зі штучним покриттям.

На сьогоднішній день в області працює 122 дитячо-юнацькі спортивні школи, в яких займається 54 912 вихованців (1995 рік — 110, в яких займалось 37 168 осіб). Навчально-тренувальний процес в ДЮСШ здійснює 1835 тренерів-викладачів (1995 рік — 1263). Наведені дані свідчать про суттєве покращення спортивно-фізкультурної роботи в області за останні роки.

Варто зазначити, що наприкінці 1990-х років в Донецькій області було створено першу в Україні обласну дитячо-юнацьку спортивну школу для дітей-сиріт та дітей, які залишились без піклування батьків. На теперішній час фізкультурно-оздоровчою та спортивною роботою систематично займається 29,4 тис. дітей соціально незахищених категорій або 51% від їх загальної кількості, що допомагає дітям не тільки дбати про своє здоров'я, але й досягати успіху та набувати навичок соціалізації до самостійного проживання у соціумі.

В силу значного зменшення кількості населення країни особливої уваги потребує вивчення демографічної ситуації та забезпечення основних засад збереження репродуктивного здоров'я молоді. За даними Інституту педіатрії, акушерства та гінекології АМН України (2010 р.), тільки від 6 до 10% підлітків досягають 12-18 річного віку, маючи добрий стан здоров'я. Резерви адаптаційних можливостей у 50% хлопців й 65% дівчат-старшокласниць визнані медиками як низькі або нижче середніх.

Загалом, захворюваність осіб 15 — 17 років у 2010 р. порівняно з 2003 р. зросла на 18 %, а поширеність хвороб — на 17 %, тому для відтворення населення країни та збереження нації необхідно більше уваги приділяти збереженню репродуктивної функції молоді та її загального стану здоров'я. Уже сьогодні, виходячи з динаміки змін чисельності населення України, коли кількість жінок 20-27 років становить понад 3 млн, а дівчат такого ж десятилітнього періоду (10-17 років) не досягає 2,5 млн, стає зрозумілим, що репродуктивне здоров'я кожної дівчинки як майбутньої матері необхідно розглядати як один з пріоритетних інтересів держави.

Наразі амбулаторна допомога дітям з питань гінекології в Україні надається у кабінетах дитячої та підліткової гінекології, які діють у складі закладів охорони здоров'я акушерсько-гінекологічного та педіатричного профілю та у спеціалізованих Центрах репродуктивного здоров'я дітей і підлітків. Варто зазначити, що на виконання цієї програми ще у 2005 р. було створено мережу служб планування сім'ї, дитячої та підліткової гінекології та відкрито понад 400 таких центрів та 7 центрів репродуктивного здоров'я підлітків (АР Крим, Донецька, Одеська, Львівська, Луганська, Запорізька області, м. Київ). Уперше в країні також було введено спеціальності й посади спеціалістів педіатричного профілю, зрівняно нормативи забезпечення дільничними педіатрами та акушерами-гінекологами населення міських поселень і сільських.

Але вищенаведені показники стану репродуктивного здоров'я сучасної молоді (2010–2011 рр.) дають підстави стверджувати, що ці заклади не змогли успішно вирішити проблему здоров'я молоді. Тому основним напрямком державної політики по збереженню її репродуктивного здоров'я має стати формування здорового способу життя як засіб відповідального ставлення кожної молодої людини до вибору сексуальної поведінки та вчасної профілактики захворювань, що передаються статевим шляхом. Тільки в такому випадку відповідальність за здоров'я визначається персональною, а не перекладається на заклади охорони здоров'я та лікарів.

За даними Міністерства охорони здоров'я України, важливим аспектом для успішної реалізації репродуктивних програм є підготовка та видання відповідної літератури, запровадження соціальної реклами, формування здорового способу життя, планування сім'ї та профілактики інфекцій, що передаються статевим шляхом, та ВІЛ серед молоді та сімей.

З цією метою реалізується Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації на період до 2015 року» (від 27.12.2006 р. №1849), яка передбачає створення Інтернет сайту для батьків, дітей та молоді за тематикою статевого виховання з постійною інформаційною підтримкою. У програмі також визначено шляхи збереження репродуктивної функції молоді та планування сім'ї, забезпечення доступності до медичних послуг шляхом впровадження в амбулаторно-поліклінічних закладах системи надання послуг через «Клініки, дружні до молоді». На сьогодні в різних областях країни створено 93 «Клініки, дружні до молоді» (центри, відділення, кабінети медико-соціальної допомоги дітям і молоді), в яких надаються медичні послуги дітям та молоді на принципах дружнього підходу, рекомендованих Всесвітньою організацією охорони здоров'я.

Соціологічні дані свідчать, що сучасна українська молодь має високий попит на безкоштовні консультативні послуги спеціалістів, які працюють в таких «клініках». Передусім йдеться про потреби щодо знань, пов'язаних із загальною тематикою збереження здоров'я (50%). Ще більш високим є інтерес респондентів до консультацій стосовно сексуальної та репродуктивної складових здоров'я (77%), зокрема щодо попередження інфікування ВІЛ, (28%), тестування на ВІЛ (21%), діагностики та лікування ІПСШ (18%) тощо. Лише 23% опитаних вказали, що вони не зацікавлені у таких консультаціях.

Фінансування цієї програми має велике значення для налагодження демографічної ситуації в регіонах. Наприклад, за весь період функціонування програми Харківська область з державного бюджету отримала медичне обладнання та лікарські засоби на загальну суму 11,4 млн грн. Ще майже 9,6 млн грн. виділено з обласного та 16,7 млн грн. з місцевих бюджетів усіх рівнів. На виконання заходів програми залучено позабюджетних коштів на суму 23,3 млн грн. Починаючи з 2007 року, в області відкрито чотири «Клініки, дружні до молоді», куди за консультативними послугами звернулося майже 40 тисяч осіб з 12 до 35 років. Молоді люди зверталися з приводу соматичних захворювань, психологічної допомоги, методів контрацепції та планування сім'ї, профілактики ВІЛ/СНІДу, небажаної вагітності, проблем загального психічного здоров'я.

В Українському науково-дослідному протичумному інституті ім. І. І. Мечнікова (м. Одеса) МОЗ України здійснюється дослідження особливостей просторово/часового поширення ВІЛ-інфекції та туберкульозу на прикладі Одеської області. Розробляється новий методологічний підхід та програмне забезпечення для аналізу епідеміологічних показників із застосуванням ГС-картографії.

Використання електронних технологій в режимі online дозволить здійснювати моніторинг динаміки поширення та виявляти небезпечні зони ураження, вчасно реагувати на зміну ситуації, попереджуючи виникнення критичного епідемічного стану, оптимізовувати прийняття адекватних управлінських рішень та цільове використання державного фінансового і організаційного

ресурсу. Цей проект у випадку успішного завершення може застосовуватись за підтримки держави в інших регіонах України.

Державою запроваджена Загальнодержавна програма розвитку первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини на період до 2011 року (від 22.01.2010 р. № 1841-VI), де серед основних завдань є також профілактична робота. Серед інших важливих профілактичних програм для сімей варто назвати Загальнодержавну програму протидії захворюванню на туберкульоз у 2007–2011 роках (від 8.02.2007 р. №648-V) та Загальнодержавну програму імунпрофілактики та захисту населення від інфекційних хвороб на 2009–2015 рр. (від 21.10.2009 р. № 1658 — VI).

Окрім загальнодержавних програм існує цілий ряд міжгалузевих документів, які також визначають здоровий спосіб життя як важливу складову діяльності у сфері збереження здоров'я населення. Так, у Міжгалузевій комплексній програмі «Здоров'я нації» на 2002–2011 рр. (Постанова КМУ від 10.01.2002 р. №14) передбачається запровадження моди на здоров'я, залучення громадян до активних занять фізичною культурою і спортом тощо.

З метою утвердження та пропаганди здорового способу життя, запобігання негативним проявам серед дітей і молоді, виявлення та підтримки талановитих підлітків було затверджено Положення «Про проведення щорічного Всеукраїнського фестивалю-конкурсу «Молодь обирає здоров'я» (Наказ від 24 листопада 2009 р. № 1061/4128). Документ є міжгалузевим, оскільки в його підготовці брало участь Міністерство освіти і науки України та Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту.

До діяльності з формування здорового способу життя також долучаються інші профільні міністерства. Наприклад, у структурі Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту відповідні департаменти проводили різноманітні заходи з пропагування здорового способу життя, але виникла потреба в об'єднанні зусиль та ресурсів, оскільки заходи часто дублювалися та носили одноманітний характер. З цією метою ще у 2007 році було розроблено та впроваджено галузеву програму «Формування здорового способу життя серед дітей та молоді» (від 30 березня 2007 р. № 947). Її реалізація дала можливість напрацювати галузеві підходи інформаційно-просвітницької роботи щодо здорового способу життя серед дітей та молоді та створити інноваційні технології такого навчання за принципом «рівний-рівному».

Через відсутність державного фінансування у 2009 році ця програма була закрита, що не дало можливості напрацювати механізм міжгалузевої та багаторівневої співпраці щодо запровадження здорового способу життя серед дітей та молоді та виробити індикатори (показники) оцінки всіх діючих програм відповідного профілю не тільки у структурі Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, але й в інших міністерствах.

Ця проблема не вирішена на сьогоднішній час, тому розрізненість та відсутність координації не дають можливості ефективно використовувати державні кошти, якими забезпечуються численні державні програми зі збереження здоров'я та профілактики молоді у країні. Водночас практично в кожному профільному міністерстві проводиться цілий комплекс навчально-виховної чи просвітницької роботи з формування здорового способу життя, але стратегії, цілі, завдання, форми та методи роботи у всіх різні. Отже, здійснювати загальнонаціональний моніторинг практично не можливо, тобто можна тільки говорити про реалізацію, а не ефективність державної політики у сфері формування здорового способу життя.

Для прикладу, на сьогодні Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України в навчальних закладах різного рівня акредитації проводиться інформаційно-просвітницька робота з питань збереження здоров'я шляхом проведення інтегрованого курсу «Основи здоров'я», який вивчається в 1–9 класах загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів та входить до державного компоненту освіти з метою формування здорового способу життя учнівської молоді. Відповідно до типових навчальних планів (наказ МОН № 66 від 5 лютого 2009 р. «Про внесення змін до наказу МОН України № 132 від 23 лютого 2004 р. «Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи») на вивчення цього предмету у 5–7-х класах відводилася одна година на тиждень, у 8–9-х класах — 0,5 год. У 10–11-х класах у 2009/2010 навчальному році, як і в попередні роки, на вивчення предмету «Основи безпеки життєдіяльності» також було відведено по 0,5 год.

Тобто робота побудована як навчальна, а в інших міністерствах вона профілактична або інформаційно-просвітницька, тому при проведенні якості оцінювання необхідно застосовувати різні критерії та підходи.

Міжгалузева та галузева діяльність державних органів влади потребує пошуку партнерів та донорів. Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення стратегічних напрямів та завдань щодо залучення міжнародної технічної допомоги і співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями на 2009-2012 роки» від 3 вересня 2009 р. № 1156-р окреслено загальні рамки співробітництва з державами-донорами, ЄС і міжнародними організаціями з питань залучення міжнародної технічної допомоги і ресурсів міжнародних фінансових організацій з метою розв'язання пріоритетних завдань соціально-економічного розвитку України. Як показує практика, саме до проведення профілактичних заходів найбільш активно залучаються міжнародні партнери та донори, а також представники української громади.

Профілактика негативних явищ серед молоді (наркозалежності, вживання алкоголю, тютюнопаління) протягом всього періоду незалежності продовжує залишатися важливим чинником на шляху до збереження здоров'я та популяризації здорового способу життя. Аналіз чинного законодавства

засвідчує, що на сьогодні, найбільше законодавчих актів прийнято у сфері запобігання незаконному обігу наркотичних і психотропних речовин. Саме тут передбачені серйозні заходи щодо покарань за правопорушення. Йдеться не тільки про адміністративну, але й кримінальну відповідальність: згідно зі ст. 44 та 441 Кодексу України «Про адміністративні правопорушення» та інших статей Кримінального кодексу України встановлено відповідальність за злочини, пов'язані із вживанням наркотиків.

З метою створення цілісної системи боротьби з наркоманією та підвищення ефективності державного управління у цій сфері Міністерством внутрішніх справ України за участю громадських організацій розроблено Концепцію реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 рр. (Розпорядження КМУ від 13 вересня 2010 р. № 1808). Важливим документом є також Інструкція про порядок виявлення та постановки на облік осіб, які незаконно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини (затверджена спільним наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України та Міністерства юстиції України від 10 жовтня 1997 р. № 306/680/21/66/530).

За даними Департаменту кримінальної міліції у справах дітей Міністерства внутрішніх справ України, у порівнянні з минулими роками у правоохоронній роботі протягом 2010 — 2011 рр. відбулися суттєві зміни пріоритетів щодо протидії наркозлочинності. Нині основні зусилля спрямовані на ізоляцію не наркозалежних, а наркоділків та їх притягнення до кримінальної відповідальності. У результаті вжитих заходів було задокументовано більше 14 тис. фактів збуту наркотичних засобів, до кримінальної відповідальності притягнуто близько 6 тис. осіб, з яких 65 % позбавлено волі.

Для покращення роботи у цій сфері у квітні 2011 р. було утворено Державну службу України з контролю за наркотиками». За інформацією цієї державної установи, найбільш гострою продовжує залишатися проблема кримінальної поведінки наркозалежних осіб. Працівниками кримінальної міліції у справах дітей тільки протягом 2011 року за злочини у сфері обігу наркотиків порушено 1567 кримінальних справ.

За останні роки кількість осіб, що зловживають наркотиками, стабілізувалася та утримується на досить високому рівні. Так, у 2010 році на диспансерному обліку перебувало 1480 підлітків у віці 14-17 років та 84212 осіб віком від 18 до 29 років, які допускали немедичне вживання наркотичних засобів і психотропних речовин та мали через це проблеми зі здоров'ям. Загалом хворіє на наркоманію переважно молодь, яка не працює.

Державна політика у цій сфері реалізується низкою різних закладів, серед яких саме Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді надають

послуги споживачам психоактивних речовин, зокрема ін'єкційним споживачам наркотиків та їх близькому оточенню через мережу служб соціально-профілактичної роботи. На їх фінансування державою виділяються значні кошти, причому за останні роки кількість бюджетних витрат зростає, що вказує на актуальність цієї проблеми та попит з боку населення. Так, протягом 2010 року з державного бюджету було виділено 2149 856,54 грн., що на 51% більше від фінансування 2009 р. Хоча мають місце випадки, коли такі служби працювали взагалі без фінансування (в АР Крим та Київській області).

Для прикладу, протягом 2010 року при Центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді функціонувало 218 служб соціально-профілактичної роботи, але найбільше таких служб діяло у Харківській (28), Донецькій (23), Хмельницькій (18) та Луганській (13) областях, а найменше — у м. Севастополі (1) та в Тернопільській області (1). В середньому навантаження на одного спеціаліста служби у 2010 р. склало 37 клієнтів, що у порівнянні з 2009 р. менше на 21%. Наразі найбільше навантаження на одного працівника спостерігається у Дніпропетровській (235), Тернопільській (203) та Донецькій (108) областях, найменше — в Закарпатській, Рівненській (по 8) та Волинській (12).

Ризикована поведінка людини може призвести до соціально-небезпечних хвороб, серед яких захворювання на ВІЛ/СНІД. Починаючи з 1999 року, кількість нових випадків ВІЛ-інфекції в Україні постійно збільшується. У 2010 році офіційно зареєстровано майже 20,5 тис. випадків ВІЛ-інфекції — найвищий показник за всю історію епідеміологічного нагляду за ВІЛ.

Нині діє Загальнодержавна програма забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009–2013» (від 19 лютого 2009 р. № 1026-VI), вирішуючи не тільки проблеми людей, які живуть з ВІЛ-статусом, але й проблеми, пов'язані із розвитком громадського здоров'я. Співвиконавцем цієї державної програми є найбільша неурядова організація, яка працює у сфері протидії ВІЛ/СНІДу в Україні з 2000 р. — МБФ «Міжнародний альянс з ВІЛ/СНІД в Україні».

Саме ця організація започаткувала широкомасштабні програми лікування людей з ВІЛ-інфекцією та замісної підтримувальної терапії в Україні. Сьогодні до профілактичних програм альянсу залучено майже півмільйона представників найбільш уразливих до інфікування ВІЛ груп населення, переважна більшість яких молоді люди до 35 років. Загалом організація надає фінансову та технічну допомогу більш ніж 150 громадським організаціям, як займаються цією проблематикою.

У 2004–2009 р. альянс провів широкомасштабні програми із розробки підручників та підготував майже 20 тис. педагогів до роботи з формування здорового способу життя на основі стратегій навичок безпечної поведінки. Протягом 2010 р. мережею громадських організацій, якими опікується альянс,

було надано послуги з профілактики для 58,5% споживачів ін'єкційних наркотиків; 36,5% особам, залученим до комерційного сексу, та 20% засуджених до позбавлення волі (від оціночної кількості цих груп ризику).

Завдяки реалізації комплексу державних та благодійних заходів за останні 5 років спостерігається зменшення темпів приросту захворюваності на ВІЛ-інфекцію (з 10,7% у 2007 році до 3,3% у 2010 році) та частки осіб у віковій групі 15–24 років серед нових випадків ВІЛ-інфекції (з 15,1% у 2007 році до 10,6% у 2010 році), що може свідчити про деяку стабілізацію епідемічної ситуації.

Національний план дій щодо реалізації «Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року» (від 21 жовтня 2009 року № 1263-р) у розділі «Охорона здоров'я та формування здорового способу життя дітей» передбачає значний обсяг заходів щодо протидії ВІЛ/СНІДу, туберкульозу та наркоманії: від проведення в загальноосвітніх навчальних закладах 1 грудня інформаційних уроків на тему «Заради життя» до створення системи підготовки волонтерів щодо формування толерантного ставлення до ВІЛ-позитивних і хворих на СНІД дітей за принципом «рівний-рівному».

На виконання заходів цієї Конвенції Державним інститутом сімейної та молодіжної політики спільно з МБФ «Міжнародний альянс з ВІЛ/СНІД в Україні» у 2010 р. було розроблено та опубліковано методичний посібник для підготовки різних категорій волонтерів з числа молоді, спеціалістів, державних службовців, членів родини та підготовки інформаційно-просвітницьких кампаній з питань толерантності.

Важливим кроком у реалізації державної політики щодо запровадження здорового способу життя молоді стала друга тематична доповідь Президентів України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України «Молодь за здоровий спосіб життя», яка була підготовлена у 2010 р. Державним інститутом сімейної та молодіжної політики спільно з Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, і проведення тематичних парламентських слухань за тематикою цієї доповіді.

Відповідно до пропозицій та зауважень, які були висловлені на цих парламентських слуханнях, Державна служба молоді та спорту України на початку 2011 р. ініціювала розробку проекту Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми «Формування здорового способу життя молоді України» на 2013–2017 роки. Метою Концепції визначено запровадження новітніх стратегій здорового способу життя, підвищення ефективності фізично-го виховання та поліпшення рухової активності молоді.

Варто зазначити, що проблему формування здорового способу життя молоді можна вирішити двома шляхами. Перший передбачає розв'язання молодіжних проблем в Україні через здійснення державними установами за рахунок бюджетних коштів системних культурно-просвітницьких,

інформаційних та інших заходів, що дасть змогу певною мірою забезпечити контроль і звітність перед державою і громадою у розв'язанні проблем у молодіжному середовищі. Проте можливості для реалізації цієї діяльності є обмеженими, оскільки потребують значних бюджетних коштів і надмірної опіки держави над молоддю.

Другий потребує прийняття Загальнодержавної цільової соціальної програми «Формування здорового способу життя молоді України», що дозволило б створити нормативно-правові, матеріально-технічні та фінансові підвалини превентивної роботи із впровадження ефективних механізмів мотивації молодих людей щодо дотримання здорового способу життя та створення міжгалузевого Центру для координації зусиль всіх профільних міністерств. Для реалізації зазначених умов необхідно почати з впровадження заходів радикальної профілактики антисоціальних явищ та визнати, що формування здорового способу життя населення є не суто медичною, але й соціальною проблемою, пов'язаною з культурним, фізичним та духовним розвитком молодої людини.

Загалом перспективи подальшого розвитку української держави пов'язані з пошуком оптимальних шляхів розв'язання проблеми збереження та зміцнення здоров'я не тільки молоді, але й всього населення. Але реалізація такої політики вимагає поетапної реалізації серед молоді, сімей з дітьми, які з часом стануть носіями ідеології здорового способу життя. Однак показники стану здоров'я й основні тенденції поширення негативних явищ у молодіжному середовищі продовжують залишатися незадовільними. Вищезначене потребує кардинальних змін у сфері молодіжної та соціальної політики, де головним з напрямків має стати формування здорового способу життя серед населення країни.

Відсутнє окреме нормативно-законодавче забезпечення щодо формування здорового способу життя, натомість профільними міністерствами реалізується більше 15-ти загальнодержавних, міжгалузових та регіональних програм дотичних до цього напрямку роботи, що скоріше дублює та ускладнює роботу ніж її розвиває. Особливо негативно ця ситуація проявляється на місцевому та регіональному рівнях, коли кількість звітів за кожну програму вимагає значних витрат робочого часу та відволікає спеціалістів від практичної роботи.

Державним органам виконавчої влади, не дивлячись на велику кількість прийнятих нормативних документів, не вдалося сформувати механізм міжгалузевого та багаторівневого підходу до формування здорового способу життя населення, що призводить до розпорошення зусиль та ресурсів, які витрачаються на реалізацію цілого ряду програм та проектів.

Всі профільні міністерства досягли певних успіхів у запровадженні здорового способу життя, проте загальна робота продовжує носити розрізнений

та епізодичний характер, що з огляду на щорічне зростання захворювань на соціально-небезпечні хвороби потребує зміни підходів й стратегій у роботі, передусім координації й постійного моніторингу, який дозволить щорічно оцінювати відповідність витрат бюджетних коштів та отриманих результатів, а також своєчасно впливати на розширення необхідних стратегій роботи, здійснювати координацію зусиль різних органів виконавчої влади, інформувати суспільство про реальний стан виконаної роботи.

Необхідно здійснити розробку єдиних інформаційних стандартів в галузі профілактичної роботи, які б включали змістовний (принципи, теоретичні питання) та операційний компоненти (рекомендовані форми та методи роботи).

Назріла необхідність створення освітнього середовища, зорієнтованого на збереження, зміцнення і формування здоров'я учнівської та студентської молоді. Таке середовище має ґрунтуватися на активній співпраці не тільки профільних міністерств, але й самої молоді, родинного оточення та представників громадського самоврядування. Завданнями такої взаємодії має стати напрацювання технологій щодо мотивації та активного залучення молоді до здорового способу життя.

Необхідно запровадити державну політику високої моральності, залучення молоді до сімейних цінностей, формування усвідомленого батьківства та відповідальності за виховання дітей здоровими та успішними.

2.3. Державна політика у сфері освіти

Одним із фундаментальних прав людини, закріплених у ст.26 Загальної декларації прав людини 1948 р., є право на освіту. У вітчизняному законодавстві це право проголошено ст. 53 Конституції України 1996 р., у якій йдеться про доступність та безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, а також про розвиток усіх рівнів освіти, різних форм навчання, надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Окрім Конституції України забезпечення права на освіту гарантує низка нормативно-правових актів, прийнятих за часи незалежності. Основними законодавчими актами, які регулюють сферу освіти в Україні, є закони «Про освіту» (23 березня 1996 р.), «Про загальну середню освіту» (13 травня 1999 р.), «Про позашкільну освіту» (22 червня 2000 р.), «Про професійно-технічну освіту» (10 лютого 1998 р.), «Про вищу освіту» (17 січня 2002 р.). Крім того, прийнято велику кількість програмних документів, блоків заходів, спрямованих на забезпечення розвитку національної системи освіти. Серед таких слід назвати: Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») (листопад 1993 р.), «Про заходи щодо державної підтримки освіти

в Україні» (червень 1994 р.), «Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні» (жовтень 2001 р.), «Про Національну доктрину розвитку освіти» (квітень 2002 р.), «Програму розвитку дистанційного навчання на 2004–2006 роки» (вересень 2003 р.), «Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України» (лютий 2004 р.), «Комплексну програму забезпечення загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів сучасними технічними засобами навчання з природничо-математичних і технологічних дисциплін» (липень 2004 р.), «Державну програму розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки» (вересень 2004 р.), «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» (липень 2005 р.), «Концепцію державної програми розвитку освіти на 2006–2010 роки» (липень 2006 р.), «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні» (березень 2008 р.), «Про забезпечення подальшого розвитку вищої освіти в Україні» (вересень 2008 р.), «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні» (вересень 2010 р.), Проект національної стратегії розвитку освіти України на 2012–2021 роки тощо.

У перелічених вище нормативно-правових документах відображено основні завдання державної політики у сфері освіти, а саме: розвиток і захист інтелектуального потенціалу, поліпшення умов і створення гарантій для здобуття освіти, спеціальної професійної підготовки та перепідготовки. Зважаючи на трансформації українського суспільства, на сьогодні основними завданнями держави у галузі освіти є: підвищення якості освітніх послуг, забезпечення рівного доступу до якісної освіти на всіх рівнях, збільшення конкурентоспроможності національної системи освіти та її інтеграція в єдиний європейський освітній простір.

За останні 20 років своєї незалежності Україна здійснила низку кроків щодо становлення та розвитку основних соціальних інститутів, провідне місце серед яких займає інститут освіти. Таким чином, спробуємо проаналізувати трансформації у сфері загальної, професійно-технічної та вищої освіти в Україні за такими характеристиками: нормативно-правове регулювання; інституційне та матеріально-технічне забезпечення, доступ до освіти; перспективи розвитку та пропозиції щодо реформування загальної, професійно-технічної та вищої освіти.

Загальна середня освіта

Згідно з чинної Конституції України, загальна середня освіта є обов'язковою. І, вже починаючи з 90-х років в Україні розпочався процес реформування її системи, успадкованої від СРСР. Важливою зміною у сфері середньої освіти після завершення радянської доби став перехід від школи — «десятирічки» до одинадцятирічної повної середньої освіти. Згодом, виходячи з пропозицій фахівців у сфері соціалізації молоді у перехідний пері-

од, було запроваджено дванадцятирічну середню освіту. Проте зазначена реформа, розпочавшись, так і не була завершена. У 2010 р. Україна повернулася до 11-річної школи. Цілком зрозуміло, що збільшення терміну навчання мало призвести до того, що молоді люди закінчували б школу у більш старшому віці. Це, з одного боку, впливало на продовження терміну виходу на ринок праці, з іншого - затягувало процес соціалізації. Хоча початок навчання у віці шести років (замість семи, як у СРСР) значною мірою пом'якшував гостроту зазначеного питання.

Особливе місце в освітній сфері відводиться молоді. На рубежі 1990-х — 2000 рр. в Україні запроваджувалася концепція інтегрованої політики стосовно сім'ї, молоді та дітей. З одного боку, загальноосвітні навчальні заклади мали стати центрами здійснення молодіжної роботи, яка однаково орієнтувалася би на потреби дітей і молоді (враховуючи умовність меж між цими двома віковими когортами). Однак питання державної підтримки дітей від 14 до 18 років в Україні належали до сфери діяльності як служб у справах дітей (діяльність яких регламентує Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»), так і структурних підрозділів органів виконавчої влади з питань соціального становлення та розвитку молоді.

Серед освітніх реформ, що стосувалися молоді, варто згадати зміни в системі загальноосвітніх навчальних закладів III ступеню (9-11 класи) — старшої школи, що поєднує забезпечення повної загальної середньої освіти з профільним навчанням. За часи незалежності виникли навчальні заклади нового типу: гімназія (гімназія-інтернат), колегіум (колегіум-інтернат), ліцей (ліцей-інтернат). Загальну мережу загальноосвітніх навчальних закладів сьогодні також складають школи, спеціалізовані школи (школи-інтернати), школи-інтернати I-III ступенів, спеціальна школа (школа-інтернат) I-III ступенів, санаторна школа (школа-інтернат) I-III ступенів, школа соціальної реабілітації, вечірня (змінна) школа II-III ступенів, навчально-реабілітаційний центр.

Загалом протягом останніх років в Україні внесено значну кількість змін до чинного законодавства стосовно загальної середньої освіти, а саме: законодавчо визначено 11-річну структуру середньої загальноосвітньої школи, затверджено нову редакцію Положення про загальноосвітній навчальний заклад, Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, розроблено нову редакцію Концепції профільного навчання, Концепцію розвитку інклюзивної освіти, продовжується робота щодо реалізації державної програми «Шкільний автобус», створено національні підручники, запроваджено профільне навчання у старшій школі, зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів, понад 95 % загальноосвітніх навчальних закладів I-III ступенів забезпечено сучасними навчальними комп'ютерними

комплексами, 85% шкіл підключено до мережі Інтернет. Останніми роками призупинено процес необґрунтованого закриття дошкільних навчальних закладів та формування їх мережі у відповідності до потреб населення¹³⁸.

Разом із тим, в системі середньої освіти залишаються невирішеними численні проблеми, які можна продемонструвати через аналіз інституційного та матеріально-технічного забезпечення, а також доступу до освіти.

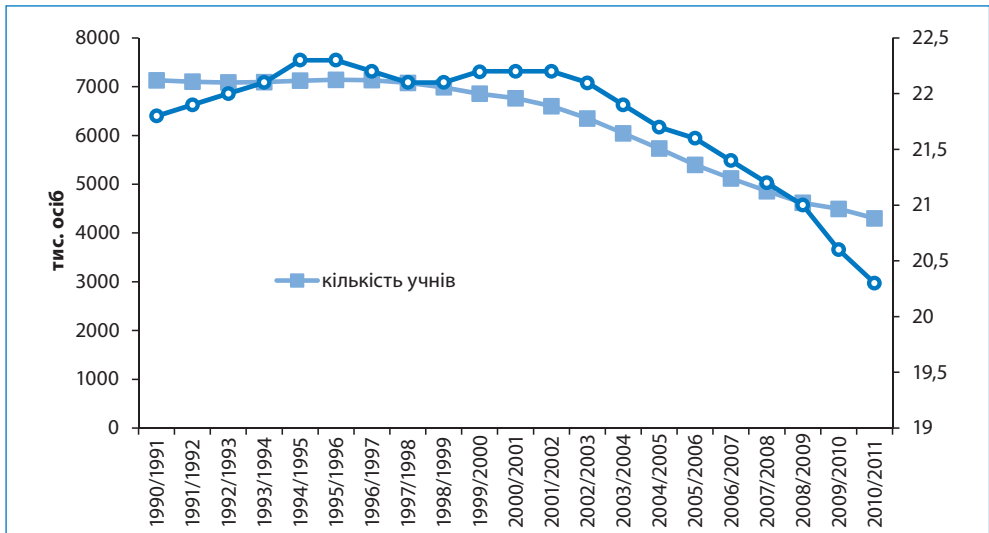
За даними Державного комітету статистики, за період з 1990 р. до 2010 р. кількість загальноосвітніх навчальних закладів (далі — ЗНЗ) зменшилася на 1,6 тис., хоча до 2001/02 навчального року спостерігалось невелике зростання їх кількості із незначними коливаннями у 1997-1999 рр. (**див мал. 2.3.1**). Мережа денних загальноосвітніх навчальних закладів станом на 2011 р. становила 19 407, з яких 13 155 у сільській місцевості та 6 252 у містах. Порівняно з минулими роками кількість цих закладів зменшується. Наприклад, у 2007 р. ці цифри становили 20 447 денних загальноосвітніх навчальних закладів, з них 14 055 — у сільській місцевості та 6 392 у містах. За кількістю малокомплектних шкіл лідирують Хмельницька, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Харківська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська області, в яких кількість таких закладів сягає понад 30%.

Водночас зі зменшенням загальної кількості ЗНЗ, чисельність учнів ЗНЗ зменшувалася поступово щороку і до 2010/11 навчального року їх кількість стала у 1,5 рази меншою ніж у 1990/91 навчальному році. Це пов'язано передусім із загальною демографічною ситуацією в країні. Однак, якщо порівняти наповненість ЗНЗ, то у 1990/91 навчальному році в середньому на один ЗНЗ припадало 327 учнів, а у 2010/2011 їх кількість зменшилася до 212. Тобто фактично окремі ЗНЗ сьогодні не є наповненими, що більшою мірою стосується сільської місцевості. Кожна четверта сільська загальноосвітня школа I–III ступенів має наповнюваність менше 100 учнів, що не дозволяє забезпечити якісне навчання. До того ж, у кожному другому селі, де є діти віком 7–17 років, взагалі відсутня школа¹³⁹. Тобто фактично ситуація наступна: на тлі загальних демографічних процесів зменшується кількість учнів, за рахунок чого поступово закриваються ЗНЗ (переважно у сільській місцевості).

---

138 Проект національної стратегії розвитку освіти України на 2012–2021 роки

139 Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення». — К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2011. — С.49.

Мал. 2.3.1. Кількість ЗНЗ та чисельність учнів у них в Україні у 1990-2011 рр.
(за даними Державної служби статистики України)

Виходом із такої ситуації є впровадження спеціальної державної програми «Шкільний автобус». На Парламентських слуханнях 2010 р. щодо запровадження 12-річної середньої освіти¹⁴⁰ йшлося про те, що підвезення до місць навчання і додому потребують понад 276,8 тис. учнів, які проживають за межею пішохідної доступності, а для реалізації в повному обсязі програми «Шкільний автобус» загальна потреба в транспортних засобах становить 5900 автобусів. Законом України «Про Державний бюджет на 2009 рік» зі Стабілізаційного фонду передбачалося виділення 150 млн грн. (з планом закупівлі 728 одиниць транспортного засобу з орієнтовною вартістю 206 тис. грн.). Проте у 2009 р. програма «Шкільний автобус» з державного бюджету не фінансувалася. За рахунок коштів місцевих бюджетів було придбано 150 автобусів. У рамках проекту «Рівний доступ до якісної освіти в Україні» за кошти позики Світового банку та державного бюджету України для 6 пілотних областей (Закарпатська, Житомирська, Львівська, Рівненська, Херсонська і Чернігівська) було закуплено 100 шкільних автобусів (93 — звичайні та 7 — спеціалізованих для перевезення учнів з вадами опорно-рухового апарату). Однак наразі ці автобуси не перебувають у належних умовах. Наприклад, у Дніпропетровській області 40 % автобусів не мають постійного місця для стоянки, фактично розміщуються на території відділу освіти або школи, за місцем проживання водія. Подібна ситуація і в інших регіонах.

¹⁴⁰ Парламентські слухання «Запровадження 12-річної загальної середньої освіти в Україні: проблеми та шляхи їх подолання». / За заг. ред. Є. В. Краснякова. — К.: Парламентське вид-во, 2010. — 168 с.

У матеріалах парламентських слухань йшлося про те, що у 2009/10 навчальному році організованим підвозом забезпечено 96,3 % учнів, які цього потребують, та майже 81 % вчителів. Однак, як зазначається у Національній доповіді про людський розвиток, «кожний десятий сільський школяр не був охоплений програмою «Шкільний автобус» внаслідок постійного недофінансування, високої частки несправних та застарілих машин, відсутності доріг із твердим покриттям тощо»¹⁴¹. Тобто навіть автобуси, придбані за рахунок коштів місцевих бюджетів і міжнародних проектів, не забезпечують повною мірою доступу до навчальних закладів мешканців сільської місцевості.

Окремою проблемою є забезпечення ЗНЗ матеріально-технічними засобами навчання (комп'ютери, доступ до мережі Інтернет, підручники, лабораторне обладнання тощо). Загальна кількість навчальних комп'ютерних комплексів (далі — НКК), поставлених до ЗНЗ за період з 2000 по 2009 рр. становила 18 421 НКК або 95,6 % від загальної потреби. Але кабінети інформатики вимагають постійного оновлення комп'ютерної техніки та програмного забезпечення. За результатами проведених у регіонах України паспортизації та інформатизації шкіл, для завершення комп'ютеризації та оновлення застарілої техніки необхідно закупити близько 4000 НКК. Тому необхідним є введення до штатних розписів ЗНЗ посади техника (чи лаборанта) з обслуговування НКК, чого наразі немає.

Не менш актуальним є підключення НКК до мережі Інтернет. Під час Парламентських слухань¹⁴² Міністр профільного Міністерства зазначив, що на кінець 2009 р. загалом по Україні близько 85 % ЗНЗ підключені до мережі Інтернет, аналогічна частка шкіл сільської місцевості становила 54 %. А у Національній доповіді про людський розвиток¹⁴³ йдеться про те, що на початок 2010/11 навчального року, лише 57,5 % денних ЗНЗ підключено до Інтернету, зокрема у сільській місцевості – 45,1 %. Такі розбіжності у показниках можуть бути спричинені або відмінностями у методології дослідження, або ж показники дійсно змінилися за один навчальний рік в гірший бік. Однак завершення повної комп'ютеризації та інформатизації ЗНЗ дасть змогу подолати відставання дітей і підлітків із сільських та гірських районів і малих міст.

Матеріально-технічне забезпечення та якість освіти тісно пов'язана з навчально-методичними матеріалами та підручниками, якими користуються учні. Сьогодні професори університетів фактично відсторонені від розробки навчальних програм, створення нових підручників, які нерідко видаються маловідомими авторами великим тиражем без належної апробації. Бюджетні видатки,

---

141 Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення». — К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2011. — С.49

142 Парламентські слухання «Запровадження 12-річної загальної середньої освіти в Україні: проблеми та шляхи їх подолання». / За заг. ред. Є. В. Краснякова. — К.: Парламентське вид-во, 2010. — 168 с.

143 Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення». — К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2011. — С.49

що закладалися до Закону про бюджет з 2000 р., не відповідали реальним потребам галузі. У 2006–2007 рр. видатки збільшилися у порівнянні з 2005 р., однак їх обсяги не покривали існуючих потреб. З 2001 р. для початкової школи видано 210 найменувань загальним накладом 22 млн 960 тис. 670 підручників. Для основної школи видано 607 найменувань підручників загальним накладом 48 млн 409 тис. 409 підручників. Крім того, за період з 2006 р. надруковано підручників для спеціальних навчальних закладів загальним тиражем 213,4 тис. примірників, посібників «Шкільна бібліотека» — 22,0 тис., підручників для професійно-технічних закладів — 554,8 тис., підручників для вищих навчальних закладів — 854,8 тис., словників — 259,9 тис. Однак реальна потреба у підручниках залишається задоволеною лише частково. До того ж, значна кількість підручників та посібників, які носять із собою діти, негативно впливає на стан їх здоров'я, особливо на опорно-руховий апарат. За даними Інституту педіатрії, акушерства і гінекології НАМН України, 80% учнів мають низьку рухову активність, натомість тільки 13% мають хороший та високий рівень фізичної працездатності і лише 50% практикують фізичну активність до 30 або 60 хвилин на тиждень.

Ще один із важливих аспектів — фінансування ЗНЗ. Доповідачі згаданих вище Парламентських слухань зазначили, що існує три основні проблеми, пов'язані із фінансуванням. Перша — залишковий принцип фінансування освіти. Друга — адміністративний підхід до її фінансування. Тобто в бюджеті гроші закладаються в розрахунок на дитину, але на місця вони доходять з необхідністю субсидювання з місцевих бюджетів. До речі, з розрахунку фінансового нормативу бюджетної забезпеченості на 1 учня на цей час сума забезпечення становить 4 155,981 грн. Третя — низька ефективність використання цих коштів. Тобто, за даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, лише кожна четверта школа забезпечена новітніми освітніми засобами, а 70 % коштів спрямовується не на підвищення якості освіти, а на комунальні платежі. Як наслідок — у ЗНЗ популярними є так звані благодійні внески батьків, не кажучи вже про те, що в окремих школах батьки самі купують книги та методичні матеріали для забезпечення навчального процесу, роблять ремонти класів тощо.

Незважаючи на наявні проблеми, протягом років незалежності України вдалося зберегти достатньо високі показники охоплення обов'язковою середньою освітою. Чистий показник охоплення дітей повною загальною середньою освітою: 2001 — 98,1%; 2004 — 99,1%; 2008 — 99,7%; у 2009 — 99,7%; планується досягти - у 2011 р. 99,8%; у 2013 — 99,8%; у 2015 — 99,9%. Водночас слід відзначити наявність зменшення кількості учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів протягом останнього десятиріччя, що пояснюється демографічними проблемами. Так, якщо у 2001 р. в цих закладах навчалось 6386,6 тис. осіб, то у 2003 р. — 5835,4 тис. осіб, у 2006 р. — 5206,8 тис. осіб,

у 2008 р. — 4671,7 тис. осіб, 2009 р. — 4438,4 тис. осіб, 2010 р. — 4329,3 тис. осіб, у 2011 р. — 4137,7 тис. осіб. Зазначена тенденція притаманна й зменшенню випуску учнів 11-х класів денних загальноосвітніх навчальних закладів.

Загальний показник дітей і підлітків шкільного віку, неохоплених навчанням, від 6 до 18 років по Україні станом на 2010 р. не перевищує 0,28 % від загальної кількості. Кількість дітей, які навчаються у спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах) у 2011 р. становила 46480 тис. осіб. Чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатах у 2011 р. становила 14,9 тис. осіб. Порівняно з 2008 р. ця кількість зменшилася, у 2009 р. — було 19,5 тис. осіб.

Окрім того, серед проблем слід згадати обмеженість доступу до якісної освіти окремих категорій дитячого населення: сільських дітей, осіб з особливими освітніми потребами, обдаровану учнівську молодь.

До позитивних моментів слід віднести зростання рівня забезпечення всіма видами харчування учнів 1 — 11 класів. Так, якщо у 2004/2005 навчальному році ця цифра становила 56,7%, у 2009/2010 вже 91,7%, у 2010/2011 — 91,8%. Також слід відзначити значне покращення стану забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів навчально-комп'ютерними комплексами. Якщо у 2006 р. ця цифра становила 63, у 2007 р. — 85, у 2009 — 95,6, у 2011 р. має становити — 99,1% (орієнтований плановий показник). Також зменшується кількість учнів на один комп'ютер, у 2005 р. — 54 учня, у 2010 р. вже 29, у 2011 р. планується 27. Також вдалося досягти зрушень у забезпеченні організованим підвезенням учнів у сільській місцевості. Відносно до загальної кількості учнів, які потребують підвезення — це 91,8%. За програмою «Шкільний автобус» кількість учнів, забезпечених підвезенням за цією програмою по відношенню до загальної кількості, які потребують підвезення, становить 69,6%. Найбільшу кількість автобусів, придбаних за кошти Державного бюджету України у період з 2004 по 2011 рр., було придбано у 2004, 2005, 2008, 2010 та 2011 роках¹⁴⁴.

До основних шляхів забезпечення доступності освіти належить прозорість та об'єктивність механізму оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів, що має забезпечуватися через ЗНО. ЗНО є обов'язковою процедурою для всіх бажаючих вступити до ВНЗ, його проведення покладено на Український центр оцінювання якості освіти, створений у 2005 р., який належить до сфери управління профільного міністерства. Центру підпорядковані регіональні центри оцінювання якості освіти. З 2006 р. діють дев'ять таких центрів: у Вінницький, Дніпропетровський, Донецький, Івано-Франківський, Київський, Львівський, Одеський, Сімферопольський, Харківський обл.¹⁴⁵

144 Освіта України. Інформаційні матеріали до III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти / уклад.: Б.М. Жебровський, О.В. Єресько, Я.Я. Болюбаш та ін.; за заг. ред. Д.В. Табачника. — Київ; Чернівці: Букрек, 2011. — 2011. — 92 с.: 104 діаграми, 5 таблиць, 1 карта-схема., с. 16–37

145 Зовнішнє незалежне оцінювання [Електронний ресурс]. - Офіц. сайт Міністерства освіти і науки України. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=zno/zagalny>.

Протягом 2006 — 2007 рр. оцінювання шляхом тестування проходило в якості експерименту серед бажаючих взяти у ньому участь. У 2008 р. було проведено ЗНО усіх абітурієнтів, але зарахування результатів тестування як державної підсумкової атестації за курс повної загальної середньої освіти здійснювалося за вибором учасника ЗНО. У 2008 р. до ВНЗ III-IV рівнів акредитації на підставі сертифікатів Українського центру оцінювання якості освіти зараховано 91,2 % студентів від числа вступників.¹⁴⁶

У 2009 р. зарахування результатів тестування стало обов'язковим.¹⁴⁷ У 2010 р. ЗНО як обов'язкова процедура для всіх бажаючих вступити до ВНЗ впроваджувалася в Україні утретє. Всього на участь у ЗНО було зареєстровано 1 476 219 бажаючих, з них взяли участь 1 270 040 осіб¹⁴⁸. Загалом близько 400 тис. абітурієнтів, склавши тести, змогли взяти участь у конкурсі вступу до ВНЗ¹⁴⁹. На всіх етапах проведення ЗНО були присутні понад 5 тис. громадських спостерігачів, понад 200 акредитованих представників засобів масової інформації здійснювали спостереження за процедурою ЗНО в пунктах тестування¹⁵⁰. Також у 2010 р. процедуру було модернізовано: абітурієнтам було надано право складати тести тією мовою, на якій вони навчалися у загальноосвітніх навчальних закладах; абітурієнти, які закінчили загальноосвітню школу у попередні роки, отримали право вільно обирати форму участі в ЗНО; результати ЗНО зараховувалися лише для участі у конкурсі на право навчатися у ВНЗ (у 2009 р. ці результати зараховувалися і як оцінки державної підсумкової атестації за курс загальноосвітньої школи); інформування абітурієнтів про результати ЗНО відбувалося через мережу Інтернет без надсилання паперових документів¹⁵¹.

146 Мета реформ у вищій школі — якість і доступність освіти : Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 2 квіт. 2009 р. Протокол № 4/1-4 [Електронний ресурс]. — Офіц. сайт Міністерства освіти і науки України. — Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3679.

147 Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2009 р. Міністерство освіти і науки України, Український центр оцінювання якості освіти, Київ, 322 с. за підписом Міністра освіти і науки України І. Вакарчука. : Київ, серпень, 2009 р., с. 12 — 13, 19.

148 Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України у 2010 році : Український центр оцінювання якості освіти [Електронний ресурс]. — К, 2010. — 352 с. // Режим доступу: <http://www.testportal.gov.ua/index.php/text/vidp/> с. 265 — 266

149 [Електронний ресурс]. — К, 2010. — 352 с. // Режим доступу: <http://www.testportal.gov.ua/index.php/text/vidp/>, с. 7

150 Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2009 р. Міністерство освіти і науки України, Український центр оцінювання якості освіти, Київ, 322 с. за підписом Міністра освіти і науки України І. Вакарчука: Київ, серпень, 2009 р., с. 20

151 Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України у 2010 році : Український центр

Особливістю умов зарахування до ВНЗ у 2011 р. було виділення трьох основних складових формування рейтингового балу вступника: 1) бали, отримані на ЗНО; 2) бали шкільного атестату; 3) додаткові бали за успіхи у навчанні та закінчення підготовчих курсів у ВНЗ¹⁵². Такий підхід до визначення умов зарахування до ВНЗ знайшов відображення у проекті нової редакції Закону України «Про вищу освіту» 2010 р. Відповідно до ст. 43 якого прийом має здійснюватися на основі ЗНО, урахування середнього бала державного документа про повну загальну середню освіту та балу ВНЗ. Також внесено положення про позаконкурсне зарахування осіб до ВНЗ державної та комунальної форми власності у випадках, передбачених законодавством.¹⁵³ Стосовно ЗНО 2011 р. слід відзначити покращення якості електронного супроводження цієї процедури, передусім це стосується реєстрації та подання документів бажаючих взяти у них участь.

Основними перевагами ЗНО є прозорість, об'єктивність та неупередженість оцінювання, зменшення ризику корупції. Крім того, на користь розвитку ЗНО свідчить позитивний світовий досвід застосування подібної практики¹⁵⁴. Запровадження цієї процедури зазнало багато труднощів та ускладнень. Однак механізм ЗНО здатен забезпечити відкритість та демократичність процесу прийняття до ВНЗ, що є базовою умовою до входження до європейського простору вищої освіти. Важливим є розуміння того, що застосування ЗНО вимагає проведення його в умовах забезпечення якісної освіти на всіх рівнях та для всіх категорій молоді, зокрема це стосується сільської та молоді з особливими потребами.

Зважаючи на наявні тенденції у сфері загальної середньої освіти, основним змістом подальшого розвитку вітчизняної системи середньої освіти до 2021 р. має стати наступне:

- обов'язкове здобуття усіма дітьми і молоддю шкільного віку повної загальної середньої освіти в обсягах, визначених Державним стандартом загальної середньої освіти;
- здійснення оптимізації мережі загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням демографічних, економічних, соціальних перспектив розвитку регіонів, запитів громадян та потреб суспільства; урізноманітнення моделей організації освіти для сільських дітей;

оцінювання якості освіти [Електронний ресурс]. — К, 2010. — 352 с. // Режим доступу: <http://www.testportal.gov.ua/index.php/text/vidp/>, с. 7, 10

152 Умови прийому до вищих навчальних закладів України : наказ Міністерства освіти і науки України від 19 жовтня 2010 р. № 961 [Електронний ресурс]. — Офіц. сайт Міністерства освіти і науки України. // Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/9990

153 Проект закону про вищу освіту: № 7486-1 від 22 грудня 2010 р [Електронний ресурс]. — Офіц. сайт Верховної Ради України. — // Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=39329

154 [Електронний ресурс]. - Офіц. сайт Міністерства освіти і науки України. // Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=zno/zagalny>

- перебудова змісту й організації навчально-виховного процесу на засадах дитиноцентризму, особистісної орієнтації, компетентнісного підходу;
- підвищення ефективності навчально-виховного процесу на основі впровадження досягнень психолого-педагогічної науки, педагогічних інновацій, інформаційно-комунікаційних технологій;
- створення умов для диференціації навчання, забезпечення профільного навчання, індивідуальної освітньої траєкторії розвитку учнів відповідно до їх особистісних потреб, інтересів та здібностей;
- запровадження підсумкового незалежного оцінювання навчальних досягнень учнів по закінченню початкової, основної і старшої школи;
- створення цілісної системи роботи з обдарованими дітьми та молоддю, урізноманітнення моделей організації освіти для сільських дітей: створення освітніх округів, ресурсних центрів дистанційного навчання, філій базових шкіл, домашніх шкіл «школа-родина» тощо.

Стосовно оновлення нормативно-правової бази планується: розробка та прийняття Закону України «Про освіту» (нова редакція), про дистанційну форму навчання в системі загальної середньої освіти, ресурсні центри дистанційного навчання, авторську школу, загальноосвітній навчальний заклад інноваційного типу (гімназія, ліцей, колегіум), приватну школу тощо.

З метою модернізації змісту освіти планується:

- розробка і впровадження нових державних стандартів загальної середньої освіти;
- забезпечення оптимального співвідношення у змісті шкільної освіти інваріантної і варіативної частин; суспільно-гуманітарної, природничо-математичної, технологічної і оздоровчої складових;
- запровадження у загальноосвітніх навчальних закладах більш раннього вивчення іноземних мов, основ інформатики;
- розвантаження навчальних планів і програм за рахунок диференціації й інтеграції їх змісту, скорочення кількості обов'язкових предметів і профілів у старшій школі, вилучення другорядного і надмірно ускладненого матеріалу, розширення міжпредметних зв'язків;
- оновлення змісту, форм і методів навчання шляхом широкого впровадження у навчально-виховний процес сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, електронного контенту.

Одним з ключових завдань також є забезпечення національного виховання, розвитку і соціалізації дітей та молоді. У цьому зв'язку особливої важливості набуває розроблення та реалізація Концепції національного виховання.

Вектором подальшого розвитку загальної середньої освіти також залишається поглиблення інформатизації освіти, зокрема це стосується завдання

стовідсоткового забезпечення навчальними комп'ютерними комплексами загальноосвітніх навчальних закладів I-III ступенів, створення електронних підручників та енциклопедій навчального призначення, розвиток комплексної інформаційної системи «Картка учня», що забезпечує спостереження і контроль за перебуванням дітей в освітніх установах та інше¹⁵⁵.

Професійно-технічна освіта

Основним законодавчим актом, який регулює суспільні відносини у галузі професійно-технічної освіти, є Закон України «Про професійно-технічну освіту». Професійно-технічна освіта як складова системи освіти забезпечує здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, а також допрофесійну підготовку, перепідготовку, підвищення їх кваліфікації.

Професійно-технічна освіта здобувається громадянами України в державних і комунальних професійно-технічних навчальних закладах безоплатно, за рахунок держави, а у державних та комунальних акредитованих вищих професійно-технічних навчальних училищах та центрах професійної освіти — у межах державного замовлення безоплатно, на конкурсній основі.

В Україні існують наступні типи професійно-навчальних закладів, які визначені вітчизняним законодавством: професійно-технічне училище відповідного профілю; професійне училище соціальної реабілітації; вище професійне училище; професійний ліцей; професійний ліцей відповідного профілю; професійно-художнє училище; художнє професійно-технічне училище; вище художнє професійно-технічне училище; училище-агрофірма; вище училище-агрофірма; училище-завод; центр професійно-технічної освіти; центр професійної освіти; навчально-виробничий центр; центр підготовки і перепідготовки робітничих кадрів; навчально-курсний комбінат; навчальний центр та інші типи навчальних закладів.

Вітчизняне законодавство надає учням, слухачам професійно-технічного навчального закладу права на: належні умови навчання за обраною професією; матеріальне забезпечення в період навчання; навчання професії за індивідуальною програмою; безоплатне користування навчально-виробничою, культурно-спортивною, побутовою, оздоровчою базами навчального закладу; матеріальну допомогу; оплату праці під час виробничого навчання і практики згідно з законодавством; безоплатні медичне обслуговування, користування засобами лікування, профілактики захворювань та зміцнення здоров'я; щотижневий відпочинок і канікули протягом навчального року та після його закінчення; безоплатне оволодіння іншою професією у разі хвороби, яка не дає змоги продовжити навчання за обраною професією; пільговий проїзд у транспорті.

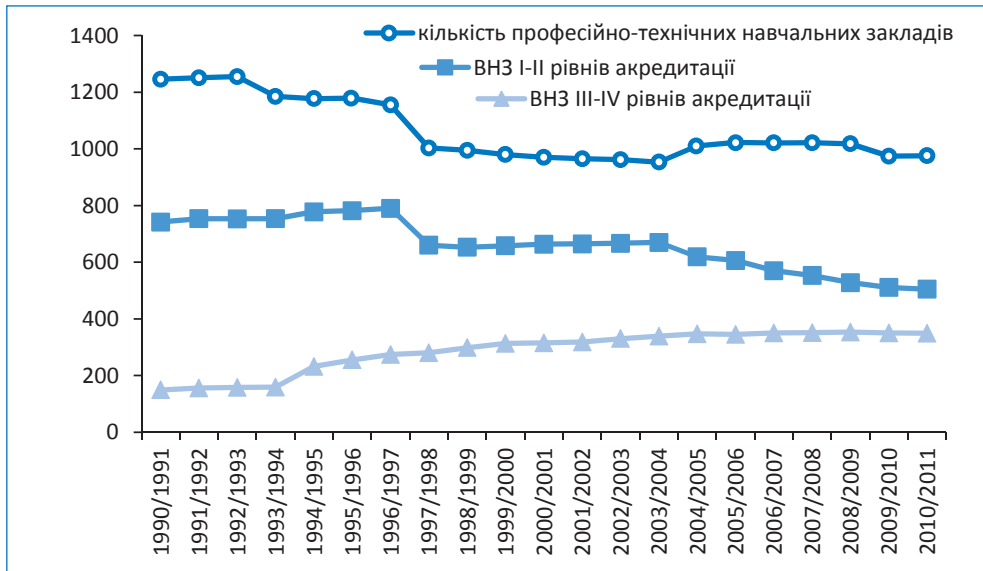
¹⁵⁵ Проект національної стратегії розвитку освіти України на 2012 — 2021 роки

Крім того, учням, слухачам професійно-технічних навчальних закладів надано гарантії соціального захисту. До таких належать:

- зарахування часу навчання до трудового стажу учня, слухача в стаж роботи за спеціальністю, що дає право на пільги, встановлені для відповідної категорії працівників;
- надання оплачуваної відпустки випускникам, які навчалися 10 і більше місяців, підприємством, установою, організацією протягом перших трьох місяців роботи в ньому;
- надання основної щорічної відпустки у розмірі 31 дня особам до 18 років;
- зарахування до трудового стажу часу навчання за денною формою менш ніж 10 місяців, що дає право на щорічну основну відпустку;
- гарантування першого робочого місця випускникам, які навчалися за державним замовленням відповідно до одержаної професії.

Стосовно інституційного забезпечення, мережа закладів у системі професійно-технічної та вищої освіти також зазнала змін у порівнянні з 1990 роком. Кількість професійно-технічних навчальних закладів (далі — ПТНЗ) зменшилася у 2010/11 навчальному році порівняно з 1990/91 на 270 одиниць. Лише у 2004/05 навчальному році намітилася тенденція до зростання їх кількості, що тривала до 2007/08 навчального року, після чого стало помітним їх поступове зменшення. Тенденції до зменшення спостерігаються і стосовно вищих навчальних закладів (далі — ВНЗ) I-II рівнів акредитації. За останні двадцять років їх кількість зменшилася на 237 одиниць, фактично втричі. Щодо ВНЗ III-IV рівнів акредитації, тут наявні протилежні тенденції. Порівняно з 1990 р. їх кількість зросла на 200 закладів, тобто фактично у 2,5 рази. При цьому тенденція до розширення мережі таких закладів спостерігалася впродовж останніх двадцяти років (**див. мал. 2.3.2**). Такі дані підтверджують ціннісні орієнтації молоді щодо важливості здобуття вищої освіти.

Станом на 1 січня 2011 р. в Україні налічувався 991 навчальний заклад професійно-технічної освіти. З них 870 - професійно-технічні навчальні заклади, 46 — професійно-технічні навчальні заклади, що є структурними підрозділами ВНЗ, та навчальні заклади інших типів, що надають професійно-технічну освіту, та 75 — навчальних центрів при установах виконання покарань.

Мал. 2.3.2. Динаміка кількості професійно-технічних та вищих закладів освіти в Україні у 1990-2011 рр.
(за даними Державної служби статистики України)

Вітчизняна мережа професійно-технічних навчальних закладів за типами станом на 1 січня 2011 р. становить: 482 — професійні ліцеї (55%), 181 — вище професійне училище (21%), 150 — професійно-технічних училищ (17%) та 57 — центрів професійно-технічної освіти (7%).

За галузевим спрямуванням з 870 професійно-технічних навчальних закладів більша частина належить промисловості — 260, друге місце займає агропромисловий комплекс — 252, 177 припадає на будівництво, 132 на сферу послуг, 43 на транспорт та 6 на зв'язок. Останні роки в Україні позначилися скороченням загальної чисельності цих закладів. Це пов'язано з проведенням послідовної політики щодо оптимізації мережі навчальних закладів та забезпечення умов для підвищення якості освіти, яку надають вітчизняні навчальні заклади. Це знаходить підтвердження у наступних цифрах: у 2006 р. в Україні налічувалося 937 професійно-технічних навчальних закладів, у 2007 — 930, у 2008 — 920, у 2009 — 876, 2010 — 871.

Цікаві тенденції спостерігаються й щодо зміни кількості учнів та студентів згаданих навчальних закладів. Контингент учнів, слухачів професійно-технічних навчальних закладів за галузевим спрямуванням у 2011 р. становив 405,1 тис. осіб. У період з 2007 по 2010 це відповідно — 449,8 тис. осіб, 430,1 тис. осіб, 418,4 тис. осіб та 398,9 тис. осіб¹⁵⁶. Загалом за останні 20 років кількість учнів

¹⁵⁶ Освіта України. Інформаційні матеріали до III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти / уклад.: Б.М. Жебровський, О.В. Єресько, Я.Я. Болюбаш та ін.; за заг. ред. Д.В. Табачника. — Київ; Чернівці: Букрек, 2011. — 2011. — 92 с.: 104 діаграми, 5 таблиць, 1 карта-схема., с. 58 - 63

професійно-технічних закладів освіти зменшилася на 210 тис., практично на 1/3, як і закладів для цих учнів. Професійно-технічна освіта сьогодні є все менш популярною серед молоді.

До позитивних моментів розвитку професійно-технічної освіти належить тенденція до зростання кількості професійно-технічних навчальних закладів, підключених до мережі Інтернет. Так, у 2008 р. 680 закладів було підключено, у 2009 — 745, у 2010 — 888. Також зростає кількість закладів, які мають веб-сайти. Порівняно з 2006 р., коли лише 82 заклади мали власні веб-сайти, у 2010 р. ця цифра становить 620¹⁵⁷.

Зважаючи на наявні тенденції у сфері професійно-технічної освіти, для її оновлення було прийнято державну цільову програму розвитку професійно-технічної освіти на 2011 — 2015 роки. Для забезпечення стабільного розвитку професійно-технічної освіти в проекті національної стратегії розвитку освіти України на 2012 — 2021 роки передбачено:

- розроблення та впровадження державних стандартів професійно-технічної освіти з конкретних професій;
- оптимізацію мережі професійно-технічних навчальних закладів різних типів, професійних спрямувань та форм власності з урахуванням демографічних прогнозів, регіональної специфіки та потреб ринку праці;
- оновлення та затвердження оптимального переліку професій підготовки кваліфікованих робітників (скорочення їх кількості на основі інтеграції);
- удосконалення системи перепідготовки і підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних кадрів професійно-технічної освіти шляхом розширення мережі профільних професійно-технічних навчальних закладів, на базі яких здійснюється підвищення кваліфікації майстрів виробничого навчання;
- утворення центрів забезпечення нової якості професійно-технічної освіти на базі діючих навчально (науково)-методичних кабінетів професійно-технічної освіти;
- відкриття до кінця 2015 року 27 навчально-практичних центрів за галузевим спрямуванням.

З метою вдосконалення системи професійно-технічної освіти та приведення її структури та змісту у відповідність до європейських стандартів в Україні планується наступне: прийняття нового Закону України «Про професійно-технічну освіту»; запровадження дворівневої системи професійно-технічної освіти шляхом реформування професійно-технічних навчальних закладів у новий тип — професійно-технічний коледж; розширення мережі профільних професійно-технічних навчальних закладів як бази підвищення кваліфікації майстрів виробничого

¹⁵⁷ Освіта України. Інформаційні матеріали до III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти / уклад.: Б.М. Жебровський, О.В. Єресько, Я.Я. Болюбаш та ін.; за заг. ред. Д.В. Табачника. — Київ; Чернівці: Букрек, 2011. — 2011. — 92 с.: 104 діаграми, 5 таблиць, 1 карта-схема, с. 64

навчання; розроблення та впровадження нових стандартів професійно-технічної освіти; оновлення змісту, перепідготовки та підвищення кваліфікації викладачів і майстрів виробничого навчання для системи професійно-технічної освіти; розроблення Державного переліку професій з підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах¹⁵⁸.

Динаміка розвитку виробництва вимагає підвищення якості професійно-технічної освіти, ефективності, гнучкості та органічної інтеграції в економіку, орієнтації на постійні зміни між попитом і пропозицією кадрів.

Відповідно основну увагу протягом наступних років планується приділити таким питанням, як визначення стандартів професійно-технічної освіти, послідовним щорічним затвердженням 60 державних стандартів; співпраця з роботодавцями; активізація молодіжного підприємництва, створення нових навчально-виробничих структур та розвиток сфери послуг.

Вища освіта

Сфера вищої освіти після 1991 р. зазнала значних кількісних та якісних змін. За часів незалежності відбулося оновлення стандартів вищої освіти, структури вищої освіти, управління ВНЗ, організації навчально-виховного процесу, фінансово-економічних відносин в системі вищої освіти.

Закон України «Про вищу освіту» закріпив різні форми власності ВНЗ (державної, комунальної та приватної) та типи і рівні акредитації ВНЗ (університет, академія (четвертий рівень акредитації), інститут (третій або четвертий рівень акредитації), консерваторія (музична академія) (третій або четвертий рівень акредитації), коледж (другий рівень акредитації або структурний підрозділ ВНЗ третього або четвертого рівня акредитації), технікум (училище) (перший рівень акредитації або структурний підрозділ ВНЗ третього або четвертого рівня акредитації)).

До головних принципів управління ВНЗ віднесено принципи: автономії та самоврядування; розмежування прав, повноважень та відповідальності власника, органів управління вищою освітою, керівництва ВНЗ та його структурних підрозділів; поєднання колегіальних та єдиноначальних засад; незалежності від політичних партій, громадських та релігійних організацій. Невід'ємним елементом життя ВНЗ стало студентське самоврядування.

Сутність державного забезпечення умов соціального становлення та розвитку молоді у сфері вищої освіти визначено статтею 11 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (5 лютого 1993 р.). Основну увагу у цьому питанні держава приділяє питанням:

- надання можливості одержання молоддю за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів пільгових довгострокових кредитів для здобуття освіти у ВНЗ України за різними формами навчання незалежно від форм власності;

---

¹⁵⁸ Проект національної стратегії розвитку освіти України на 2012–2021 роки

- встановлення органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування разом із зацікавленими міністерствами, науковими товариствами, творчими спілками, молодіжними фондами спеціальних стипендій для найобдарованіших студентів ВНЗ, виділення коштів на їх стажування як у вітчизняних наукових установах, так і за кордоном;
- створення органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування разом із підприємствами, організаціями, науковими установами, ВНЗ, об'єднаннями громадян навчальних закладів, сприяючих поглибленню знань, задоволенню творчих інтересів, розвитку здібностей, які забезпечують пошук, підтримку та розвиток талановитої молоді у різних сферах життя. Крім того, у ст. 9 цього закону передбачається:

- 1) державні гарантії підвищення розмірів стипендій та інших видів матеріального забезпечення молоді, яка отримує вищу освіту;
- 2) встановлення на рівні прожиткового мінімуму матеріального забезпечення, зокрема стипендій для студентської молоді, яка перебуває на повному державному утриманні;
- 3) заохочення молоді до активної роботи в пріоритетних галузях шляхом встановлення заохочувальних стипендій та інших форм підтримки молоді;
- 4) встановлення пільг на проїзд.

Визначення механізмів впровадження зазначених положень пройшло складний шлях протягом усіх років незалежності, які постійно зазнавали змін. Так, наприклад, положення про пільгові довгострокові кредити для здобуття освіти знайшло остаточний вигляд у 2009 р., яке визначило, що молоді громадяни, які не мають дітей, сплачують кредит з відсотковою ставкою 3% річних суми заборгованості за кредитом, які мають одну дитину — звільняються від сплати цих відсотків, які мають двох, трьох і більше дітей — за рахунок бюджетних коштів погашається відповідно 25% та 50% суми зобов'язань за кредитом.

На практиці механізм державного кредитування освіти не знайшов належного розвитку з причин недостатнього його фінансування. Протягом 2004 — 2011 р. розміри видатків з державного бюджету на кредитування здобуття вищої освіти не збільшилися. Так, у 2004 р. кредитування здобуття вищої освіти становило 13,0 млн грн., у 2005 - 2010 рр. — 13,5 млн грн. У 2011 р. — 5,7 млн грн., тоді як потреби становлять 38,5 млн грн.¹⁵⁹

Також питанням, яке довгий час не знаходило остаточної правової визначеності, є стипендіальне. Остаточне визначення типів, розміру та порядку виплат стипендій вдалося досягти лише у 2004 р. з прийняттям постанови Кабінету Міністрів України «Питання стипендіального забезпечення», у якій остаточно визначалися типи, розмір та порядок виплат стипендій. Згідно з цього документу,

¹⁵⁹ Освіта України. Інформаційні матеріали до ІІІ Всеукраїнського з'їзду працівників освіти / уклад.: Б.М. Жебровський, О.В. Єресько, Я.Я. Болюбаш та ін.; за заг. ред. Д.В. Табачника. — Київ; Чернівці: Букрек, 2011. — 2011. — 92 с.: 104 діаграми, 5 таблиць, 1 карта-схема.

стипендії в Україні поділяються на академічні та соціальні. Академічними стипендіями є: стипендії Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, іменні стипендії; іменні або персональні стипендії навчального закладу; ординарні (звичайні) академічні стипендії. Соціальні стипендії надаються окремим категоріям студентів, які потребують соціального захисту, та яким за підсумками навчання не призначена академічна стипендія. Розмір мінімальної ординарної (звичайної) академічної стипендії встановлюється на основі урахування типу навчального закладу, умов та напряму й успішності навчання.

Головними позитивними моментами прийняття цього документу стало:

- 1) визначення розміру стипендій здійснюється виходячи з прожиткового мінімуму громадян. Окрім того, що це спричинило зростання розміру стипендій з 2004 р. більше ніж удвічі, остаточно було визначено механізм перерахування стипендій, що має здійснюватися при зміні прожиткового мінімуму;
- 2) можливість окремим категоріям молоді отримувати академічну та соціальну стипендію одночасно;
- 3) збільшення розміру академічної стипендії за умови відмінного навчання;
- 4) передбачення матеріальної допомоги та заохочення студентів у межах 10% стипендіального фонду навчального закладу;
- 5) надання іменних або персональних стипендій навчального закладу за особливих успіхів у навчанні, участь у громадській, спортивній, науковій діяльності.

Також у листопаді 2004 р. з прийняттям Закону України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» вдалося досягти зрушень у питанні визначення механізму реалізації зобов'язання держави щодо надання першого робочого місця після закінчення або припинення навчання, завершення професійної підготовки та перепідготовки.

Аналізуючи сучасний стан нормативно-правового забезпечення реалізації державної молодіжної політики, слід відзначити, що в Україні досі відсутня загальна державна програма з питань студентства. Протягом різних років приймалися окремі документи, присвячені безпосередньо цій категорії молоді. Основну вагу в них приділено наступним питанням: допомога у працевлаштуванні студентам, які мають сім'ї; виділення коштів з місцевих бюджетів, а також тих, що надходять від міжнародних фінансових організацій; поліпшення житлових умов студентських сімей у гуртожитках, створення молодіжних житлових комплексів, позачергове надання житла молодим спеціалістам, які одержали направлення на роботу; підтримка ініційованих молоддю молодіжних програм з питань студентської сім'ї, сприяння громадським організаціям, зокрема благодійним фондам, діяльність яких спрямована на підтримку і розвиток студентської сім'ї; створення необхідних передумов для активізації зусиль самої молоді до

розв'язання її проблем власними зусиллями; забезпечення надання центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді необхідної допомоги студентським сім'ям; забезпечення пільгового обслуговування дітей із студентських сімей у дошкільних закладах; сприяння відпочинку та оздоровленню студентських сімей з дітьми і дітей із студентських сімей на базі оздоровчо-спортивних студентських таборів; висвітлення у засобах масової інформації проблем студентських сімей; підвищення соціально-економічного захисту цієї категорії молоді, поширення передового досвіду розв'язання цих проблем.

Важливим кроком щодо вирішення проблем студентської молоді стало прийняття Концепції Державної програми «Студентський та учнівський гуртожиток» на 2007 - 2010 рр. Документ передбачає оновлення та покращення всього спектру побутових умов проживання у гуртожитках, як-то оснащення спортивних, читальних залів, комп'ютерних класів з доступом до Інтернет, медичних кабінетів.

Комплексне уявлення про роль вищої освіти в реалізації державної молодіжної політики було сформульовано у листопаді 2003 р. в «Загальнодержавній програмі підтримки молоді на 2004 — 2008 роки». До ключових аспектів діяльності у цьому питанні слід віднести: зміцнення методологічної та матеріально-технічної бази закладів освіти; соціальну підтримку та допомогу молоді, яка навчається; підтримку талановитої молоді, молодих науковців; підтримку студентського самоврядування; сприяння міжнародному співробітництву в сфері освіти.

Зокрема цією Програмою передбачалося: створення умов для наукової та науково-технічної діяльності; формування системи підтримки молодих учених; запровадження системи цільового забезпечення талановитої студентської молоді працевлаштуванням у наукових установах; поліпшення умов проживання у гуртожитках навчальних закладів; удосконалення системи пільг на проїзд у транспорті; вдосконалення нормативно-правової бази щодо впровадження в навчальних закладах студентського самоврядування; підтримка програм, спрямованих на співпрацю навчальних закладів з молодіжними та дитячими громадськими організаціями, органами студентського самоврядування; забезпечення участі студентів у громадському контролі за наданням освітніх послуг ВНЗ.

Одним з останніх базових нормативно-правових актів молодіжного законодавства є Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2009–2015 роки. Цей документ зосереджений на забезпечення формування правових, гуманітарних, економічних передумов та надання соціальних гарантій для створення системи підтримки громадянської активності молоді на шляху соціального становлення і реалізації. До основних завдань програми віднесено створення умов для інтелектуального самовдосконалення молоді, творчого розвитку особистості. До показників реалізації цього завдання віднесено кількість заходів, спрямованих на забезпечення інтелектуального розвитку молоді, розвиток творчої ініціативи, а також кількість молоді, залученої до реалізації соціальних проектів.

Запровадження показників реалізації загальнодержавних програм з питань молоді засвідчує якісні зміни у розвитку державної молодіжної політики, намагання визначити основи оцінки соціальних ефектів від реалізації цієї політики та оцінки діяльності органів виконавчої влади у цій сфері.

На задоволення освітніх потреб громадян в Україні створено розгалужену мережу ВНЗ. У 2010/2011 навчальному році в країні функціонує 854 ВНЗ I-IV рівнів акредитації, серед яких 349 закладів III-IV рівнів акредитації всіх форм власності та підпорядкування, з них 228 закладів державної форми власності, зокрема 148 університетів, академій та 32 інститути¹⁶⁰.

Кількість ВНЗ I-II рівнів акредитації у 2010/2011 навчальному році становить 505 закладів. Із загальної кількості ВНЗ всіх рівнів акредитації, яка становить 854 ВНЗ 28% - це коледжі, 15% - технікуми та 14 % припадає на училища. Для порівняння, у 2009/2010 в Україні нараховувалося 511 ВНЗ I-II акредитації, у 2008/2009 — 528, у 2005/2006 — 606, у 2000/2001 — 664, у 1995/1996 — 782. У ВНЗ I-II рівнів акредитації у 2010/2011 навчальному році навчалось 361,5 тис. осіб, що становить 15% від загальної кількості студентів¹⁶¹. В Україні налічується 76 напрямів підготовки, затверджено стандарти для 80 спеціальностей.

Одним з найбільш негативних моментів перших років Незалежності стала поява значної кількості ВНЗ, діяльність яких не була підкріплена належним кадровим, матеріально-технічним забезпеченням. Це призвело до помітного падіння якості вищої освіти. *Характерною особливістю останніх років щодо розвитку мережі ВНЗ є реалізація послідовних кроків у напрямку скорочення їх чисельності. У 2010 р. було здійснено рішучі кроки щодо оптимізації їх кількості та забезпечення підвищення якості вищої освіти.*

Щодо чисельності студентів вищої школи, то їх кількість у 203-х країнах зросла з 70-х років XX ст. до середини 2000-х років з 13 до 111 млн¹⁶². В Україні за часи незалежності кількість студентів ВНЗ III-IV рівнів акредитації зросла майже втричі (**див. мал.2.3.3**). Загальна кількість студентів в Україні у 2010/2011 навчальному році становила 2 млн 491 тис. осіб, з яких майже 2 млн 130 тис. — студенти ВНЗ III-IV рівнів акредитації, що становить 85% від загальної кількості студентів.

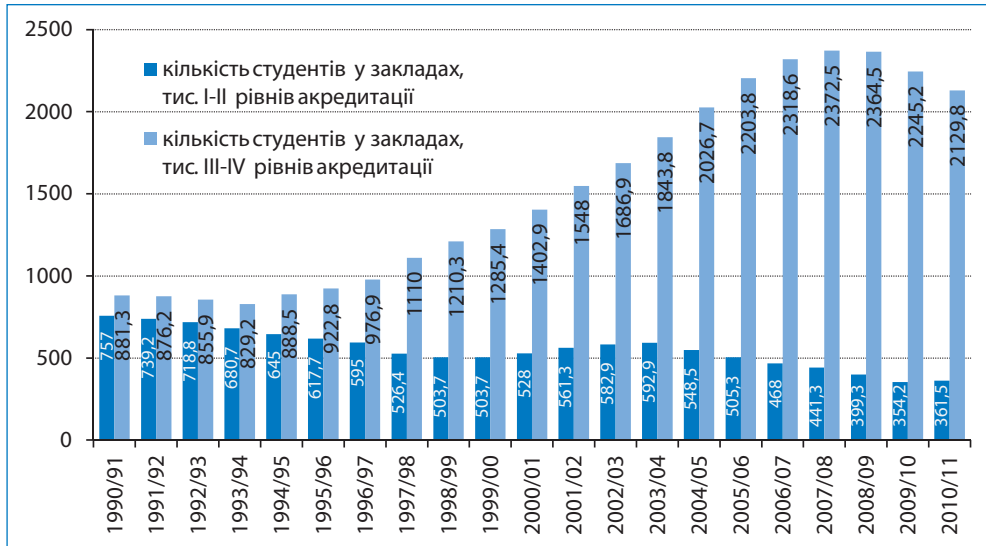
Зменшення чисельності студентів ВНЗ III-IV рівнів акредитації спостерігалось лише у першій третині 1990-х років, надалі відбувалося зростання доволі високими темпами до 2008 р., а вже останніми роками чисельність студентів ВНЗ як III-IV, так і I-II рівнів акредитації у нашій країні почала зменшуватися. Зменшення кількості студентів у ВНЗ I-II рівнів акредитації розпочалося ще у 2004 р. і за 2000–2009 рр.

¹⁶⁰ www.mon.gov.ua/newstmp/2010_1/11_03/vstup.doc

¹⁶¹ Освіта України. Інформаційні матеріали до III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти / уклад.: Б.М. Жебровський, О.В. Єресько, Я.Я. Болюбаш та ін.; за заг. ред. Д.В. Табачника. — Київ; Чернівці: Букрек, 2011. — 2011. — 92 с.: 104 діаграми, 5 таблиць, 1 карта-схема..

¹⁶² Барашев Р. Хоть и абсурдно, но по-болонски // «2000». — 2006. — 21–27 апр., №16 (315)

скоротилося у півтора рази. Незацікавленість абітурієнтів у навчанні в ВНЗ I-II рівнів акредитації пов'язана із загальним підвищенням вимог до освітнього рівня працівників і відповідною орієнтацією молоді на більш високий рівень освіти. Як зазначають демографи, скорочення чисельності студентів ВНЗ в Україні зумовлено впливом демографічного чинника, зокрема ефекту «демографічних хвиль»¹⁶³. Загальна чисельність населення країни неухильно зменшується, тому у найближчі роки скорочуватиметься і чисельність молоді «студентського» віку. Однак високою залишатиметься мотивація до здобуття вищої, а не спеціальної освіти.

Мал.2.3.3. Чисельність студентів ВНЗ I-II та III-IV рівнів акредитації в Україні у 1990-2011 рр.

(за даними Державної служби статистики України)

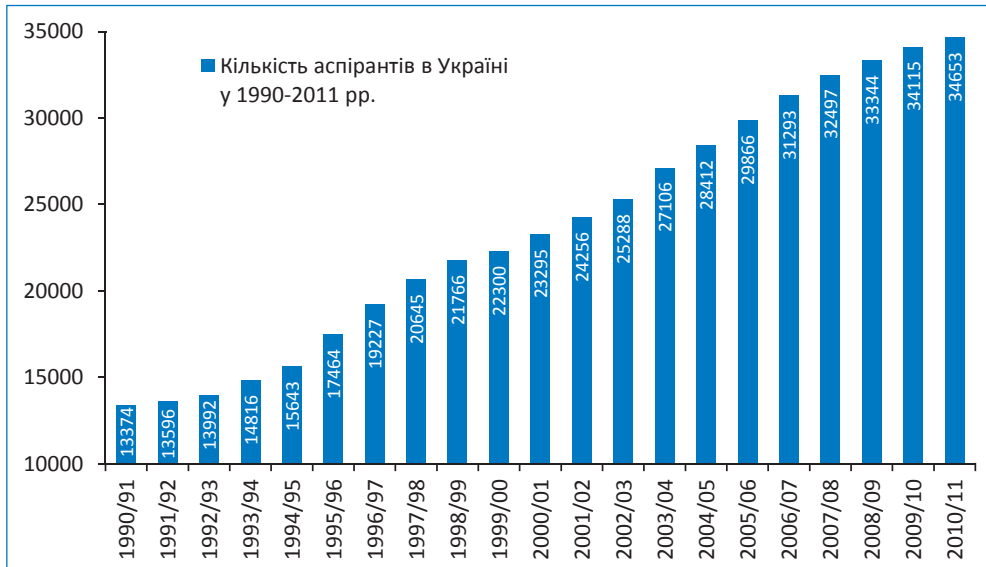
Щодо охоплення вищою освітою осіб віком від 17 до 22 років, то у 2001 р. цей показник дорівнював 32,5%, у 2005 р. — 41,8 %, у 2009 р. — 48,0 %, у 2011 р. планується досягти 52,0 %, а у 2013 р. — 54,0%.

Уже сьогодні можна говорити про прагнення молоді здобути не просто вищу освіту, але отримати науковий статус кандидата чи доктора наук. За роки незалежності в Україні помітно збільшилися обсяги підготовки кадрів найбільш високої кваліфікації: чисельність аспірантів — а це майже виключно молодь — зросла у 2,6 раза (**див. мал. 2.3.4**). Хоча основний приріст був досягнутий в 1990-х роках, однак і після уповільнення темпів зростання обсягів підготовки аспірантів триває збільшення їх чисельності. Зрозуміло, що не всі аспіранти стають кандидатами наук.

¹⁶³ Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — С. 144-160.

Однак, за даними моніторингу чисельного складу своїх молодих учених, який здійснює Президія НАН України, за період 1999–2011 рр. спостерігається постійне абсолютне та відносне збільшення кількості молодих науковців. З 1999 р. кількість молодих учених в НАН України збільшилася в 2,6 рази, а молодих кандидатів наук удвічі. На сьогодні майже кожен п'ятий науковий співробітник в НАН України є молодим ученим, а кожний шостий кандидат наук — віком до 35 років. На початок 2011 р. в установах НАН України працювало 7 молодих докторів наук віком до 35 років. Таке збільшення підготовки кадрів найбільш високої кваліфікації та кількості молодих кандидатів та докторів наук ставить під сумнів саму якість такої підготовки, якщо порівняти її з розвитком науки в Україні за останні 20 років загалом.

Серед основних проблем вітчизняної вищої освіти слід зазначити: відсутність України в основних міжнародних рейтингах найкращих університетів; невідповідність системи підготовки фахівців вимогам ринку праці; неефективність фінансування системи вищої освіти; низький рівень використання у навчальному процесі інформаційно-комунікаційних технологій; надмірну кількість пілг при вступі до ВНЗ, яка спричиняє обмеження доступу до вищої освіти абітурієнтам з високим рівнем знань; економічну необґрунтованість підходів до формування планів набору студентів ВНЗ, коли ВНЗ більше орієнтуються на збереження контингенту студентів і викладачів ніж на потреби ринку праці.

Мал.2.3.4. Кількість аспірантів в Україні у 1990–2011 рр. (станом на кінець року)
(за даними Державної служби статистики України)

Опираючись на Програму економічних реформ на 2010–2014 роки¹⁶⁴, шляхи розв'язання цих проблем можна представити трьома основними групами:

¹⁶⁴ Програма економічних реформ на 2010 — 2014 роки: «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»

- 1) оптимізація мережі ВНЗ, покращення їх матеріально-технічного становища та формування конкурентного середовища діяльності ВНЗ; створення укрупнених регіональних ВНЗ; стимулювання створення незалежних національних рейтингів ВНЗ; широке запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчальних закладах;
- 2) забезпечення відповідності процесу підготовки фахівців до вимог та попиту ринку праці: мотивація роботодавців до участі в підготовці навчальних програм, узгодження з ними освітніх і професійних стандартів; переорієнтація навчальних планів на збільшення частини практичного компонента; масштабне запровадження програм стажування на виробництві; розподіл у ВНЗ навчальних програм академічного й практичного профілю, розвиток професійно-орієнтованої вищої освіти; запровадження Національної рамки кваліфікацій; зміна підходів до формування державного замовлення на підготовку фахівців на основі впровадження прогнозу потреб економіки (регіону);
- 3) удосконалення державного фінансування системи вищої освіти та розширення повноважень ВНЗ у цьому питанні: підвищення самостійності навчальних закладів у розпорядженні фінансовими ресурсами; розширення можливостей навчальних закладів залучати додаткові кошти за рахунок благодійних цільових некомерційних фондів; використання грантової підтримки дослідних проектів та освітніх інновацій; перехід до єдиного стандарту вартості навчання одного студента; перехід у фінансуванні навчальних закладів до принципу формування їх бюджетів, виходячи з кількості студентів та стандарту вартості навчання одного студента; розширення списку платних послуг, що надаються навчальними закладами.

Інтеграція національної системи освіти в європейський освітній простір

У контексті модернізації системи вищої освіти відповідно до вимог сьогодення особливе місце належить Болонському процесу, який є фактором формування нового виміру соціального розвитку молоді. Процесу, що став відповіддю на потреби суспільства щодо рівня надання освітніх послуг, підвищення вимог до освітнього та професійного рівня фахівців, забезпечення підвищення конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти.

Формування Європейського простору вищої освіти передбачає вирішення країнами таких завдань: введення двоступеневої структури вищої освіти (бакалавр — магістр); запровадження кредитно-модульної системи; формування системи контролю якості освіти; розширення мобільності студентів і викладачів; забезпечення працевлаштування випускників; забезпечення привабливості європейської системи освіти. При виконанні поставлених завдань, передбачається досягти збільшення можливостей отримання

вищої освіти, зокрема у будь-якій європейській країні, на основі визнання дипломів та загальних стандартів якості освіти, працевлаштування, а також розширення можливості участі студентства в управлінні освітою.

З приєднанням у 2005 р. України до Болонського процесу, він отримав в нашій країні статус державної політики та став відображенням напрямів розвитку системи вищої освіти. До основних досягнень України протягом останніх років у напрямку виконання завдань Болонського процесу є:

- запровадження у всіх ВНЗ III-IV рівнів акредитації дворівневої системи бакалавр — магістр (виняток становить підготовка фахівців у галузі медицини та ветеринарії);
- запровадження з 2006/2007 навчального року кредитно-модульної системи на всіх програмах навчання першого та другого циклів (з жовтня 2009/2010 навчального року запроваджується удосконалена європейська кредитно-трансферна система (ЄКТС);
- розроблено Державну цільову науково-технічну та соціальну програму «Наука в університетах» на 2008 — 2012 роки, що має забезпечити розвиток наукових досліджень у ВНЗ;
- у 2007/2008 навчальному році випускники першого циклу, які продовжили навчання на другому циклі, склали 81%;
- запровадження з 2009/2010 навчального року «Додатку до диплома європейського зразка»;
- з 2007 р. Українська асоціація студентського самоврядування стала членом Європейського студентського союзу;
- розроблено проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» на основі врахування вимог та рекомендацій Болонського процесу;
- розроблено план з покращення та адаптації національної системи забезпечення якості вищої освіти стосовно внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти, створення національної агенції із забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів та норм Європейської мережі забезпечення якості (ENQA) в Європейському просторі вищої освіти. Внутрішнє забезпечення якості у ВНЗ здійснюється шляхом внутрішнього оцінювання навчального закладу через системи ректорських контрольних робіт й державних екзаменаційних комісій, створення структур із внутрішнього забезпечення якості ВНЗ та шляхом зовнішнього експертного оцінювання діяльності ВНЗ. Зовнішня система забезпечення якості здійснюється через: формування системи моніторингу і визначення рейтингу ВНЗ з використанням міжнародних показників та функціонування національної системи моніторингу якості та визначення рейтингу ВНЗ; систему ліцензування, акредитації та систему

інформування про результати акредитації; незалежну державну інспекцію, громадські акредитаційні комісії, що створені при обласних управліннях освітою, залучення до участі в оцінці якості вищої освіти студентів, працедавців, громадськості. З 2008 р. Україна стала повноправним урядовим членом Європейського реєстру забезпечення якості (EQAR).

Перелічені здобутки свідчать про проведення значної роботи у напрямі оновлення вітчизняної системи вищої освіти. Основним змістом процесу формування європейського простору вищої освіти для молоді, яка навчається, є зосередження уваги на забезпеченні доступності якісної освіти, мобільності студентів, розвитку студентського самоврядування, інших форм участі громадськості в управлінні навчальними закладами та на підвищенні значення освіти в успішному соціальному просуванні особистості.

У березні 2010 р. у Будапештсько-Віденській Декларації було задекларовано створення Європейського простору вищої освіти, а 2010 р. став роком створення Європейського простору вищої освіти та початком нового періоду, вже спрямованого на забезпечення умов його функціонування, учасником якого серед 47 країн є Україна. Стратегія подальшого розвитку цього процесу, відображена у Комюніке конференції Європейських міністрів, відповідальних за вищу освіту, «Болонський процес 2020 - Європейський простір вищої освіти у новому десятиріччі» 2009 р. Так, завданням країн-учасниць, зокрема України, на цей період є наступне.

- 1) У напрямку забезпечення рівних можливостей доступу до якісної освіти передбачається встановлення вимірювальних цілей для розширення загальної участі і підвищення участі мало представлених груп у вищій освіті. При цьому підкреслюється, що основним засобом гарантування рівного доступу до освіти та розвитку ВНЗ залишається державне фінансування.
- 2) Підвищення рівня початкових кваліфікацій, підтримка і оновлення кваліфікованої робочої сили, покращення надання і доступність вакансій, консультаційних послуг, пов'язаних із працевлаштуванням студентів і випускників.
- 3) Реформа навчальних планів у бік розвитку індивідуальної спрямованості навчання високої якості.
- 4) Зростання кількості осіб, які займаються дослідженнями, збільшення привабливості кар'єрного зростання дослідників-початківців.
- 5) Підвищення мобільності, її якості та розширення видів ¹⁶⁵.

У документі декларується, що протягом нового десятиріччя має бути здійснено вирішальний внесок у становлення Європи знань із зауваженням, що успіх у цьому можливий за умов забезпечення максимального розкриття

165 Болонський процес 2020 — Європейський простір вищої освіти у новому десятиріччі : Комюніке конференції Європейських міністрів, відповідальних за вищу освіту, Льовен і Лубен-ла-Ньов, 28 — 29 квіт. 2009 р.

талантів і здібностей всіх громадян та навчання впродовж життя. Це, у свою чергу, передбачає суспільну відповідальність вищої освіти та ресурсне забезпечення ВНЗ для виконання таких цілей, як підготовка студентів до життя в якості активних громадян демократичного суспільства, до побудови власної кар'єри, забезпечення можливостей для особистісного розвитку.

Загалом освіта в системі державного сприяння соціальному розвитку молоді розглядається як найважливіший капітал молоді, яка забезпечує її особистісний та професійний розвиток, відкриває можливості активної участі у всіх сферах суспільства, збільшує шанси отримати роботу та захищає від будь-якої форми соціального виключення. Крім того, освіта формує у молоді знання та компетенції, що дозволяють їй бути активним громадянином глобалізованого світу.

Такий підхід дозволяє краще зрозуміти сучасне бачення ролі освіти в соціальному розвитку молоді та студентської зокрема. Становлення в Європі суспільства знань у період десятиріччя 2010 — 2020 вимагає приділення основної уваги питанням прищеплення студентській молоді демократичних цінностей, формування громадської активності у всіх сферах життєдіяльності сучасного суспільства, стимулювання до саморозвитку й самореалізації.

На наш погляд, активної участі України у розвитку Європейського простору вищої освіти сприятиме віднесення розширення участі української студентської молоді в молодіжних, освітніх європейських програмах до пріоритетів вітчизняної державної молодіжної політики та до засобів сприяння студентській молоді у здобутті якісної вищої освіти, реалізації наукових проєктів. Це питання потребує відповідного організаційного, правового забезпечення державно-управлінської діяльності. На жаль, на сьогодні цей напрям роботи розвинуто слабо. Так, станом на 2009 р. лише 3% ВНЗ запроваджували спільні програми та присвоювали визнані на національному рівні ступені спільно з ВНЗ інших країн.

Одним з найбільш перспективних напрямків розвитку підтримки молоді є розширення участі у таких програмах, як ТЕМПУС (TEMPUS), Еразмус Мундус (Erasmus Mundus).

Крім того, важливим інструментом соціального розвитку та становлення є можливість для української молоді брати участь у європейських молодіжних програмах. Зокрема, в основній на сьогоднішній час європейській молодіжній програмі «Молодь у дії», яка розрахована на 2007 — 2013 роки. Документ прийнято з метою сприяння молоді у пізнанні єдиної європейської спільноти та активізації участі у її формуванні та розвитку. Програма виконується за 5 напрямками: молодь для Європи, передбачає сприяння обмінам, молодіжним ініціативам участі молоді у демократичному житті суспільства; європейська добровольча служба, спрямована на залучення молоді до добровольчої громадської діяльності закордоном; молодь у світі — співпраця з країнами партнерами ЄС у питаннях інформаційного обміну, міжкордонній

активності між країнами; підтримка молоді у напрямку сприяння розвитку обмінних, навчальних, інформаційних механізмів; розвиток європейської співпраці у молодіжній сфері.

Посилення зусиль органів державної влади України, відповідальних за політику у сфері освіти та молоді у напрямку активізації заходів міжнародної співпраці, широкої участі вітчизняної молоді у європейських освітніх програмах та проектах, має стати вагомим механізмом у забезпеченні реалізації молоддю права на освіту. Подібна політика більше відповідатиме змісту та характеру європейської молодіжної політики, яка характеризується як політика, спрямована на створення умов для участі молоді у всіх сферах життєдіяльності суспільства та використання молодіжного потенціалу у його розвитку. Основним засобом досягнення цього є діяльність щодо вслякого сприяння молодіжним ініціативам.

Підтвердженням зазначеного є положення фундаментальних документів, що визначають європейську молодіжну політику, зокрема «Біла книга» про молодь та Європейський пакт для молоді, що встановлює один пріоритет — розвиток активної громадянськості у молоді.¹⁶⁶ Метою реалізації Європейського пакту для молоді є сприяння освіті, вихованню, мобільності молоді та професійному і соціальному включенню молодого покоління. При цьому акцентується важливість цих моментів зважаючи на те, що молодь розглядається як цінний ресурс сучасного та майбутнього ЄС та всього європейського суспільства, потенціал якої є необхідним для подальшого економічного зростання¹⁶⁷.

Аналіз вітчизняного молодіжного законодавства дає змогу зробити висновок про потреби його подальшого удосконалення. Передусім це стосується питань: організації соціального супроводу та роботи із студентською молоддю; розширення положень щодо функціонування органів студентського самоврядування, зокрема, закріплення механізмів реальної участі цих органів ВНЗ у наданні пропозицій та реалізації місцевих молодіжних програм; правового забезпечення можливості створення молодіжних фондів як органами державної виконавчої влади, так і недержавним сектором з метою надання стипендій, грантів для навчання; розширення засобів забезпечення можливостей здобуття вищої освіти, стажування, проведення наукових пошуків за кордоном для студентської молоді. На нашу думку, одним із найбільш перспективних напрямів розвитку державного управління соціальним розвитком студентської молоді є діяльність щодо забезпечення реальної участі студентської молоді в реалізації

¹⁶⁶ Мэрес, П. Воздействие «Белой книги» на молодежную политику в Европе. Генеральная дирекция по вопросам образования и культуры Европейская Комиссия. Брюссель. — 9 р. — Режим доступа: www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Resources/Forum21/Issue_No9/N9_White_Paper_ru.pdf, с. 4

¹⁶⁷ Доклад Совета ЕС (в сфере молодежной политики) для весеннего заседания Европейского Совета: «Реализация Европейского пакта для молодежи» принятого 16 февраля 2007 г., с.

державної молодіжної політики. Розвиток цієї практики забезпечить більший рівень врахування інтересів і потреб студентської молоді та сприятиме зростанню довіри молоді до органів влади. Також існує потреба більшого врахування сучасного європейського досвіду щодо державних засобів допомоги молоді. Передусім це стосується сприяння молодіжним ініціативам, використання потенціалу молоді у розв'язанні проблем молодіжного середовища та проблем суспільства як базових засад, що визначають відносини держави та молоді. Важливим моментом у подальшому удосконаленні правових основ у цій сфері має бути чітке визначення засобів та форм громадського контролю за діяльністю органів державної влади, відповідальних за реалізацію державної молодіжної політики. Особливу роль у цьому мають відіграти органи студентського самоврядування, студентські громадські організації, студентські профспілки. Врахування виділених моментів сприятиме зростанню суб'єктності студентської молоді як учасниці державно-управлінських відносин в процесі створення умов для її соціального розвитку в сфері вищої освіти.

2.4. Сприяння професійному становленню молоді

Діяльність зі створення сприятливих умов професійного становлення молоді, підтримка в її прагненні здобути освіту, отримати високооплачувану роботу становить складову державної молодіжної політики. Упродовж 20 років незалежності Українська держава намагається створити умови для формування і реалізації принципово нової державної політики у сфері працевлаштування молоді. Однак існує ряд суперечностей з приводу оцінок результатів такої діяльності. З одного боку, в країні діє розвинена нормативно-правова база для забезпечення галузі працевлаштування, з іншого — статистичні дані свідчать про наявність маси невирішених проблем в сфері зайнятості молоді.

Коли ми говоримо про нормативно-правову базу, передусім йдеться про забезпечення права на працю і гарантій на рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності; забезпечення працездатній молоді надання першого робочого місця після закінчення навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах; можливість професійної підготовки і перепідготовки; а також бронювання робочих місць для тих, хто закінчив або припинив навчання у середніх загальноосвітніх школах, професійно-технічних або вищих навчальних закладах і не отримав направлення на роботу, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби; сприяння створенню молодіжних центрів праці та сприяння вторинній зайнятості молоді.

Конституція України не тільки гарантує всім громадянам право на працю, а й передбачає, що дуже важливо, обов'язок держави щодо забезпечення громадян «правом на соціальний захист, що включає право на забезпечення

їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом» (ст. 46 Конституції України).

Базовим положенням, що визначає зміст державної політики стосовно працевлаштування молодих громадян, є ст. 43 Конституції України, відповідно до якої «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб».

Іншими важливими документами, які заклали підвалини державної молодіжної політики в Україні, є Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15.12.1992 р. №2859-XII та Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 05.02.1993 р. №2998-XII.

Відповідно до Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» головними напрямками державної молодіжної політики, що регулюють сферу зайнятості, є:

- розвиток і захист інтелектуального потенціалу молоді, поліпшення умов і створення гарантій для здобуття нею освіти, спеціальної професійної підготовки та перепідготовки;
- забезпечення зайнятості молоді, її правового захисту з урахуванням економічних інтересів, професійних і соціальних можливостей суспільства.

Декларація заклала основи розвитку молодіжної політики, які згодом знайшли своє продовження в Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Він чітко визначив загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молодих громадян в інтересах особистості, суспільства та держави, основні напрями реалізації державної молодіжної політики в Україні щодо соціального становлення та розвитку молоді.

Відповідно до Закону держава забезпечує працездатній молоді:

- надання першого робочого місця на строк не менше двох років після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової або альтернативної (невійськової) служби;
- сприяння створенню молодіжних центрів праці, а також молодіжних громадських організацій (агентства, біржі, бюро та інші) для забезпечення працевлаштування молоді, реалізації програм професійного навчання молоді та вдосконалення її професійної майстерності;

- надання інформаційних та консультативних послуг з метою вибору виду діяльності, професії, місця роботи, а також, у разі необхідності, проходження професійної підготовки і перепідготовки;
- забезпечення умов для вторинної зайнятості молоді шляхом участі у молодіжних центрах праці та молодіжних трудових загонах.

Окрім цього, Закон регулює питання підтримки підприємницької ініціативи та діяльності молоді шляхом надання органам місцевого самоврядування можливості встановлювати за рахунок коштів, що надходять до місцевого бюджету, пільгову плату за реєстрацію підприємств, створених молодими громадянами та молодіжними громадськими організаціями.

Сьогодні при працевлаштуванні працездатній молоді держава гарантує надання першого робочого місця на термін не менше двох років, що закріплено в ст. 197 Кодексу законів про працю та ст. 7 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Дія цих норм поширюється передусім на молодь, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійних, навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершила професійну підготовку й перепідготовку, а також звільнилась зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби.

Окрім цього, держава законодавчо закріплює зобов'язання щодо надання роботи за фахом на строк не менше трьох років молодим спеціалістам — випускникам державних навчальних закладів, потреба в яких була раніше заявлена підприємствами, установами та організаціями.

Однак на практиці ситуація така, що дія Закону поширюється лише на осіб, підготовка яких здійснюється за державним замовленням. Також законодавством не передбачена відповідальність за можливість відсутності робочих місць на підприємстві, на яке відправляється молодий спеціаліст.

З метою забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем був прийнятий Закон України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» від 04.11.2004 р. №2150-IV. Закон передбачає перше працевлаштування молоді шляхом надання дотацій роботодавцю. Це стимулює роботодавців взяти на роботу молоду людину, оскільки служба зайнятості протягом року компенсує заробітну плату та суму єдиного внеску за таку особу. За цей час молодий фахівець отримує додаткові професійні навички, закріплюється на виробництві. Протягом 2010 року на дотаційних робочих місцях працювало 36,1 тис. молодих осіб, а протягом I півріччя 2011 року — 33,7 тис.

З метою забезпечення зайнятості випускників вищих та професійно-технічних навчальних закладів освіти, реалізації Закону України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» у Державному бюджеті України на 2010 рік

було передбачено 10 млн гривень. За рахунок бюджетних коштів шляхом надання дотації роботодавцям протягом 2010 року працевлаштовано понад 2,7 тис. осіб з числа молодих громадян за 33 спеціальностями та 24 професіями. У Державному бюджеті України на 2011 рік на ці цілі передбачено 25 млн гривень.

Для реалізації Закону затверджена Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання роботодавцям дотації для забезпечення молоді першим робочим місцем» від 19.03.2008 р. №223, яка містить перелік професій та спеціальностей, за якими роботодавцям може надаватися дотація для забезпечення молоді першим робочим місцем, а також порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті на надання роботодавцям дотації. Загалом визначено 24 робітничі професії та ще 33 інші спеціальності. Однак, якщо проаналізувати структуру ринку праці, то саме ці професії є найбільш затребуваними. Іншими словами, від спеціалістів даних професій роботодавці очікують більших результатів, ніж від, наприклад, економістів, юристів та менеджерів організацій.

Важливе місце серед нормативно-правових актів, дія яких регулює державну політику щодо молодіжного працевлаштування, належить Закону України «Про зайнятість населення» від 01.03.1991 р. № 803-XII. Так, відповідно до статті 5 держава забезпечує надання додаткових гарантій щодо працевлаштування працездатним громадянам у працездатному віці, які потребують соціального захисту і не здатні на рівних конкурувати на ринку праці, у тому числі молоді, яка закінчила або припинила навчання у середніх загальноосвітніх школах, професійно-технічних або вищих навчальних закладах, звільнилася зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і якій надається перше робоче місце. Гарантії забезпечуються шляхом бронювання на підприємствах, в установах і організаціях до 5 % загальної кількості робочих місць. Так, на 2011 рік для молоді заброньовано понад 8,3 тис. робочих місць, на які протягом I півріччя 2011 року працевлаштовано 2,1 тис. осіб.

Загалом, як і створення першого робочого місця, так і надання дотації роботодавцям, бронювання робочих місць на підприємствах — паліативні кроки. На жаль, в нинішніх українських реаліях створення будь-яких пільг для підприємців, що приймають на роботу молодих спеціалістів, несе в собі корупційні ризики. Отже, держава гарантує молоді право на працю, але через відсутність достатнього практичного досвіду та професійних знань, стійких конкурентних переваг на ринку праці, реалізувати своє право на працю молодим громадянам досить складно. Також не слід забувати про відчутну диспропорцію попиту та пропозиції робочих місць, а також проблеми, які виникають у зв'язку з незацікавленістю роботодавців приймати на роботу молодь без досвіду роботи, віддаючи перевагу більш досвідченим фахівцям.

Важливим напрямом у впровадженні комплексного підходу до законодавчого врегулювання питань молодіжної політики стало затвердження постановою

Кабінету Міністру України від 28 січня 2009 року №41 Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки. Одним із завдань програми є створення сприятливого середовища для забезпечення зайнятості молоді. Для вирішення цих завдань програмою передбачено такі заходи:

- організація профорієнтаційної роботи серед молоді, зокрема проведення всеукраїнських акцій, семінарів, виставок, засідань за круглим столом, семінарів-тренінгів;
- підтримка підприємницьких ініціатив молоді шляхом проведення всеукраїнських заходів, семінарів, засідань за круглим столом, семінарів-тренінгів, виставок з відповідної тематики, зокрема Всеукраїнського конкурсу бізнес-планів підприємницької діяльності серед молоді;
- проведення всеукраїнських заходів, акцій, семінарів, засідань за круглим столом, виставок, спрямованих на вирішення питання зайнятості молоді, розроблення та впровадження інноваційного механізму розв'язання проблеми безробіття серед молоді (зокрема її працевлаштування на перше робоче місце);
- підтримка руху молодіжних трудових загонів шляхом проведення всеукраїнських фестивалів, акцій та пропагандистських кампаній (виробництво фільмів, роликів, виготовлення поліграфічної продукції).

Отже, найбільш ефективними засобами сприяння працевлаштуванню молоді держава вважає проведення семінарів, круглих столів тощо. На наш погляд, інформаційно-просвітницька кампанія, безумовно, важлива, однак може бути лише частиною комплексу заходів зі створення сприятливого середовища для забезпечення працевлаштування молоді та ні в якому разі не основним напрямком діяльності, зокрема існує величезна необхідність у створенні нових робочих місць.

Належної уваги потребує питання тимчасової зайнятості молоді, зокрема учнів та студентів, у вільний від навчання час. Питання знаходиться на контролі в органах місцевої влади та вирішується спільно з молодіжними організаціями. З метою тимчасового працевлаштування та одержання матеріальної підтримки місцевими органами влади за участю служби зайнятості організовуються громадські роботи. Щорічно збільшується чисельність молодих людей, які беруть участь у громадських роботах. Так, у 2010 році у громадських роботах брали участь 100,8 тис. осіб у віці до 35 років, що на чверть більше ніж у 2009 році. Протягом січня-липня 2011 року чисельність осіб, які брали участь у громадських роботах, збільшилась на 16,1 тис. осіб та становила 75,7 тис.

Окрім того, в напрямку тимчасового працевлаштування працюють молодіжні центри праці. Їх діяльність також регламентується Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». В ньому зазначено: «Молодіжні центри праці, що діють відповідно до Типового положення,

а також громадські молодіжні організації (агентства, біржі, бюро тощо) за наявності в них відповідного дозволу, виданого державною службою зайнятості, сприяють працевлаштуванню молоді, зокрема учнів, студентів, аспірантів у позанавчальний час, надають послуги, пов'язані з профорієнтацією та підготовкою до роботи за новою професією». Важливим завданнями молодіжних центрів праці є забезпечення вторинної зайнятості молоді, організація зайнятості молоді у позанавчальний час, створення та підтримка діяльності молодіжних трудових загонів.

Станом на початок 2011 мережа молодіжних центрів праці налічує 19 обласних центрів. Також діють 10 районних, 12 міських та 57 студентських секторів працевлаштування у вищих навчальних закладах. У трудових загонах кількість залученої молоді в 1999 р. складала 125 тис. осіб, в 2001 р. — 334 тис., а в 2004 р. — 500 тис. Протягом 2002 року діяло 8892 трудові заgonи, а в 2004 — 17289. Молодіжні трудові заgonи переважно займаються будівельними, ремонтними, вантажними та сільськогосподарськими роботами, патронажним обслуговуванням і благоустроєм територій, обслуговуванням оздоровчих центрів і таборів, тобто роботою, яка не потребує значної кваліфікації. До роботи в трудових загонах залучаються передусім найбільш соціально незахищені категорії молоді: діти-сироти та з багатодітних і неповних сімей, постраждали від Чорнобильської катастрофи, неповнолітні, схильні до правопорушень.

В системі заходів держави щодо працевлаштування молоді важливе місце займає професійне навчання. Така соціальна послуга найефективнішим чином сприяє підвищенню конкурентоспроможності та мобільності молодих громадян, які шукають роботу, відкриває нові можливості активізації їх зусиль щодо адаптації на сучасному ринку праці. Основна роль в цьому процесі відведена службі зайнятості.

Молоді, яка звернулася до служби зайнятості, і не може працевлаштуватися через відсутність або невідповідність набутої професії чи спеціальності вимогам ринку праці, пропонується підготовка та перепідготовка за професіями і спеціальностями, які користуються попитом у роботодавців. Молодь безкоштовно отримує інформаційні та консультаційні послуги щодо вибору професії з урахуванням потреб регіонального ринку праці, залучається до участі у семінарах, ярмарках вакансій, що проводяться службою зайнятості. Чисельність молодих людей, які проходили профнавчання у 2010 році, у порівнянні з 2009 роком збільшилася на 22,6 тис. осіб і становила 92,5 тис. Протягом січня-липня 2011 року 67,3 тис. молодих осіб закінчили профнавчання, що на чверть більше аналогічного періоду 2010 року.

Одним із пріоритетних напрямів роботи державної служби зайнятості у 2010 був розвиток профорієнтаційної роботи серед учнівської молоді, що сприяє зменшенню професійно-кваліфікаційного дисбалансу на ринку праці. Державною службою зайнятості успішно реалізується Програма професійної

орієнтації молоді на 2008-2013 роки. У першу чергу акцент робиться на проф-орієнтаційну роботу серед учнівської молоді.

Для молоді центрами зайнятості разом із соціальними партнерами організовуються презентації професій, навчальних закладів та роботодавців, фестивалі професій, професіографічні зустрічі, профорієнтаційні практикуми, різноманітні конкурси та акції за участю представників робітничих професій, ветеранів праці, наставників тощо.

Державною службою зайнятості активно впроваджуються інноваційні форми профорієнтаційної роботи: мобільні центри професійної орієнтації, профорієнтаційні щоденники для учнів 7-10 класів, «Профорієнтаційні термінали», які масово впроваджуються у навчальних закладах та активно використовуються для проведення профорієнтаційних зустрічей, уроків, диспутів та дискусій, брейн-рингів, конкурсів, професіографічних досліджень, профорієнтаційних ігор, профорієнтаційних класних годин з елементами тренінгу та інших сучасних заходів для учнів, а також семінарів для батьків та педагогів.

Для розширення професійних знань, активізації власних зусиль молодих людей щодо влаштування свого життя, формування достатнього рівня правосвідомості та правової культури, незайнята молодь постійно залучається до участі в консультаційних семінарах, презентаціях професій, семінарів з техніки пошуку роботи, з поглибленої орієнтації, з правових знань, з гендерних питань.

Проте державне нормативне регулювання молодіжного сегменту ринку праці все ще залишається надто складним, не завжди відповідає сучасним реаліям та викликам, потребує внесення коректив та змін. Для того, аби зрозуміти, що насправді відбувається в середовищі працевлаштування молоді, звернемо свою увагу на статистику. Ситуація на ринку праці в Україні виглядає таким чином, що хоча рівень зайнятості серед осіб у віці 25-29 років був вищий за середній по Україні та становив 72,0%, проте у 2010 році він продовжував знижуватись і був найнижчим за останні 10 років.

Серед осіб у віці 15-24 роки рівень безробіття у 2010 році дійсно зменшився у порівнянні до 2009 на 0,4%. Однак, якщо порівняти з 2008 р., він збільшився на 4,1%, якщо з 2007 р., то на 4,9% до економічно активного населення відповідної вікової групи. Загалом рівень безробіття протягом 2009-2010 років у даній віковій групі є найбільшим з 2003 року.

Ситуація у віковій групі 25-29 років виглядає аналогічно. Рівень безробіття у 2010 р. зменшився у порівнянні до 2009 на 0,5% і складає 9,9% до економічно активного населення цієї вікової групи. Але, якщо не враховувати показники 2009 року, виходить, що рівень безробіття за 5 років, починаючи з 2004, збільшився в середньому на 2,3%.

Серед осіб у віці 30-34 роки така ж картина. Є позитивні зрушення у порівнянні до показників 2009 року, (у 2009 році рівень безробіття становив — 8,5%, у 2010 — 7,9%) і водночас це найгірші показники з 2005 року.

В середньому рівень безробіття населення працездатного віку у 2010 році становив 8,8%, а молоді у віці 15-34 — 11,7%. Тому доводиться говорити про актуальність проблеми молодіжного безробіття в Україні та неефективності засобів вирішення ситуації. Занадто великий розрив виник між декларативними положеннями та сучасними українськими реаліями.

Наприклад, розглянемо діяльність регіонів щодо подолання молодіжного безробіття. Основна робота спрямована на проведення профорієнтаційних семінарів, тренінгів, лекцій. Так, з метою надання можливості молоді отримати необхідну інформацію про існуючі вакансії та зорієнтуватись на ринку праці, з'ясувати свої можливості до того чи іншого виду роботи, а також пройти професійні тренінги (впевненості у собі, самопрезентації, відкриття власної справи тощо), у Волинській області спільно з обласним молодіжним центром праці створено Центри планування кар'єри та працевлаштування студентів Волинського Інституту імені В'ячеслава Липинського МАУП (створений у 2003 р.) та Волинського Національного Університету (створений у 2007 р.).

З метою підтримки професійної орієнтації молоді, створення інформаційної бази вакансій та методичної бази щодо існування реальних можливостей працевлаштування Сумським управлінням у справах молоді та спорту облдержадміністрації спільно з Міжнародним фондом «Відродження» у 2010 році розпочато реалізацію проекту «Молодіжний центр праці».

Для забезпечення усвідомленого вибору учнями майбутньої професії у Чернігівській області продовжується реалізація програми «Шлях до успіху», якою передбачено ознайомлення учнів старших класів з інформацією про кон'юнктуру ринку праці, наявність вакансій, що користуються підвищеним попитом, організацію праці на різноманітних вітчизняних виробництвах.

У Вінницькій області з 2005 року обласним молодіжним центром праці реалізується постійно діюча програма «Комп'ютерний центр профорієнтації та правової допомоги молоді», в рамках якої проводяться індивідуальні та групові консультації, комп'ютерне профорієнтаційне тестування, консультації психолога щодо вибору майбутньої професії.

У поточному році в області проведено 6 навчальних тренінг-семінарів — «Техніка пошуку роботи», «Особливості працевлаштування молоді», «Особливості працевлаштування жінок», «Особливості працевлаштування чоловіків», «Протидія торгівлі людьми», «Основи комп'ютерної грамотності». Всього у семінарах взяли участь 180 молодих людей.

У Житомирському регіоні управлінням у справах сім'ї, молоді та спорту облдержадміністрації, районними відділами сім'ї, молоді та спорту,

Житомирським міським молодіжним громадським об'єднанням «ХХІ Платформа» з 2009 року розпочато реалізацію молодіжної освітньої програми «Лабораторія бізнес-моделювання», яка спрямована на набуття молодими людьми аналітичних навиків формування бізнес-проектів.

Окрім того, Житомирським управлінням спільно з обласним молодіжним центром праці проведено семінар «Відмінність праці на себе від роботи на підприємстві чи в організації» з циклу «Моя власна справа», участь в якому взяли 180 молодих осіб.

Запорізьким управлінням у справах сім'ї, молоді та спорту розроблена та реалізується профорієнтаційна програма «Вибір на майбутнє», спрямована на вирішення ряду завдань: проведення профдіагностики з використанням психологічних методик для виявлення професійних інтересів та схильностей, виявлення сильних та слабких сторін особистості, ознайомлення учнів з переліком професій та формування у них правильно мотивованих професійних намірів.

У деяких регіонах України реалізуються міжнародні проекти, спрямовані на здійснення професійної орієнтації молоді, зокрема у Львівській та Волинській областях спільно з Норвегією, Польщею, Білорусією реалізується проект «Трансфер ноу-хау з професійного консалтингу для молоді», який передбачає навчальні тренінгові програми з подальшим їх впровадженням в Україні.

Профорієнтаційна робота серед молоді проводиться в напрямку підготовки та залучення молодих людей до державної служби. Так, протягом п'яти років Одеським управлінням у справах сім'ї та молоді облдержадміністрації спільно з громадською молодіжною організацією «Нове покоління» реалізовується молодіжний проект «Школа молодого політика», спрямований на розвиток лідерських якостей у молодіжних лідерів, виявлення активної молоді, виховання молодих політичних діячів, майбутніх державних службовців м. Одеси та області. Окрім того, Одеське управління тісно співпрацює з міжнародною молодіжною організацією AIESEC, яка є організатором соціального проекту «Skills mater» (обмін студентською молоддю України та Китаю для проведення в вищих навчальних закладах семінарів-тренінгів з підприємницької діяльності), а також з Всесвітньою організацією молодих Лідерів та Підприємців JCI, яка представлена в Україні Всеукраїнською організацією JCI Ukraine. За підтримки останньої проведено III Міжнародний Форум «Підтримка розвитку молодіжного підприємництва», в рамках якого відбулася прес-конференція за тематикою: «Пріоритети молодіжної політики України 2010 р. — підтримка молодіжних підприємницьких ініціатив» та семінар «Всесвітні концепції та структури бізнес-планування».

У напрямку профорієнтаційної роботи серед учнівської молоді у пізнавально-розважальній формі, а також популяризації робітничих професій, підвищення їх престижності, проводяться різноманітні акції («Професійний

всесвіт» Миколаївська обл., «Я обираю професію держслужбовця» м. Харків), фестивалі («Поринь у світ професій» Закарпатська обл., «Світ професій: мій вибір — мій успіх!» Луганська обл.), виставки («Моя улюблена професія» Івано-Франківська обл., «Моя майбутня професія» Полтавська обл.).

Особлива увага приділяється роботі з дітьми та молоддю з особливими потребами, яка бажає працевлаштуватись. За ініціативи Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді укладено угоду з Національною Асамблеєю інвалідів України № 01-04/30 від 10 квітня 2009 р., якою визначені шляхи співпраці щодо розвитку соціальної роботи в Україні у напрямі надання соціальних послуг дітям та молоді з особливими потребами та їх сім'ям. Аналогічні угоди укладені в регіонах (Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Полтавській, Чернівецькій областях та у м. Києві). Окрім того, Держсоцслужбою підписано договір про співпрацю з Міжнародною благодійною організацією «Фонд Східна Європа», яким передбачено співпрацю в напрямку працевлаштування молоді з особливими потребами.

У Луганській області, в рамках проекту «Кожен має право на працю: Партнерство задля покращення можливостей для зайнятості молоді з особливими потребами», який реалізується Міжнародною організацією «Фонд Східна Європа», проведено обласний семінар для громадських організацій щодо підвищення їх професійного рівня, а також можливості надання послуг соціальної адаптації та професійної підготовки молоді з обмеженими фізичними можливостями.

З метою підвищення рівня поінформованості спеціалістів з профорієнтації молоді з інвалідністю про структуру й зміст профорієнтаційної роботи в рамках вищезазначеного проекту проведено:

- тренінгові програми для спеціалістів з соціальної роботи/соціальних служб з метою покращення якості, доступу та розширення спектру послуг, що надаються молоді з особливими потребами;
- тренінг з профорієнтації молоді з особливими потребами;
- тренінгові програми для представників Координаційної ради з питань працевлаштування та вторинної зайнятості молоді у сфері профорієнтації молоді з особливими потребами;
- засідання Координаційної ради з питань працевлаштування та вторинної зайнятості молоді і тренінг для її членів «Профконсалтинг. Підготовка професійних консультантів для молоді з інвалідністю».

Отже, основна робота з працевлаштування молоді зосереджена на Державній службі зайнятості. Саме вона має найбільший коефіцієнт корисної дії. В результаті адміністративної реформи основні функції з формування та реалізації державної молодіжної політики були покладені на Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України та Державну службу молоді та спорту

України. Говорити про якісь тенденції ще зарано, однак очевидно одне: ліквідоване Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту з завданням працевлаштування молоді не справилось. Його ініціатива щодо створення молодіжних центрів праці та молодіжних трудових загонів себе не виправдала. Ідея досить цікава, однак не знайшла логічного продовження в силу різних причин: фінансових, організаційних. Варіантом вирішення ситуації є реформування молодіжних центрів праці шляхом передачі їх до Державної служби зайнятості з метою більш ефективного використання.

Загалом проблема працевлаштування криється в низькому кваліфікаційному рівні підготовлених спеціалістів. Рівень освіти не відповідає вимогам сучасної економіки. Тому зусилля держави мають бути спрямовані не на продукування пільг роботодавцю, а на якісне покращення рівня освіти.

2.5. Державна підтримка молодих сімей

Нормативно-правове визначення молоді сім'ї як такої, що має особливий статус і потребує соціальної підтримки, було закріплено у 1993 році Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». До 2004 року до категорії «молодих сімей» відносилися подружжя, у яких вік чоловіка та дружини не перевищував 30 років. У 2004 році до Закону було розширено вікові межі щодо визначення цієї категорії сімей. На даний час молода сім'я — подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 35 років, або неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 35 років.

Українська молода сім'я є одним із найважливіших об'єктів соціально-демографічної політики, оскільки у більшості випадків народження дітей, початок їх виховання і соціалізації припадає саме на перші роки подружнього життя. Шлюбна і дітородна ситуація в Україні визначається шлюбною та дітородною поведінкою молоді, адже більше 90% дітей народжується матерями віком до 35 років: у 2009 р. — 91,7%, у 2010 р. — 91,0%.

Дані щодо кількості молодих подружніх пар можна отримати лише за результатами переписів населення. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні нараховувалось 2,2 млн повних молодих сімей, тобто шлюбних пар, в яких чоловік і дружина були у віці до 35 років. Це кожна четверта шлюбна пара в країні.

На вирішення одного із найболючіших питань українських молодих сімей — забезпечення житлом, спрямовано ряд державних документів, серед яких Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р.), яким визначено, що молоді сім'ї можуть одержувати за рахунок бюджетних коштів пільгові довгострокові державні кредити на будівництво і придбання жилих будинків і квартир, на оплату вступних

пайових внесків при вступі до молодіжних житлових комплексів, житлово-будівельних кооперативів, а також на облаштування домашнім господарством.

На виконання Указу Президента «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики» Міністерством сім'ї та молоді України через Фонд сприяння молодіжному житловому будівництву з 1998 року розпочато реалізацію Програми державного пільгового довгострокового кредитування будівництва житла для молодих сімей і одиноких молодих громадян. На реалізацію програми з Державного бюджету у 1998 році було виділено 6,2 млн грн., що дозволило надати кредити понад 400 сім'ям у 14 регіонах України, збудувати для них 27,5 тис. кв. м житла та додатково ввести в експлуатацію 95 тис. кв. м із числа незавершеного будівництва.

На реалізацію законодавчих норм та стимулювання молодіжного будівництва спрямована Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки, прийнята постановою Кабінету Міністрів України (2002 р.). Вона передбачає отримання молодими сім'ями довгострокових кредитів на квартиру на пільгових умовах. Від сплати відсотків за користування кредитом звільняються молоді сім'ї, які виховують одну дитину, молоді сім'ї, які мають двох дітей, окрім цього погашається ще 25% суми зобов'язань по кредиту, а молодим сім'ям, які мають трьох і більше дітей 50 % суми зобов'язань по кредиту. При народженні дітей молодій сім'ї, яка отримала кредит, може бути надано допомогу для його погашення за рахунок коштів, що залишаються у розпорядженні підприємств, де працює молоде подружжя (мати або батько).

У 2003 році була прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку часткової компенсації відсоткової ставки кредитів комерційних банків молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла». Позичальник (молода сім'я) відповідно до постанови отримує компенсацію частини відсоткової ставки по іпотечному кредиту у обсязі облікової ставки Національного банку України. Обов'язковою умовою для одержання молодіжного кредиту був вік позичальника, що не мав перевищувати 35 років.

У 2006 р. на одержання молодіжного кредиту введено відкрите рейтингування. Поряд з тим внесені зміни до порядку одержання молодіжного кредиту: додалися кілька першочергових пільгових категорій громадян: особи із критичним віком, молоді вчені, провідні молоді спортсмени тощо; вік подружжя, що має право на пільговий кредит, було обмежено 30 роками. Обов'язковою умовою залучення до програми стало перебування сім'ї на квартирному обліку. Строк погашення позики, що раніше становив 20–30 років, було обмежено п'ятьма роками. Введені зміни суттєво обмежили доступ молодих сімей до пільгових кредитів.

Пільгове молодіжне кредитування фінансується з Державного бюджету та з місцевих бюджетів. Максимальне фінансування з Державного бюджету

здійснювалося у 2004 році — 122,7 млн грн. та 2005 році — 110,6 млн грн. У 2009 році кредитування здійснювалося лише за рахунок місцевих бюджетів.

2010 році Уряд України відновив фінансування пільгового молодіжного кредитування — було виділено 36 млн грн. з загального та спеціального фондів Держбюджету та залучено 31 млн грн. з місцевих, а також 17 млн власних коштів Фонду. В 2010 році Фонд в цілому надав 297 кредитів молодим сім'ям.

Таблиця 2.5.1

Динаміка розвитку молодіжного житлового кредитування

(за даними Державного фонду сприяння молодіжному житловому будівництву)

Рік	Виділено з Державного бюджету, тис. грн.	Виділено з місцевих бюджетів, тис. грн.	Надано кредитів	Проінвестовано житла, кв. м
1998	6 199.90	6 975.00	305	21 937.40
1999	5 639.90	10 943.51	348	27 935.90
2000	60 709.90	15 032.07	1421	93 217.70
2001	54 780.50	7 871.20	1063	69 080.70
2002	48 309.50	8 830.60	828	56 543.50
2003	69 359.30	17 718.20	1123	78 738.90
2004	122 700.76	19 630.14	1601	113 371.00
2005	110 571.38	20 823.09	1089	79 834.40
2006	91 002.02	34 019.30	646	45 648.10
2007	94 273.30	51 450.60	632	44 977.10
2008	76 799.37	56 538.10	486	35 225.40
2009	0.00	34 191.34	127	9 323.60
2010	36 000.00	31 000.00	297	0.00
Всього	776 345.83	315 023.15	9966	675 833.70

У 2010 році було відновлено та прискорено будівництво об'єктів, які були заморожені через відсутність фінансування, та введено в експлуатацію 23 будинки, в яких квартири отримали 288 молодих сімей, що взяли участь у програмі. З метою вирішення на об'єктах проблемних питань, які не входять до компетенції Фонду, за ініціативою Фонду відповідні матеріали передані до правоохоронних органів та створено Міжвідомчу комісію Мінрегіонбуду.

На реалізацію програми часткової компенсації кредитної ставки комерційних банків у минулому році з Держбюджету було виділено 117,8 млн грн., що дозволило у повному обсязі профінансувати потреби 2010 року та зменшити на 15% заборгованість за 2009 рік (з 62,7 до 52,9 млн грн.). За рахунок цих коштів державну допомогу отримали близько 11 тис. молодих сімей, які уклали договори за програмою в період 2003–2008 років.

З 1998 року і по теперішній час Фондом надано 10359 пільгових довготермінових кредитів на будівництво та придбання житла з державного та місцевих бюджетів різних рівнів на загальну суму понад 1 млрд грн. Проте, враховуючі реальні потреби молодих сімей у житловому забезпеченні, низький

матеріальний рівень їх забезпечення, програма пільгового молодіжного кредитування не робить суттєвого внеску у вирішенні житлових проблем молоді.

У 2010 році Міністерство регіонального розвитку та будівництва України делегувало повноваження Державному фонду сприяння молодіжному житловому будівництву з надання державної підтримки громадянам для будівництва доступного житла в рамках реалізації Державної програми будівництва (придбання) доступного житла на 2010–2017 роки. Програма передбачає здешевлювання вартості житла для громадян за рахунок державної субсидії на 30% від його нормативної вартості. Участь у Програмі можуть взяти громадяни, які згідно з законодавством потребують поліпшення житлових умов і мають змогу сплатити 70% від нормативної вартості житла. Всього за період діяльності Фонду через різні фінансово-кредитні механізми забезпечено житлом понад 29 тис. молодих сімей та інших категорій громадян.

Фондом додатково у 2003–2008 рр. забезпечено житлом 17885 молодих сімей та залучено близько 2,1 млрд грн. позабюджетних коштів на реалізацію Державної програми забезпечення молоді житлом. Незважаючи на залучення позабюджетних коштів, задіяний механізм часткової компенсації потребує постійного бюджетного фінансування протягом 15–20 років на виплату компенсацій за вже оформленими договорами. Таким чином, збільшення кількості учасників програми негативно впливає на можливість держави виконувати свої обов'язки перед існуючими учасниками. Орієнтовний обсяг загальних видатків з державного бюджету до 2020 року, враховуючи уже здійсненні видатки на програму часткової компенсації, перевищить 1 млрд грн.

Реалізація Державної програми забезпечення молоді житлом не досягла суттєвих результатів у вирішенні житлової проблеми молодих сімей, оскільки передбачені умови кредитування ускладнюють участь у програмі сімей з низькими та середніми статками.

Незважаючи на певні результати, більшість молодих сімей в Україні проживають у незадовільних житлових умовах. За даними Державного фонду сприяння молодіжному житловому будівництву, на початок 2010 року на квартирному обліку за різними оцінками перебувало близько 1 174 тис. сімей та однаків, з яких 305 тис. користуються правом першочергового, а 98 тис. — позачергового одержання житла. У той же час щорічно в Україні вводиться в експлуатацію не більше 10 млн кв. м житла, такі темпи будівництва не забезпечують потреби населення України сьогодні та у перспективі. Більше того, процес старіння житла практично у два-три рази перевищує його відновлення.

З метою покращення ситуації у цій сфері та впровадження єдиних підходів, механізмів та стандартів державної підтримки при будівництві чи придбанні житла Урядом України затверджено Державну цільову соціально-економічну програму будівництва (придбання) доступного житла на 2010–2017 роки. Даний механізм

сприяє залученню коштів громадян у будівництво нового житла. Проте більшість молодих сімей не може отримати доступ на ринок житла навіть за бюджетної підтримки, зважаючи на жорсткі умови кредитування та його високу вартість.

Вирішити житлову проблему молодих сімей старими методами при існуючій бюджетній підтримці та враховуючи реальні бюджетні можливості неможливо. Необхідно запустити масове будівництво доступного по вартості житла як в містах, так і в сільській місцевості. З цією метою у 2001 році прийнято Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності», що передбачає спрощення дозвільних і погоджувальних процедур на всіх етапах містобудівної діяльності: від землевідведення — до ведення в експлуатацію об'єктів. Реалізація цього закону сприятиме розвитку будівельної галузі і, у першу чергу, житлового будівництва, проте навряд чи запропоновані заходи найближчим десятиліттям позитивно вплинуть на покращення житлового забезпечення молодих сімей.

У 2011 році розроблено проект Закону України «Про особливості державної підтримки забезпечення молоді житлом», що передбачає закріплення на законодавчому рівні основних (переважно вже діючих) механізмів забезпечення житлом: пільгові довгострокові державні кредити; іпотечне пільгове кредитування; сприяння створенню молодіжних житлових комплексів (молодіжних житлово-будівельних кооперативів); надання часткової компенсації відсоткової ставки кредиту, виданого на будівництво чи придбання житла тощо. Крім того, проектом Закону передбаченні гарантії держави у фінансуванні механізмів забезпечення молоді житлом. Проте введення такого Закону лише закріпить на законодавчому рівні вже існуючі і малоефективні механізми. Співвідношення потреб житлового забезпечення молодих сімей і можливостей державного забезпечення реалізації молодіжних програм засвідчує їх неефективність.

Держава має будувати систему підтримки молоді у вирішенні житлових проблем відповідно до можливостей самих молодих людей, а не лише виходячи з фінансової спроможності Державного та місцевих бюджетів. Форми і методи державної підтримки мають визначатися залежно від потреби у поліпшенні житлових умов, рівня матеріального добробуту молодих родин, місця проживання (у містах чи сільській місцевості), місця роботи (державна служба, галузь освіти, медицини, виробництво), наявності і кількості дітей у родині.

Державна підтримка молодих родин, які потребують поліпшення житлових умов, має бути гнучкою і варіативною, здійснюватися шляхом:

- надання безоплатних субсидій і поворотних позик (позичок) таким родинам на придбання житла;
- компенсації частини фактичних витрат на будівництво чи придбання житла, списання частини заборгованості за кредитом за рахунок державного бюджету і бюджетів органів місцевого самоврядування у разі народження (усиновлення) дитини;

- виділення будівельних матеріалів для індивідуального житлового будівництва (насамперед у сільській місцевості);
- надання багатодітним малозабезпеченим родинам житлових приміщень з державного і місцевого житлового фондів за договорами соціального найму;
- створення системи державних і приватних орендних (прибуткових) будинків.

Соціальний захист молодих сімей

В Україні проводиться робота, спрямована на забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сімей, зокрема що стосується підтримки молодого сім'ї. Таку роботу можна умовно розподілити на два напрями: соціальна допомога та соціальна підтримка (надання соціальних послуг).

Соціальна допомога

Після народження дитини молода сім'я, відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992 р.), має право розраховувати на певні види державної допомоги: одноразову допомогу при народженні дитини; допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; допомогу на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням; допомогу на дітей самотнім матерям. Розмір державної допомоги визначається щорічно Верховною Радою України у відсотковому відношенні до прожиткового мінімуму.

Враховуючи відсутність офіційної статистики, що виокремлює категорію «молодих сімей», показники рівнів соціальної допомоги можна простежити лише за загальними даними.

Одноразова допомога при народженні дитини

Істотний перегляд розміру соціальної допомоги при народженні дитини та по догляду за дитиною був вперше здійснений у 2005 р. Збільшення допомоги при народженні дитини до 20 прожиткових мінімумів було визначено у Законі України «Про Державний бюджет України на 2005 рік».

З 1 квітня 2005 року розмір одноразової допомоги при народженні дитини становив 8497 грн. Для порівняння: у 2001 р. — 118 грн., у 2002 р. — 200 грн., з 01.01.2004 р. — 360,0 грн., з 01.07.2004 р. — 724,46 грн., з 01.01.2005 р. — 764 грн.

З 2005 року відбувається поступове підвищення рівня соціальних виплат при народженні дитини. У 2008 році введені нові, підвищені розміри допомоги, що передбачали підтримку народження другої і третьої дитини у сім'ї. Так, допомога при народженні дитини, котра народилася після 31 грудня 2007 року, складала 12 240 гривень, якщо це первісток, 25 000 гривень — на 2 дитину, 50 000 гривень — на 3 дитину та наступних дітей.

17 листопада 2009 року Верховною Радою України був ухвалений Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» відносно допомоги при народженні дитини», що набув чинності з 1 січня 2011 року. Законом визначено, що допомога при народженні дитини нараховується відносно прожиткового мінімуму для дітей у віці до 6 років, встановленого на момент народження дитини. Розмір допомоги на першу дитину встановлюється в 22-тикратному розмірі прожиткового мінімуму, на другу дитину — в 45-тикратному і на третю — в 90-тократному.

У 2010 році допомогу при народженні дитини отримали 487,8 тис. осіб на 560,1 тис. дітей (у 2009 році відповідно 504,5 тис. на 584,5 тис., у 2008 році — 499,5 тис. на 581,5 тис.).

У 2011 році продовжено тенденцію підвищення рівня матеріальної підтримки сімей при народженні дитини.

Збільшення розміру матеріальної допомоги при народженні дитини визначається як вагома складова сімейної політики України, що спрямована на покращення демографічної ситуації у державі. Проте прослідкувати, наскільки суттєвим є вплив підвищення матеріальних виплат на стимулювання народжуваності досить проблематично. Збільшення чисельності народжень спостерігається з 2002 р. і може бути наслідком так званої «компенсації» відкладених у кризові роки народжень, вступом у дітородний вік більш численних контингентів жінок (1983–1988 рр. народження) і результатом введення з 1 квітня 2005 р. значної за розміром допомоги жінкам у зв'язку з народженням дитини.

За результатами соціально-демографічного дослідження «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації», проведеного Інститутом демографії і соціальних досліджень (2010 рік), на запитання щодо того, чи вплинуло запровадження вагової матеріальної допомоги при народженні дитини на їх дітородні наміри, лише 16% молодих людей дали позитивну відповідь. Безперечно, такий рівень впливу матеріальної допомоги на дітородні наміри молоді є недостатньо вагомим, проте в умовах низької народжуваності навіть незначне її зростання є виправданим.

Допомога при усиновленні дитини

Допомогу при усиновленні дитини запроваджено у 2009 році. Право на допомогу при усиновленні дитини мають громадяни України, які постійно проживають на її території та усиновили дитину після 1 січня 2009 р. з числа дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування. Цей вид допомоги призначається незалежно від одержання на дитину інших видів допомоги, а у разі усиновлення двох і більше дітей допомога надається на кожну дитину. Розмір допомоги на кожну дитину надається у розмірі, встановленому для виплати допомоги при народженні першої дитини.

Допомога по догляду за дитиною

Право на виплату щомісячної допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку має один з батьків дитини, усиновлювач, опікун, дідусь, бабуся або інший родич, який фактично здійснює догляд за дитиною, при цьому допускається переоформлення документів щодо виплати допомоги на іншу особу.

Мінімальний розмір допомоги на дитину до досягнення нею трирічного віку для застрахованих осіб в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування становив: у 2004 р. — 91 грн., 2005 р. — 104,19 грн., для незастрахованих осіб: у 2004 р. — 42,50 грн., 2005 р. — 90 грн.

З 1 січня 2006 р. змінився механізм призначення допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Для незастрахованих осіб зазначена допомога надавалася в розмірі, що дорівнює різниці між 50 відсотками прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб, та середньомісячним сукупним доходом сім'ї з розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 90 грн. Для застрахованих мінімальний розмір допомоги складав 114 грн., максимальний — 253 грн.

З 2008 року йшло підвищення розміру допомоги і з 1 січня 2010 року максимальний розмір допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку було підвищено до розміру прожиткового мінімуму. Максимальний розмір допомоги дорівнює різниці між 100 % прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб, та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менш як 130 грн. (мінімальний розмір допомоги). У січні 2011 року максимальний розмір допомоги по догляду за дитиною становив 941 грн. (2010 рік — 744 грн., 2009 р. — 501,75 грн.).

Зазначену допомогу у 2010 році призначено 1 196,3 тис. осіб на 1 355,8 тис. дітей (у 2009 році допомогу отримувало 794,9 тис. осіб на 1 336,7 тис. дітей, у 2008 році — 572,8 тис. осіб на 1 247,2 дітей).

Допомога одиноким матерям

Допомога на дітей одиницям матерям призначається на кожну дитину незалежно від одержання на дітей інших видів допомоги, передбачених цим Законом. Розмір щомісячної допомоги на дітей віком до 18 років дорівнює різниці між 50% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні 6 місяців, але не менше 30% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Для одиноких матерів максимальний розмір допомоги з 2005 р. обчислюється відповідно до рівня прожиткового мінімуму відносно віку дитини. На кінець 2006 р. максимальний розмір допомоги на дитину віком до 6 років становив 188 грн., на дитину віком від 6 до 18 років — 234 грн.

У 2010 році допомогу на дітей одиноким особам (матерям, удовам, удівцям, усиновителям) було призначено у розмірі 236,1 тис. осіб на 671,3 тис. дітей (у 2009 році — 241,4 тис. на 628,8 тис.), середній розмір допомоги становив 255,90 грн. (195,64 грн. у 2009 році).

Допомога малозабезпеченим сім'ям

Відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (2000 р.) молодим сім'ям, які відносяться до категорії малозабезпечених, гарантовано забезпечення рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму шляхом надання грошової допомоги. Розмір допомоги визначається як різниця між рівнем забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом.

У 2001 р. допомога малозабезпеченим сім'ям становила 65 грн., протягом 2002–2003 рр. — 80 грн. З 2004 р. нормативно було встановлено диференційовані гарантовані мінімуми при призначенні допомоги малозабезпеченим сім'ям, а саме: для працездатних осіб — 80 грн. (2006 р. — 110 грн., 2007 р. — 121 грн., 2008 р. — 123 грн., 2009 р. — 123 грн.), для непрацездатних — 110 грн. (2006 р. — 155 грн., 2007 р. — 170,5 грн., 2008 р. — 187,5 грн., 2009 р. — 187,5 грн.), для інвалідів — 115 грн. (2006 р. — 165 грн., 2007 р. — 181,5 грн., 2008 р. — 200 грн., 2009 р. — 200 грн.).

Також на кожну дитину, яка входить до складу малозабезпеченої сім'ї, рівень забезпечення прожиткового мінімуму збільшується на 10%, а для дітей, які виховуються у неповних, багатодітних сім'ях, батьки яких мають інвалідність, — на 20%.

За даними Державного комітету статистики, протягом останніх років кількість сімей, які отримують соціальну допомогу як малозабезпечені, зменшилася понад навпіл: з 590,5 тис. сімей у 2007 році до 253,4 тис. у 2010. Переважна більшість отримувачів державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям проживає у сільській місцевості: у 2010 році таких було 166,4 тис.

Спостерігається збільшення середнього розміру допомоги: у 2010 році її рівень збільшився у 3.2 рази проти 2007 р, з 255,16 грн. до 816,61 грн.

Таблиця 2.5.2

Надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям (за даними Міністерства праці та соціальної політики України)

	Усього сімей	У тому числі		Сума допомоги всього, тис. грн.	Середній розмір допомоги, грн.
		У міських поселеннях	У сільській місцевості		
2007	590497	219574	370923	150670,1	255,16
2008	459796	159900	299896	232166,7	504,93
2009	382108	136563	245545	169016,7	442,33
2010	253388	86986	166402	206919,2	816,61

Поетапне підвищення з 2006 р. рівня забезпечення прожиткового мінімуму для призначення державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям сприяє реальному покращенню добробуту сімей.

Малозабезпечені сім'ї окрім соціальної допомоги можуть скористатися іншими пільгами. Зокрема батьки, у яких розмір коштів, що припадають на одного члена сім'ї на місяць, не перевищує розміру мінімальної заробітної плати, звільняються від плати за навчання у державних школах естетичного виховання дітей. Діти з сімей, які отримують допомогу відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», забезпечуються безоплатними обідами в загальноосвітніх навчальних закладах. Крім фінансової підтримки сімей з дітьми, для різних груп дітей діє система соціальних пільг.

Матеріальна допомога сім'ям з дітьми надається з місцевих бюджетів: райдержадміністраціями та міськими радами міст обласного значення, сільськими та селищними радами. Залучаються до такої підтримки спонсорські кошти підприємств, організацій, фізичних осіб.

Діюча система соціальної допомоги і соціальної підтримки сімей з дітьми демонструє різноманітні підходи і форми матеріальної та соціальної допомоги, що переважно базуються на категорійному підході — обов'язковість державних програм підтримки окремих категорії сімей або дітей. Водночас щорічне збільшення кількості сімей, які отримують соціальні виплати та матеріальну допомогу, свідчать про рівень зuboжіння населення, а також неефективність діючої системи соціальних виплат і соціальної допомоги.

Безперечно, не можна відмовитися від державної підтримки малозабезпечених сімей з дітьми, які самостійно не можуть вирішувати питання життєзабезпечення. Проте необхідно відмовитися від постійного дотаційного підходу фінансування за категорійним принципом. Сформована державна система матеріальної підтримки сімей з дітьми не враховує їх індивідуальних потреб, а лише передбачає гарантовані виплати, які для одних сімей є непотрібними, а для інших — недостатніми. Матеріальна допомога сім'ям надається, однак на рівні району, області, держави жодного разу не було проведено аналізу її впливу на матеріальний стан сімей з дітьми, тобто оцінка ефективності діючої системи соціальної підтримки сімей не передбачена.

Однак соціальна допомога сім'ям з дітьми розглядається окремими категоріями населення як своєрідна форма заробітчанства, зокрема що стосується відмов від офіційної реєстрації шлюбів «матерями-одиначками», заниження матеріальних статків родини, фіктивного оформлення опіки над дітьми родичами тощо. З іншого боку, батьки, які отримують соціальну допомогу, не несуть ніяких зобов'язань перед державою щодо її цільового використання. У такому разі держава не допомагає сім'ям розв'язувати їх проблеми, а формує споживацьке ставлення до системи соціальних виплат.

Потребує удосконалення інститут соціальної інспекції щодо контролю за використанням коштів соціальної допомоги сім'ями, забезпечення зворотного зв'язку між клієнтами та органами надання соціальної допомоги. Матеріальна підтримка сімей має бути не відокремленою формою, а складовою комплексної соціальної роботи з сім'єю, що базується на індивідуальному та адресному підході і передбачає активну участь і відповідальність членів сім'ї у вирішенні власних проблем. Лише у такому випадку можливе виведення сім'ї з категорії «сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах» та формування внутрішнього потенціалу родини на розв'язання проблем життєзабезпечення.

Перспективним напрямом реформування державної системи соціального забезпечення має стати відмова від категорійного підходу, формування механізмів надання комплексної адресної соціальної та фінансової допомоги, залежно від індивідуальних потреб дитини і сім'ї, враховуючи наявні сімейні ресурси. З цієї метою доцільно передбачити проведення аудиту і оцінки ефективності діючих форм державної підтримки сімей з дітьми з метою формування єдиних критеріїв визначення необхідності допомоги сім'ям з дітьми у матеріальному та соціальному аспектах.

Соціальна підтримка

Складовою державної підтримки молодих сімей є система соціальної підтримки сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують соціальної допомоги.

Молода сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах, наслідки яких вона не в змозі подолати самостійно, відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» (2003 р.) має право на отримання різних видів соціальних послуг, які до 2011 року надавалися спеціалізованими соціальними закладами (центрами планування сім'ї, службами підтримки сім'ї та службами раннього втручання) мережі центрів Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. Послуги є державними і здійснюються на безоплатній основі.

До 2004 року в практиці соціальної роботи з сім'єю використовувався термін «неблагополучна сім'я», який визначав ті категорії сімей, батьки яких неналежним чином виконували свої батьківські обов'язки по відношенню до неповнолітніх дітей. Робота з неблагополучними сім'ями здійснювалася Службами соціальної підтримки сім'ї «Родинний дім», які були структурними підрозділами центрів соціальних служб для молоді.

Так, за даними Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді, на кінець 2002 року в Україні діяло 520 служб соціальної підтримки сім'ї «Родинний дім», що складало 84 % від загальної кількості центрів соціальних служб. У 2002 році роботою соціальних служб було охоплено 17086 неблагополучних сімей — 14,8%.

У 2005 році на нормативно-законодавчому рівні термін «неблагополучна сім'я» змінюється терміном «сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах». Перелік обставин, які класифікують такі сім'ї, наведено у спільному наказі семи міністерств «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах» (2006 р.). З 2005 року соціальну допомогу сім'ям з дітьми надають служби соціальної підтримки сім'ї, що є спеціалізованими формуваннями центрів соціальних служб. У 2010 році діяло 764 таких служби (у порівнянні з 2009 роком їх кількість зменшилась на 14).

З метою створення єдиної інформаційно-аналітичної системи раннього виявлення та обліку сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту було затверджено Порядок формування, ведення та використання Загального банку даних сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах (2007 р.). В цьому документі визначено необхідність соціального супроводу, види та об'єм соціальних послуг для подолання обставин, що спричинили сімейне неблагополуччя, але ведення окремого обліку молодих сімей не передбачено. Відсутність такої статистики не дає можливість аналізувати ефективність роботи з молодими сім'ями та формувати її окремі профілактичні напрямки. Робота з молодими сім'ями є складовою соціальної допомоги сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

За підсумками 2006 р. до Загального банку даних було внесено 113681 сім'ю, в яких виховується 182388 дітей. Протягом 2008–2010 років спостерігається тенденція до зменшення кількості сімей, стосовно яких зроблено висновки про наявність у них складних життєвих обставин: у 2010 році виявлено 43137 сімей (в них 79217 дітей); у 2009 — 67979 сімей (107907 дітей); у 2008 — 109287 сімей (134075 дітей).

Частина сімей, які перебувають на обліку в Загальному банку даних сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, перебували під соціальним супроводом, що здійснювався спеціалістами центрів соціальних служб для сім'ї. Практика запровадження цієї соціальної технології порівняно з 2002 роком значно поширилася. Так, якщо під соціальним супроводом у 2002 році перебувало 9% від загальної кількості неблагополучних сімей, з якими працювали центри соціальних служб, у 2003 році — 14 % від кількості виявлених неблагополучних сімей (23 565 сімей). То в 2007 році під соціальним супроводом перебувала третина сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах — 31 % від кількості сімей, які перебували на обліку в Загальному банку даних (25 476 сімей), в 2008 році — 27,5 % (24824 сім'ї), у 2009 році — 24 % (24303 сім'ї), у 2010 році — 25 % (24467 сімей) відповідно.

Таблиця 2.5.3

Кількість сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, відносно яких здійснювався соціальний супровід

(за даними Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість сімей, які перебували під соціальним супроводом протягом року	26467	23069	25476	24824	24303	24467
Кількість сімей, взятих під соціальний супровід протягом року	16052	-	-	15874	13920	15317
Відсоток відносно загальної кількості сімей, які перебували у Загальному банку даних	51%	-	31%	27,5%	24%	-

З 2008 року звітність щодо реалізації соціального супроводу фіксує показники надання безпосередньої соціальної допомоги за окремими напрямками, що дозволяє більш предметно оцінити основні завдання, які вирішуються у процесі соціального супроводу.

Таблиця 2.5.4

Результати реалізації соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, у 2008-2010 рр., кількість сімей

(за даними Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді)

	2008	2009	2010
Гуманітарна допомога	8208	7572	7324
Налагоджено соціальні зв'язки	6015	6828	6921
Оформлено (відновлено) необхідні документи	5649	4947	4867
Вирішено житлово-побутові проблеми	3630	3446	3833
Допомога у лікуванні, догляді	-	3072	3101
Працевлаштовано членів сімей	1850	1590	1464
Попередження соціального сирітства	1703	1490	1804
Влаштовано на навчання членів сімей	1209	1018	1104
Отримали реєстрацію	899	997	916
Залучено до реабілітаційних програм	512	541	499
Допомога у відновленні житла	366	316	300

Наведені результати свідчать, що у більшості випадків приділяється увага наданню гуманітарної допомоги, оформленню документів, налагодженню соціальних зв'язків. Враховуючи, що основними причинами, які провокують складні сімейні обставини, є алкогольна та наркотична залежності членів родини та безробіття, основні завдання соціального супроводу як комплексної допомоги сім'ї, вирішуються не повною мірою.

Щорічно збільшується відсоток сімей, яких знято з соціального супроводу з позитивним результатом: 2003 р. — 25 %, 2004 р. — 32 %, 2005 р. — 42 %, 2006 р. — 48 %, 2007 р. — 51 %, 2008 р. — 51 %, 2009 р. — 51 %, 2010 р. — 51 %.

2006 р. — 45 %, 2007 р. — 47,5 %, 2008 р. — 86 %, 2009 р. — 88 %. У 2010 р. знято 16 001 сім'ю, що складає 65% від охоплених супроводом протягом року. З позитивним результатом у зазначеному періоді було знято 14 345 сімей (90%).

Соціальна робота з молодими сім'ями, які вже перебувають у складних життєвих обставинах, безперечно, має залишатися однією зі складових державної сімейної політики. Подальша перспектива розвитку державної системи соціальної підтримки сімей з дітьми передбачає розвиток мережі спеціалізованих закладів соціального спрямування, що дозволить на професійному рівні надавати адресну комплексну допомогу сім'ям залежно від їх проблем і потреб.

Зрозуміло, що ефективність роботи з сім'ями підвищується, коли проблема, яка може виникнути у сім'ї та спричинити складні наслідки, попереджається завчасно або нейтралізується на початкових етапах. Тому є нагальна потреба у переорієнтації державної політики соціальної підтримки сім'ї із соціального захисту тих, хто уже перебуває у складних життєвих обставинах, на профілактичну роботу на ранній стадії їх виявлення.

Діяльність органів виконавчої влади щодо молодих сімей

Успішність та ефективність подальшої розробки та реалізації державної сімейної політики значною мірою залежить від об'єктивної оцінки тих змін, які відбулися в основних сферах життєдіяльності сімей. Державні програми визначають пріоритетні загальні напрями діяльності, проте вплив соціально-демографічних, економічних, психологічних факторів на життєдіяльність молодих сімей в кожній області зумовлений регіональними особливостями і має регіональну специфіку. З метою створення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та кожного із її членів, найповнішого виконання сім'єю своїх функцій, підвищення її ціннісного рівня, посилення ролі сім'ї як первинного осередку суспільства діють обласні (регіональні) програми підтримки сім'ї. З метою якісного виконання обласних (регіональних) програм розроблені і затверджені відповідні районні (міські) програми. Щорічно структурними підрозділами обласних державних адміністрацій відповідно до затверджених заходів аналізується стан їх виконання.

На вирішення нагальних проблем молодих сімей спрямовується діяльність управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту обласних державних адміністрацій, обласних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, а також громадських організацій та інших установ. З метою організації ефективної діяльності підрозділів виконавчої влади щодо надання підтримки сім'ям, зокрема молодим, створені обласні, районні та міські координаційні ради, діяльність яких спрямована на визначення пріоритетних завдань щодо покращення демографічної ситуації в області, активізації молодіжної підприємницької діяльності, соціального захисту сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Дієвою формою визначення пріоритетних напрямів роботи з молодими сім'ями і координації діяльності місцевих органів виконавчої влади є проведення семінарів та «круглих столів» для спеціалістів соціальної сфери.

Одним із перспективних напрямів підготовки молоді до подружнього життя, формування відповідального батьківства є проведення інформаційно-просвітницької роботи серед дітей та молоді з питань підготовки молоді до подружнього життя, пропаганди здорового способу життя, планування сім'ї, збереження репродуктивного здоров'я та запобігання захворюванням, які передаються статевим шляхом. Цей напрямок роботи з дітьми та молоддю реалізується закладами та установами, підпорядкованими Міністерству у справах сім'ї, молоді та спорту України, Міністерству освіти і науки України, Міністерству культури і туризму України.

Основна робота щодо просвіти молоді проводиться центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, навчальними закладами різних рівнів. До інформаційних заходів та надання консультацій залучаються спеціалісти різного фаху: соціальні педагоги, психологи, медичні працівники, працівники управлінь праці та соціального захисту населення, юристи, залежно від спектру питань, що потребують висвітлення. Інформаційно-просвітницька робота з дітьми та молоддю, що проводиться в областях, здійснюється у формі семінарів, тренінгів, індивідуальних консультацій, групових занять, масових акцій, зустрічей з фаховими спеціалістами, розповсюдження інформаційних матеріалів тощо.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді впроваджують різні форми просвітницько-інформаційної роботи з підготовки молоді до подружнього життя. Надання соціальних послуг молоді та сім'ям здійснюється у рамках роботи служб соціальної підтримки сім'ї, консультаційних пунктів у пологових стаціонарах, жіночих консультаціях та будинках дитини, мобільних консультаційних пунктах, службах «Телефон Довіри». Ефективність такої діяльності забезпечується комплексним та довготривалим проведенням тематичних заходів, до участі у яких залучаються як спеціалісти соціальної сфери, так і безпосередні користувачі послуг — молодь, молоді сім'ї.

При центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді функціонують спеціалізовані формування Мобільний консультативний пункт у сільській місцевості та віддалених районах міст. У 2010 році в усіх регіонах України функціонувало 468 мобільних консультаційних пунктів соціальної роботи, 26 — на базі регіональних центрів.

Протягом 2010 року виїзди мобільних консультаційних пунктів забезпечували 2089 штатних та 4299 залучених спеціалістів (зокрема волонтерів), здійснено 21423 виїзди, роботою охоплено 12527 населених пунктів. Соціально-профілактичною роботою охоплено 412 319 дітей до 18 років (на 19,6% більше ніж у 2009 році) та 195 947 молодих осіб віком від 18 до 35 років

(на 49,4% більше). Із них 75 387 дітей та 55 430 молодих осіб охоплено індивідуальними соціальними послугами.

Реалізація профілактичних та просвітницьких заходів серед сімей, дітей та молоді відбувалась в різних формах, зокрема: індивідуальне та групове консультування, бесіди, тренінги, відеоекскурсії, профілактичні заходи в літніх оздоровчих таборах, розповсюдження інформаційно-просвітницьких матеріалів тощо.

Спеціалісти центрів соціальних служб проводять просвітницьку роботу у навчальних закладах з питань підготовки молоді до сімейного життя, формування відповідального батьківства та гендерної рівності. Так, у навчальних закладах ряду міст Донецької області спеціалістами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді систематично велися семінари, тренінги з питань готовності молоді до створення сім'ї. В учбових закладах створені консультаційні пункти — молоді люди мають можливість отримати індивідуальні консультації спеціалістів центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

У 2010 році при центрах соціальних служб діяло 212 спеціалізованих служб соціально-профілактичної роботи, одним із напрямів роботи яких є проведення групових занять з підготовки учнівської молоді до створення сім'ї. В результаті проведеної роботи в учнівської молоді формується свідоме ставлення до шлюбу, учасники заходів дізналися про можливі проблеми молодого подружжя та шляхи їх вирішення, шляхи подолання гендерних стереотипів в родині.

На формування культури сімейних стосунків, підвищення відповідальності батьків за виховання дітей спрямовані інформаційні та рекламні матеріали, що виготовляються і розповсюджуються центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Одним із напрямів сімейної політики є реалізація заходів, спрямованих на профілактику сімейного неблагополуччя, попередження соціального сирітства і дитячої бездоглядності шляхом формування у молодих батьків відповідального ставлення до виконання батьківських обов'язків, вмінь та навичок розв'язання сімейних конфліктів. На реалізацію цих завдань спрямована діяльність різних «шкіл відповідального батьківства», клубів для батьків, центрів з підготовки майбутніх матерів, консультаційних пунктів тощо.

Так, у «Школах відповідального батьківства», що діють при жіночих консультаціях Волинської області, проводиться психопрофілактична підготовка до пологів для сімейних пар та вагітних жінок, для роботи підготовлений цикл з п'яти занять. Проводяться індивідуальні та групові консультування для жінок фертильного віку, молоді з метою профілактики інфекцій, які передаються статевим шляхом, не планованої вагітності, збереження і зміцнення репродуктивного здоров'я, популяризації здорового способу життя та підвищення демографічної культури населення, зокрема планування сім'ї.

Робота щодо формування у молоді відповідального ставлення до подружнього життя та батьківства проводиться у навчальних закладах. Великий спектр консультативних та інформаційних послуг батькам, молоді, педагогічним працівникам з питань виховання дітей надається Українським науково-методичним центром практичної психології та соціальної роботи АПН України та мережею регіональних центрів.

У навчальних закладах працівниками психологічної служби впроваджуються інформаційно-просвітницькі, превентивні програми з питань профілактики насилля в сім'ї, статевого виховання, збереження репродуктивного здоров'я, запобігання захворювань, що передаються статевим шляхом. Спільно із державними та громадськими організаціями проводяться заходи та свята з відзначення Дня Матері, сімейні свята з метою пропаганди кращих духовних надбань українського народу, розвитку і підтримки традицій вшанування сімейних цінностей.

У ряді обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти (Вінницька, Донецька, Закарпатська, Київська, Львівська, Полтавська, Сумська, Чернівецька обл.) внесено зміни до програм підвищення кваліфікації та розроблено спецкурс для практичних психологів і соціальних педагогів «Психологія материнства: становлення і реалізація», «Попередження насилля у сім'ї», «Соціально-психологічна реабілітація дітей, що зазнали насилля у сім'ї» тощо.

Ведеться цілеспрямована профілактична робота під час здійснення навчального процесу. Понад 3,8 млн учнів 1–8 класів вивчають обов'язковий предмет «Основи здоров'я», який має на меті формування здоров'язбережної поведінки учнівської молоді.

З метою підготовки юнаків та дівчат до створення сім'ї, відповідального батьківства у навчальних закладах Житомирської області організовуються різні форми виховної роботи. Серед найбільш поширених — тематичні виховні години, засідання молодіжних клубів, бесіди, правові лекторії, конкурси, зустрічі з психологами, лікарями тощо.

На підготовку молоді до шлюбу, формування відповідального ставлення до подружнього життя спрямована діяльність консультативних пунктів, що діють при РАГСах, зокрема така практика запроваджена у Кіровоградській області.

З метою формування сімейних цінностей, відповідального, усвідомленого батьківства, підготовки майбутніх матерів та батьків на засадах впровадження сучасних підходів по догляду за новонародженими в усіх жіночих консультаціях діють «Школи відповідального батьківства». Робота проводиться з використанням демонстраційних матеріалів, технічних засобів і предметів догляду за дитиною, проводиться фізіопсихопрофілактична підготовка вагітних до пологів. Означене регламентується наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про удосконалення амбулаторної акушерсько-гінекологічної допомоги в Україні» (2001 р.).

З метою консультування сімей щодо правового регулювання шлюбних та сімейних відносин молоді сім'ї, молоді, що вступає до шлюбу, проведення заходів, пов'язаних з сімейними святами, традиціями, надання юридичних, психолого-педагогічних рекомендацій щодо народження та виховання дітей діє мережа клубів, центрів для молодих сімей, консультаційних пунктів, які створюються при центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та навчальних закладах.

У окремих учбових закладах міста Дніпропетровська створені «Клуби молоді сім'ї», центр з підготовки майбутніх мам та їх родин до пологів «Лелека» та інші. Основна мета цих клубів — впровадження в життя засад відповідального материнства і батьківства.

У навчальних закладах Житомирської області діють клуби молодих батьків, батьківські лекторії, консультативні пункти з питань виховання дітей, проводяться батьківські збори, організовуються зустрічі з психологами, юристами, лікарями. Ефективними формами роботи з молодими батьками є проведення сімейних свят, вечорів відпочинку, клубів вихідного дня, спільних з дітьми туристичних походів, подорожей.

В Миколаївській області проводиться робота щодо створення умов для сімейного відпочинку, зокрема молодих сімей. В клубних закладах області проводяться тематичні та літературно-музичні вечори, вечори-розповіді, усні журнали про сімейні династії, родинні свята, родинні конкурси кмітливих. Заклади культури області сприяють залученню членів родин, багатодітних та неповних сімей до участі у клубних формуваннях, створенню сімейних колективів художньої самодіяльності, їх участі в обласних та всеукраїнських оглядах, конкурсах, фестивалях за різними жанрами народної творчості, виставках майстрів декоративно-ужиткового мистецтва.

У Полтавській області робота з молодими сім'ями і батьками проводиться працівниками дошкільних закладів. З метою розширення традиційних функцій дошкільних закладів дошкільні працівники здійснюють соціально-педагогічний патронат молодих сімей. Цей напрям роботи з молодими сім'ями є інноваційним і може бути поширений на інші області.

Для поліпшення інформаційної та консультативної роботи з батьками щодо виховання дітей дошкільного віку діють консультативні пункти для батьків у Івано-Франківській області, на базі яких батьки набувають вмінь, знань і навичок з питань виховання дітей. Також ведеться робота і з майбутніми батьками та молоддю.

У Хмельницькій області при центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді діють школи для майбутніх матерів (на базі жіночих консультацій центральних районних лікарень та міських пологових будинків). В містах працюють клуби для сімей і молодих жінок.

Центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Київської області реалізується комплексна програма «Соціальна підтримка сім'ї». Одним із основних завдань діяльності спеціалізованих служб соціальної підтримки сім'ї є підготовка молоді до сімейного життя. В межах роботи цих служб діють консультативні пункти при РАГСах, клуби для дівчат, на засіданнях яких розглядаються питання статевого виховання, проводиться підготовка до подружнього життя, надаються консультації спеціалістів. При центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді області діють сімейні клуби, що об'єднують молоді сім'ї і молоді пари, які бажають вступити до шлюбу, з метою вирішення питань планування сім'ї, подолання проблем, які виникають у сімейному житті та проведення дозвілля та відпочинку.

Проведений аналіз напрямів та форм державної підтримки молодих сімей демонструє широке коло такої роботи, в той же час простежується відсутність єдиної загальнодержавної стратегії, спрямованої на формування у суспільстві цінності подружнього життя, відповідального батьківства, профілактики сімейного неблагополуччя, що передбачає запровадження системної просвітньої і консультативної роботи серед молоді.

Потреба у запровадженні такої роботи визначена Державною програмою підтримки сім'ї на період до 2010 року. Проте аналіз звітності міністерств демонструє відсутність єдиних загальнонаціональних підходів у формуванні національної системи «батьківського всеобучу». Діюча оцінка ефективності Державних програм з підтримки сім'ї за кількістю проведених заходів не є показовою і не дозволяє простежити впливовість і доцільність проведення тих чи інших галузевих програм. Існує потреба у запровадженні системи періодичної звітності, яка має бути розроблена і затверджена на рівні кожного міністерства, щодо ефективності впровадження окремих галузевих програм і Державної програми підтримки сім'ї загалом. Однією зі складових такої системи має бути моніторинг суспільної думки щодо сімейних цінностей, відповідального батьківства, готовності молоді брати шлюб, народжувати дітей тощо.

До 2011 року Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту відповідало за формування державної сімейної політики і здійснення координації її реалізації, зокрема що стосується підтримки молодих сімей. Відповідальність за реалізацію соціальної підтримки різних категорій сімей на місцевому рівні було покладено на центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, методичне керівництво їх діяльністю здійснювала Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді.

Нині в Україні здійснюється реорганізація системи державного управління. правонаступником ліквідованого Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту щодо реалізації державної політики з питань сім'ї відповідно до Указу Президента України від 6 квітня 2011 р. N 389/2011 визначено

Міністерство соціальної політики України. Відтепер воно має здійснювати координацію та методологічне забезпечення діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування стосовно соціальної підтримки молодих сімей, сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та багатодітних сімей.

Реформування системи управління соціальною сферою здійснюється впродовж 9 місяців 2011 року. У зв'язку з невизначеністю донині нової моделі адміністрування системи соціальної підтримки сімей з дітьми, у найближчий час вкрай важливо визначити адміністративну структуру (департамент, управління, відділ Міністерства), на яку буде покладено відповідальність за реалізацію державної сімейної політики.

Важливо, аби у діяльності Міністерства соціальної політики України при формуванні напрямів сімейної політики пріоритетом було визнано не лише підтримку кризових категорій сімей, а й діяльність, спрямовану на формування відповідального батьківства, профілактику сімейного неблагополуччя, попередження виходу дитини з сім'ї. Якщо переглянути основні завдання, вирішення яких є пріоритетним напрямом державної соціальної політики останніх років: дитяча безпритульність та бездоглядність, соціальне сирітство, дитяча та молодіжна злочинність, наркоманія, проституція, жорстоке поводження з дітьми тощо, то всі перераховані соціальні проблеми є наслідком недостатньої уваги держави до сім'ї, яка виховує дітей.

Спрямованість соціальної допомоги сім'ям з дітьми лише на підвищення матеріальних виплат не дозволяє вирішити всього спектру проблем сучасних сімей. Державні програми передусім націлені на подолання наслідків безвідповідального батьківства. Необхідним є впровадження програм соціально-профілактичної роботи з благополучними сім'ями, зокрема з молодими, що дозволить суттєво зменшити кількість негативних соціальних явищ у дитячому та молодіжному середовищі.

Державна соціальна політика має бути спрямована на формування цінності сім'ї як основи стабільності держави. Формування такої стратегії має передбачати організацію роботи за наступними напрямками:

- 1) Формування у суспільстві пріоритету сімейних цінностей та відповідального батьківства:
  - формування та реалізація державної інформаційної політики, спрямованої на пропаганду сім'ї як найвищої цінності суспільства;
  - розробка і впровадження соціальної реклами як дієвого механізму впливу на формування ціннісних орієнтацій дітей та молоді.
- 2) Запровадження просвітницьких програм формування у дітей цінностей сімейних стосунків: навчальні програми в дитячих садках, школах, клубах за місцем проживання тощо.

- 3) Підготовка молоді до створення сім'ї:
  - створення консультативних пунктів, телефонів довіри для молодих людей з питань подружнього життя, сімейних стосунків, сексуального життя;
  - підготовка молодих пар до створення сім'ї — розробка та впровадження навчальних та інформаційних матеріалів, створення мережі навчальних центрів з проведення тренінгів для молоді, яка вступає до шлюбу, та молодих пар, консультування та навчання при РАГЗах тощо.
- 4) Соціально-педагогічна допомога батькам, які виховують дітей:
  - забезпечення консультування батьків, які мають проблеми з вихованням дітей: психологами шкіл, спеціалістами центрів соціальних служб, клубами за місцем проживання;
  - розповсюдження інформаційних матеріалів, теле- і радіопрограм, що стосуються виховання дітей, вікових криз, стосунків з підлітками тощо.
- 5) Підтримка сімей, які виховують дітей з особливими потребами (діти-інваліди, ВІЛ-інфіковані), а також дітей з асоціальною поведінкою:
  - створення спеціалізованих центрів (або пунктів), які надають допомогу залежно від проблем дитини;
  - здійснення соціального супроводу різних категорій сімей і дітей;
  - вдосконалення державної соціальної політики щодо створення діючої системи матеріальної та соціальної підтримки сімей, які виховують дітей з особливими потребами.

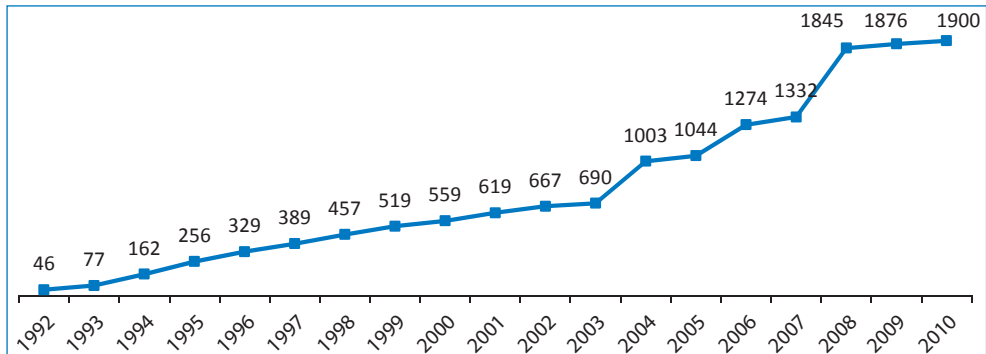
2.6. Соціальна підтримка та реінтеграція молоді, яка опинилася у складних життєвих обставинах

Соціальна робота з молоддю в Україні як окремий напрям діяльності держави, спрямований на забезпечення соціальної підтримки соціально незахищених категорій молоді, офіційно розпочалася з 1992 року після прийняття Верховною Радою Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», що поклало початок розвитку мережі центрів соціальних служб для молоді, а з 2004 року — центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Діяльність центрів соціальних служб розпочалася з 1992 року і на часі регулюється Загальним положенням про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо вдосконалення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю» від 27.08.2004 р. № 1126. Цим положенням визначено, що центри є спеціальними закладами, які забезпечують організацію та проведення у відповідних територіальних громадах соціальної роботи із соціально незахищеними

категоріями сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.

З 1992 року відбувався постійний розвиток мережі центрів соціальних служб. На кінець 2010 року вона складала (з урахуванням філій) 1900 одиниць, а саме: 27 обласних, 484 районних, 170 міських, 40 районних у містах, 581 сільську, 88 селищних, 510 філій районних центрів та 13 посад фахівців із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю.

Мал.2.6.1. Розвиток мережі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з 1992 по 2010 роки

(за даними Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді)

Діюча нині система соціальної роботи з молоддю формувалася останні 19 років і пройшла шлях від проведення масових заходів: свят, фестивалів, конференцій до надання індивідуальної соціальної допомоги залежно від потреб і можливостей клієнта.

З метою забезпечення соціального обслуговування та соціальної реабілітації сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, з 2004 року в Україні розвивається мережа закладів соціального обслуговування (цілодобові та денні стаціонари), що надають на безоплатній основі соціальні послуги та забезпечують соціальну підтримку сімей, дітей та молоді. На початок 2011 року в Україні створено 90 закладів соціального обслуговування, які мають приміщення та розпорядчі документи про створення. З них 83 пройшли реєстрацію в органах державної статистики:

- 21 центр соціально-психологічної допомоги;
- 18 соціальних гуртожитків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- 15 соціальних центрів матері та дитини;
- 14 центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями;
- 7 центрів для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді;
- 3 центри ресоціалізації наркозалежної молоді.

Діяльність мережі центрів соціальних служб та закладів соціального обслуговування потребує нормативної та методичної підтримки.

До 2011 року ці завдання виконувалися Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді при Міністерстві України у справах сім'ї, молоді та спорту. Нині у процесі адміністративної реформи міністерство і служба ліквідовані, функції щодо соціальної підтримки різних категорій населення покладені на Міністерство соціальної політики України, функції розвитку молодіжної політики — на Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Проте невизначеним залишається питання щодо структури і обсягу надання соціальної підтримки молоді, яка опинилася у складних життєвих обставинах.

Розмежування роботи з молоддю на «соціальну» складову — підтримка кризових категорій, і «політичну» — формування молодіжної політики, є досить сумнівним рішенням. Оскільки у такому випадку напрацювання центрів соціальних служб щодо профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі будуть покладені на систему освіти, що потребуватиме формування відповідної системи роботи: впровадження нормативних і методичних розробок, додаткових посад соціальних педагогів, проведення навчальних програм з підготовки спеціалістів до такої діяльності. У випадку, якщо профілактична робота з молоддю залишиться функціоналом центрів соціальних служб, які віднесено до системи Міністерства соціальної політики України, незрозумілим є механізм впровадження роботи з молоддю Державною службою молоді та спорту Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

2.6.1. Молодь, яка опинилася у складних життєвих обставинах

З метою надання молоді допомоги у виході з кризових ситуацій в Україні з 2004 року розпочато створення мережі Центрів соціально-психологічної допомоги. Їх діяльність здійснюється відповідно до Типового положення про центр соціально-психологічної допомоги, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2004 р. № 608. При центрах діють цілодобові та денні стаціонари залежно від індивідуальних потреб клієнтів, які до них звертаються.

У 2010 році у цілодобовому стаціонарі центрів соціально-психологічної допомоги перебувало 1548 осіб, з них повнолітніх — 1051, неповнолітніх — 497. У попередньому році цей показник складав 1723 особи (повнолітніх — 1090, неповнолітніх — 633). Основними причинами зарахування молодих осіб до цілодобового стаціонару є безпритульність — 643 особи (42% від загального числа отримувачів послуг в умовах цілодобового стаціонару) та насильство в сім'ї — 247 (16%).

В умовах денного стаціонару центрів соціально-психологічної допомоги у 2010 році отримали допомогу 2467 осіб. Також 3418 особам надано одноразову допомогу, 6405 осіб отримали консультації по телефону.

Протягом року центрами соціально-психологічної допомоги надавалися такі послуги:

- надання допомоги одягом, взуттям, продуктами харчування — 1192 послуги;
- організація медичного обстеження — 1064;
- допомога в лікуванні — 954;
- відновлення соціальних зв'язків та стосунків — 813;
- практичні навички догляду та виховання дитини — 692;
- влаштування на роботу, навчання — 617;
- вирішення житлово-побутових проблем — 586.

Протягом 2010 року з центрів соціально-психологічної допомоги вибуло 2837 осіб (1306 — з цілодобового, 1531 — з денного стаціонарів), з них проблему розв'язано повністю у 1958 осіб, що складає 69% від загальної кількості тих, які вибули. У порівнянні з попереднім роком цей показник підвищився на 2% (у 2009 році проблему розв'язано повністю у 67%).

За даними Державної соціальної служби у справах сім'ї, дітей та молоді, загалом показники діяльності центрів соціально-психологічної допомоги в останні кілька років практично не змінюються, а це дозволяє зробити висновки про стабільність і системність в їх роботі. Яким чином здійснюватиметься діяльність цих закладів в наступні роки, як проводитиметься нормативне і методичне забезпечення їхньої діяльності, поки не зрозуміло.

2.6.2. Молоді люди з функціональними обмеженнями

Окремим напрямом роботи центрів соціальних служб є здійснення соціальної підтримки дітей та молоді, які мають інвалідність. Соціальна робота з молодими людьми, які мають функціональні обмеження, здійснюється у формі індивідуальних соціальних послуг та реабілітації у центрах соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями.

З урахуванням практичного досвіду діяльності центрів соціальних служб, з метою визначення змісту та порядку надання соціальних послуг дітям та молоді з функціональними обмеженнями та їх сім'ям, розроблено та затверджено Інструкцію здійснення центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді соціальної роботи з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями та їх сім'ями (2010 р.). Основними напрямками такої роботи є надання індивідуальних психологічних, соціально-медичних, соціально-педагогічних, інформаційних послуг молодим інвалідам та їх батькам; організація груп взаємодопомоги та взаємопідтримки для батьків, які виховують молодих людей з функціональними обмеженнями; здійснення соціального супроводу сімей, члени яких мають функціональні обмеження; організація громадських та благодійних акцій, конкурсів, фестивалів; сприяння діяльності громадських організацій, які опікуються проблемами людей з функціональними обмеженнями.

Протягом 2010 року 27431 дитина та 12658 молодих людей віком від 18 до 35 років, які мають функціональні обмеження, стали отримувачами соціальних послуг центрів соціальних служб.

В результаті роботи:

- 16678 осіб отримали доступ до більших освітніх можливостей та соціальної активності;
- 13691 особа отримала допомогу одягом, взуттям, продуктовими наборами;
- 9511 особам налагоджено (відновлено) соціальні зв'язки;
- 5212 осіб залучено до реабілітаційних програм;
- 5032 особи отримали допомогу в лікуванні та догляді;
- 3497 осіб отримали навички безпечного способу життя щодо інфікування ВІЛ;
- 3452 особам оформлено (відновлено) документи;
- 2380 особам вирішено житлово-побутові проблеми, зокрема поліпшено житлові умови;
- 323 особи переадресовано (влаштовано) до закладів соціального обслуговування;
- 290 осіб влаштовано на навчання;
- 275 осіб отримали реєстрацію;
- 253 особи працевлаштовано;
- 5 дітей повернуто до біологічних сімей із закладів державного утримання.

З 2005 року з метою відновлення та підтримки фізичного та психічного стану дітей та молоді, адаптації та інтеграції їх у суспільство діє мережа Центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями — закладів денного перебування дітей та молоді з функціональними обмеженнями віком від 7 до 35 років. Діяльність центрів регулюється Типовим положенням про центр соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2005 р. № 877.

Так, якщо у 2006 році діяло 4 центри соціально-психологічної реабілітації дітей і молоді з функціональними обмеженнями, які надали соціальну допомогу 464 дітям та молодим людям-інвалідам, то у 2010 році функціонувало вже 14 центрів соціально-психологічної реабілітації (по 1 — в АР Крим, Івано-Франківській, Закарпатській областях, по 3 — у м. Києві та Одеській області, 5 — у Вінницькій), послугами центрів скористалася 741 особа — 392 дитини і 349 молодих осіб. Серед осіб, які відвідували центри, найбільше звернень з діагнозами: психічне захворювання та розумова відсталість (348), ураження опорно-рухового апарату, центральної і периферичної нервової системи (301), органів зору (33), внутрішніх органів (46), органів слуху (23), онкологічні захворювання (8), інші (89).

Протягом 2010 року 223 особи отримали разові послуги (137 — діти, 86 — молодь), 468 осіб перебували в денному стаціонарі (244 — діти, 224 — молодь).

Центрами здійснювались такі види реабілітації:

- 1) Психолого-педагогічна:
  - психолого-педагогічна діагностика — 576 дітей та молоді з особливими потребами (2009 рік — 613 осіб);
  - психологічна корекція — 495 осіб (2009 — 469);
  - педагогічна корекція — 456 осіб (2009 — 475);
  - консультації — 603 особи (2009 — 683).
- 2) Фізична:
  - лікувальний масаж — 221 (у 2009 році — 242);
  - лікувальна фізкультура — 325 (2009 — 312);
  - консультування — 408 (2009 — 458 осіб).
- 3) Соціальна та побутова:
  - оволодіння основними соціальними навичками — 612 (2009 рік — 513);
  - консультації соціального педагога — 550 (2009 — 552).

Зважаючи на те, що з числа отримувачів послуг 88% звернулися самостійно і тільки 22% за направленням, можна зробити висновок, що рівень налагодження співпраці між центрами соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, лікарсько-консультативними комісіями лікувально-профілактичних закладів та медико-соціальними експертними комісіями є недостатнім.

Проблемним залишається питання забезпечення доступу дітей та молоді до реабілітаційних послуг за місцем проживання, чому сприятиме створення окремими територіальними громадами центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями відповідно до їх потреб.

2.6.3. Молодь із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

На виконання Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005 р.), окремим напрямом діяльності центрів соціальних служб є соціальна робота, спрямована на адаптацію, підготовку до самостійного життя дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, молодих осіб із їх числа. Нормативно визначено такі напрями соціальної підтримки:

- здійснення соціального супроводу за спеціальним планом, який складається і коригується раз на рік;

- право на юридичну, психологічну, соціальну допомогу, підготовку до самостійного життя, соціальну та психологічну адаптацію від центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Напрями та форми соціальної підтримки випускників інтернатних закладів та шкіл соціальної реабілітації з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначено Порядком взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та управлінь (відділів) освіти щодо підготовки до самостійного життя дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з числа учнів старших та випускних класів інтернатних закладів і шкіл соціальної реабілітації (спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, 2007 р.).

Проведення соціальної роботи з випускниками інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спрямовано на їх соціальну та психологічну адаптацію до умов позаінтернатного проживання, підготовку до самостійного життя. Центри соціальних служб за підтримки адміністрації інтернатних закладів та шкіл соціальної реабілітації, здійснюють соціальну роботу з учнями випускних класів, спрямовану на формування навичок самостійного життя, відповідальності, підготовку до виконання відповідних соціальних функцій у суспільстві. Така робота здійснюється відповідно до Програми центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з числа учнів старших та випускних класів інтернатних закладів, шкіл соціальної реабілітації та осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, затвердженою у 2008 році наказом Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді.

Навчанням з підготовки до самостійного життя протягом 2010 року було охоплено 7265 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з числа учнів 9–11 класів інтернатних закладів (89,4% від їх загального числа). Для порівняння: у 2009 році послугами центрів було охоплено 73,6%.

Центри соціальних служб надають індивідуальні соціальні послуги молоді із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціальними послугами центрів соціальних служб у 2006 році було охоплено 4454 особи з числа випускників інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У 2010 році цей показник становив 16357 осіб (на 35% більше ніж у 2009 році), яким надано 136593 індивідуальні послуги (більше на 48% ніж у 2009 році), в результаті яких:

- оформлено (відновлено) документи 2051 особі;
- налагоджено (відновлено) соціальні зв'язки — 5391;
- влаштовано на навчання — 707;
- працевлаштовано — 593;

- залучено до реабілітаційних програм — 500;
- отримано допомогу в лікуванні, догляді — 811;
- отримано реєстрацію — 671.

Соціальний супровід дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з числа випускників інтернатних закладів і шкіл соціальної реабілітації як форма індивідуальної соціальної допомоги здійснюється у разі необхідності розв'язання комплексу проблем вихованця. Технологія соціального супроводу випускників інтернатних закладів реалізується у відповідності до Порядку здійснення соціального супроводу сімей, дітей та молоді, які опинилися у складних життєвих обставинах (наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25 квітня 2008 року № 1795).

Так, у 2006 році під соціальним супроводом перебувало 596 випускників інтернатних закладів, у 2010 році через проблему сирітства вже 2181. Зокрема 954 — випускники інтернатних закладів — діти-сироти та позбавлені батьківського піклування віком від 15 до 18 років, та 1227 — осіб з їх числа віком від 18 до 23 років. В результаті наданої допомоги з позитивним результатом із соціального супроводу було знято 1171 особу, що становить 87,4% від загальної кількості.

В результаті здійснення соціального супроводу:

- влаштовано на навчання 411 осіб;
- забезпечено житлом 319;
- поставлено на квартирний облік 230;
- надано допомогу у працевлаштуванні 278;
- постановлено на облік у центр зайнятості 138.

Варто зауважити, що у 2010 році без досягнення позитивного результату із соціального супроводу було знято лише 3,3% осіб (у 2009 — 4%).

Важливою складовою соціальної роботи з молоддю з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, щодо її соціальної адаптації та підготовки до самостійного життя стало створення соціальних гуртожитків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування — закладів для тимчасового проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 15 до 18 років, а також осіб з їх числа віком від 18 до 23 років. Робота соціальних гуртожитків здійснюється відповідно до Типового положення про соціальний гуртожиток для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2005 р. № 878.

Мережа цих закладів розвивається в Україні з 2006 року. Так, якщо у 2006 році функціонувало 6 соціальних гуртожитків на 153 місця, в яких проживало 69 осіб, то у 2010 році їх кількість становила вже 18, розрахованих на 426 місць. Протягом 2010 року в соціальних гуртожитках перебувало 517 осіб,

з яких переважну більшість (83%) становили особи з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 18 до 23 років і лише 17% — діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, віком від 15 до 18 років.

Останнім місцем проживання для мешканців соціальних гуртожитків 2010 року були:

- інтернат — 190 осіб;
- дитячий будинок сімейного типу — 12;
- прийомна сім'я — 4;
- проживали з опікунами, піклувальниками — 38;
- центр тимчасового перебування — 12;
- інше — 261.

Із загальної кількості осіб, які перебували в соціальних гуртожитках протягом 2010 року, 17 звернулися до закладу самостійно, 500 — влаштовані за направленням.

Мешканцям соціального гуртожитку безкоштовно надаються соціальні послуги різного спрямування, направлені на вирішення житлових проблем, працевлаштування, навчання, реєстрації тощо. Протягом 2010 року спеціалістами соціальних гуртожитків було надано мешканцям 49881 послугу, в результаті чого:

- навчено соціально-побутовим навичкам (479);
- налагоджено зв'язки з родиною (188);
- оформлено відсутні документи (173);
- організовано медичне обстеження (345);
- надано допомогу одягом, взуттям тощо (293);
- влаштовано на роботу (214);
- поставлено на облік в центр зайнятості (45);
- влаштовано на навчання (102);
- влаштовано на підготовчі курси до вищих навчальних закладів (16);
- отримали реєстрацію (168);
- відновлено житло (19);
- поставлено на квартирний облік (87).

Протягом 2010 року із закладів вибуло 205 осіб, з них 112 перебували там до 1 року, 93 понад рік. Вибуття відбулося з таких причин:

- влаштування за місцем проживання при робочому місці (84);
- стали студентами навчальних закладів із забезпеченням житлом (63);
- влаштування на житлову площу родичів (51);
- отримання кімнати в гуртожитку (38);
- отримання соціального житла (квартира) (5);
- отримання власного житла (13);
- влаштування на орендоване житло (75).

Крім того, 30 осіб було відраховано за порушення правил внутрішнього розпорядку.

З метою соціальної підтримки 125 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, які вибули із соціальних гуртожитків, передано під соціальний супровід центрів за місцем подальшого проживання.

Забезпечення соціальної підтримки молоді із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, потребує інформації про основні потреби і проблеми, які молодь не в змозі вирішити самостійно. З 2008 року Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді двічі на рік проводився моніторинг з метою вивчення ситуації, оцінки потреб та здійснення соціальної роботи з учнями та випускниками інтернатних закладів із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Результати аналізу потреб соціально незахищеної категорії молоді в регіональному розрізі дозволяють планувати розвиток мережі закладів та видів соціальних послуг, спрямованих на вирішення конкретних потреб. А також виділити специфіку забезпечення означених потреб на регіональному рівні. Ліквідація Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді унеможлиблює проведення такої оцінки в подальшому, оскільки невідомо яка із структур візьме на себе ці функції: роботу з дітьми-вихованцями інтернатних закладів має здійснювати Міністерство соціальної політики України, а от випускники є «молоддю» і роботу з ними має проводити Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

2.6.4. Молоді люди, які мають алкогольну або наркотичну залежність

В Україні за останні десятиліття створилися об'єктивні передумови для поширення вживання наркотичних речовин: з'явилася можливість достатньо вільно перетинати кордони, збільшився обсяг інформаційної продукції в засобах масової інформації, які тим чи іншим чином провокують вживання наркотиків, зріс рівень безробіття та маргіналізації населення.

Загрозлива ситуація з наркологічною залежністю молодого населення України вимагає передусім запровадження системного контролю за процесами, що відбуваються. Однак показники алкоголізації та наркотичної залежності молодих людей можна отримати лише за статистичними результатами роботи окремих міністерств, що є неузгодженими між собою та епізодичними соціологічними дослідженнями.

На подолання цієї проблеми на початку 2010 року між Україною та Європейським Союзом підписано «Меморандум про взаєморозуміння» в галузі моніторингу наркотичної ситуації. У 2010 році Україною розроблено перший Національний звіт щодо наркотичної ситуації за результатами 2010 року, побудований на основі методики моніторингу наркотичної ситуації, впровадженої в

усіх країнах — членах Європейського Союзу та країнах — кандидатах до вступу до нього.

Відповідно до Національного звіту протягом 1999–2009 років найбільш суттєві зміни серед контингенту вперше пролікованих осіб відбулися серед споживачів опіатів. Якщо у 1999–2001 роках щорічно зверталися за медичною допомогою близько 10 тис. осіб, то з 2003 року простежувалася тенденція щорічного зменшення таких звернень до 6 тис. осіб у 2009 році. Кількість звернень по допомогу через вживання галюциногенів з 1999 по 2009 р. коливалась у межах 5–27 осіб на рік. Протягом 10 років кількість пролікованих осіб через вживання кількох наркотичних речовин збільшилась майже у 3,5 рази з 486 осіб у 1999 р. до 1524 осіб у 2009 р.

На жаль, звіт не містить даних щодо особливостей наркотизації населення відповідно до віку. Ще одним суттєвим недоліком є відсутність даних щодо алкогольної залежності населення і молоді зокрема. Враховуючи епідеміологічну ситуацію щодо вживання алкогольних речовин, що спостерігається у молодіжному середовищі, обмеження моніторингу лише питаннями вживання наркотиків не дозволить формувати ефективні програми профілактики та лікування залежно від реальних загроз.

Лікувальна система. В державній системі охорони здоров'я лікування осіб з наркотичними проблемами здійснюють наркологічні заклади (диспансери, лікарні), які є спеціалізованими амбулаторно-поліклінічними та/або стаціонарними установами. Окремі наркологічні підрозділи (кабінети, стаціонарні відділення та/або спеціалізовані палати) організовані у складі інших лікувально-профілактичних установ, зокрема загальної медичної мережі.

За даними Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України, на початок 2011 року діяло 47 наркологічних установ бюджетного фінансування, у тому числі 44 наркологічних диспансери (25 з них — на обласному рівні) та 3 наркологічні лікарні. Розгорнуто 5943 наркологічних стаціонарних ліжка (13,0 на 100 тис. населення), у тому числі: 4397 — в наркологічних установах (398 — в наркологічних лікарнях, 3754 — в обласних, 20 — в міждрайонних, 225 — в міських наркологічних диспансерах), 165 — в центральних районних та районних лікарнях; 1401 — в психіатричних лікарнях та диспансерах.

У структурі наркологічних закладів створено 49 денних наркологічних стаціонарів на 1493 місця, де лікувальні заходи проводяться вдень. Впродовж 2009 року у денних стаціонарах проліковано 5128 осіб, які отримали розлади психіки і поведінки через уживання наркотичних речовин, з них 23 дитини віком до 14 років, 114 підлітків (15–17 років), 3725 осіб віком 18–35 років.

Організовано 571 дільничний наркологічний кабінет для дорослих та 17 наркологічних кабінетів для підлітків (15–17 років); 33 кабінети анонімного лі-

кування наркохворих, в яких надається медична наркологічна допомога без реєстрації на наркологічному обліку. За даними Міністерства охорони здоров'я України, у 2009 році амбулаторно проліковано 40767 осіб, з них 194 дитини віком до 14 років, 809 підлітків від 15 до 17 років, 27806 осіб віком 18–35 років.

Замісна підтримувальна терапія. Перші пілотні проекти замісної підтримувальної терапії розпочалися в Україні у 2004 році. Фінансується відбувається за рахунок грантів Глобального Фонду боротьби з ВІЛ/СНІДом, туберкульозом та малярією. На початок 2011 року організовано 125 програм замісної підтримувальної терапії в лікувально-профілактичних закладах 27 регіонів України, в яких знаходиться 6025 пацієнтів, серед них 825 перебувають в програмі з використанням препарату бупренорфіну гідрохлориду, 5200 — метадону гідрохлориду. Серед всіх пацієнтів 4839 чоловіків та 1186 жінок. Середній вік складає 34 роки, середній стаж вживання наркотиків становить 16 років. В програмі обслуговується 2720 клієнтів з ВІЛ/СНІД, 3126 з гепатитами В/С, 1021 особа з туберкульозом, на антиретровірусній терапії знаходяться 814 осіб, ще 302 — готуються до АРТ.

Ресоціалізація. Соціальна реінтеграція споживачів психоактивних речовин входить до компетенції спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

У 2010 році через проблему алкогольної/наркотичної залежності (співзалежності) під соціальним супроводом центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді перебувало 258 осіб (5% від загальної кількості охоплених соціальним супроводом). За результатами роботи, із соціального супроводу було знято 184 особи, з них з позитивним результатом — 161 (88% від загальної кількості осіб з проблемами залежностей, знятих із соціального супроводу). Без досягнення позитивного результату було знято 13 осіб, у зв'язку зі зміною місця проживання — 10.

Наприкінці 90-х років офіційні статистичні дані свідчили про те, що споживачі ін'єкційних наркотиків в Україні були найбільш уразливі до ВІЛ-інфікування. З 2001 року з метою зниження ризику інфікування серед споживачів ін'єкційних наркотиків при центрах соціальних служб для молоді починають створюватись спеціалізовані служби «Консультаційні пункти «Довіра», на сьогодні це служби соціально-профілактичної роботи.

За інформацією Міністерства України у справах сім'ї молоді та спорту, на початок 2011 року в Україні діяло 79 центрів ресоціалізації наркозалежної молоді (в 2009 році — 65), які утворені громадськими організаціями. За рахунок обласних бюджетів утримувалося 3 центри (в 2009 році 4). Протягом 2010 року за допомогою до центрів звернулось 5699 осіб, з яких 2448 осіб було включено до програм реабілітації. Повний курс реабілітації з позитивним результатом пройшли 1228 осіб (58% від загального числа осіб, які вибули).

З метою надання добровільної консультативної допомоги представникам груп ризику щодо ВІЛ-інфекції/СНІДу, зокрема профілактики та шляхів поширення ВІЛ-інфекції, сприяння прийняттю добровільного усвідомленого рішення щодо тестування на ВІЛ, визначення ВІЛ-статусу, підтримки подальшої безпечної поведінки щодо інфікування на ВІЛ, отримання своєчасної медичної допомоги (обстеження на туберкульоз, інфекції, що передаються статевим шляхом, опортуністичні інфекції, їх лікування, своєчасна антиретровірусна терапія, профілактика вертикальної трансмісії ВІЛ) спеціалістами центрів здійснювалося дотестове консультування щодо подальшого тестування на ВІЛ-інфекцію. Протягом звітнього періоду цією послугою скористалося 20219 осіб (3047 — віком до 18 років, 13269 — від 18 до 35 років, 3903 — старше 35 років). 11285 з них (майже 56%) пройшли тестування на ВІЛ-інфекцію.

Для вирішення питань координації, організаційно-методичного забезпечення та затвердження основних завдань для центрів ресоціалізації наркозалежної молоді у 2010 році було затверджено нове положення про центри та відповідно змінені типова структура, штатні нормативи і оснащення, а також норми харчування для осіб, які в них перебувають.

Також в Україні існує понад 200 християнських реабілітаційних центрів різних конфесій. Процес реабілітації в християнських центрах триває від кількох місяців до року, програми складаються з двох основних частин — духовна реабілітація за допомогою віри та трудотерапія. Служать в таких центрах колишні наркозалежні. За час їх діяльності (з 1998 року) допомогу отримали понад 60 тисяч людей.

За інформацією Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, станом на 1 січня 2011 року в 27 регіонах країни діяло 217 служб по роботі зі споживачами наркотиків. Служби здійснюють обмін шприців, видачу презервативів та дезінфікуючих засобів, здійснюють психологічну, юридичну допомогу тощо. Протягом 2010 року до них звернулось 39357 осіб, з яких 29414 — споживачі ін'єкційних наркотиків. В межах бюджетних коштів службами було обміняно 1461362 використаних шприца на стерильні, послугою скористались 26210 осіб, видано 494212 презервативів (18777 осіб), розповсюджено 1232444 одиниці дезінфікуючих засобів (24111 осіб). В середньому на одного споживача ін'єкційних наркотиків, які звернулись до зазначених служб, за рахунок державних коштів було видано 56 шприців, 26 презервативів та 51 одиницю дезінфікуючих засобів в рік (дані показники порівняно з минулим роком зменшилися на 43%, 13% та 41% відповідно).

Протягом 2010 року при службах діяло 16 груп взаємодопомоги для вживачів психоактивних речовин, які не є споживачами ін'єкційних наркотиків (охоплено роботою 187, у порівнянні з 2009 роком більше на 3%, проведено 677 зустрічей); 118 груп взаємодопомоги для споживачів ін'єкційних наркотиків, (1411 осіб, менше на 7%, проведено 2482 зустрічі); 114 груп взаємодопомоги для близького оточення, включаючи змішані (1292 особи, більше на 25%, проведено 1 346 зустрічей).

У 2010 році закінчився термін дії Програми реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки. Результати та досягнення програми опрацьовуються Міністерством внутрішніх справ України.

У ході перевірок додержання Міністерством внутрішніх справ України та його територіальними підрозділами вимог законів щодо протидії незаконному обігу наркотиків Генеральна прокуратура України встановила, що Міністерство не виконало у повному обсязі заходи, визначені Програмою реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки.

Зокрема не створено міжвідомчу лабораторію для дослідження та ведення електронного каталогу синтетичних наркотичних засобів, єдину міжвідомчу автоматизовану систему збирання і аналізу інформації щодо незаконного обігу наркотиків, не розроблено та не впроваджено у практику методикую дистанційного виявлення наркотичних засобів тощо. Не ініційовано внесення змін до Інструкції про порядок виявлення та постановки на облік осіб, які незаконно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини, затвердженої у 1997 році. Внаслідок цього існують істотні розбіжності у статистичних даних Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства охорони здоров'я України щодо споживачів наркотиків, які перебувають на обліках.

В кінці 2010 року за дорученням Кабінету Міністрів України було розроблено Концепцію реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки. На відміну від попередньої, Концепція 2011–2015 не передбачає створення програми, а обмежується планом заходів. Фінансування заходів щодо реалізації Концепції здійснюється в межах бюджетних призначень, передбачених на відповідний рік міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади, до повноважень яких належить вирішення питань у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, реабілітації та реінтеграції в суспільство осіб з наркотичною залежністю, проведення інформаційної політики в зазначеній сфері. Узагальнення матеріалів щодо виконання плану заходів покладено на Державний комітет з питань контролю за наркотиками (з 2011 р. — Державна служба України з контролю за наркотиками).

2.6.5. Соціальна підтримка осіб, яких торкнулася проблема ВІЛ-інфекції

З часу виявлення першого випадку ВІЛ-інфекції у 1987 році і до 2010 року включно в Україні офіційно зареєстровано майже 182 тис. випадків ВІЛ-інфекції серед громадян України, зокрема 37 тис. захворювань на СНІД та 21 тис. випадків смерті.

Правове регулювання діяльності у сфері профілактики, лікування, догляду і підтримки, необхідних для забезпечення ефективної протидії поширенню хвороби, зумовленої вірусом імунодефіциту людини, здійснюється в Україні відповідно до Закону України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» (1991 р.). З метою створення ефективної системи дієвих заходів щодо запобігання подальшому поширенню ВІЛ-інфекції/СНІДу у 2009 році прийнята Загальнодержавна програма забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 роки.

У 2006 році створено Український центр профілактики і боротьби зі СНІДом Міністерства охорони здоров'я України, завданням якого є здійснення санітарно-просвітницької діяльності і організація надання спеціалізованої лікувально-профілактичної допомоги ВІЛ-інфікованим і хворим на СНІД. Створено та забезпечено функціонування мережі центрів профілактики і боротьби зі СНІДом та кабінетів довіри в усіх регіонах України, зокрема забезпечено стаціонарну та паліативну допомогу хворим, які її потребують.

За підтримки Гранту Глобального Фонду почав функціонувати Український центр моніторингу і оцінки виконання програмних заходів з протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу у складі Українського центру профілактики і боротьби зі СНІДом МОЗ України. Основними функціями Центру МіО є забезпечення координації діяльності з моніторингу і оцінки на рівні країни, розвиток регіональних систем моніторингу і оцінки, поширення стратегічної інформації тощо.

Проте аналіз епідемічної ситуації в країні свідчить, що темпи розвитку епідемії ВІЛ-інфекції випереджають темпи розгортання діяльності щодо її запобігання. Ситуація загострюється ще й тим, що епідемія ВІЛ-інфекції розвивається на тлі несприятливих соціально-економічних факторів, що склалися в країні, та поширення інших соціально-небезпечних хвороб, зокрема туберкульозу. Нині епідемічна ситуація з ВІЛ-інфекції в Україні характеризується зростанням показників захворюваності та смертності від СНІДу, активізацією статевого шляху передачі ВІЛ, продовженням залучення до епідемічного процесу осіб репродуктивного та працездатного віку.

Впровадження програм профілактики серед основних груп ризику та їх статевих партнерів відіграють вирішальну роль у визначенні подальшого розвитку епідемії ВІЛ-інфекції. Однак, за даними показників Національного звіту про виконання зобов'язань за Декларацією про відданість справі боротьби з ВІЛ/СНІДом (2010 р.), їх масштаби, якість та інтенсивність на сьогодні залишаються недостатніми для зупинення поширення ВІЛ-інфекції. Рівень охоплення профілактичними програмами споживачів ін'єкційних наркотиків на кінець 2010 року складав лише 32%, жінок комерційного сексу — 59%, чоловіків, які мають секс із чоловіками, — 63%, а засуджених — 15%. Встановле-

но, що заходи протидії ВІЛ/СНІДу охоплюють переважно групи ризику старше 25 років. Більшості дітей і молодих людей з груп ризику в Україні недоступні послуги з профілактики ВІЛ, лікування, догляду та підтримки.

Значення показників, що відображають ризиковану поведінку як серед загального населення, так і серед груп підвищеного ризику, напряму пов'язані з рівнем поширеності ВІЛ. За даними Національного звіту, найвища частка чоловіків і жінок, які мали більше одного сексуального партнера протягом останніх 12 місяців, припадає на вікову категорію 20–24 років. Саме ця категорія молоді потребує більшої уваги щодо охоплення спеціалізованими профілактичними програмами. Потребує посилення також профілактична робота серед студентів ВУЗів з тим, аби вони мали постійний доступ до базової інформації про ВІЛ/СНІД, статеве та репродуктивне здоров'я, а також доступ до безкоштовних презервативів.

До теперішнього часу більшість профілактичних втручань серед груп найбільш високого ризику інфікування ВІЛ підтримується за рахунок зовнішніх донорських організацій та реалізується неурядовими і деякими релігійними організаціями практично без підтримки і контролю з боку держави. Разом з тим, необхідно підкреслити, що в останні роки покращилася якість та інтенсивність пріоритетних втручань. За рекомендаціями ВООЗ розроблено і впроваджено базовий пакет послуг з профілактики інфікування ВІЛ серед груп ризику, що включає розповсюдження стерильних шприців, інформаційних матеріалів, запровадження до тестового консультування та тестування на антитіла до ВІЛ, роздачу презервативів, лікування інфекцій, що передаються статевим шляхом, направлення, в разі необхідності, до соціальних та медичних фахівців, а також до програм замісної терапії. Цей спектр послуг сьогодні надається у всіх 27 адміністративних територіях України.

В 2010 році ВІЛ-сервісні неурядові організації, які реалізують проекти профілактики ВІЛ та інфекцій, які передаються статевим шляхом, серед груп високого ризику продовжили надання послуг з добровільного консультування та тестування на ВІЛ з використанням швидких тестів для виявлення антитіл до ВІЛ у рамках програми 6-го раунду Глобального Фонду для боротьби зі СНІД, туберкульозом та малярією. Протягом 2010 року було надано послуг з добровільного консультування та тестування на ВІЛ з використанням швидких тестів для споживачів ін'єкційних наркотиків — 70580 (виявлено 4903 позитивних результати), жінок комерційного сексу — 13258 (536 позитивних), чоловіків, які мають секс із чоловіками, — 7644 (221 позитивний), засуджених — 5120 (379 позитивних), груп-контактів (статеві партнери представників груп ризику, споживачі не ін'єкційних наркотиків) — 2844 (188 позитивних), дітей вулиці — 530 (37 позитивних).

З метою розширення доступу ВІЛ-інфікованих громадян України до антиретровірусної терапії (АРТ) на районному рівні Український центр профілактики і боротьби зі СНІДом забезпечує організаційно-методичний супровід закладів

охорони здоров'я щодо децентралізації її надання. На початок 2011 року, за даними регіональних центрів профілактики і боротьби зі СНІДом, антиретровірусна терапія надається у 115 закладах охорони здоров'я України: у 27 регіональних центрах профілактики і боротьби зі СНІДом, 14 міських центрах профілактики і боротьби зі СНІДом та у 74 інших медичних закладах. Станом на 1 січня 2011 року, антиретровірусну терапію отримує 22016 осіб, з них за кошти державного бюджету — 18 994 осіб (86,3%).

На виконання Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009–2013 роки щодо забезпечення вільного доступу до консультування та безоплатного тестування на ВІЛ-інфекцію різних категорій населення Український центр СНІДу проводить моніторинг розвитку мережі кабінетів «Довіра» на районному рівні.

Кабінети «Довіра» відповідно до Типового положення, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я у 2005 році, створюються при центрах профілактики та боротьби з ВІЛ/СНІДом та закладах охорони здоров'я з метою здійснення безоплатного добровільного консультування та тестування на ВІЛ-інфекцію. На початок 2011 року, за даними регіональних центрів профілактики і боротьби зі СНІДом, в Україні функціонувало 755 кабінетів «Довіра» або кабінетів, які виконують їх функції.

Соціальні послуги молодим особам, яких торкнулася проблема ВІЛ-інфекції, надаються центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Протягом 2010 року роботою Центрів охоплено 5614 осіб, яких торкнулася проблема ВІЛ-інфекції (у 2009 р. — 5551 особа, у 2008– 4761, 2005 — 1364). З них 4632 — повнолітніх та 982 — особи до 18 років. Серед повнолітніх осіб: 3849 — від 18 до 35 років, а також 486 ВІЛ-інфікованих вагітних. Серед осіб до 18 років — також 3 ВІЛ-інфіковані вагітні жінки.

За допомогою спеціалістів Центрів 2320 осіб отримали допомогу в лікуванні та догляді, 1653 налагодили соціальні зв'язки, 878 отримали допомогу одягом, взуттям та продуктовими наборами, 553 залучено до реабілітаційних програм, 247 відновлено документи, 153 вирішено житлово-побутові питання, зокрема поліпшено житлові умови, 53 працевлаштовано, 33 влаштовано на навчання, 11 відновлено житло. Крім того, з метою забезпечення комплексної допомоги 109 осіб було переадресовано (влаштовано) до закладів соціального обслуговування.

Протягом 2010 року при центрах соціальних служб діяло 68 груп взаємодопомоги (охоплено 792 особи) для ВІЛ-інфікованих дітей, молоді та сімей, яких торкнулася проблема ВІЛ-інфекції (у 2009 році 63 групи і 613 учасників відповідно).

У 2006 році розпочато створення мережі спеціалізованих закладів соціальної адаптації — центрів для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді, що діють

відповідно до Типового положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 148.

Протягом 2010 року 7 центрами для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді було охоплено послугами 3468 осіб: 1215 — діти (до 18 років), 1652 — молоді люди (до 35 років), 601 — інші дорослі члени сімей та особи з найближчого оточення ВІЛ-інфікованих дітей та молоді (старше 35 років). З них із визначеним статусом — 1802 особи, з невизначеним — 394, з діагнозом СНІД — 6, ВІЛ-негативних — 665.

3410 осіб звернулися до центрів самостійно, 58 — за направленням. Їм було надано 56 110 послуг:

- 49493 — в умовах денного стаціонару;
- 1345 — одноразово;
- 5272 — консультації за телефоном.

Протягом 2010 року із закладу вибуло 356 осіб, з яких 139 — діти, 158 — молоді люди, 59 — інші дорослі члени сімей та особи з найближчого оточення ВІЛ-інфікованих дітей та молоді. З 356 осіб, які вибули із закладу, у 214 проблему розв'язано повністю, у 93 — частково; 28 не вдалося досягти позитивного результату, 21 особа померла (4 — діти, 10 — молодь (до 35 років), 7 — з найближчого оточення).

Для розвитку даного напрямку соціальної роботи потрібно налагодити тісну міжсекторальну взаємодію на регіональному рівні між центрами для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді, недержавними організаціями, центрами СНІДу з метою залучення кадрових ресурсів до роботи у центрах для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді.

За результатами Національного звіту України з виконання рішень Декларації про відданість справі боротьби з ВІЛ/СНІДом (звітний період: січень 2008 р. — грудень 2009 р.), обсяги, масштаби, якість та інтенсивність заходів профілактики ВІЛ-інфекції серед найбільш уразливих груп населення залишаються недостатніми для зупинення поширення ВІЛ у цих групах та обмеження потенційного поширення ВІЛ на загальне населення. Для зупинення поширення ВІЛ-інфекції необхідно терміново посилити інтенсивність заходів профілактики та рівень охоплення ними груп високого ризику інфікування ВІЛ шляхом перепланування механізму реалізації цих заходів і розширення їх за рахунок більшої кількості державних служб та відповідних служб у невеликих містах і містечках, забезпечення їх довгострокової сталості.

Виявлення випадків ВІЛ-інфекції тісно пов'язане з можливостями лабораторної служби, стан якої потребує суттєвого покращення. Якість лабораторної діагностики є визначальним фактором задля забезпечення точності епідеміологічних даних та прийняття обґрунтованих рішень щодо режиму лікування пацієнтів з ВІЛ-інфекцією/СНІДом. В країні досі не запроваджено

сучасної системи акредитації лабораторій діагностики ВІЛ-інфекції, забезпечення якості серологічних та вірусологічних досліджень, включаючи зовнішній контроль якості та системи управління закупівлями і постачанням лабораторного обладнання і матеріалів. Серйозні недоліки також існують у сфері реєстрації, закупівлі і постачання діагностичних тест-систем для тестування на ВІЛ.

РОЗДІЛ 3. Сучасний організований молодіжний рух

3.1. Молодіжний рух в умовах трансформації українського суспільства

Молодь завжди знаходиться в авангарді суспільного прогресу. Неможливо собі уявити не лише політичного, але й економічного і культурного життя в ХХІ столітті поза молодіжним ракурсом. Іноді роль молоді в тій чи іншій історичній події важко переоцінити. Молодь завжди гостро реагує на соціальні та політичні процеси і, як не парадоксально, є першою жертвою цих перетворень.

Наразі ми можемо констатувати, що молодіжні рухи стали практичними засобами самореалізації багатьох молодих поколінь. Такими, що відкривають канали зв'язку, комунікації в середовищі одного покоління, виявляючи та репрезентуючи його інтереси перед суспільством в цілому.

Перехід від тоталітаризму до плюралістичної демократії, розвиток ринкових відносин, трансформація соціальних структур суспільства, посилення процесів соціальної диференціації, створюють основу для втілення в життя цінностей та принципів політичного плюралізму. Це знаходить відображення у виникненні в середовищі молоді широкого спектру найрізноманітніших громадсько-політичних рухів, організацій, об'єднань та неформальних ініціатив. Українське суспільство перебуває в процесі соціальної диференціації та виокремлення політико-економічних та культурних інтересів конкретних соціальних верств та соціально-демографічних груп населення. Відповідно, паралельно з цим процесом відбувається формування молодіжного руху України.

Особливості молодіжного руху окремих країн визначаються у значній мірі сутністю політичної системи та адаптацією державної політики стосовно молоді до її безпосередніх потреб. Від цього залежить векторність молодіжної ініціативи, рівень її радикалізму та безкомпромісності; кількість молодіжних організацій та їх політизованість; поширення неформального руху та рівень девіації в молодіжному середовищі.

Політична система України вступила в нову фазу свого розвитку. Демократичні інституції поступово закріплюють свої позиції. Підвищується рівень політичної культури всього населення України і молоді зокрема. Нові умови дають широку можливість розвитку молодіжної ініціативи, самореалізації молодого покоління.

Європейська хартія про участь молоді в суспільному житті на місцевому та регіональному рівні підкреслює: «Участь у житті суспільства можна вважати повноцінною лише у тому випадку, коли визнається роль молоді в політичних

партіях, профспілках та громадських об'єднаннях і, найголовніше, коли здійснюються зусилля у напрямі сприяння формуванню молодіжних об'єднань за участі та силами самих молодих людей».

Представники вітчизняної науки пропонують розглядати молодіжний рух, по-перше, як одну з рухливіших і мінливіших форм соціальної активності молоді, її соціально-політичних громадських ініціатив; по-друге, як один із засобів участі молоді у суспільних процесах через колективні (зорганізовані і неструктуровані) форми прояву її самодіяльності на засадах спільних інтересів; у більш вужчому розумінні — як систему молодіжних громадських об'єднань.

Під молодіжним рухом зазвичай розуміють масову організовану соціально-політичну активність, спрямовану на реалізацію як специфічних вимог і цілей молодого покоління, так і цілей інших громадських груп, об'єктивні інтереси яких відповідають інтересам молоді. Організована політична активність проявляється у формі участі молоді в широких соціальних рухах. Вузькоцільові рухи зазвичай мають чітко обмежену молодіжну базу та спрямованість на відбиття безпосередніх інтересів молоді. Зазначаючи впливу провідних політичних рухів і партій, вони однозначно являють собою самостійні ідейно-політичні утворення. Вузькоцільові рухи є необхідною і важливою формою боротьби молоді за свої соціально-економічні інтереси і одночасного залучення до цієї боротьби.

Періодизація молодіжного руху

Своє становлення сучасний організований молодіжний рух почав як неформальні культурологічні організації та об'єднання за інтересами. Більше того, початок усієї організованої молодіжної ініціативи безпосередньо пов'язаний із неформальним періодом.

Отже, існує багато підходів щодо періодизації розвитку організованого молодіжного руху в Україні. Проте найбільш повна періодизація розвитку молодіжного руху була запропонована в дослідженні «Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива». Так, *перший етап* розвитку сучасного організованого молодіжного руху припадає на середину 80-х–осінь 1989 р. Він умовно визначається як «період зародження» організованого молодіжного руху. В цей час виникають Український культурологічний клуб, Товариство Лева, різноманітні громадські організації, студентські об'єднання («Громада», м. Київ). Ці вияви організаційної активності молоді мають різноманітні ідеологічні та політичні вектори. Значна частина молодіжних об'єднань утворена на основі спільних інтересів в галузі мистецтва, культури, науки, екологічних, релігійних та суспільно-політичних проблем.

Другий етап розвитку організованого молодіжного руху (1989–1990 рр.) передусім характеризується поширенням масових молодіжних та студентських громадсько-політичних рухів, виникненням масових молодіжних

громадсько-політичних організацій. У цей час постають кількатисячні Українська студентська спілка та Спілка незалежної української молоді.

Третій етап (1991–1992 рр.) характеризується ідеологічною, політичною та організаційною кризою організованого молодіжного руху. Відбувається входження у організовану молодіжну ініціативу цілого прошарку молоді, яка лише опосередковано була причетна до голодування студентів 1990 р., однак відчувала приналежність до «покоління 90-го». Ця «нова хвиля» активістів різноманітних молодіжних організацій склала кістяк більшості існуючих сьогодні молодіжних громадсько-політичних об'єднань.

Четвертий етап (1993–1996 рр.) умовно можна означити як період пошуку та становлення організаційних форм роботи в молодіжному середовищі та налагодження механізмів діалогу між молоддю та державною владою. У цей час набувають значного поширення молодіжні філії при політичних партіях. Молодь шукає самореалізації через участь в партійній роботі. Водночас у студентському середовищі набуває поширення ідея створення незалежних студентських профспілок.

П'ятий етап (1996–1999 рр.) означений активізацією спроб очолити загальноукраїнський організований рух. В цьому періоді значної популярності набула ідея створення єдиного репрезентанта інтересів молодіжного руху перед державою та міжнародними організаціями. В даному напрямку будувалася робота багатьох молодіжних організацій. Крім того, в цей період спостерігається активізація участі активістів різних молодіжних організацій у виборчих кампаніях. Молоді люди почали самі висуватися в органи місцевого самоуправління на різноманітних довиборах.

Значною мірою це було спричинено тим, що з кожним роком у країні відбувалося становлення багатопартійності, зміцнювали свої позиції політичні партії, які намагалися розширювати контакти з молоддю, створювати свої молодіжні припартійні структури (наприклад, за даними дослідження Українського центру політичного менеджменту, на кінець 2006 р. трохи більше половини (56%) зареєстрованих партій у своїх програмних документах мали спеціальний розділ «Молодіжна політика» або окремі пункти з питань молодіжної політики в інших розділах). Та й самі лідери, керівники багатьох молодіжних організацій через матеріальну, фінансову скруту, в якій перебувала більшість молодіжних об'єднань, намагалися шукати заступництва, допомоги у «дорослих», зокрема політичних організацій. Особливо активно це відбувалося в період передвиборчих кампаній. Отже, наприкінці 90-х рр. минулого століття — на початок XXI ст. тенденція щодо створення припартійних молодіжних організацій, таких об'єднань молоді, що намагалися залучати її до активної політичної діяльності, набула найбільших масштабів. Так, серед 62 зареєстрованих упродовж 1999–2001 рр. Міністерством юстиції України всеукраїнських молодіжних організацій, політично

спрямованими були 22 або 33,5%, у 2005 р. з 9 зареєстрованих — 5 або 55,6%, тоді як на кінець 1998 р. об'єднання такого спрямування становили лише 15%.

Шостий етап розвитку організованого молодіжного руху розпочався в 1999 році внаслідок створення молодіжних партій. Саме цей етап якісно відрізняється від усіх попередніх. В середовищі політизованої частини організованого молодіжного руху відбулося усвідомлення необхідності політичного оформлення своїх інтересів у вигляді політичної партії та необхідності боротьби за владу задля їх реалізації. В орбіті цих партій перебувають різноманітні культурницькі, національні, спортивно-виховні, наукові, громадські та громадсько-політичні молодіжні організації.

У країні діють також кілька молодіжних партій: Молодіжна партія України, Політична партія «Молода Україна», Політична партія «Молодь до ВЛАДИ», Політична партія «Партія української молоді». Необхідно також відзначити й те, що, за даними соціологічних досліджень, тільки 9% молодих виборців вказують на можливість формування своєї політичної позиції під впливом молодіжних об'єднань.

Сьомий етап розвитку молодіжного руху в Україні (2004 -2006 рр.) пов'язаний з виникненням та поширенням нових молодіжних соціальних рухів (НМСР) та мережевих молодіжних ініціатив (ММІ) (з 2004 р.). Поява в молодіжному русі таких форм самоорганізації й прояву активності, як мережеві структури неформальних молодіжних об'єднань, створюють конкуренцію традиційним молодіжним організаціям. НМСР не мають внутрішньої бюрократії, ієрархії, рішення приймаються консенсусом, самі громадські активістські мережі не потребують реєстрації. Це обумовлено тим, що ціль діяльності молодіжних нових соціальних рухів розрахована на короткострокову перспективу, а їх активність перетворюється на кумулятивний заряд, що дає максимальний ефект ¹⁶⁸.

Причинами корінних змін в якості інститутів громадянського суспільства України і організованого молодіжного руху зокрема, стали:

- посилення демократичних процесів у сфері внутрішніх і міжнародних відносин, «інституційним вираженням» яких є неурядові об'єднання;
- трансформація в сфері національних інтересів держав: рух від державних інтересів («суверенітету») до загальнолюдських цінностей, таких, як права людини й захист навколишнього середовища тощо;
- недостатні можливості окремих держав і міжнародних урядових організацій для їх вирішення;
- зростаюче бажання індивідуумів збільшити контроль над процесом прийняття рішень у питаннях, які зачіпають їх життєві інтереси (захист навколишнього середовища, економічний і політичний розвиток, права людини тощо);

---

168 Павленко Ю. Вказ. праця. — К., 2009 — С. 70-71.

- розширення можливостей транскордонних зв'язків і діяльності громадськості різних країн, можливостей технологічного прогресу¹⁶⁹.

Важливою умовою появи мережевих структур стала «інформаційна революція». З'явилися нові інформаційні технології, розширилися можливості мережі Інтернет, виникли незалежні інформаційні комунікації, відбулося масове залучення до цього процесу громадянського суспільства. Варто зазначити, що взаємозв'язок між виникненням нових молодіжних мережевих ініціатив і соціальних рухів та появою широкодоступного Інтернету і сучасних комунікаційних систем є визначальним, оскільки відкрив перед глобальним громадянським суспільством необмежені ресурси для діяльності¹⁷⁰.

Головними особливостями нового типу громадянської ініціативи є:

- необмеженість та одночасно унікальність ресурсів;
- загальна доступність, відкритість, гнучкість мереж і їх соціальних форм;
- демократичність, інтер-структурний (будь то професійні, регіональні, соціальні структури) характер організацій;
- поширення нових принципів організаційної діяльності та комунікацій на соціальну сферу навіть там, де самі нові технології відсутні¹⁷¹.

Специфічною відмінністю мережевих громадянських ініціатив, у перше чергу молодіжних, від традиційних громадських організацій є відсутність єдиного управляючого органу та множинність центрів прийняття рішень. Водночас єдність мережевих громадянських ініціатив забезпечується ідеологічними конструктами та спільною конкретною метою. У центрі осередків мережі можуть співіснувати найрізноманітніші способи управління: ієрархічні (як в армії або церкві), демократичні, аморфні (як у родині, де всі знають свої обов'язки й добровільно їх виконують), комбіновані тощо.

Звичайним для мереж є створення тимчасових співтовариств для рішення конкретного завдання, які самоликвідуються після його виконання. У результаті відносини в організації пронизуються безліччю складних зв'язків. Учасник організації може в одному випадку бути керівником своїх керівників у якійсь іншій справі або рівноправним з ними в другому. Невеликі первинні осередки нерідко спеціалізуються на якомусь завданні, наприклад, добування інформації, аналізі, забезпеченні безпеки, зв'язку тощо. Мережеві громади

169 Николаева Э.Н. Международно-правовые проблемы международных неправительственных организаций: дис. ... канд. юрид. наук. / Эльвира Николаевна Николаева. — М., 2001, — С. 4-5.

170 Демченко О. Мобільна мобілізація. Мобільні технології у громадській діяльності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.civicua.org/library/view.html?topic=1176297>

171 Бузгалин А. Альтерглобализм: к теории феномена [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.alternativy.ru/old/alterglobalism/2005/04/alterglobalism.html/default.html#_edn8; Бузгалин А. Новые социальные движения и политические партии в условиях глобализации [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-civil/globaliz/vchk-vin-civil-globaliz-nsd.html>

можуть бути центрами виробництва й джерелами матеріальних засобів, що дуже важливо¹⁷².

Водночас варто відзначити, що нові молодіжні соціальні рухи та мережеві ініціативи справді відіграли і продовжують відігравати значну роль в молодіжному середовищі, проте останнім часом сама організована активність молоді набуває нової якості.

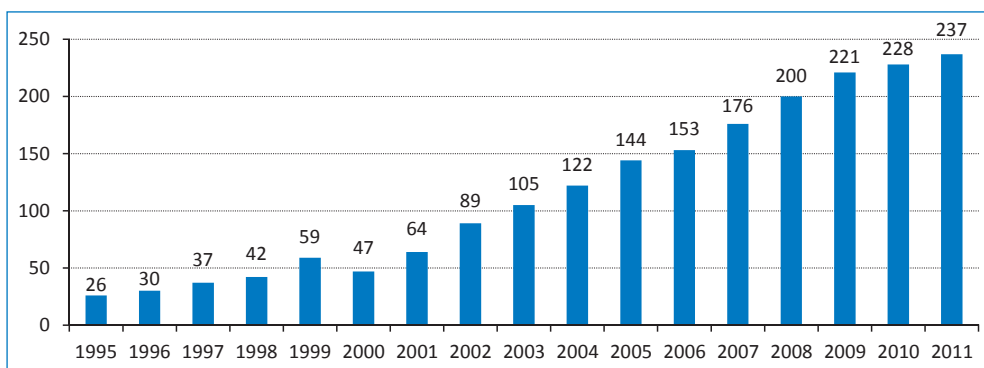
Восьмий етап становлення організованого молодіжного руху (з 2006 по нинішній час). Молодіжні мережеві ініціативи продовжують існувати, однак фокус молодіжної організованої активності змістився в бік конструктивної роботи. Відбулася консолідація молодіжних організацій в рамках Українського молодіжного форуму (УМФ). Нагадаємо, що у листопаді 2005 р. практично всі діючі в Україні спілки молодіжних об'єднань створили разом УМФ. Основне його завдання — забезпечення інтеграції організованого молодіжного руху в європейські молодіжні структури. Консолідований організований молодіжний рух в Україні характеризується активізацією діяльності молодіжних організацій. Розширюється не тільки коло питань, в яких молодіжні громадські організації відстоюють свої позиції, а й методи та засоби досягнення цілей, відбувся перехід від протестних виступів до пошуку діалогу. Сьогодні інтереси молоді не обмежуються лише проблемами студентської самоорганізації чи освіти, молодь активно долучається до таких важливих питань для держави, як соціально-економічний розвиток, охорона здоров'я, екологічна безпека, рівні права та можливості чоловіків та жінок та інших суспільно важливих аспектів життя. Молодь має своє сучасне бачення щодо розвитку та становлення держави.

Основні тенденції розвитку молодіжного руху

Молодь, як і населення України загалом, виявляє досить високу довіру громадським молодіжним об'єднанням. З одного боку, щорічно зростає кількість молодіжних та дитячих громадських організацій. Це стосується як міжнародних і всеукраїнських структур (**див. мал. 3.1.1**), так і місцевих об'єднань (**див. табл. 3.1.1**). За даними Державної служби статистики України, якщо на початок 1995 р. діяло 26 всеукраїнських та міжнародних громадських молодіжних і дитячих організацій, то на початок 2000 р. — 47, на початок 2005 р. — 144, а на початок 2011 р. — 237. Впродовж 2001–2010 рр. в країні у 2,6 раза (з 3540 до 9331) зросла кількість місцевих структур: в Одеській області — в 4,3, в Київській — 3,8, Миколаївській — 3,7, Харківській — 3,6, Сумській та Херсонській — 3,5, Хмельницькій — 3,4.

---

172 Кулик В. Вплив міжнародних мережевих громадянських ініціатив на безпекову політику України / Віталій Кулик [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Polit/2009_95/15_kulyk_vo.pdf

Мал. 3.1.1. Кількість міжнародних та всеукраїнських громадських молодіжних і дитячих організацій, зареєстрованих відповідно до чинного законодавства, станом на 1 січня кожного року

(за даними Державної служби статистики України)

З іншого боку, впродовж останніх років частка молодіжних та дитячих організацій серед загалу громадських організацій дещо скоротилася: за даними Державної служби статистики України, якщо на початок 2005 р. вона становила 13,5%, то на початок 2008 р. — 12,9%, на початок 2009 р. — 12,6%, на початок 2010 р. — 12,2%, а на початок 2011 — 11,8%.

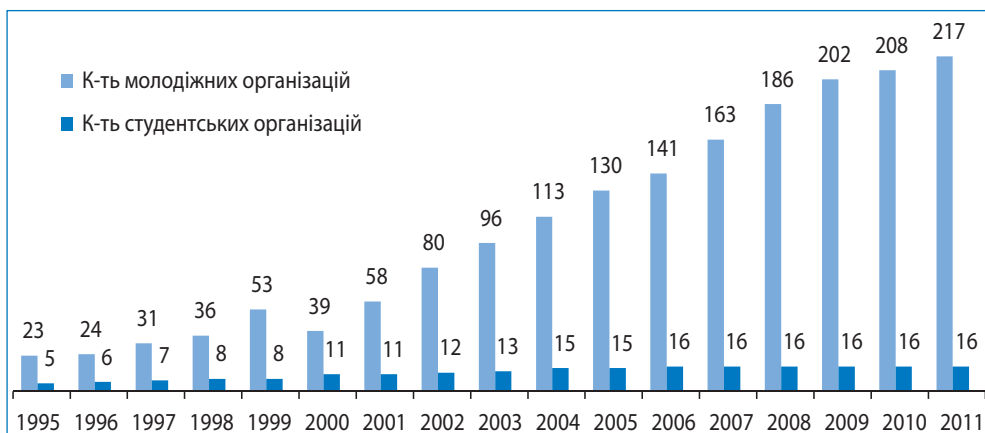
Таблиця 3.1.1

Кількість легалізованих молодіжних і дитячих організацій в Україні

(станом на 1 січня кожного року; за даними Державної служби статистики України)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Україна	3540	4539	5286	6014	6593	7221	7675	8071	8444	8893	9331
АР Крим	206	234	265	289	315	357	374	383	384	381	402
Вінницька	82	98	126	150	170	187	197	216	221	236	248
Волинська	86	91	122	151	165	187	201	222	227	240	255
Дніпропетровська	227	300	342	387	420	445	432	449	465	487	516
Донецька	409	494	572	623	690	725	755	772	793	824	898
Житомирська	147	197	229	261	281	298	299	322	331	350	356
Закарпатська	137	161	186	199	209	225	218	228	237	253	263
Запорізька	144	201	234	260	278	297	315	326	345	370	383
Івано-Франківська	125	127	147	166	183	215	236	248	263	273	282
Київська	97	118	142	175	210	233	254	288	310	338	366
Кіровоградська	100	141	162	197	211	227	238	243	248	256	260
Луганська	118	168	217	254	286	321	340	337	359	372	380
Львівська	259	318	329	356	375	409	444	472	495	528	562
Миколаївська	81	114	140	180	210	226	243	262	279	288	301
Одеська	85	128	142	164	189	272	294	315	320	337	361
Полтавська	83	129	148	160	169	194	202	217	226	239	257
Рівненська	98	119	149	199	221	238	259	272	298	300	322
Сумська	89	119	127	140	162	200	233	253	269	301	315
Тернопільська	89	91	105	126	135	145	163	169	182	196	212
Харківська	138	252	281	314	357	405	429	446	463	477	493
Херсонська	74	105	141	163	180	194	222	230	236	261	262
Хмельницька	73	85	107	127	144	153	180	195	213	240	249
Черкаська	80	128	157	175	195	208	216	232	263	264	277
Чернівецька	70	96	99	109	117	122	123	130	134	142	145
Чернігівська	137	150	197	215	216	231	260	265	271	298	291
м. Київ	262	311	350	386	413	412	450	476	498	526	555
м. Севастополь	44	56	70	86	89	97	102	103	111	116	120

До негативних моментів необхідно віднести також те, що останнім часом значно меншими темпами збільшується кількість студентських громадських організацій: якщо на початок 2000 р. було зареєстровано 39 міжнародних і всеукраїнських молодіжних організацій, то на початок 2011 р. їх діяло уже 237, тобто у 6,1 раза більше, в той час як студентських організацій було 11, а стало 16 (в 1,5 більше), якщо у 2000 р. частка студентських організацій у загальній молодіжних організацій становила 28,2%, то у 2010 р. — лише 6,8% (*див. мал. 3.1.2*). Подібна тенденція спостерігається й серед організацій місцевого рівня: якщо у 2004 р. студентські організації становили 7,4% від загальної кількості молодіжних організацій, то у 2010 р. їх частка становила уже 5,6%.

Мал. 3.1.2. Кількість міжнародних та всеукраїнських громадських молодіжних і студентських організацій, зареєстрованих відповідно до чинного законодавства

(станом на 1 січня кожного року; за даними Державної служби статистики України)

Попри кількісне зростання молодіжних та дитячих громадських організацій, чисельність дітей та молоді, які є їх членами, залишається досить низькою. Це, зокрема, підтверджують результати соціологічних досліджень. Так, за даними моніторингового дослідження громадської думки населення України, що проводилося Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень та Центром «Соціальний моніторинг» з 1992 р. (у 1993–1995 рр. вимірялася молодь віком 15–28 років, а з 1999 р. — 14–28 років), у травні 1993 р. 3% молодих людей зазначили, що вони є членами громадських молодіжних організацій, у червні 1994 р. — 1%, у жовтні 1995 р. — 5%, у вересні 1999 р. — 3%, у травні 2000 р. — 2%, у вересні 2001 р. — 3%.

Така ж тенденція збереглася і надалі. За результатами опитування молоді у червні 2004 р., лише 1% сільської молоді і 3% міської зазначили, що є членами громадських молодіжних організацій. За даними дослідження, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді в червні 2006 р., лише 1,3% молодих

людей віком 14–35 років відповіли, що вони є членом однієї з молодіжних організацій. При цьому, молоді віком 14–28 років виявилось ще менше — 0,9%. Така ситуація характерна як для України в цілому, так і для окремих регіонів.

З одного боку, необхідно підкреслити, що такий стан справ нині характерний для більшості країн, які були республіками колишнього СРСР, постсоціалістичних країн. З іншого — це не йде ні в які порівняння з попередником нинішнього молодіжного руху — комсомолом, який у кращі свої часи охоплював майже 70% молоді (навіть перед розвалом у липні 1991 року ЛКСМУ (МДС) налічував 3 416 тис. членів), а також з показниками країн Заходу. Це зокрема, підтверджують дані міжнародного дослідження «Європейські цінності» (*див. табл. 3.1.2*).

Таблиця 3.1.2
Частка членів молодіжних та дитячих організацій серед населення віком 18–35 років у деяких країнах Європи (%)

Назва країни	Частка членів молодіжних та дитячих організацій, %
Австрія	3,7
Азербайджан	4,3
Бельгія	11,8
Білорусь	8,3
Болгарія	2,1
Боснія і Герцеговина	1,4
Великобританія	5,6
Вірменія	2,2
Грузія	0,6
Данія	8,8
Естонія	8,4
Ірландія	11,3
Італія	11,3
Люксембург	15,2
Молдова	2,7
Німеччина	4,5
Нідерланди	12,8
Норвегія	4,8
Польща	4,9
Португалія	4,3
Румунія	2,8
Росія	2,6
Сербія	3,5
Словаччина	4,2
Словенія	8,5
Угорщина	3,3
Фінляндія	5,0
Чорногорія	4,5
Швеція	5,5
Швейцарія	5,2
Україна	1,2

* Підраховано авторами за даними міжнародного дослідження «Європейські цінності» (2008–2009)

На залучення молоді до молодіжних громадських організацій негативно впливає той факт, що молоді люди, як і населення загалом, недостатньо обізнані з їх діяльністю. Так, за матеріалами соціологічних досліджень, у 2000 р. 69% молодих людей нічого не знали про існування таких організацій, у 2006 р. — 43%. За даними опитування, що проводилося Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України в 2010 р., відповідаючи на запитання «Чи є у Вашому місті/селі молодіжна організація, здатна представляти та захищати Ваші інтереси?» тільки 10% відповіли ствердно, інші ж респонденти такою інформацією не володіли.

Це призводить до проблем із залученням молодіжного руху до реалізації державної молодіжної політики. З одного боку, населення і молодь досить високо оцінюють важливість участі в діяльності громадських об'єднань: цю функцію як важливу оцінює майже дві третини опитаних (серед молоді віком 18–35 років — 68%). Проте з іншого, як свідчать дані опитування «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації», лише 1% молодих людей у разі необхідності вирішення своїх проблем звертається до громадських організацій.

Незважаючи на все, молодіжний та дитячий рух країни продовжує розвиватися. Розширення міжнародних контактів України сприяє збільшенню кількості організацій, що спрямовують свою діяльність на розвиток міжнародного молодіжного співробітництва: якщо у 2000 р. 4 громадські молодіжні і дитячі об'єднання мали статус міжнародних, у 2005 р. — 14, то на початок 2011 р. — уже 22.

Однак все таки більшою мірою спостерігається процес регіоналізації молодіжного руху. Дуже часто на місцях громадські молодіжні та дитячі об'єднання більше представлені регіональними, місцевими структурами, ніж всеукраїнськими: якщо на початок 2005 р. з 6593 місцевих організацій 4186 або 63,5% були саме такими, то на початок 2011 р. — 6195 з 9331, або 66,4%. Процес регіоналізації загалом є позитивним явищем, оскільки сприяє відповідному спрямуванню соціальної політики, наближує молодіжні і дитячі громадські об'єднання до особистості, вирішення її проблем. Це також відповідає загальносвітовим тенденціям: наприклад, у Данії — 86%, Німеччині, Великобританії, Бельгії — 60% членів молодіжних організацій працюють саме в таких структурах.

Однак масштаби поширення громадських молодіжних і дитячих об'єднань у різних регіонах України неоднакові. Наприклад, якщо в Донецькій обл. станом на 1.01. 2011 р., за даними Державної служби статистики України, діяло 898 дитячих та молодіжних організацій, у Львівській обл. — 562, у м. Києві — 555, у Дніпропетровській обл. — 516, у Харківській обл. — 493, то у Вінницькій обл. — 248, у Тернопільській обл. — 212, у Чернівецькій обл. — 145. Проте, щоб оцінити ступінь розвитку молодіжного руху в регіонах недостатньо враховувати лише кількість молодіжних та дитячих організацій, адже в кожній області живе неоднакова кількість дітей та молоді. Інколи ця

різниця досить значна. Тому автори пропонують своєрідний коефіцієнт розвитку молодіжного руху, який ми отримуємо шляхом визначення кількості молодіжних та дитячих організацій на 10 тис. дітей та молоді віком від 6 до 35 років (саме в такому віці відповідно до Закону України «Про молодіжні та дитячі організації» можуть бути молоді люди в цих організаціях).

Як показує такий коефіцієнт, на початок 2011 р. найкраще молодіжний рух був розвинутий у м. Севастополі (коефіцієнт розвитку молодіжного руху тут становить 8,28), у Чернігівській (7,31), Житомирській (7,03), Кіровоградській (6,87) областях, а найгірший — в Одеській (3,76), Чернівецькій (3,78), Вінницькій (3,93), Дніпропетровській (3,99) (див. табл. 4.4.5).

Подібне спостерігалось й раніше. Так, на початок 2006 р. найбільше молодіжних та дитячих організацій існувало в Донецькій (725), Дніпропетровській (445), Львівській (409), Харківській (405) областях та м. Києві (412), тоді як за коефіцієнтом розвитку молодіжного руху (тоді він розраховувався серед дітей та молоді віком 6–28 років) на лідируючих позиціях перебували: м. Севастополь (8,57), Кіровоградська (7,23), Житомирська (7,22), Чернігівська (7,10) області.

Таблиця 3.1.3

Кількість дітей і молоді віком від 6 до 35 років, громадських дитячих і молодіжних організацій та коефіцієнт розвитку молодіжного руху в Україні
(станом на 1 січня 2011 р.)

	Кількість дітей і молоді, тис. осіб	Кількість дитячих і молодіжних організацій	Коефіцієнт розвитку молодіжного руху*
Україна	17 983,9	9331	5,19
АР Крим	758,4	402	5,30
Вінницька	631,1	248	3,93
Волинська	442,5	255	5,76
Дніпропетровська	1291,1	516	3,99
Донецька	1657,5	898	5,42
Житомирська	506,1	356	7,03
Закарпатська	547,0	263	4,81
Запорізька	683,2	383	5,61
Івано-Франківська	578,9	282	4,87
Київська	662,3	366	5,53
Кіровоградська	378,6	260	6,87
Луганська	859,8	380	4,42
Львівська	1047,0	562	5,37
Миколаївська	469,8	301	6,41
Одеська	959,5	361	3,76
Полтавська	559,5	257	4,59
Рівненська	500,4	322	6,44
Сумська	435,5	315	7,23

	Кількість дітей і молоді, тис. осіб	Кількість дитячих і молодіжних організацій	Коефіцієнт розвитку молодіжного руху*
Тернопільська	441,0	212	4,81
Харківська	1067,5	493	4,62
Херсонська	432,8	262	6,05
Хмельницька	510,8	249	4,88
Черкаська	480,9	277	5,76
Чернівецька	383,2	145	3,78
Чернігівська	398,0	291	7,31
м. Київ	1156,8	555	4,80
м. Севастополь	145,0	120	8,28

* Коефіцієнт розвитку молодіжного руху розрахований авторами на базі даних Державної служби статистики України

Складна соціально-економічна ситуація, що існує в країні впродовж усіх років незалежності, призвела до того, що, на думку самої молоді, діяльність більшості молодіжних громадських організацій має спрямовуватись насамперед на розв'язання соціальних проблем дітей та молоді. Такі настрої були панівними на початку незалежності (у 1993 р. найбільше молоді (47% віком 15-28 років) підтримували діяльність саме таких організацій), проте переважають вони й нині. Так, за даними соціально-демографічного обстеження «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації» (квітень 2010 р.), таку спрямованість діяльності молодіжних об'єднань як першочергову підтримувала майже половина (49%) молодих людей віком від 15 до 35 років (див. табл. 4.4.6). Це більше ніж було чотири роки тому — у травні 2006 р., коли так вважало 42% респондентів такого ж віку, та шість років тому — у червні 2004 р., коли на цьому наполягав кожен четвертий (25%) молодий житель сільської місцевості і майже кожен третій міський (29%). Впродовж останніх років зросла також частка молоді, яка переконана, що для неї необхідні організації, які підтримують молодь, що займається підприємницькою діяльністю (у 2006 р. вона становила 19, а у 2010 р. — 25%), а також молодіжні профспілки (14 та 19%). З іншого боку, з 10 до 6% зменшилася частка прибічників політичних організацій молоді.

Таке ставлення до молодіжного руху не дуже різниться за регіонами, місцем поселення та статтю. Деяким виключенням є ставлення до політичних та релігійних організацій. Що стосується перших, молодь Західного регіону у 2,5 рази більше хотіла б їх бачити, ніж молоді люди Південного та Східного регіонів. За релігійні організації виступає чверть юнаків та дівчат Західного регіону і лише близько 2% в інших регіонах України. Ці організації у три рази більше підтримує сільська молодь порівняно з міською (13 та 4%).

Усе це значною мірою відображається на практичній роботі молодіжних і дитячих громадських організацій. Значна частина молодіжних організацій

займається вирішенням різноманітних соціальних, професійних, освітніх питань молоді, намагаючись забезпечити їй певний соціальний захист. Такий підхід був притаманний на всіх етапах розвитку молодіжного руху незалежної України. У 1998 р. із 66 зареєстрованих всеукраїнських молодіжних і дитячих організацій тією чи іншою мірою питаннями адаптації молоді займалися приблизно 40. Цей процес відбувається й нині: із 14 молодіжних та дитячих організацій, зареєстрованих Міністерством юстиції України впродовж 2010 р., 8 є саме такими.

Класифікація молодіжних організацій в Україні

- *Молодіжні філії політичних партій.* Важливим чинником молодіжного руху є взаємодія його з політичними партіями. Безперечно, що співпраця з молодіжними організаціями є одним з найважливіших моментів у діяльності партії. Стосунки між ними в ідеалі повинні будуватись на основі взаємопорозуміння, співпраці й автономності.
- *Громадсько-політичні організації молоді.* Існує значний прошарок молодіжних об'єднань, що зберігають свою незалежність, залишаючись самостійними ідейно-політичними утвореннями, і займають активну громадську позицію, іноді висувуючи навіть політичні вимоги. Щоб класифікувати такі організації відповідно до їх ставлення до домінуючого у сучасному світі типу приватновласницьких, суспільно-економічних відносин (тобто на підставі ступеня прийняття або неприйняття цього типу в цілому): ультраліві організації; ліві; лівоцентристські; центристські; правоцентристські; ультраправі.
- *Молодіжні фахові об'єднання, організації за інтересами.* Молодіжні об'єднання, які політично не заангажовані, утворюють наступну групу організацій, яка перевищує всі попередні не лише за кількістю організацій, а й за кількістю членів у кожній зокрема.
- *Благодійні фонди для молоді та молодіжні благодійні фонди.* Цей тип організацій не є досить поширеним в сучасному молодіжному середовищі. Однак їх діяльність є досить активною в напрямку акумуляції потрібних коштів та фінансування благодійних програм чи різноманітних молодіжних проектів.
- *Національні молодіжні організації.* Об'єднання, утворені національними меншинами, які опікуються збереженням та поширенням серед молоді власних національних звичаїв, культури та традицій. Слід відзначити, що серед національних організацій наявні не лише культурологічні, а й студентські, наукові, фахові, благодійні, спортивно-патріотичні тощо.
- *Студентський рух.* Аналізуючи молодіжний рух загалом, не можна не відзначити студентський рух як його складову частину. Серед студентських об'єднань, на нашу думку, слід виділити: профспілки; громадські студентські організації; органи студентського самоуправління.

- *Молодіжні партії*¹⁷³. За правовим статусом розрізняють формальні громадські організації (офіційно зареєстровані в органах влади, організаційно оформлені), а також неформальні організації (не зареєстровані юридично, створені спонтанно за ініціативою «знизу», згідно з усвідомленими спільними інтересами; незалежні від офіційних державних органів, діють без чіткої програми, за принципами самоврядування).

Важливе значення у діяльності багатьох молодіжних і дитячих об'єднань надається роботі щодо виховання молоді та дітей. Упродовж усього періоду її постійно проводили не менше 30% усіх зареєстрованих всеукраїнських організацій. Усе більшого розмаху набуває така форма роботи з дітьми, як проведення таборів, що, на жаль, істотно ускладнюється через фінансові проблеми, недостатню матеріальну базу, відсутність необхідної кількості підготовлених кадрів.

Популярними серед дітей та молоді є спортивно-оздоровчі організації.

Свою нішу в молодіжному русі України також зайняли релігійні молодіжні об'єднання. Вони залучають молодих людей до релігійного життя, займаються доброчинною діяльністю, а інколи намагаються зайняти досить активну позицію у вирішенні певних соціальних проблем. Важливою подією у діяльності молодіжного руху у цьому напрямі стало проведення у вересні 1999 р. З'їзду християнської молоді України.

Особливе місце в молодіжному русі України займають молодіжні спілки, які намагаються об'єднати більшість всеукраїнських та місцевих молодіжних і дитячих організацій, стати координатором молодіжного руху, мають регіональні представництва в країні, намагаються представляти громадський молодіжний рух України на міжнародній арені.

Упродовж кінця 90-х років минулого століття — перших років нинішнього століття лідируючу роль у цьому напрямі відігравав Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО).

Якщо на міжнародній арені УНКМО не досяг успіху, то у сфері координації молодіжного руху, лобіювання його інтересів в органах влади країни було зроблено чимало. Так, якщо 1992 р. до складу УНКМО входило 14 всеукраїнських громадських об'єднань молоді, 1997-го — 28 всеукраїнських молодіжних і дитячих організацій та 19 регіональних об'єднань, то на початку 2003 р. спілка вже об'єднувала 83 всеукраїнські молодіжні і дитячі організації і мала свої представництва в усіх областях України, до яких входило понад 3 тис. місцевих об'єднань. З кожним роком розширювалося фінансування молодіжного руху за рахунок Державного бюджету через УНКМО: якщо у 1997 р. на програми та заходи молодіжних та дитячих організацій було виділено 2,5 млн грн., то в 1998 р. — 7 млн, в 1999 р. — 9 млн, в 2000 і 2001 рр. — по 12,7 млн, в 2002 р. — 8,02 млн грн.

¹⁷³ Кулік В. *Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива...* — С.70-76.

Проте через різні причини з кінця 2002 р. авторитет УНКМО в молодіжному русі почав падати. У лютому 2003 р. 23 всеукраїнські молодіжні громадські організації підписали Декларацію про створення Національної ради молодіжних організацій України (НРМОУ), яка певною мірою намагалася перебрати обов'язки УНКМО на себе.

У листопаді 2005 р. практично всі діючі в Україні спілки молодіжних об'єднань разом створили Український молодіжний форум (УМФ).

Певну роль у консолідації молодіжного руху України та української діаспори відіграли СКУМО — Світові Конгреси Українських Молодіжних Організацій. I СКУМО пройшов у серпні 1990 р. у м. Білий Бір (Польща), а наступні чотири — в Україні: II СКУМО — в серпні 1991 р. в м. Києві, III СКУМО — в серпні 1992 р. в м. Харкові, IV та V СКУМО — в серпні 1998 р. та в серпні 2001 р. — в м. Києві. Ці конгреси ввійшли яскравою сторінкою в історію українського молодіжного руху, проте Координаційні ради, що були обрані на них, не змогли відіграти роль необхідного координуючого органу в діяльності молодіжних організацій, оскільки серед молодіжних лідерів утвердилося розуміння того, що координаційним центром молодіжного руху може бути лише спілка молодіжних організацій із власним зареєстрованим статутом, чіткою структурою, завданнями та принципами, фіксованою процедурою членства. Певну негативну роль у консолідації українського молодіжного руху відіграло й те, що в ньому не викорінено і таке негативне явище, як наявність певної гуртківщини та протиріч. З 22 по 30 серпня 2011 р. у м. Києві пройшов Форум української молоді діаспори «Київ–2011», який зібрав 50 молодіжних лідерів з 30 країн світу.

На жаль, впродовж років незалежності молодіжний рух не став дієвим резервом, школою підготовки, формування політичної еліти країни. Так, відносно небагато тих, хто на початку 90-х років минулого століття, в період зародження незалежної Української держави приймав активну участь у становленні молодіжного руху, а нині входить до групи політичних лідерів країни, до її владних структур. Серед тих, хто засвітився на політичному олімпі певною мірою можна назвати лише В. Кириленка, Ю. Павленка, В. Хомутинніка, О. Донія, О. Шлапака, О. Петрова, Ю. Мірошниченка, В. Каськіва. З іншого боку, з політичної арени зникли такі, раніш відомі молодіжні лідери: В. Рябіка, О. Міленін, І. Деркач, А. Білоус. А такі керівники молодіжних та дитячих організацій, як Т. Гончарова (Федерація дитячих організацій України), В. Гежа (Українська республіканська рада молодих учених та спеціалістів), О. Задорожний (Спілка Української Молоді), О. Стефанович (Дитячий альпійський рух України), Б. Скребцов (Українське дитячо-юнацьке товариство «Січ»), очоливши свої організації ще на початку 90-х рр., залишаються їх лідерами й донині. Зважаючи на набутий цими лідерами досвід, певною мірою це непогано. Навпаки, кількість «нових облич» лишається порівняно невисокою — серед інших варто відзначити зокрема Є.Суслова, О.Присяжнюка, А.Пінчука.

3.2. Молодіжні субкультурні групи та рухи

Сучасний молодіжний рух в Україні представлений не лише організованим рухом, а й молодіжними субкультурними групами та рухами. Це своєрідна «молодіжна культура», яка включає в себе різноманітні напрямки молодіжної активності.

Молодіжна субкультура — будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури, а саме: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, норми і цінності.

Молодіжна контркультура — об'єднання молоді, що має всі елементи культури, що й субкультура, але чий норми та цінності перебувають в активній чи пасивній опозиції до існуючих у суспільстві норм і цінностей.

По суті, молодіжні субкультури — результат пошуку своєрідної, нової ідентичності, створення нового стилю. Джерелом цього стилю можуть бути романтизовані чи ідеалізовані образи іншої цивілізації чи культури («культурні міфи» або «культурні утопії»). Це радше конструювання, ніж запозичення: образ чужої культури позбавляється від рис, які не сприймаються середовищем і наповнюється власними інтерпретаціями культурних феноменів.

Джерелом конструювання «культурних міфів» вітчизняних молодіжних субкультур став насамперед Захід.

Причина появи молодіжних субкультур спільна як для західних країн, так і для України. Молодь завжди прагне до спілкування з ровесниками, намагається втекти від духовної самотності в родині, у суспільних інститутах, іноді це спроба відсторонитися від суспільства загалом. Цю самотність переживають як діти незабезпечених батьків, так і вихідці з малозабезпечених родин. Окрім духовної самотності молоді людини існує і соціальний підтекст — визначення ролі та місця молоді в суспільстві. Розквіт молодіжних субкультур на Заході збігається з кризою суспільних цінностей індустріальної епохи, самих основ капіталістичної системи.

Дослідники сходяться на думці, що андеґраунд формується з тих, хто «ви́пав» із суспільства. У формуванні альтернативних молодіжних спільнот багато дослідників підкреслювали роль дезадаптації, невміння увійти в трудовий чи навчальний колектив, конфлікти в родині.

Виникнення молодіжних субкультур зумовлене комплексом соціальних, політичних, психологічних та духовних причин, найголовнішою з яких є нездатність суспільства задовольнити потреби молоді і, відповідно, духовна самотність, яку породжують інертні суспільні інститути, нездатні до сприйняття нового.

Як зазначають сучасні фахівці з дослідження молодіжних субкультур, популярність молодіжної субкультурної активності в багатьох випадках є результатом так званого «ефекту CNN»: подання як особливо значимих подій і явищ у засобах масової інформації.

Головною причиною поширення молодіжної активності та субкультур вітчизняні дослідники визначають соціальну й економічну нестабільність українського суспільства протягом останніх двох десятиліть і зuboження основної частини населення. Також серед причин називаються:

Особливості соціальної мобільності в українському суспільстві. У 90-тих роках минулого століття в каналах висхідної соціальної мобільності відбулися корінні зміни і молодь одержала можливість досягти престижного соціального стану у дуже короткий термін. Спочатку (на початку десятиліття) це привело до відтоку молоді з системи освіти, особливо вищої і післядипломної: для швидкого успіху (синонім збагачення і досягається переважно у сфері торгівлі та послуг) високий рівень освіти був швидше перешкодою, ніж допомогою. Але пізніше знову посилилася вага освіти як гаранта особистого життєвого успіху. Можливість швидко досягти успіху, стати заможним часто пов'язували з криміналом.

Аномія та втрата нормативно-ціннісних підстав, які необхідні для підтримки соціальної солідарності. У молодіжному середовищі аномія призводить до зневіри молодого покоління у існуючих механізмах діалогу між державою та молодими людьми. У середині 1990-х років негативні оцінки переважали, але й дослідження останнього часу фіксують відносно низькі показники довіри молоді до державних структур. Позитивне зрушення намітилося спочатку в період консолідації організаційного молодіжного руху. Важливим підсумком недовіри до влади стало поширення переконання молодих українців у тому, що можна покладатися тільки на власні сили.

На тлі соціальної аномії набуває поширення злочинність серед української молоді. З 1990 р. по 2000 р. склад осіб, які вчинили злочин, збільшився майже у два рази. Ця цифра зменшилася в наступні десятиліття. Проте основний тренд зберігається і донині. Ці драматичні обставини мають безпосереднє відношення до специфіки молодіжних субкультур в Україні.

Різні субкультурні утворення у молодіжному середовищі характеризують зв'язок криміналу з субкультурами (є одним з домінуючих), вплив на них західної молодіжної моди та феномену романтичної компенсації повсякденної рутини, схильність до відтворення деяких рис минулого. Ці чотири характеристики, вважає В. Луков, можуть виступати як основа типологізації молодіжних субкультур в Україні і у відборі субкультурних феноменів для опису й аналізу¹⁷⁴.

Криміналізація молодіжних субкультур та ініціатив. Джерела цього процесу носять загально-соціальний характер. Не секрет, що масштаби організованої злочинності в Україні значні і частина молоді виявляється прямо або побічно пов'язана з кримінальними структурами, має контакти з ними в сферах бізнесу, політики, розваг тощо. Організована злочинність фактично

---

174 Луков В.А. Молодежные субкультуры в современной России [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zpu-journal.ru>

є паралельною реальністю і прийняті в її середовищі соціокультурні орієнтири здобувають ціннісне значення в молодіжному середовищі.

Паралельно відбувається проникнення ксенофобських та расистських настроїв в молодіжне середовище.

Починаючи з 2005 р. в Україні активізуються «скінхеди», зокрема їх праворадикальна частина, діяльність якої спрямована на насильницькі дії на ґрунті расової та національної ворожнечі. Лише в Інтернеті постійно діють не менше 30 веб-сайтів неонацистського і ультранаціоналістичного характеру.

Найчастіше насильство спрямовано проти іноземних студентів, шукачів притулку, біженців та іммігрантів. Жертвами нападів стали і кілька працівників посольств та представництва ООН, а також члени їх сімей. У 2006 р. моніторинг Конгресу національних громад України (КНГУ) зафіксував 16 нападів, два з яких закінчилися смертю, у 2007 році було вже близько 90 жертв, з яких 5 загинули, а за перші три місяці 2008 р. постраждало 45 іммігрантів, 2 з них загинуло. На думку експертів КНГУ, це лише «верхівка айсберга», оскільки фіксувалися тільки випадки, які потрапили в публічну сферу. Втім, прямих доказів того, що це результати нападів саме «скінхедів» в більшості випадків не було.

Найбільш численні групи скінхедів зафіксовано в Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Севастополі, Чернігові та Автономній Республіці Крим. За попередніми даними МВС України, налічується не менше 500 осіб у віці від 14 до 27 років, об'єднаних у групи чисельністю від 20 до 50 осіб без чіткої структури та організаційної побудови¹⁷⁵.

З 2005 року у Львові та Харкові стають регулярними закриті фестивалі неонацистських музичних груп з України та Росії, організовані неофіційною Українською націонал-трудовою партією.

Вплив західних молодіжних субкультурних феноменів. Сюди можна віднести традиційні молодіжні субкультури: хіппі, панків, а також футбольних фанатів, байкерів, реперів, брейкерів, рейверів тощо, внутрішня субкультурна структура яких стала відповідати «традиціям» європейських аналогів.

Рух хіппі виник у США та поширився у Західній Європі в середині — наприкінці 1960-х рр. як протест проти війни у В'єтнамі. Перші хіпі у США зазвичай збиралися у великі громади, в яких жили. Вони апелювали до свободи, етнічних мотивів, пропагували нудизм, автостоп, вегетаріанство. Хіпі відмовлялися від суспільства, спалювали свої паспорти, кидали навчання.

Значного поширення контркультура хіппі набула у колишньому СРСР. Починаючи з 1967 р. у Москві і містах, розташованих близько до західного кордону — Львові, Таллінні, Ризі, Вільнюсі, Ленінграді з'являються їх великі групи.

---

¹⁷⁵ В Україні активізувався рух скінхедів і неонацистів — дослідження [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://novynar.com.ua/politics/59212>

Спочатку вони були включені до протестних акцій і піддавалися репресіям — арешт групи Шарніра у Львові в листопаді 1970 р., розгони демонстрацій у Москві (1 червня 1971 р.), Гродно і Вільнюсі (в серпні 1971 р.), заворушення в Каунасі після самоспалення Ромаса Каланти (травень 1972 р.).

Репресії спричинили виникнення Системи — неформальної мережі осередків хіппі по всій території колишнього СРСР, яка могла функціонувати в напівпідпільних умовах андеграунда (надавати житло, адреси по всій території Союзу, проводити культурні заходи — підпільні рок-концерти, виставки). Завдяки цьому рух в СРСР проіснував набагато довше, аніж на Заході. Склався певний кодекс поведінки, хіппі чітко вирізняли себе від членів традиційного суспільства («цивільних»), заперечували комсомол, службу в армії, працю на радянських підприємствах. Одночасно з цим вони уникали однозначних політичних кроків, через що їм не так просто було «пришити» політику.

Постійним місцем збору хіппі в СРСР від початку 1970-х рр. і до горбачовської «перебудови» був Таллінн, оскільки режим в Естонії був найбільш толерантним. Сюди з'їжджалися на початку травня, коли починався автостопний сезон. А 1 червня, на День захисту дітей, їхали до Москви. Щоліта, починаючи з 1978 р., відбувалися всесоюзні хіппі-сейшні на річці Гауї неподалік від Риги, під час святкування Ліго (латиського Івана Купала).

Найважчим для хіппі виявився період андроповщини 1982-1984 рр., коли багатьох учасників руху було арештовано і запроторено за ґрати та до лікувальних закладів. Із початком «перебудови» в середовищі хіппі з'являються спроби переосмислити ідеологію — маніфест «Хиппи от Системы к Богу» Генерала, Сталкера і Вороб'я (Москва, 1986) та інші. Процеси демократизації в СРСР привели до виходу хіппі з підпілля та до їх розпаду. У Львові, де традиційними були орієнтація на Захід і демократичні цінності, існувала найбільша в Україні хіп-тусовка.

Головним місцем збору був Святий Сад, де зосереджувалися учасники рок-групи «Вуйки» (Супер Вуйки) — лідер Ілько Лемко. З «Вуйками» була пов'язана традиція, починаючи з 1977 р. до Львова з'їжджатися зі всього Союзу на день пам'яті Джими Хендрикса 18 вересня.

З початком Перебудови в середовищі львівських хіппі також з'являються спроби переосмислити ідеологію і, як колись Еббі Гофман, політизувати рух. У 1987 р. у Львові з'являється маніфест «Ідеологія радянських хіппі. 1967-1987» Аліка Олісевича, де чітко наголошено на потребі громадянських акцій. 20 вересня 1987 р. група Аліка Олісевича провела у Львові першу в УРСР демонстрацію під політичними гаслами, в жовтні 1987 р. перетворилася на пацифістську, згодом правозахисну групу «Довіра» (1987 — 1990 рр.).

Сьогодні чітко виділяють дві групи цього руху: так звана «стара Система» («олдові хіппі» від англійського old, тобто старий, «справжні хіппі», «мамонти») та «нова Система». «Стара Система» складається з людей старшого віку, для

яких «хіппізм» — це все їх життя. «Нова Система» об'єднує в собі молодь віком від 14-ти до 20-ти років, які поєднують «хіппізм» із навчанням у престижних закладах і не завжди дотримуються найважливішої заповіді, яку визначили ідеологи руху — незалежність від соціуму. Натомість молодь робить основний акцент на атрибутиці, використовуючи сленг, манеру одягатися, прикраси та ін.

Через це існує непорозуміння між двома цими поколіннями, яке, щоправда, не заважає існувати жодній зі сторін. І обидва ці табори вірять, що саме вони є справжніми «хіппі», які ведуть свій початок з 66-го року зі штату Каліфорнія (США).

Зрозуміло, що нинішнє покоління хіппі далеке від духовних засад своїх попередників. Сучасники вже не виголошують гасло Сартра «Вони украли в мене сенс життя!» і не збиваються у комуни. Тепер це субкультура, де переважає потяг до класичної рок-музики і плетіння з бісеру.

Збори хіппі почали проводити в Україні з 1993 р. біля водоспаду Шипіт у Карпатах. Відтоді щороку на свято Івана Купала тут збираються хіппі і представники інших субкультур не тільки з СНД, а й зі всієї Європи.

Байкерська тема в Україні відійшла у бік після розпаду Союзу, однак наприкінці 90-х про «лицарів дороги» знову заговорили і популярність руху пішла догори.

Більшість мотоциклістів — успішні бізнесмени. Їх виїзди перетворюються на феєричне шоу з розкішними «Харлеями», роздачею пива всім охочим і регулярними акціями в дусі «Байкери проти наркотиків». Два найбільші клуби столиці — «Crazy Hohols MFC» і «Biker Sich» — постійно змагаються як в екстравагантності витівок, так і в масштабах своїх акцій. Так, левову частину виторгу з літнього «Київ Байк Шоу 2008» байкери передали на благодійність.

Такі ж справи й у Дніпропетровську — другому за популярністю місті в байкерському середовищі. Влада міста всіляко підтримує акції мотоциклістів, а найбільший і найвідоміший клуб «MC Angels» регулярно влаштовує виїзди та байкерські вечірки по всій Україні.

Харківський клуб «Street Warriors» за кількістю акцій, шоу і просто групових виїздів не відстає від інших побратимів. Як і інші мотоциклісти, харків'яни старанно борються зі стереотипом, що «байкер — це бандит на мотоциклі». Попри те, що в лавах «вуличних воїнів» здебільшого прості хлопці і масштабних акцій вони не влаштовують, за весь час існування клубу його члени не вирізнялися антигромадською поведінкою.

Донецькі байкери підтримують постійний зв'язок, але у великі клуби не об'єднуються. Однак з погляду боротьби з неприємним стереотипом вони зайшли найдалше. З ініціативи ДАІ в рамках акції «Хулігани — повчають» вони інструктують школярів щодо безпечної їзди та правил дорожнього руху.

Львів хоч і не надто знаменитий своїми клубами, безперечно, це найпопулярніше місце для злетів мотоциклістів не лише України, а й Росії та Білорусі.

Мотопарад центром Львова і щорічний рок-концерт за участі світових знаменитостей, що влаштовується коштом «лицарів дороги», явище для городян вже звичне.

До того ж, у 2002 році відбувся найбільший в Україні міжнародний байкерський зліт «Тарасова гора», який нині щорічно проходить на початку червня у Каневі, біля підніжжя однойменної гори. А у 1999 році в Одесі було започатковано міжнародний зліт байкерів «Гоблін-шоу»¹⁷⁶.

Найбільш поширеними в Україні є субкультури, які мають своїм джерелом хіп-хоп: брейкери, репери, граффіті-культура і ді-джейніг. У складі елементів хіп-хоп культури розглядаються також стритбол (вуличний футбол), роллінг (певна техніка катання на роликах) та ін.

Гедоністично-розважальні субкультури ще називають музичними молодіжними субкультурами, здебільшого їх адепти складаються з підлітків. Їх об'єднують спільні музичні смаки, легке, безтурботне ставлення до життя, прагнення жити сьогодишнім та «прикид» (особливості зовнішнього вигляду, одягу та рухів).

Початок епатажно-протестним субкультурам поклали панки. Саме вони стали пропагандистами ідеї «шок-протесту». Пізніше цю ідею підхопили готи, емо, металісти, трешери, сатаністи. Треба відзначити, що епатажно-протестні субкультури часто переходять у радикально-деструктивні. Їх приналежність до першого чи другого типу визначається лише мірою неприйняття навколишнього середовища і готовністю до силових дій.

В Україні музичні групи готичного спрямування існували ще з середини 80-х (їх відомими наступниками стали, зокрема, «Кому ВниЗ» та «Вій»), хоч сама субкультура оформилася порівняно недавно. Майже одночасно зі столичним Київським готичним кланом (заснованою наприкінці 90-х організацією готів) перше регіональне об'єднання було створене в Тернополі. Це готичний клуб «Гамадіон», який є «об'єднанням готів-християн традиційних українських конфесій». А у 1999-му в мережі Інтернет було створено віртуальне об'єднання під назвою «Український готичний портал»¹⁷⁷.

Стосовно панку в Україні, він розвивався ще за часів радянської України і був протестом проти влади, тогочасних порядків, ідеології та способу життя. Особливістю Українського панк-року є тематика українських пісень, пісень, що пов'язані з українською історією чи культурою. Дуже відомою ще з часів СРСР була група Брати Гадюкіни, яку можна вважати певним різновидом панку.

Зараз це Брем Стокер, ФЛІТ, Серцевий Напад, Тостер, Пан Пупец, Doping, Абзольц, Борщ та інші.

Дослідники субкультурної молодіжної активності вважають, що молодіжні співтовариства, засновані на запозичених стилях життя (з їх

---

176 *Настав час добрих байкерів* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tutatama.tochka.net/ua/kyiv/events/performances/5857>

177 *Мичко С. У замках Тернопілля завелися готи* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/226/192/8047/>

корпоративними правилами і зразками поведінки, одягу, музичних смаків) при входженні — лише трамплін в інституціоналізоване суспільство. В цьому сенсі вони є певною добудовою соціальної реальності для пом'якшення напруженості в суспільні структури¹⁷⁸.

Романтична компенсація повсякденної рутини. Цей тип молодіжних субкультур характеризується орієнтацією на створення паралельного світу, свого роду «міфу». Міф будується на підставі певних творів (переважно «фентезі») чи запозичених світоглядних концепцій інших культур. Серед них можна виокремити «ігрові» молодіжні субкультури. Ця субкультура створює свій паралельний «світ», у якому «ховається» від реалій суспільства.

Фактично субкультурними утвореннями стали групи, поєднувані інтересом до екстремальних видів спорту. Деякі співтовариства сформували досить розвинену ідеологію на перехресті актуальних суспільних проблем і практику випробування вольових якостей особистості в екстремальних умовах (діггери).

Окремо варто згадати субкультури, які виникають на зіткненні захопленням літературними творами, історичною та військово-історичною літературою. В цій категорії розглядаються толкієністи (шанувальники творів Д.Р.Р.Толкієна), які створили власну субкультуру, де об'єднані рольові ігри, історична реконструкція, філологія, філософія тощо. На сьогодні ця субкультура не обмежується виключно творами Толкієна, в ній можна прослідкувати вплив творів видатних українських та російських фантастів Н.Перумова, М.Семенової, А.Сапковського, вплив неоязичницьких об'єднань та окультизму.

Релігійно-містичні молодіжні субкультури є синтезом містичних і релігійних культів із традиціями і цінностями окремих молодіжних субкультур. У таких субкультурах обов'язково повинен бути лідер, що є головним «гуру». Чисельність таких груп незначна.

Відтворення деяких рис минулого. Перенесення в молодіжне середовище моделей поведінки й організації життєвого простору з попередніх епох, конструювання нових норм поведінки та смислового ряду на основі історико-літературних творів носить субкультурний характер.

Отже, кожна людина прагне бути індивідуальною і через такі субкультурні утворення вона може самовиразитися, знайти однодумців і спілкуватися в своєму окремому, цікавому, далекому від реальності світі.

Молодіжна неформальна ініціатива та молодіжні субкультури в Україні відчують на собі вплив криміналізації суспільства, західної культурної експансії, тяги до подолання рутини повсякденності, спроб «випасти» із соціального контексту. Ці впливи переплітаються і у різній мірі властиві тим чи іншим субкультурним феноменам.

¹⁷⁸ Ковалева А.И., Луков В.А. Социология молодежи: Теоретические вопросы. — М.: Социум, 1999. — 351 с.

Деякі з молодіжних субкультур можуть створювати платформу для розвитку негативних тенденцій у молодіжному середовищі (проблеми наркоманії, насильства тощо), інші скоріше мають позитивне суспільне значення. У всіх випадках важливо, що для певної частини молоді через субкультурні форми лежить шлях до освоєння соціальності.

3.3. Міжнародне молодіжне співробітництво

Міжнародне молодіжне співробітництво є одним з пріоритетних напрямків роботи Державної служби молоді та спорту України.

Міжнародна молодіжна політика України на сьогодні переважно спрямована на розвиток євроінтеграційного напрямку та імплементації надбань Європейського Союзу до українського суспільного та політичного життя. У свою чергу геополітичне становище України є таким, що викликає зацікавленість європейської спільноти до взаємного співробітництва та майбутнього входження України до її складу.

Відповідно до покладених завдань визначено наступні пріоритетні напрямки співпраці у галузі міжнародної молодіжної політики:

- підтримка міжнародних програм молодіжних і дитячих громадських організацій та їх спілок;
- ініціювання розроблення проектів міжнародних договорів у сфері молодіжної політики та організація їх виконання;
- сприяння міжнародному молодіжному обміну;
- організація та проведення міжнародних творчих виставок, музичних, фольклорних театральних фестивалів, конкурсів і концертів, а також міжнародних заходів для молоді.

Протягом двох минулих років підписано:

- Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Молдова про співробітництво в галузі молодіжної політики (01.02.2010 р.). На даний час підготовлено пакет відповідних документів на КМУ для затвердження вищезазначеної Угоди;
- Програму співробітництва в області молодіжної політики і спорту між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Міністерством молоді та спорту Азербайджанської Республіки (22.09.2010 р.);
- Меморандум про молодіжні обміни між Урядом України та Урядом Канади (25.10.2010 р.).

Відзначимо, що продовжується робота відповідно до підписаних раніше нормативно-правових актів в галузі міжнародного молодіжного співробітництва. Зокрема здійснюється обмін досвідом стосовно формування та реалізації державної молодіжної політики в рамках Програми співробітництва в галузі молодіжної політики на 2010-2011 рр. з Федеральним міністерством у справах

сім'ї, людей похилого віку, жінок та молоді ФРН, Програми заходів двостороннього українсько-французького співробітництва в галузі молодіжної політики на 2010-2011 роки та ін.

З метою розширення міжнародного молодіжного співробітництва розроблено проекти:

- Угоди між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Міністерством у справах молоді та спорту Королівства Марокко. На даний час проведено роботу щодо внутрішньодержавного погодження проекту Угоди. За інформацією МЗС України, підписання зазначеної Угоди планується під час проведення Другого засідання Міжурядової українсько-марокканської комісії з питань торговельно-економічного, науково-технічного та культурного співробітництва;
- Меморандум про співробітництво в галузі молоді з Королівством Саудівської Аравії;
- Меморандум про україно-норвезьке співробітництво в галузі молоді;
- Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Міністерством Іраку у справах молоді та спорту щодо співробітництва у сферах молоді та спорту (підготовлено до підписання).

Важливою була євроінтеграційна складова міжнародного співробітництва Міністерства, зокрема з ЄС і Радою Європи.

Міністерство приймало активну участь у переговорному процесі щодо Угоди про асоціацію між Україною та ЄС; моніторингу виконання заходів Порядку денного асоціації Україна — ЄС; у засіданнях Ради, Комітету з питань співробітництва Україна — ЄС та українських частин підкомітетів № 2,6,7; у тематичних програмах та агенціях ЄС (програма ЄС «Молодь в дії»); інструментах залучення зовнішньої допомоги Європейської Комісії у рамках TAIEХ і TWINNING.

Подальшого розвитку набуло міжурядове співробітництво в рамках Ради Європи. У листопаді 2010 року в м. Києві відбулась Генеральна Асамблея Європейського молодіжного форуму.

Нині співробітництво представників українського молодіжного руху з громадськими організаціями та іншими молодіжними об'єднаннями інших держав відбувається за рахунок існуючої, та динамічно зростаючої бази міжнародних договорів України про співробітництво у галузі молодіжної політики.

Серед таких договорів міжнародного рівня можна згадати: Угоду про співробітництво в галузі молодіжної політики та спорту, з Азербайджаном (2001 р.); Програму співробітництва в галузі молодіжної політики і спорту між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Міністерством молоді та спорту Азербайджанської Республіки на 2008-2009 роки; з Білоруссю — Угоду між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Білорусь про співробітництво в галузі молодіжної політики (1995 р.), Програму співробітництва в галузі молодіжної

політики між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Міністерством освіти Республіки Білорусь на 2007 рік; з Францією — українсько-французьку програму співробітництва у галузі молодіжної політики та спорту на 2008-2009 роки; з Польщею — Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про українсько-польську співпрацю молоді (2006 р.); з Казахстаном — Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Казахстан про співробітництво в галузі молодіжної політики (2005 р.); з РФ — Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі молодіжної політики (2003 р.), Міжвідомчу україно-російську Угоду про співробітництво у сфері сімейної політики та забезпечення гендерної рівності (2003 р.); з Німеччиною — Міжвідомчу Угоду про співробітництво в галузі молодіжної політики (1993 р.), Програми про співробітництво в галузі молодіжної політики тощо.¹⁷⁹

Найширше молодь залучена до процесів прийняття рішень через участь у різноманітних громадських об'єднаннях — молодіжних та дитячих громадських організаціях, органах студентського самоврядування, студентських профспілках, молодіжних парламентах тощо. Узагальнено таку категорію можна назвати — суспільно-активна молодь.

Варто зазначити, що спільною рисою всіх механізмів та форм участі, які запроваджуються в Україні, є винятковість. Тобто це, на жаль, окремі випадки ефективної діяльності, які є радше винятком із правил¹⁸⁰.

Періодично також проводяться міжнародні молодіжні конференції, які проходять у рамках Центральноєвропейського молодіжного співробітництва (CEYC), що розпочалося з підписання спільної декларації в м. Будапешт 14 липня 2008 року. Центральноєвропейське молодіжне співробітництво (CEYC) було створено як демократичну платформу для співпраці між молодіжними об'єднаннями країн Центральної Європи. Ідея створення організації набула поширення завдяки угорському громадському об'єднанню «Фідес» (Fidesz Hungarian Civic Union), молодіжному крилу партії «Фідес» (Fidesz Youth Section) та першому з'їзду CEYC, який відбувся в Угорській столиці 13-15 липня 2007 р.

Сьогодні CEYC є сильним лобі для регіону, який був тривалий час закритим для демократичного світу. Метою діяльності CEYC є об'єднання спільних цілей, вірувань та політики молоді Центральної та Східної Європи. Члени CEYC активно працюють над створенням демократичного та об'єднаного Центральноєвропейського регіону.

CEYC є організацією, до якої входить чимало країн, зокрема члени Євросоюзу. Держави-члени спільноти, що нещодавно приєдналася до неї та ті, що лише планують своє членство, малі та великі країни є рівними та мають однакові права.

179 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/sport/doccatalog/document?id=95322>

180 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://kds.org.ua/article/tolstaya-t-m-tezi-do-publichnogo-vistupu-na-temu-pidgotovka-molodi-do-sluzhbi-v-organah-derz>

Також Центр Демократичного Відродження за підтримки Фонду Фрідріха Науманна за Свободу проводить Міжнародний форум експертів та молодих лідерів. Останній у Києві зібрав молодих громадських, економічних і політичних лідерів з країн Європи, СНД та США, у якому прийняли участь 40 представників громадських, політичних, неурядових, науково-дослідних та урядових економічних організацій з 11 країн. Форум став місцем для роздумів та обговорення важливих проблем і викликів для України на шляху її реформування, співробітництва з країнами Європи та СНД та особливої ролі молодого покоління в процесі соціально-економічних перетворень.

Форум став платформою для співпраці між організаціями країн Східної та Західної Європи. Молоді лідери взяли участь у дискусіях, воркшопах, економічних іграх. Було здійснено інформаційний обмін, що стосувався соціальних заходів, проектів, можливих програм міжнародної співпраці. Форум надав простір для думок, суджень і бачення молодого покоління американців, європейців та українців на суттєві проблеми в економіці України в даний період¹⁸¹.

Активну роль на формування та реалізацію державної молодіжної політики здійснюють агенції ООН: Програма розвитку ООН в Україні (ПРООН), програма Волонтери ООН.

У 2008 році Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту з ПРООН в Україні розпочали впровадження проекту «Соціальна інтеграція та розвиток громадянської відповідальності молоді в Україні».

Проект реалізовувався за підтримки інших органів виконавчої влади, бізнес-структур, громадських організацій. Передумовою для його виникнення стали результати, що їх було отримано від роботи інших проектів ПРООН, спрямованих на відродження та розвиток сільської місцевості України, місцевої громади тощо. В рамках таких проектів та з метою активізації сільської молоді було створено ряд сільських молодіжних центрів, які стали базою для зустрічей та проведення різноманітних заходів молоддю та для молоді.

Проект було спрямовано на соціальну інтеграцію молоді, що є новою концепцією для України, з використанням таких інноваційних підходів, як: розвиток волонтерства як інструменту досягнення задач місцевого розвитку; скорочення нерівності у доступі до ресурсів між молодими мешканцями сіл та міст; використання комп'ютерних технологій для розвитку соціальної активності молоді; створення умов для втілення місцевих соціальних проектів; налагодження діалогу між поколіннями. Як результат діяльності Проекту: Державна служба молоді та спорту України, її обласні управління вже отримали від практичні матеріали та технології для імплементації державної молодіжної політики.

Протягом травня-вересня 2011 року тривала співпраця Державної служби молоді та спорту України та ПРООН щодо розробки нового соціального проекту,

181 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://cdr-ukraine.org/projects/72/72.html>

спрямованого на роботу з молоддю: «Соціальна інтеграція молоді через вдосконалення системи надання навичок у пошуку роботи та поширення ідеї волонтерства».

Метою проекту є впровадження рекомендацій та підтримка урядових інституцій, залучених до національної відповіді епідемії СНІДу шляхом заохочення мультисекторального партнерства та координації на всіх рівнях.

Проект «Врядування з питань ВІЛ/СНІДу» забезпечує реалізацію двох з трьох основних напрямків діяльності ПРООН з протидії ВІЛ/СНІДу, а саме: врядування з питань ВІЛ/СНІД та ВІЛ/СНІД, права людини та гендерний аспект і включає 3 основні компоненти:

Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні сприяє розвитку культури і освіти без гендерної упередженості та включенню питань з гендерної обізнаності і чутливості до системи освіти; запровадженню гендерних стандартів у системі освіти, підтриманню формування системи методик та стандартів гендерної освіти для вчителів та викладачів України.

Програма виступатиме за формування освітніх програм без гендерної упередженості, для цього будуть підготовлені рекомендації із проведення гендерної експертизи шкільних підручників, посібників та освітніх програм.

Гендерні питання мають бути включені як до системи підготовки вчителів, так і до загальної системи вищої освіти. Для цього Програма підтримуватиме розробку гендерно-чутливих програм для студентів педагогічних та інших ВНЗ. Ми забезпечуватимемо переклад книг, підручників, навчальних програм та матеріалів із гендерної проблематики.

Підвищення громадської обізнаності та розуміння гендерних питань. Програма підтримуватиме діяльність гендерних ресурсних та освітніх центрів в областях України.

Програма технічної допомоги Фонду Організації Об'єднаних Націй в області народонаселення (ЮНФПА) на 2012-2016 рр.: в рамках компоненту «Репродуктивне здоров'я та права» виконуються проекти, спрямовані на формування серед молоді здорового способу життя та поведінки з метою поліпшення сексуального та репродуктивного здоров'я.

Рамкова програма партнерства Уряду України — ООН на 2012-2016 роки (затверджено Виконавчою радою ПРООН/ЮНФПА/ЮНОПС у червні 2011 р.).

Установи, фонди та програми системи ООН визначили основні пріоритети, узгоджені з Програмою економічних реформ на 2010-2014 рр., національними Цілями розвитку тисячоліття (ЦРТ) та іншими національними політичними й стратегічними документами, та склали спільну основу партнерства Уряду України та ООН. Урядом України та системою ООН було досягнуто домовленості щодо співпраці у чотирьох взаємопов'язаних тематичних сферах: (I) стале економічне зростання і подолання бідності; (II) соціальний розвиток; (III) врядування; (IV) навколишнє середовище і зміна клімату.

Як передбачається, конкретні ініціативи, які стосуються молоді, будуть включені до кожного з компонентів програми.

Інтеграція українського молодіжного руху в міжнародні молодіжні структури

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України та Державна служба молоді та спорту сприяють співпраці українських молодіжних громадських організацій з молодіжними громадськими організаціями іноземних держав. Вони реалізують окремі проекти з іноземними партнерами (характер непостійних зв'язків) та такі, що входять до певних міжнародних спілок (постійних зв'язків).

До таких організацій, що мають окремі проекти з іноземними партнерами, належать: ВМГО «Європейська інтеграція», ВМГО «Україна XXI», ВМГО «Молода Просвіта», Всеукраїнське об'єднання «Німецька молодь в Україні». Зазначені організації реалізують ряд двосторонніх міжнародних проектів при підтримці Міністерства.

Всеукраїнське об'єднання «Німецька молодь в Україні» співпрацює з Федеральним молодіжним союзом Німеччини у реалізації спільних проектів в сфері роботи з молоддю.

Асоціація молодіжних організацій України «Спектр» співпрацює з Австрійським об'єднанням робочої молоді, Інтернаціональною спілкою Німеччини, Італійським молодіжним об'єднанням «Terra del Fuoco», Датським молодіжним об'єднанням «SUF».

Багато українських молодіжних організацій є членами певних міжнародних організацій та об'єднань.

Так, Всеукраїнська асоціація молодіжного співробітництва «Альтернатива-В» є членом AEVSO (Альянс європейських волонтерських організацій). Члени Альянсу реалізують короткострокові волонтерські проекти для молоді старше 18 років. Його членами є представники 14 Європейських країн та США. До того ж «Альтернатива-В» є членом ICYE (Міжнародна організація молодіжних культурних обмінів) та CCIVS (Координаційний комітет з питань міжнародного волонтерства).

МГО Соціалістичний Конгрес Молоді є членом IUSY — Міжнародної спілки соціалістичних організацій, яка об'єднує 143 соціалістичних, соціал-демократичних та лейбористських молодіжних організацій понад 100 країн світу.

ВМГО «Всеукраїнська молодіжна хостел асоціація» є членом Міжнародної Федерації Молодіжних Хостелів.

МГО Ліберальне Молодіжне Об'єднання є членом IFLRY — Міжнародної Федерації ліберальної молоді, яка об'єднує 90 молодіжних організацій зі всього світу.

Асоціація молодіжних організацій України «Спектр» — є членом EFYSO (Європейська федерація молодіжних сервісних організацій, федерація

об'єднує МГО з таких країн, як: Австрія, Данія, Франція, Німеччина, Велика Британія, Ірландія, Польща та Україна. Фінансується за рахунок членських внесків та коштів Комісії Європейського Союзу і коштів Ради Європи).

МГО «Християнсько-Демократична молодь України» є членом YEPP (молодіжна організація європейської народної партії, об'єднує 48 організацій з 35 країн Європи), та DEMYC (Democrat Youth Community of Europe — Демократичної Молодіжної Співдружності Європи). Плідна та кропітка робота в межах цих двох молодіжних структур дозволила представникам організації бути обраними до керівних органів YEPP та DEMYC. Демократичний Альянс є однією з небагатьох організацій Східної Європи, чиї представники входили до керівних органів найбільших молодіжних європейських утворень. За час своєї діяльності в YEPP та DEMYC він багато разів виступав ініціатором різних рішень та політичних резолюцій. Активність організації сприяла встановленню партнерських стосунків з багатьма молодіжними організаціями європейських країн, які втілювалися в десятки реалізованих проєктів в Україні і поза її межами. Окрім своєї традиційної діяльності у межах вищезгаданих платформ Європи, організація започаткувала активне співробітництво з таким вже немолодіжним загальноєвропейським об'єднанням, як Панєвропейський Союз (PanEuropean Union) та отримала повноправне членство в Інституті Роберта Шумана (Robert Schuman Institute).

До того ж, міжнародна молодіжна громадська організація «Європейський молодіжний парламент — Україна» (ЄМП-Україна) представляє один з 34 національних комітетів ЄМП в Україні. Організація, зареєстрована Міністерством юстиції України від 18 лютого 2002 року, є повноправним учасником процесу громадянського соціального розвитку в Україні. Де факто, ЄМП-Україна успішно функціонує в Україні з 2000 року, залучаючи українську молодь до діяльності однієї з найбільших європейських платформ для дебатів, міжкультурних зустрічей, освітньої роботи та обміну ідеями між молодими європейцями. Щороку ЄМП-Україна проводить Національну сесію, за результатами якої обираються делегати, які представляють Україну на міжнародних та регіональних сесіях ЄМП у Європі; також організація проводить регіональні сесії та інші проєкти для молоді в містах України. За роки діяльності організація отримала професійні знання та цінний досвід проведення різноманітних молодіжних заходів: регіональних та міжнародних сесій, національних конференцій, тренінгів, семінарів. ЄМП-Україна є головним партнером у проведенні молодіжних самітів ООН з досягнення Цілей тисячоліття в Україні, а також головним молодіжним партнером Представництва Європейської Комісії в Україні під час організації святкувань Днів Європи в Києві та в інших містах України¹⁸².

Європейський молодіжний парламент (ЄМП) об'єднує 34 національні осередки в країнах Європи. Мета діяльності ЄМП — усвідомлення сучасною

---

182 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://eyp-ua.org/about/history/>

молоддю важливості питань, що стосуються Європи, та сприяння отриманню унікального навчального досвіду. Патронами ЄМП є Генеральний секретар Ради Європи Т. Ягланд та президент Європарламенту Є. Бузек. Діяльність ЄМП не фінансує жодна з партій або уряд. За період її існування в Україні ЄМП сприяли міжнародні фонди та благодійні організації, зокрема, міжнародний Фонд «Відродження», Міжнародна організація міграції (МОМ) та інші неурядові фонди¹⁸³.

Український молодіжний форум є всеукраїнською спілкою об'єднань громадян, до складу якої входить більшість молодіжних та дитячих громадських організацій та їх спілки, легалізовані на всеукраїнському рівні згідно з чинним законодавством України. Головна місія УМФ — сприяння розвитку молодіжних та дитячих громадських організацій України та їх спілок, консолідація молодіжного руху в Україні та інтеграція його у міжнародний молодіжний рух. УМФ є членом Європейського молодіжного форуму (ЄМФ).

Європейський молодіжний форум — міжнародна організація, заснована національними радами молодіжних організацій європейських країн, що об'єднують більшість молодіжних організацій в своїх країнах, і загальноєвропейськими молодіжними неурядовими організаціями, зокрема молодіжними організаціями європейських партій. ЄМФ представляє інтереси молодих людей Європи на європейському і міжнародному рівнях; здійснює консультативну діяльність для таких міжнародних установ, як: Європейський Союз, Рада Європи, Організація Об'єднаних Націй тощо. Просуває молодіжну політику на державному рівні і впливає на рішення проблем молоді на різні рівні міжнародних структур.

2010 року Україна була обрана першою в історії країною Східної Європи, яка мала честь приймати 242 делегата та гостя Генеральної Асамблеї Європейського молодіжного форуму з понад 35 країн світу. Проведення Генеральної Асамблеї в Києві стало вагомим поштовхом у набутті повного членства Українського молодіжного форуму у Європейському молодіжному форумі, що надасть можливість молодіжній спільноті України приймати активну участь та впливати на процеси розробки та реалізації молодіжної політики як на національному, так і на загальноєвропейському рівнях.

На Саміті Тисячоліття ООН, що проходив у вересні 2000 року, світові лідери визначили ключові цілі та завдання розвитку до 2015 року, що стали відомі, як Цілі Розвитку Тисячоліття. ЦРТ — це зобов'язання розробити довгострокову політику, спрямовану на допомогу найбільш уразливим верствам суспільства кожної окремої країни та найбільш уразливим націям у світі. Генеральна Асамблея ООН прийняла ЦРТ як частину плану роботи Генерального Секретаря ООН, присвяченого виконанню Декларації Тисячоліття ООН.

Україна — одна з країн, що найактивніше ведуть роботу щодо досягнення ЦРТ протягом 2001-2015 рр. Одне з ключових місць у вирішенні широкого кола

¹⁸³ [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://firtka.if.ua/?action=show&id=3376>

проблем щодо ЦРТ займає молодь України. Саме для неї протягом останніх років Представництво ООН в Україні за допомогою інших формацій організовує та проводить Всеукраїнські молодіжні саміти ООН з метою:

- обговорити механізм встановлення партнерських відносин із представниками ключових інституцій суспільства в рамках реалізації молодіжних проектів в контексті досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття та підвищення участі молоді у процесі прийняття рішень;
- на основі результатів обговорення розробити план дій для молоді по найбільш ефективному залученню партнерів до імплементації молодіжних проектів по досягненню Цілей Розвитку Тисячоліття в Україні;
- розвинути регіональні мережі молодіжних НУО та партнерських організацій з Цілей Розвитку Тисячоліття та участі молоді у процесі прийняття рішень задля послідовної та комплексної реалізації молодіжної політики на місцевих рівнях.

До того ж, проводяться молодіжні Форуми з залученням закордонних партнерів по молодіжному рухові, метою яких є адаптування національних молодіжних проектів, вироблених під час молодіжних самітів Організації Об'єднаних Націй «Цілі Розвитку Тисячоліття», навчання представників молодіжних організацій навичкам встановлення партнерських стосунків із представниками державної влади та місцевого самоврядування, комерційних структур, міжнародних фондів і організацій тощо, обговорення найбільш ефективних шляхів співробітництва на рівні молодіжних організацій різних регіонів України.

14-18 липня 2008 року у Південній Кореї на Конференції Всесвітньої Організації Скаутського Руху Національну організацію скаутів України офіційно визнали повноправним членом цієї організації.

Також нещодавно члени міжнародної молодіжної організації AIESEC (об'єднує більше 50 тисяч студентів у 107 країнах світу) обрали нового Президента AIESEC International, який керуватиме всією організацією з 1 липня 2011 по 1 липня 2012 року. Це громадянка України Тетяна Михайлюк з Івано-Франківська. AIESEC — міжнародна молодіжна організація, що керується студентами та молодими спеціалістами, які цікавляться лідерством, менеджментом та питаннями світового розвитку. AIESEC була заснована у 1948 році. В Україні представництво організації з'явилося у 1994 р. AIESEC в Україні — це мережа студентів з більш ніж 60 університетів, понад 800 учасників, які постійно працюють у локальних представництвах в 16 найбільших містах¹⁸⁴.

Щороку на локальному та національному рівні AIESEC в Україні організовує понад 150 різноманітних заходів, подій та проектів, спрямованих на розвиток

---

184 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/iresource/?cmd=cat&num=9&ctg=68>

суспільства та молоді. Особливої уваги вимагають проекти, засновані на міжнародній програмі стажувань, які мають на меті використовувати міжнародний досвід молодих спеціалістів — учасників AIESEC з інших країн для здійснення позитивних перетворень у сучасному суспільстві. Щорічно Програма Стажувань надає можливість більш ніж 10 000 учасникам AIESEC працювати у сфері професіонального зацікавлення у одній зі 107 країн світу. Понад 100 іноземних стажерів проходять стажування в українських організаціях. Організація міжнародних Програм Стажувань AIESEC об'єднує представників різних ланок суспільства задля ефективного вирішення сучасних проблем¹⁸⁵.

Також в AIESEC діє проект «Світ без кордонів» («World Without Borders») — соціальний освітній проект, основним завданням якого є підвищення рівня володіння англійською мовою, розвиток лідерських якостей, особистий розвиток старшокласників та студентів, ознайомлення з глобальними проблемами людства, а також подолання мовного бар'єру, культурних стереотипів та виховання толерантного ставлення до представників інших країн, культур, віросповідань.

Проект охоплює 15 міст-представництв AIESEC в Україні та проходить близько 3-4 разів на рік. Унікальність проекту полягає в залученні молодих людей з різних країн світу. За час існування з 2003 року до розвитку української молоді мали змогу долучилися більше 600 іноземних студентів з понад 50 країн світу, а саме: Польщі, Туреччини, Індії, Китаю, Бразилії, Нової Зеландії, Індонезії, Єгипту, Того, Грузії, Румунії, Молдови, Японії, Сербії, Латвії, Казахстану, Болгарії, Мексики та багатьох інших¹⁸⁶.

Серед представників молодіжного руху, що активно співпрацюють з закордонними партнерами, можна виділити і молодіжну громадську організацію «Клуб «Компас», що була зареєстрована у січні 1993 року за ініціативи педагогів та вихованців Київського палацу дітей та юнацтва. Місія організації полягає у сприянні становленню громадянського суспільства шляхом виховання соціально стійкої молоді. Надання підліткам та молоді можливості для самореалізації, опанування потрібних їм навичок та знань для подальшого життя. Головні напрямки діяльності організації: робота з дітьми та молоддю; сприяння в організації тренінгів, семінарів, конференцій; взаємодія з фондами і організаціями, які займаються проблемами дитинства та молоді.

У співпраці з представництвом Дитячого фонду ООН в Україні (ЮНІСЕФ) дана організація готувала «Альтернативний звіт по Факультативному протоколу про торгівлю дітьми, дитячу проституцію та порнографію до Конвенції про права дітей». Метою проекту було: сприяння покращенню державної політики/законодавства, спрямованої на запобігання торгівлі, насильства та

185 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.aiesec.org.ua/partnerstvo/stazhuvannya>

186 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.aiesec.org.ua/proekty/svit-bez-kordoniv>

сексуальній експлуатації дітей, шляхом об'єднання зусиль громадянського суспільства, зокрема Коаліції НУО «Єднаємось заради дітей», для підготовки Альтернативного звіту по Факультативному протоколу про торгівлю, дитими, дитячу проституцію та дитячу порнографію до Конвенції про права дітей.

Також був започаткований проект «Не залишати без уваги жодної дитини», мета якого — підготовка членів Коаліції НУО «Єднаємось заради дітей» до адвокації прав дитини та моніторингу Національного плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини у відповідності до основного документу спеціальної Сесії ООН «Про цілі тисячоліття стосовно дітей та розвитку» та виконання національних програм і відповідної діяльності з виконання положень Конвенції ООН про права дитини на місцевому рівні. В рамках проекту була створена та сертифікована Українська команда тренерів з адвокації прав дитини та підготовлено Український ресурсний пакет — Посібник для тренерів (у 5-ти книгах), що включає в себе гендерний компонент.

За участю Фонду сприяння демократії при посольстві США в Україні молодіжна громадська організація «Клуб «Компас» провела моніторинг прав дитини для підготовки Альтернативного звіту відповідно до 3-4 державної доповіді по впровадженню Конвенції про права дитини, систематичний збір та обробку інформації, яка може бути використана для вдосконалення процесу прийняття рішень.

За сприяння Фонду імені Ч. С. Мотта (американський приватний фонд), у 1999-2003 р. МГО «Клуб Компас» став ініціатором створення неформальної мережі дитячих і молодіжних НУО «Нова хвиля», у котру входять 14 організацій з 13 регіонів України. Організації мережі здійснюють освітню та виховну діяльність, реалізують спільні проекти, розвивають механізми співпраці з органами влади та місцевого самоврядування. Лідери мережі збираються на щорічні збори, на яких розробляють стратегію подальшого розвитку. Місія мережі: розроблення і впровадження інноваційних методик у роботі з молоддю та молодіжними НУО, формування принципів взаємовідносин суб'єктів громадянського суспільства з метою його розбудови. Для реалізації місії з числа лідерів організацій була створена команда тренерів, що розробляють і проводять тренінги для дитячих і молодіжних НУО. Спираючись на ресурси мережі МГО, «Клуб «Компас» реалізував навчальні програми з громадянського представництва¹⁸⁷.

Громадський інформаційно-аналітичний Центр для молоді теж співпрацює з колегами з-за кордону і є колективним кореспондентським членом Міжнародної мережі «Молодіжний правозахисний рух». Центр побудований на основі самоврядування, організаційної самодіяльності, демократичних принципів і реалізовує цілі та завдання, що стоять перед усім суспільством, діє на засадах добровільності, рівноправності членів, законності та гласності. Завданнями Громадського інформаційно-аналітичного Центру для молоді є сприяння

---

187 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://compass.org.ua/?page_id=416

організації та проведенню заходів, реалізація гуманітарних і соціальних програм, спрямованих на соціальне становлення та розвиток молоді, розвиток суспільної відповідальності та громадської користі їх асоціацій, об'єднань громадян.

Міжнародне співробітництво даної організації представлене на рівні українсько-польської співпраці, а саме: Громадський інформаційно-аналітичний Центр для молоді співпрацює з Польсько-Американським фондом свободи, фондом «Боруссія» та Колегією Східної Європи ім. Яна Новака-Єзьоранського, які спільно організовують навчальні візити української молоді до Польщі (Study Tours to Poland). Суть візитів — надихнути учасників бути свідомими громадянами з активною життєвою позицією. Метою Study Tours to Poland є ознайомлення з польським студентським, науковим і громадським середовищем. Візити мають показати, чим живуть молоді, активні поляки, що вони організовують і можуть запропонувати іншим. Програма візитів включає лекції з цікавими людьми на теми Польщі, її сусідів, Європейського Союзу тощо, але не передбачає регулярних занять і лекцій у навчальних закладах, а самі візити не мають спеціалізації та не несуть характеру наукового стажування.

До того ж, український молодіжний рух представлений і в релігійній сфері. Так, молодіжна громадська організація «Молодіжна асоціація релігієзнавців» була зареєстрована Київським міським управлінням юстиції 20 серпня 2004 року (реєстраційний № 1 073 120 0000 000759) і є єдиною молодіжною організацією в Україні, яка проводить широкі дослідження у сфері релігії, застосовуючи сучасні методи та науковий підхід.

Основною метою діяльності організації є консолідація та підтримка молодих вчених, аспірантів та студентів у вивченні релігій, сприяння утвердженню серед молоді принципів толерантності та плюралізму, свободи совісті та релігії.

Завданнями організації є: співпраця з національними та міжнародними фондами й асоціаціями, державними, релігійними, освітніми, молодіжними і громадськими організаціями, котрі підтримують релігійну толерантність та зацікавлені в міжрелігійному діалозі; активна підтримка налагодження молодіжного міжконфесійного та міжрелігійного діалогу; сприяння утвердженню загальнолюдських прав та свобод у свідомості молоді; організація просвітницьких лекцій, семінарів, конференцій, літніх шкіл, фестивалів та інших науково-культурних заходів для підвищення культурно-освітнього рівня молоді та ін.

Налагодженням тісних зв'язків з іншими країнами займаються молодіжні громадські організації, що носять назву «Євроклуби», які діють майже в усіх регіонах України. Євроклуб — форма організації молоді, що сприяє творчій реалізації її членів, залученню молоді до участі в європейських ініціативах, інформуванню з питань європейської інтеграції, громадянській освіті та громадській діяльності молоді. Євроклуби можуть реєструватись як громадські молодіжні організації або існувати при навчальних закладах, громадських організаціях, підприємствах.

В Україні налічується близько 1000 Євроклубів, більшість з яких не здійснюють постійну діяльність, а частина діє спорадично. Однак існують також такі, що стають осередками розвитку та європеїзації своїх місцевих громад¹⁸⁸.

Починаючи з 2004 року, відповідно до державних програм з інформування громадськості з питань європейської інтеграції в Україні проголошена підтримка розвитку Євроклубів, однак реальних кроків з боку держави зроблено практично не було. Основним донором для Євроклубів було і залишається Представництво Європейського Союзу (до грудня 2009 року — Представництво Єврокомісії) в Україні, яке вже впродовж декількох років на конкурсній основі підтримує річні загальнонаціональні проекти з розвитку Євроклубів в Україні.

Також реальну підтримку розвитку руху Євроклубів надавав ряд проектів інституцій громадянського суспільства за підтримки таких донорів, як: Міжнародний фонд «Відродження», ПАУСІ, Фонд ім. Стефана Баторего, МЗС Польщі та інші.

Однією з найбільш активних вітчизняних НУО, що підтримують Євроклуби на сталій основі, є Українська асоціація європейських студій — всеукраїнська громадська організація, що об'єднує викладачів та дослідників європейської інтеграції.

Європейський напрям співпраці сповідує також молодіжна громадська організація «Академія Української Молоді», яка є інформаційно-консультативним представником програми «Молодь в дії» ЄС в Україні, а також членом Мережі проєвропейських організацій України. Серед напрямків її діяльності — міжнародна співпраця (міжнародні молодіжні зустрічі, Європейська Волонтерська Служба, Європейський клуб); транскордонна співпраця (організація Днів Добросусідства на польсько-українському кордоні у с. Корчмин). Дана організація має досвід роботи у сфері європейської інтеграції: реалізація заходів в рамках програми «Молодь» Європейського Союзу: міжнародні молодіжні зустрічі (в Україні та за кордоном), Європейська волонтерська служба (приймаюча та висилаюча організація для волонтерів ЄВС), проведення тренінгів та семінарів з міжкультурного навчання, ЄВС, написання та реалізації проектів в рамках програми «Молодь» ЄС; поширення інформації про програму «Молодь» ЄС (презентації, консультації, розсилка).

Абсолютно точно існує позитивна тенденція світової інтеграції українського молодіжного руху. Але не можна казати, що це ініціатива згори. Скоріше — потреба сучасності. Існує багато факторів, починаючи з усвідомлення самими організаціями, що перебування в європейському та світовому молодіжному просторі надає додаткових можливостей і закінчуючи такими банальними, на перший погляд, але завжди важливими в житті молодіжних організацій речами, як можливість подання спільних проектів, наприклад, в молодіжний фонд

---

188 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://ukraineuroclubs.blogspot.com/p/blog-page_3795.html

Ради Європи і отримання ресурсів для того, аби проводити ці проекти в Україні чи приймати безпосередню участь в їх реалізації за кордоном.

Тобто, український молодіжний рух за останні роки зробив серйозний крок в напрямку інтеграції в європейський та світовий молодіжний простір. Слід згадати «Всі різні, всі рівні» — європейську програму, яка стартувала в Європі ще 1995-го року під егідою Ради Європи, і до якої нещодавно долучилася Україна; 53-ю сесію «Європейського молодіжного парламенту», що проходила в Україні за участю близько 300 представників з країн ЄС. Це і заходи, які вперше на території України проводило європейське єкуменічне бюро (*Єкуменічний соціальний тиждень (ECT) — проект Інституту єкуменічних студій Українського католицького університету. Це міжнародний форум, який прагне, в тому числі і через прийняття законопроектів, покращення соціального добробуту нації, сприяє залученню громадянського суспільства до справедливої та солідарної державної політики та інтеграції України в міжнародний демократичний, мирний та єкуменічний простір*)¹⁸⁹.

Є багато двосторонніх контактів, коли українські організації не просто інтегровані в європейські молодіжні платформи, а мають там вирішальну силу. Тут можна згадати Християнсько-демократичну молодь. Наприклад, міжнародний секретар є віце-президентом однієї з найбільш впливових європейських молодіжних платформ — молодіжного крила європейської Народної партії, Галина Фоменчинко. До загальносвітового скаутського руху також дуже активно інтегруються скаутські організації. І це не поодинокі приклади¹⁹⁰.

Фінансування українських молодіжних організацій

Європейський принцип фінансової сторони функціонування молодіжних організацій чітко відображається в принципі роботи європейського молодіжного форуму: всі молодіжні організації Європи фінансуються винятково шляхом виділення коштів через гранти. На сьогоднішній день такого органу управління як Мінмолодьспорту в Європі немає. Проблемою молодіжної і дитячої політики займається саме молодь, а не орган центральної виконавчої влади. Це головний принцип. Кому ближчі проблеми молоді, ніж самій молоді, і хто визначає першочерговість їх вирішення, як не вона? Держава повинна проголошувати тільки пріоритети, а форми, механізми і шляхи їх досягнення повинна визначати саме молодь за допомогою молодіжних організацій, а для того, аби вони існували, повинна бути запропонована грантова система, іншого шляху немає — це європейський досвід¹⁹¹.

У більшості європейських країн уже відбувся відхід від концепції, що держава через надання фінансування проектам неурядових організацій здійснює їх «підтримку». Натомість в Україні цей механізм не розвинувся.

189 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/8C>

190 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://fri.net.ua/node/5324>

191 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www2.limo.org.ua/text/news/20080415.html>

З кожним роком в Україні все більше зменшуються видатки з державного бюджету на фінансування галузі культури, освіти, а на підтримку молоді вони взагалі мізерні. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» зобов'язує органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування здійснювати фінансову підтримку діяльності молодіжних та дитячих організацій, зокрема при затвердженні місцевих бюджетів передбачати відповідні видатки.

Загальні обсяги фінансування програм організацій для дітей та молоді в регіонах є різними. Деякі органи місцевого самоврядування не проводять фінансування програм для молоді та дітей, деякі включають їх в конкурси соціальних проектів. У зв'язку із економічною кризою ряд міських рад не проводив в 2010 році фінансування (наприклад, Луцька та Ужгородська міська рада). Щодо обсягів фінансування, вони коливаються від 50 000 гривень до 1,5 млн.

Слід відзначити тенденцію щодо деякого збільшення обсягів фінансування програм та заходів для молоді, які надаються для розподілу на основі конкурсу для НУО. При цьому кошти, які загалом передбачені на роботу з молоддю і дітьми, можуть бути розподілені на заходи, які реалізуються структурними підрозділами у справах дітей та молоді органів влади, за бажанням яких реалізація цих програм та заходів може делегуватись без конкурсу певним НУО, утримання створених органами влади установ, в тому числі оплату праці, витрати на комунальні послуги, інше утримання.

В результаті обсяг фінансування програм та заходів громадських організацій для дітей та молоді з бюджетів, що надається на основі конкурсів, залишається невеликим (від 0,3 до 20%).

Саме тому чимало молодіжних громадських об'єднань сьогодні знайшли альтернативні джерела фінансування. Йдеться про органи студентського самоврядування, в яких з ухваленням на початку цього року змін до Закону України «Про вищу освіту» з'явилася можливість отримувати кошти в обсязі 0,5% від спецфонду ВНЗ. Відтак в окремому вищому навчальному закладі, на кшталт КПІ та Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, для органу студентського самоврядування може бути передбачено суму, яка не поступається за розмірами тій, що на загальнонаціональному рівні виділяється державою на молодіжний рух. До того ж, у демократичний спосіб — і це закріплено в законі — обирається орган студентського самоврядування, який цими ж коштами під певним контролем держави повинен розпоряджатися. Така демократична система майже 20 років поспіль існує у Польщі і Латвії¹⁹².

Фінансування молодіжних організацій в більшості випадків останнім часом здійснюється з міжнародних та благодійних фондів, грантодавчих організацій. Серед основних організацій-донорів можна виділити дві наступні — Фонд Ф. Еберта та Міжнародний фонд «Відродження».

¹⁹² [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/molodizhnyi_ruh_u_finansovomu_poloni-60628.html

Міжнародний фонд «Відродження» (МФВ) входить до мережі Фундацій Відкритого Суспільства (заснованих американським меценатом та філантропом Джорджем Соросом), що складається з національних та регіональних фондів у понад 70 країнах світу, заснований в Україні у 1990 році.

Місія Міжнародного фонду «Відродження» — фінансово та організаційно сприяти становленню відкритого демократичного суспільства в Україні шляхом підтримки значущих для його розвитку громадських ініціатив. Сьогодні він є однією з найбільших благодійних фондів в Україні, яка надає підтримку ініціативам організацій громадянського суспільства, що співпадають з програмними пріоритетами Фонду на національному, регіональному та місцевому рівнях. У 2010 році Фонд надав організаціям громадянського суспільства України підтримку у вигляді грантів на суму, еквівалентну близько 10 млн доларів США.

Як приклад, міжнародний фонд «Відродження» започаткував в Україні Антикризову гуманітарну програму в липні 2009 року заради допомоги людям, культурницьким і громадським осередкам, яких найбільше зачепила фінансово-економічна криза. Програма підтримує соціальні, культурницькі та гуманітарні проекти, спрямовані на збереження освітніх та оздоровчих програм для дітей і молоді з сільської місцевості та депресивних регіонів, збереження культурницьких інституцій, перетворення їх на центри громадської активності та дитячої позашкільної зайнятості.

Стратегічними напрямками діяльності на 2009-2011 роки були визначені:

1. «Школа — мій дім і родина».

Мета: Знизити рівень дитячої бездоглядності у селах, селищах і малих містах України, у яких зафіксовано найвищий рівень бездоглядності дітей, шляхом підтримки роботи груп подовженого дня у шкільних закладах початкової та середньої освіти; забезпечити учнів груп подовженого дня гарячими обідами та додатковим медичним оглядом; підтримати діяльність гуртків, клубів, спортивних секцій; покращити побутові умови перебування дитини у школі (оновлюючий ремонт туалетів та приміщень їдалень).

2. «Підтримка діяльності дитячих садочків задля допомоги мамам, які працюють».

Мета: Подолати проблему перевантаження та нестачі дошкільних дитячих закладів шляхом залучення додаткових вихователів у вже працюючих дитячих дошкільних закладах державної власності; заохочення громадських організацій, благодійних фондів, інших організацій, що працюють з дітьми, до створення садочків сімейного типу, Центрів розвитку дитини тощо; заохочення Міністерства науки і освіти України до розробки спеціальних положень та випуску методичних матеріалів щодо роботи садочків сімейного типу.

3. «Трансформування закладів культури в осередки громадської активності та залучення творчих колективів до благодійництва».

Мета: Поновити діяльність закладів культури, підтримати громади та творчі колективи сіл, селищ і малих міст шляхом трансформування будинків культури в місцеві осередки громадської активності.

4. «Антикризова підтримка Молодіжних центрів праці».

Мета: підвищити рівень зайнятості серед непрацюючої молоді та студентства шляхом розширення спектру послуг, що надаються Молодіжними центрами праці.

Програма здійснює свою діяльність шляхом проведення конкурсів, тендерів, підтримки позаконкурсних ініціатив і реалізації операційних заходів на засадах співпраці з громадськими та культурницькими організаціями.

Міжнародний фонд «Відродження» приділяє значну увагу підтримці молодіжних ініціатив. В рамках діючих програм Фонду були підтримані заходи та конкурси, цільовими групами яких була молодь, студенти та діти. Зокрема, Антикризова гуманітарна програма МФВ в рамках своєї діяльності спільно з Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту провела конкурс та у 2011 році надала підтримку у сумі 800 000 грн. молодіжним центрам праці з метою підвищення рівня зайнятості серед молоді та студентства.

Також було надано фінансову підтримку в рамках конкурсів «Соціальні ініціативи для допомоги дітям з особливими потребами», «Підтримка дошкільних навчальних закладів та заохочення громадських організацій і благодійних фондів до створення дошкільних навчальних закладів сімейного типу» (фінансування з боку Фонду становило 3 207 381 грн.), «Підтримка груп подовженого дня та покращення санітарно-побутових умов закладів загальної середньої освіти у районних центрах, селищах міського типу та селах» (фінансування з боку Фонду становило 3 954 795 грн.), «Підтримка літнього відпочинку та зайнятості дітей пільгових категорій спільно з Мінмолодьспорт» (фінансування з боку Фонду становило 2 450 430 грн.).

У співпраці з Програмою МФВ «Рома України» Ромським Освітнім Фондом (м. Будапешт, Угорщина) надано стипендій на навчання ромської молоді у вузах України, 76 студентів отримали стипендії загальною сумою 1 100 000 грн. Програмою «Рома України» проведено конкурс по підготовці ромських дітей до навчання у школі (фінансування з боку Фонду становило 280 000 грн.).

Проекти, спрямовані на підтримку ініціатив української молоді, пов'язаних з європейською інтеграцією України, у 2010 та 2011 отримали фінансування Фонду в розмірі 1 844 496 грн. Проекти, спрямовані на підтримку міжнародного обміну досвідом, кращими практиками та інноваціями між молоддю в рамках програми «Схід-Схід — Партнерство без кордонів», отримали підтримку Фонду в розмірі 182 867 грн.

Загальна підтримка проектів, у яких молодь та діти були основними цільовими групами, перевищила 13 млн грн. у 2010 р. Підтримку здобували проекти різного рівня — загальноукраїнські, регіональні і місцеві¹⁹³.

Водночас саме питання розвитку сучасної молоді є наскрізними темами багатьох проектів у роботі Фонду Фрідріха Еберта (*його представництва в Україні*). Молодіжна політика присутня в основних стратегічних цілях Фонду: сприяння справедливому соціально-економічному розвитку; надання глобалізації соціального обличчя; зміцнення політичної активності та суспільної єдності; підтримка відродження соціальної демократії; поглиблення діалогу між громадськими об'єднаннями та політиками.

Представництвом Фонду в Україні був запроваджений проект «Політично активна молодь будує соціально справедливе місто», в ході якого Фонд посприяв організації та проведенню серії семінарів для молодих людей та регіональних ініціатив (міні-проектів для молоді). Проект став спробою перетворити у дію концепцію партисипативної демократії через залучення до вирішення проблем міста молодих політичних і громадських діячів, активістів та небайдужих, а також спробою реалізувати на місцевому рівні ініціатив, які для реалізації не потребують великих ресурсних затрат передусім завдяки свідомості і активності самої місцевої громади.

Плідні видимі результати після семінарів, позитивні відгуки від учасників та висновки оргкоманди підтвердили необхідність продовжити проект, зосередившись на східних регіонах України, і звузити концепцію демократії участі до співвідношення свободи і відповідальності, участі молоді, розвитку громад і системи цінностей (як індивідуальної, так і соціальної) як основи всіх рішень, вчинків або бездіяльності. У семінарах взяли участь понад 300 осіб з Донецької, Луганської, Дніпропетровської і Сумської областей.

Деякі «найкращі практики» вже ефективно реалізовано у різних регіонах. Як приклад, проведення флешмоб-акції «Обійми Україну» в м. Маріуполь та Львові. Дана акція повинна сприяти формуванню у суспільстві позитивного ставлення до різних регіонів країни та підсилення відчуття єдності шляхом проведення тематичних флешмобів, а також за допомогою поширення ідеї акції через медійні матеріали за допомогою соціальних мереж та ЗМІ. Проект «Спільна справа», що втілений в м. Краматорську, Донецької області, мета якого відновлення культурного спадку наших предків; покращення фізичного, емоційного, інтелектуального й духовного здоров'я; розвиток ідей активного відпочинку; натхнення один одного й суспільства на кроки до позитивних змін, починаючи з себе.

Серед реалізованих за підтримки Фонду ініціатив варто відзначити проект «Крок вперед» в м. Харцизьк, Донецької області, що мав своєю метою

193 [Електронний ресурс] — Режим доступу: www.irf.ua

вирішення проблеми соціальної апатії молоді міста. Завдяки Проекту «Молодіжний волонтерський центр» у м. Харцизьку було створено та облаштовано центр для підготовки волонтерів, де пройшли навчання 40 молодих людей, які організовували 7 соціально значущих акцій.

Серед інших проектів, яким Фонд надав підтримку, варто згадати: всеукраїнську кампанію «Європейський парад» (мав на меті популяризацію ідеї європейської інтеграції України); проект «Допомога дитячим будинкам, будинкам інвалідів» (залучити якомога більше людей до благодійної діяльності); проект «Збережемо здоров'я молоді» (спрямований на популяризацію здорового способу життя); молодіжну соціальну фотосесію «Різні люди» (виявлення та пропаганда боротьби з найбільш гострими соціальними проблемами — алкоголізм, наркоманія, моральне знищення особистості, втеча дітей на вулиці, руйнування сімей); футбольний турнір «Спорт проти наркоманії, алкоголю та тютюну» та багато інших.

Також серед іноземних благодійних фондів варто відзначити діяльність у напрямку підтримки молодіжної політики Фондації польсько-української співпраці ПАУСІ, яка була заснована у квітні 2005 року і є правонаступником Польсько-Американсько-Української Ініціативи про Співпрацю — ПАУСІ.

Діяльність ПАУСІ фінансують Фонд Чарльза Стюарта Мотта, Агентство США з міжнародного розвитку, Фонд глобальних можливостей (Великобританія), Фондація польсько-німецької співпраці, Національний фонд підтримки демократії, Фонд Конрада Аденауера, United Parcel Service, Центрально-Європейська Ініціатива та Міністерство закордонних справ Республіки Польща. Партнерами ПАУСІ є: Фонд Роберта Боша (Німеччина), Фонд Стефана Баторія (Польща), Дім свободи (США), Business Consulting Institute (Молдова), Європейські біржі (Німеччина), Асоціація молодих економістів Грузії (Грузія) та ін.

З 1999 року ПАУСІ спрямовувала свою діяльність на передачу Україні успішного досвіду Польщі в переході до ринкової економіки та побудови демократичного громадянського суспільства. Серед ключових напрямків діяльності ПАУСІ варто виокремити сприяння активізації участі молоді у громадському житті країни.

З 2006 року Фондація ПАУСІ реалізує проекти, спрямовані на молодь, особливо в сільських місцевостях. Проекти спрямовані на оновлення освітнього потенціалу сільських шкіл в Україні, покращення матеріально-технічного стану освітніх закладів, надання новітніх методичних матеріалів для навчання, освітнього спеціального обладнання, розвиток волонтерського руху та організація міжнародних молодіжних обмінів.

Серед успішних програм, реалізованих ПАУСІ, варто відзначити молодіжну програму «РАЗОМ». Дана польсько-українська програма шкільних обмінів була спрямована на налагодження партнерства між школами та молоддю

Польщі й України, пізнання сусідньої культури, подолання міжнародних стереотипів, розвиток навчально-виховних заходів в школах. За 3 роки діяльності у програмі взяло участь більше 45 партнерських шкіл, відбулося 148 обмінів, до яких залучилося більше 2200 учнів і 370 вчителів. ПАУСІ створила перелік більш ніж 1000 активних шкіл в обох країнах, зацікавлених у міжнародній співпраці. Проект реалізувався з 2006 до 2009 року за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Республіки Польща.

З 2009 Фондація ПАУСІ долучилася до реалізації проектів міжнародного волонтеріату за програмою «Молодь в дії» Європейського Союзу. У 2009-2011 році виконувався проект «Підтримка талановитої провінційної молоді», за яким молодий волонтер з України отримав можливість здійснювати піврічний волонтеріат у варшавському офісі ПАУСІ за кошти програми. Волонтер з України мав змогу брати участь в організації та проведенні заходів організації (конференцій, семінарів, зустрічей), а також співпрацював з польськими школами, євроклубами, молодіжними організаціями.

Ще одна програма ПАУСІ — підтримки сільських громад — діє з 2007 року та спрямована на покращення матеріально-технічної бази сільських шкіл і підтримку їх програмної діяльності. Одним аспектом програми є проведення ремонтних робіт, оснащення шкільних спортзалів, створення та обладнання комп'ютерних класів. Другим — надання додаткових уроків з комп'ютерних технологій, англійської мови та гуманітарних предметів, а також придбання навчального обладнання для проведення занять. Програма поки розповсюджується на 6 шкіл в Україні. Для того, аби акумулювати кошти на програму, ПАУСІ співпрацює з бізнесом, який надає пожертви у грошовій формі, а також меблі чи комп'ютери. Школа розглядається як осередок громадської активності та місцевого виховання. Всі українські програмні школи розташовані в Старосамбірському районі Львівської області.

Діє також проект «Створення осередків екологічної освіти в школах України». Він ще перебуває на стадії виконання і здійснюється за фінансової підтримки Посольства США в Україні. Підтримку на реалізацію проекту в Миколаївській області надав Миколаївський Центр соціальних програм компанії РУСАЛ. Його мета — підвищення обізнаності громади з питань ощадливого ставлення до природних ресурсів землі через створення осередків екологічної освіти в школах України.

Фондація ПАУСІ також реалізує інші українські проекти на підвищення спроможності молоді втілювати ідеї в життя, створювати партнерство, писати якісні проекти, навчатися та реалізовувати себе. Для цього організовуються зустрічі, семінари, поїздки.

Фондація ПАУСІ вбачає великий потенціал у здійсненні проектної діяльності саме з молодіжною групою реципієнтів. Численні реалізовані проекти

та програми з молодіжного та інших напрямків свідчать про те, що реформи, новітні технології, розвиток місцевих громад, управління та підприємництво краще сприймаються та активно впроваджуються саме молодіжними організаціями та освітніми установами.

Серед фондів, що плідно співпрацюють з українськими молодіжними організаціями, варто відзначити й Фонд Східна Європа (ФСЕ) — міжнародна благодійна організація, що працює в Україні з 2008 року. ФСЕ успішно продовжує роботу свого засновника — Фонду Євразія, що за 15 років інвестував понад 44 млн доларів США у проекти та місцеві ініціативи, спрямовані на розвиток громадянського суспільства, сприяння економічному зростанню, соціальному розвитку та ефективному управлінню в Україні.

З метою усунення критичних перешкод щодо працевлаштування молодих людей з інвалідністю в Україні Фонд Східна Європа впродовж 2008–2010 рр. реалізував проект «Кожен має право на працю: партнерства задля покращення можливостей для зайнятості молоді з особливими потребами». Фінансування проекту забезпечили Фонд стратегічних програм Уряду Великої Британії, Канадський фонд підтримки місцевих ініціатив та Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) через Фонд Євразія. Стратегія та заходи проекту планувалися за участю партнерів на національному та місцевому рівнях.

Ключовими партнерами проекту на національному рівні стали Державна служба зайнятості, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, Національна асамблея інвалідів України, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості.

На початку 2009 р. ФСЕ уклав контракти з «Асоціацією молодих інвалідів Східного Донбасу-Схід», Луганська область, і Товариством «Зелений хрест», Львівська область, на виконання проектної діяльності у цих областях. Саме ці організації стали регіональними координаторами проекту.

Метою проекту було покращення якості життя та довгострокового потенціалу для економічного та соціального розвитку молоді з інвалідністю (у віці 15–35 років) шляхом дотримання її права на працю та зайнятість.

Реалізація забезпечила позитивний вплив на формування та перебіг національної та регіональної соціальної політики в царині дотримання права молодих людей з інвалідністю на працю та трудову зайнятість. Це забезпечило покращення умов для їх економічного та соціального розвитку. Завдяки проекту покращився доступ молоді з інвалідністю до доброякісних соціальних послуг, розширився їх спектр як на національному, так і на регіональному рівні. На національному це відбувалося завдяки запровадженню програми «Працевлаштування молоді з інвалідністю» на курсах підвищення кваліфікації працівників центрів зайнятості, що діють на постійній основі в Інституті підготовки кадрів державної служби зайнятості. Реалізація цього заходу

дозволила спеціалістам Державної служби зайнятості краще розумітися на особливостях надання послуг з профорієнтації, професійного навчання та безпосереднього працевлаштування категорії молоді з інвалідністю.

На регіональному рівні покращення доступу молоді з особливими потребами до доброякісних соціальних послуг є наслідком підвищення поінформованості всіх соціальних партнерів з питань працевлаштування молоді з інвалідністю (співробітників центрів зайнятості, громадських організацій, представників медико-соціальних експертних комісій (МСЕКів) та зміни їх ставлення до проблеми працевлаштування молоді з інвалідністю; формування навичок консультативної роботи з цільовою групою; розробка та впровадження регіональними координаторами проекту низки інноваційних заходів, спрямованих на працевлаштування молоді з важкими формами інвалідності, зокрема проведення індивідуально-презентаційної моделі ярмарків вакансій для молоді з I групою інвалідності в Луганській обл., відкриття у м. Дрогобич ресурсного центру, де молоді пропонуються комп'ютерні курси, різноманітні тренінги, індивідуальні консультації юриста, психолога тощо; покращення інформаційного забезпечення молодих людей з інвалідністю (через видання довідникових матеріалів, буклетів, регулярного оновлення власних веб-сторінок тощо).

Досягнуті нові можливості в організації профорієнтаційних тренінгів для молоді з інвалідністю, які довели свою ефективність за такими складовими, як покращення рівня її обізнаності щодо юридичних та інституційних аспектів у сфері працевлаштування; засвоєння практичних навичок, корисних у пошуку вакансій, працевлаштуванні та соціальній адаптації; здійснення молоддю конкретних кроків щодо пошуку роботи та/або підвищення конкурентоспроможності на ринку праці; позитивні зміни в її світогляді, спілкуванні з батьками і родичами, розширення кола спілкування із однолітками. Усього інформаційними, навчальними, організаційними проектними заходами з питань професійної орієнтації та працевлаштування було охоплено понад 1025 молодих інвалідів, у т.ч. 710 у Луганську та 315 — у Львові.

Крім вищезазначеного, сталість позитивного впливу проекту була забезпечена налагодженням механізмів місцевої співпраці між різними зацікавленими сторонами (НУО, органи місцевої влади, бюджетні установи і заклади, роботодавці, ЗМІ). Створені та функціонують обласні координаційні структури: рада соціальних партнерів, м. Львів, (виконувала дотепер консультативно-інформаційну функцію) і координаційна рада з питань працевлаштування та вторинної зайнятості молоді, м. Луганськ (має відносно широкі повноваження, у т.ч. її рішення є обов'язковими для виконання всіма установами, закладами, організаціями області, підпорядкованими місцевим державним адміністраціям). Розвиток місцевої взаємодії відбувався також завдяки укладенню угод про співпрацю між регіональними координаторами проекту та багатьма

соціальними партнерами (Державні центри зайнятості, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, відділення Фонду соціального захисту інвалідів, районні територіальні центри соціальної допомоги одиноким і непрацездатним громадянам, інші місцеві НУО тощо) та їх реалізацію через окремі заходи, участі провідних місцевих НУО в розробці регіональних нормативно-правових документів, тематичних програм, а також широкого висвітлення перебігу проекту на місцевому телебаченні, радіо, періодиці, інтернет-ресурсах.

Серед схожих проектів у сфері молодіжної політики можна виділити проект під назвою «Кожен має право на працю: партнерство заради покращення можливостей працевлаштування соціальних сиріт». Проект є спільною ініціативою Фонду Східна Європа та ЗАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг». Метою проекту було впровадження ініціативи щодо покращення доступу соціальних сиріт до працевлаштування, підвищення якості роботи соціальних служб з профорієнтації та працевлаштування, налагодження партнерства з метою покращення можливостей працевлаштування сиріт.

У рамках проекту проведено дослідження, метою якого була оцінка потреб сиріт у сфері соціальної інтеграції та працевлаштування, а також у підвищенні кваліфікації фахівців профільних організацій, які надають послуги цільовій групі. Результати дослідження стали основою спеціального тренінгового курсу для підлітків, а також для співробітників профільних організацій.

У тренінгах взяли участь 20 представників профільних організацій, які удосконалили свої професійні навички та підвищили рівень знань з питань сучасних підходів до розвитку творчої особистості та підготовки дітей до дорослого життя, їх адаптації в суспільстві. Таким чином, була підготовлена група тренерів, які володіють методиками викладання, і здатні самостійно проводити тренінги для молоді.

Одним із значних досягнень проекту є створення моделі роботи з дітьми-сиротами, яка допомагає їм оволодіти більш широким колом навичок соціалізації, що вирішує більш широкий спектр проблем дітей-сиріт. Як результат, 36 молодих людей успішно закінчили тренінговий курс, який допоміг сформувати навички самостійного життя та підвищити рівень мотивації молоді до успішного навчання та оволодіння професією.

В рамках проекту були розроблені, надруковані та розповсюджені буклети з інформацією про працевлаштування для молоді. У рамках програми підлітки відвідали підприємства міста з метою ознайомлення зі специфікою потенційної роботи. Одним із завдань проекту було створення механізму ефективної співпраці між місцевими громадськими організаціями, соціальними службами та роботодавцями з метою створення сприятливого середовища для працевлаштування соціальних сиріт. Партнерська громадська організація налагодила ефективні партнерські відносини з міським центром

соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Директор цієї організації — член міської координаційної ради із захисту прав дітей, регулярно ініціює дискусію в раді з основних питань молоді. Також організація налагодила партнерські відносини з місцевими роботодавцями. Завдяки налагодженій співпраці з бізнес-партнерами та проектом «Відкритий світ інформаційних технологій» IDEA (Information Dissemination and Equal Access) в місті було відкрито безкоштовний комп'ютерний центр. Діяльність центру спрямована на розвиток інформаційної грамотності населення, підвищення якості освіти та рівня соціального і культурного розвитку, а також поліпшення якості життя людей, що потребують соціальної підтримки. На базі однієї з успішних історій проекту був розроблений навчальний пакет (case-study), який було розповсюджено в усі міжнародні представництва Arcelor для реплікації вдалих практик.

З метою сприяння соціальній інтеграції молодих людей, позбавлених батьківської опіки (соціальних сиріт), Фонд Східна Європа (ФСЕ) спільно з Всесвітнім Дитячим Фондом (World Childhood Foundation) реалізували 12-місячний проект «Кожен має право на працю» в м. Бердичів, Житомирської області.

ФСЕ провів інтенсивне навчання для понад 60 представників навчальних та соціальних закладів та громадських організацій Житомирщини, що працюють з молоддю з вразливих категорій, які мали можливість удосконалити знання і практичні навички, необхідні для того, аби ефективно працювати зі своїми підопічними, допомагаючи їм навчитись планувати свій бюджет та правильно розподілити власний час. Також велика увага приділялась питанню розвитку навичок спілкування та роботи в команді, що дуже актуально при знайомстві з роботодавцями та зовнішнім середовищем. Даний тренінговий курс допоміг удосконалити знання та вміння працівників соціальної сфери, аби вони могли надавати більш кваліфіковану допомогу вразливій молоді. Цей проект вже допоміг понад 250 сиротам з 16 ПТУ Житомирщини підвищити їх потенціал та конкурентність на ринку праці завдяки проведеному навчанню та отриманню додаткових інформаційних та консультаційних послуг з профорієнтації та працевлаштування. ФСЕ також провів для сиріт інтенсивну навчальну програму з життєвих навичок. Програма включала наступні теми: «Навички спілкування», «Управління власним часом та фінансами», «Права людини», «Сім'я», «Здоровий спосіб життя», «Профорієнтація та працевлаштування». ФСЕ і місцева партнерська громадська організація працювали з місцевими органами влади, соціальними установами та роботодавцями задля покращення можливостей працевлаштування вразливої молоді. В рамках проекту було організовано серію круглих столів з місцевими роботодавцями з метою спільного пошуку рішень проблеми зайнятості вразливої молоді. З метою налагодження контактів та спілкування між потенційними роботодавцями та вразливою молоддю, були організовані ярмарки вакансій, екскурсії на підприємства. Як результат — місцева

партнерська громадська організація уклала ряд угод про співпрацю з міським центром зайнятості, професійним аграрним ліцеєм та місцевими роботодавцями.

3.4. Молодіжний фактор розвитку громадянського суспільства в Україні

Реалізація політичного курсу української влади на проведення системних реформ потребує посилення уваги до оптимізації державної молодіжної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для розвитку молодіжного сегменту громадянського суспільства, його взаємодії з владними структурами у контексті проведення модернізації країни. У вузькому розумінні громадянське суспільство найчастіше сприймається як набір незалежних від держави громадських асоціацій. З цієї причини громадянське суспільство іноді називають *третім сектором* — з'єднуючою ланкою між громадянами і державою. На думку відомого фахівця в області загальної соціальної теорії д. ф. н. Ю. Резника, якщо систематизувати всі наукові уявлення щодо громадянського суспільства як особливої сфери соціуму, можна отримати декілька «змістовних полів», що його характеризують. Серед них особливої уваги заслуговує вільна автономна громадськість, яка уособлює різноманітні, незалежні від держави, суспільні інститути та організації (наприклад, екологічні рухи, молодіжні організації тощо)¹⁹⁴. Громадянське суспільство сучасна наука розглядає також як сукупність міжособистісних відносин, що розвиваються поза межами і поза втручання держави, розгалужену систему незалежних від держави суспільних інститутів, що реалізують повсякденні індивідуальні та колективні потреби. Базові потреби людини у харчах, одязі, житлі тощо (становлять перший рівень міжособистісних зв'язків) реалізуються через такі суспільні інститути, як професійні, споживчі та інші об'єднання та асоціації. Комплекс соціокультурних відносин, який охоплює релігійні, сімейно-шлюбні, етнічні та інші взаємовідносини, становить другий рівень міжособистісних взаємозв'язків і реалізується в рамках таких інститутів, як сім'я, церква, освітні та наукові заклади, творчі спілки, спортивні товариства. І, нарешті, третій рівень міжособистісних відносин складають потреби в політичній участі людини відповідно до її політичної позиції, політичні орієнтації (уподобання), що реалізуються за допомогою груп інтересів, політичних партій, рухів. З ідеально-типологічної точки зору громадянське суспільство являє собою арену діяльності приватних осіб, класів, груп, корпорацій, станів, інститутів, яка регулюється громадянським правом і прямо не залежить від держави. Однак ідеально-типологічне розуміння громадянського суспільства не співвідноситься з підходом до його універсального визначення на кшталт того, що

194 Резник Ю. М. Гражданское общество как понятие / Ю. М. Резник // Социально-гуманитарные знания. — 2002. — № 2. — С. 151.

воно є формою самоорганізації людей, яка охоплює різного роду добровільно сформовані недержавні соціальні, економічні, професійні, освітні, релігійні, культурні та інші інститути, організації, об'єднання, союзи, що становлять систему забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх виробництва й відтворення, систему самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, які покликані забезпечити умови для соціалізації і самореалізації окремих індивідів і колективів¹⁹⁵. Всі ці процеси певним чином характеризують розвиток поставторитарних суспільств перехідного типу за відсутності реального громадянського суспільства. Отже, правомірно було б вказати на те, що в таких суспільствах воно перебуває на самому початку свого формування.

На загальному тлі існування широкого діапазону думок з приводу сутності громадянського суспільства переважна більшість політологів розглядає громадянське суспільство як особливу, недержавну систему суспільних структур, інститутів, відносин, які виражають усе наявне розмаїття цінностей, інтересів і потреб людей. У цьому розумінні загалом можна вважати (за Б. Кухтою), що сутність громадянського суспільства полягає у функціонуванні недержавних суспільних інститутів і відносин, що мають переважно неполітичний характер, у ньому вільно розвивається асоціативне життя, масові рухи, різні угруповання за інтересами, переконаннями та іншими ознаками. «Іншими словами — громадянське суспільство — це не так діяльність і функціонування різних інститутів, як САМОДІЯЛЬНІСТЬ громадян, що вступили й уклали певний союз, висунувши спільні цілі, і навіть певну єдину мету, ідеал, що притягує всіх і підтримується всіма»¹⁹⁶. Таке об'ємне за своїм змістом трактування вітчизняними політологами концепту «громадянське суспільство», по-перше, унеможливорює його зведення лише до сукупності різноманітних за своїм спрямуванням асоціативних та інституційних форм самоорганізації (до неформальних, неурядових, некомерційних організацій); по-друге, акцентує увагу на тому, що громадянське суспільство не обмежується певним комплексом інститутів та організацій, а включає також систему відносин, сукупність міжособистісних стосунків (сімейних, економічних, культурних, релігійних тощо) і асоціацій, розмаїття властивих людям інтересів, можливостей та способів їх виявлення й здійснення. Дехто з дослідників вважає, що реалізація стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні має відбуватися в два етапи. На першому особлива увага надається створенню соціально орієнтованих та культурно-освітніх асоціацій, об'єднаних в мережі з високим рівнем автономії. Їх функціонування, разом з поширенням ролі місцевого самоврядування,

195 Гаджиев К. С. *Политология: учеб. для студ. высших учеб. заведений* / К. С. Гаджиев. — М.: Университет. книга; Логос, 2008. — С. 61, 65.

196 Кухта Б. *Політична влада та її рішення* / Борис Кухта. — Львів: ЦПД, 2006. — С. 109-110.

сприятиме формуванню горизонтальних територіальних громад, хоча й може призвести до створення специфічної містечкової клієнтели¹⁹⁷.

Отже, з усього зазначеного вище напрошується висновок, що сучасна теорія громадянського суспільства не є завершеною теоретичною моделлю. Ідея громадянського суспільства, формами якої є громадянська утопія, ідеологія та раціональність, це (за визначенням Ю. Резника) поняття чи система понять громадянського суспільства в його розвитку та в динамічному русі. Втілення в життя ідеї громадянського суспільства означає формування суспільства вільних суверенних особистостей, їх незалежних організацій, що здійснюють свою діяльність на засадах рівності і взаємної корисності¹⁹⁸. За слушним висновком З. Черніловського, при створенні будь-якої формули, що стосується громадянського суспільства, необхідно брати до уваги, що саме держава, в межах якого існує це суспільство, забезпечує йому захист в тому, що належить до добробуту громадян та їх специфічних цілей, якщо останні не суперечать закону¹⁹⁹.

Утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави визнано Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. одним з пріоритетних напрямів внутрішньої політики України. Серед інших пріоритетів державної політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства цим Законом визначено «забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень; у контексті реалізації державної молодіжної політики акцент зроблено на сприянні молоді в реалізації творчих можливостей та ініціатив, залучення її до активної участі в соціальному, економічному та гуманітарному розвитку держави. Підсилює актуальність впливу молодіжного фактора на процеси формування в Україні громадянського суспільства наявність у сучасної молоді потужного потенціалу, реалізація якого у найближчому майбутньому може істотно поліпшити економічне, соціальне становище держави, а відтак істотно сприятиме проведенню системних реформ, успіх яких значною мірою залежить від ступеня самоорганізованої громадської активності різних соціально-вікових груп населення та, зокрема від рівня та масштабів поширення молодіжної самоорганізації.

За висновком громадських експертів, організований молодіжний рух продовжує змінювати свої форми, засоби та методи роботи, з'являються нові структури й за сучасних умов можна говорити про існування в Україні наступних різновидів молодіжної самоорганізації: молодіжні філії політичних партій; громадсько-політичні організації молоді; молодіжні релігійні організації; молодіжні

197 Україна на межі тисячоліть: статті / Ред.-упоряд. В. Портяк, О. Шокало. — К.: Т-во зв'язків з українцями за межами України (Т-во «Україна»), 1998. — С. 12.

198 Резник Ю. М. Гражданское общество как идея / Ю. М. Резник // Социально-гуманитарные знания. — 2002. — № 4. — С. 108.

199 Черниловский З. М. Гражданское общество: опыт исследования / З. М. Черниловский // Государство и право. — 1992. — № 6. — С. 150.

фахові об'єднання, організації за інтересами; благодійні фонди для молоді та власне молодіжні благодійні фонди; профспілки, що мають за першочергове завдання вирішення соціальних проблем молоді та захист її інтересів перед владними структурами. Особливої уваги заслуговує феномен молодіжного парламентаризму у якості механізму представництва прав та інтересів молоді, інституту соціалізації, що підвищує політико-правову культуру, інструменту формування кадрового потенціалу країни²⁰⁰. Основними сферами суспільних та соціально-владних відносин, в яких найбільше позиціонують себе громадські організації України, є робота з дітьми і молоддю, соціальні проблеми, захист прав і свобод громадян, поширення громадянської освіти, культура й мистецтво, політика й законодавство, екологія та захист навколишнього середовища, охорона здоров'я. За результатами дослідження розвитку сектору неурядових організацій України упродовж 2002-2009 рр., проведеного Творчим Центром «Каунтерпарт», найчастіше їх діяльність зводилася до тренінгів та консультування, захисту інтересів та їх лобювання, поширення інформації та освітнянської діяльності. Основними причинами створення неурядової організації є: можливість вплинути на розвиток суспільства (73%) та бажання допомогти іншим (67%), допомога власне членам організації (36%). Серед користувачів послуг, що надавали у цей період українські неурядові організації, найбільш поширену групу становила молодь²⁰¹.

Стимулюванню громадсько-політичної активності молоді та молодіжних об'єднань, ефективному співробітництву між ними та органами державної влади, виробленню за активної участі громадськості державно-управлінських рішень, інформаційній відкритості діяльності виконавчої влади послугують:

- Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р.;
- затверджені розпорядженнями Кабінету Міністрів України «Концепція сприяння органами влади розвитку громадянського суспільства» (у цьому документі особливий наголос зроблено на створенні сприятливих умов для розвитку волонтерського руху) та «Рекомендації щодо проведення органами виконавчої влади системної роз'яснювальної роботи з пріоритетних питань державної політики» (відповідно від 21 листопада 2007 р. та від 29 вересня 2010 р.);
- прийняття постанов Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» та «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (відповідно

200 Інформаційно-аналітичні матеріали за підсумками роботи дискусійної студії: «Як активізувати участь молоді в державотворчих процесах?» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dipsm.org.ua/all/5213#more-5213>

201 Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002 — 2009 роки: Звіт за даними дослідження / Любов Паливода, Софія Голота. — К.: Видав. Дім «Купол», 2010. — С. 8-12.

від 5 листопада 2008 р. та від 3 листопада 2010 р.) шляхом утворення консультативно-дорадчих органів — громадських рад при органах виконавчої влади усіх рівнів, проведення консультацій з громадськістю.

Державному фінансуванню молодіжних організацій, впровадженню прозорого механізму розподілу між ними фінансів сприятиме затвердження постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. «Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених громадськими організаціями та творчими спілками, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка». Передбачені цим документом процедури є обов'язковими для органів виконавчої влади, а також рекомендованими для органів місцевого самоврядування. Тож, на думку громадських експертів, вищезазначена урядова постанова від 12 жовтня 2011 р. може використовуватися управліннями молоді облдержадміністрацій для підтримки молодіжних і дитячих громадських організацій, «оскільки гроші для підтримки молодіжних громадських організацій обов'язково закладаються в будь-якому обласному бюджеті»; «відповідно акти, які станом на сьогодні діють на місцевому рівні щодо порядку розподілу коштів для молодіжних організацій, мусять бути приведені у відповідність до постанови»²⁰². Налагодженню конструктивної співпраці органів влади та недержавних організацій на місцевому рівні, підвищенню рівня життєздатності структур організованого молодіжного руху, зокрема, шляхом зміцнення їх фінансової бази, сприятиме розробка та ухвалення обласними радами програм сприяння розвитку громадянського суспільства або ж програм співпраці (взаємодії, комунікації) органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства (Вінницька, Київська, Одеська, Полтавська, Сумська та інші облради). Так, досягнення мети Програми **сприяння розвитку громадянського суспільства в Одеській області на 2012 — 2015 рр., затвердженої рішенням Одеської облради від 28 жовтня 2011 р.**, відбуватиметься у наступних аспектах:

нормативно-правовий — удосконалення нормативно-правових актів з питань діяльності інститутів громадянського суспільства (ІГС);

фінансово-ресурсний — створення прозорих механізмів фінансової підтримки діяльності ІГС з боку місцевих органів влади, диверсифікація ресурсних джерел;

інституційно-інфраструктурний — сприяння розвитку ІГС, їх взаємодії між собою, поінформованості, обміну досвідом;

комунікаційний — налагодження комунікацій між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та ІГС і суб'єктами господарювання;

навчально-методичний — активна реалізація навчальних заходів для представників ІГС та працівників місцевих органів влади з сучасних методів роботи та способів взаємодії;

202 Як і які інститути громадянського суспільства підтримуватимуть місцеві органи влади [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://govgrant.org.ua/?p=1389>

інформаційний — створення спільного інформаційного простору по висвітленню діяльності місцевих органів влади та ІГС;

контрольно-моніторинговий — здійснення систематичного моніторингу взаємодії органів місцевої влади та ІГС, громадського контролю і громадської експертизи, контролю за дотриманням принципів партнерства.

Аналогічні за спрямуванням аспекти (напрями) мають визначати основні аспекти (напрями) молодіжної політики місцевої влади, її взаємодії (взаємовідносин) з організованими структурами молодіжного руху, адже, як переконливо доводить історична практика розвинених демократій, сильної держави не можна побудувати без вільних, дієздатних громад, сильного самоврядування та, безумовно, без широкого залучення молодіжного інноваційного потенціалу до розвитку місцевих громад, участі молоді у формуванні та діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Реальному збільшенню молодіжного представництва в цих органах належним чином послугує прийняття молодіжними організаціями програм щодо підготовки молодих кандидатів для участі у місцевих виборах. Варто також відзначити, що впродовж останніх років в Україні з'явилося чимало молодіжних структур регіонального рівня — молодіжних парламентів, молодіжних адміністрацій та молодіжних рад областей і регіонів²⁰³. У контексті поліпшення діалогу різних соціально-вікових груп населення із владою позитивно слід оцінити відкриття (наприкладі Артемівського району Луганської обл.) Центру громадсько-політичних ініціатив, створення при ньому патріотичного клубу «Нова гвардія».

Отже, за роки державної незалежності в Україні склалася строката мережа організованих структур молодіжного руху як активної складової та несучої конструкції громадянського суспільства. Формально існує правове поле для впровадження суспільно-корисних інституційних та асоціативних форм самоорганізації різних соціально-вікових груп молоді у контексті реалізації державної молодіжної політики. Втім, поза правовим регулюванням залишилася низка ключових питань, які потребують свого нагального вирішення й переслідують, за слушним висновком громадських експертів, найпершу й найважливішу мету — «створити розгалужену мережу дієвих організацій громадянського суспільства», що виконуватимуть три ключових функції: представлення і захист інтересів соціальних груп; громадський контроль за діяльністю влади; вироблення соціальних послуг²⁰⁴.

Подальший розвиток організованого молодіжного руху в Україні, безумовно, залежатиме від прийняття нового закону України «Про громадські організації», законопроект якого (№ 7262-1) Верховна Рада України прийняла за основу 17 травня 2011 р., та інших юридичних документів, що унормовують процеси створення та діяльності конкретного різновиду громадських

203 Сучасна молодь: проблема чи надія. — К.: ГО «Молодіжна Альтернатива», 2010. — С. 12.

204 ГО мають змусити державу створити ринок соцпослуг і зайняти його. — М. Лациба [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://govgrant.org.ua/?p=9938>

організацій, представлення їх інтересів у тій чи іншій сфері суспільного життя. Існує також нагальна потреба у прийнятті нових законодавчих актів, які визначали б особливості функціонування громадських, зокрема молодіжних, правозахисних організацій, проведення ними адвокасі-кампаній.

Підвищення ролі організованих структур молодіжного руху в державотворчих процесах та модернізації українського суспільства потребує подальшого удосконалення законодавчого забезпечення державної молодіжної політики, що передбачає:

- налагодження конструктивної взаємодії органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з молодіжними організаціями і рухами щодо вирішення важливих питань як загальнонаціонального, так і місцевого значення;
- підвищення ефективності публічних консультацій у спосіб проведення громадських слухань, круглих столів, експертних дискусій тощо;
- використання можливостей новітніх інформаційно-комунікативних технологій (соціальних мереж) для комунікацій з представниками молодіжних структур.

Нового імпульсу розвитку в сучасній Україні суспільно-корисних, соціально значущих молодіжних організацій та рухів, посиленню відповідальності органів влади та їх посадових осіб за сприяння практичній реалізації конструктивних молодіжних ініціатив надасть вироблення та затвердження (за результатами громадського обговорення) указами Президента України Стратегії державного сприяння розвитку громадянського суспільства, Стратегії гуманітарної політики сучасної України, Національної стратегії розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні. Чільне місце в цих документах має бути відведено питанням:

- сприяння розвитку молодіжних інновацій, залучення інтелектуального потенціалу молоді на потреби економічного піднесення країни та демократичного поступу Української держави, яка потребує оригінальних і свіжих думок, активної громадянської позиції молодих людей, позбавлених минулих політичних та ідеологічних стереотипів, не байдужих до свого майбутнього;
- надання державою підтримки тим громадським формуванням, зокрема молодіжним, які реально працюють з молодими людьми та дітьми, сприяючи вирішенню їх проблем, духовному збагаченню, розкриттю інтелектуального потенціалу, підготовці фізично здорової та національно-свідомої молоді генерації Української держави (екологічним, козацьким, благодійним, спортивним, дитячим, фаховим та іншим громадським організаціям, асоціаціям, фондам).

Висновки та рекомендації

Соціально-економічні та політичні трансформації, що спостерігалися в суспільстві протягом останніх двадцяти років, внесли суттєві корективи в життєві орієнтації молоді, в її поведінку.

На відміну від попередніх, нинішнє покоління молоді є більш індивідуалістичним. Сучасні молоді люди є більш самостійними в прийнятті рішень, вони намагаються бути незалежними і значно більше покладаються на свої власні сили.

Суттєво зросли потреби молоді, якісно змінилися її уявлення про гідний рівень та якість життя. Змінився головний критерій соціальної стратифікації. Так, в радянські часи соціальний статус особи або певної групи залежав від того, яке місце вони посідали чи яку функцію виконували в єдиній системі посадової чи кваліфікаційної ієрархії, а матеріальні чинники при цьому відігравали другорядну роль. З переходом країни до ринкової економіки перед молоддю людиною відкриваються принципово нові можливості, адже реалізувати себе можна і поза встановленою державою ієрархією. Тому рівень матеріального становища поступово стає визначальним при виявленні соціального статусу індивіда.

Нині матеріальне становище є одним з ключових факторів, що визначає подальші життєві стратегії молоді людини, а задоволеність власним матеріальним становищем перетворюється на важливий показником соціального самопочуття.

Багато молодих людей прагне мати власні джерела доходів. Проте, як засвідчують постійні соціологічні дослідження, загальний рівень соціального самопочуття молоді залишається на досить низькому рівні, кількісне значення якого показує про переважання негативних оцінок достатності основних соціальних благ. Але все ж молоді люди відчують себе впевненіше, ніж покоління середнього та старшого віку.

Разом з тим наростаюча атомізація українського суспільства та посилення соціальної аномії призвели в середовищі молоді до цілого ряду негативних наслідків, пов'язаних з розмиванням базових ціннісних установок, поширенням соціально деструктивних явищ тощо. Як наслідок, потужний потенціал української молоді використовується суспільством та державою не повною мірою.

Як свідчить досвід передових країн світу, інвестиції в людину, перш за все в молоду людину — ключова передумова для інноваційного розвитку суспільства. Виконання поставленого Президентом України завдання з відновлення економічного зростання й модернізації української держави, що має на меті утвердження національної конкурентоспроможності, забезпечення європейських стандартів життя громадян, зокрема молодого покоління неможливо без ефективної державної молодіжної політики. Саме вона повинна забезпечувати суспільству та державі можливості інноваційного розвитку за рахунок

створення умов для успішної соціалізації та ефективної самореалізації молоді, максимального використання її потенціалу в інтересах країни.

Кардинальні зміни соціально-економічного й інформаційно-комунікативного середовища у якому відбувається й здійснюється соціалізація молоді, а також пов'язані з євроінтеграційним курсом держави глибокі політичні зміни актуалізують питання модернізації молодіжної політики. При цьому багатий досвід діалогу держави і молоді, що був накопичений за 20 років незалежності, так само як і адаптація досвіду провідних європейських країн світу, все ж виявляється не достатньо ефективним для забезпечення свідомої участі молоді у процесах реформування держави і вимагає якісного переосмислення.

Відповідно Молодіжної стратегії Європейського Союзу (2010-2018) принципами до успішної модернізації молодіжної політики в Україні мають стати чотири наступні підходи: по-перше, молодь є суб'єктом суспільного життя; по-друге, держава зацікавлена в тому, щоб молодь, яка з різних причин відсторонена та сама відстороняється, була інтегрована у повноцінне суспільно-політичне життя; по-третє, молодь, яка має специфічний інструмент взаємодії із державою — ініціативу, може та повинна вступати в ефективну взаємодію шляхом проектної діяльності; по-четверте, держава в змозі запропонувати молоді прості схеми не тільки програмно-цільового, але й проектного управління молодіжною політикою.

Саме проблематика сучасного програмно-цільового і проектного управління молодіжною політикою обумовлює необхідність перегляду існуючої нормативно-правової бази. Однією з головних причин існування проблем в молодіжній політиці є невідповідність визначених державою цілей та завдань в сфері молодіжної політики та реальних можливостей щодо їх вирішення. Важливо на законодавчому рівні закріпити систему органів державної влади та місцевого самоврядування з формування та реалізації державної молодіжної політики, інфраструктуру, відповідальність різних рівнів влади, її суспільно-державний характер та основні принципи, провідну роль молоді та її громадських об'єднань, органів молодіжного та студентського самоврядування. Це можливо через розробку і прийняття Закону України «Про засади державної молодіжної політики».

Однією з найважливіших і необхідних передумов демократичного громадянського виховання молоді, її соціалізації є освіта. Саме тому створення необхідних умов і гарантій для отримання молоддю освіти, сприяння творчому та інтелектуальному розвитку молодих людей має стати однією з базових складових державної молодіжної політики.

Важливою передумовою модернізації державної молодіжної політики є вирішення проблем зайнятості молодих людей, захист їх від безробіття, розвиток трудової активності, зокрема підприємницької діяльності молоді.

Практичним інструментом модернізації державної політики з формування здорового способу життя молоді має стати розробка та прийняття відповідної Загальнодержавної програми на основі концептуальних засад формування здорового способу життя молоді, яка б включала такі компоненти: сприяння розвитку масового спорту та фізкультури; створення доступної інфраструктури за місцем проживання та дозвілля; проведення заходів, спрямованих на організацію активного відпочинку, дозвілля та оздоровлення; стимулювання відмови від вживання

Враховуючи те, що європейський вимір і євроінтеграційний курс України неможливі без активної участі молоді, без того, щоб молодіжний рух став дієвою складовою громадянського суспільства країни, необхідно здійснити ряд заходів, які сприяли б формуванню активної життєвої позиції молодих людей, розширенню, консолідації, структуруванню молодіжного руху, орієнтації молодіжних організацій на вирішення соціальних проблем. Здійснення цих заходів має відбуватися у напрямі:

- підтримка ініціатив молоді щодо її участі у громадському житті країни, створення органів молодіжного самоврядування, заохочення волонтерського руху;
- сприяння подальшій інтеграції українських молодіжних організацій до європейських молодіжних структур, розвиток міжнародної складової діяльності Українського молодіжного форуму, співпраці між молодіжними організаціями України та діаспори.

За двадцять років у сфері молодіжної політики накопичений багатий практичний досвід, розроблені і випробувані нові соціальні технології, що закладають передумови для значного підвищення її ефективності, серйозно виріс організаційний і кадровий потенціал молодіжних об'єднань. Це вимагає розподілу функцій і відповідальності між державою й інститутами громадянського суспільства при реалізації молодіжної політики, поглиблення партнерства у взаєминах між ними. Новий етап діалогу держави і громадянського суспільства доцільно розпочати зі скликання Молодіжної Асамблеї, що об'єднає представників молодіжних громадських організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування, науковців та незалежних експертів з питань молодіжної політики а також всіх бажаючих представників молоді. Робота Молодіжної Асамблеї будуватиметься на принципах конструктивного діалогу, свободи дебатів і компромісного ухвалення рішень.

Модернізація державної молодіжної політики вимагає проведення системних фундаментальних та прикладних досліджень молодіжного середовища, молодіжного та дитячого руху і внесення пропозицій стосовно розроблення економічних, соціальних, організаційно-правових механізмів здійснення цієї політики, вирішення нагальних проблем молодих людей.

У цьому напрямі значних позитивних зрушень можна досягти шляхом розширення наукових досліджень з питань соціалізації молоді, проблем реалізації державної молодіжної політики, здійснення моніторингу соціального становища молодих людей; вивчення інтересів, запитів, настроїв та уподобань молоді з урахуванням її диференціації за соціальним становищем, статусом, місцем проживання, віковим розподілом; активного використання соціальних мереж як важливого ресурсу в розвитку системи інформування молоді.

Видавництво ТОВ «Компанія ВАІТЕ»
01042 м. Київ вул. Саперне поле, 26 кв.27
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи серія ДК №2570 від 27.07.2006 року

Надруковано: ТОВ «Компанія ВАІТЕ»
01042, м. Київ, вул. П.Лумумби, 4/6, оф.516, тел.: 531-1432.
Зам. №1203/14. Друк — офс. Папір офс. Формат 170х240.
Об'єм — 14,53. Ум. др. арк. Наклад 1 000 прим.

